DEDICATED

TO

Dr. Lakshman Sarup, M. A., D. Phil. (Oxon)

Officer D' Academie (France),

Head of the Sanskrit Department

University of the Panjab.

As a token of great esteem and regard

BY

His old pupils.

FOREWORD TO THE FIRST Edition.

Two of my former pupils have cooperated to make an English translation of the Jasmine Garland or Kundamālā This will help to attract attention to a play that is interesting in itself and also because it is ascribed to Dinnāga by the Mysore Mss The translators are convinced that this is the correct form of name and not Dhīranāga as given by the Tanjore Mss.

Commentators tell us there was a poet Dinnāga, contemporary with and a rival of Kālidāsa. That this should be the same as the famous Buddhist logician seemed always rather surprising The translators have demonstrated that the author of this play was no Buddhist. So accepting the name Dinnāga, on the authority of the Mysore Mss. and of a quotation in Vallabhadeva's Subhāsitāvalī, they conclude that the author of this play was the rival of Kālidāsa mentioned by the commentators. The translation seems to have been carefully done and if the language still retains much of the Sanskrit construction, it gives a faithful reflection of the original

A. C. Woolner, M. A., C. I. E.,
Vice-Chancellor.
University of the Panjab.

Foreword to the Present Edition

The Kundamālā is a notable addition to Sanskrit drama. Its publication has certainly enriched Sanskrit dramatic literature. Diṅnāga, its author, is a master of dialogue. He is successful in not only delineating remarkable portraits but has the special gift of painting the characteristic traits in a character by a few simple but effective strokes of pen. This can be illustrated from Sītā's character.

वेदवती—अयि अपरिडते ! तथा निरपेच्तस्य निरनुक्रोशस्य कृते कीदृक् त्वमसितपच्चचन्द्रलेखेव दिने दिने परिहीयसे ।

सीता—कथं स निरनुक्रोश. ?

वे—येन परित्यक्तासि ।

सी—किमहं परित्यक्ता ?

वे—एवं लोको भणति सत्यं परित्यक्ता ।

सी—अथ शरीरेण न पुनर्हृदयेन ।

वे—कथं परकीयं हृदयं जानासि ?

सी—कथ तस्य हृदयं सीतायाः परकीयं भविष्यति ?

Sītā's character is thus enhanced and made impressive in a manner which no other Indian dramatist has succeeded in portraying.

Prof. Saran Dass Bhanot has been working on the play for the last several years. He published his first edition of the play with Translation, Introduction and notes etc. in the year 1932 in collaboration with Prof. Ved Vyas. This edition was very useful to the late Dr. A. C. Woolner when he prepared his English Translation. Prof. Bhanot is now bringing out a second edition. He has very carefully

and critically studied the various theories of his predecessors in the same field and exercised his critical judgment on them. He has practically rewritten the Introduction and notes and greatly improved his translation. This edition is a credit to his industry, patience and capacity to deal with the Sanskrit play critically and comparatively. I have no doubt that this edition will eminently serve the purpose for which it is meant.

Lakshman Sarup
M A. D Phil (Oxon),
Officer D' Academie (France),
Head of the Sanskrit Department
University of the Panjab

Dated the 21st Feb, 1937

PREFACE

With a view to draw the attention of the Oriental Scholars to this hitherto comparatively unknown dramatic work we brought out its very first English translation with Introduction, Notes etc, in the year 1932. Time has shown that we have been eminently successful in achieving the end we had before us. Since that publication a good many references have appeared from various quarters throwing a flood of useful light on one or other aspect of the play. Some of these comments are highly interesting and informative. Though for want of absolute conclusiveness of the arguments adduced to support conclusions at variance with our's it has not been possible for us to fall into line with them completely, yet it must be admitted that they have very largely helped to a clearer appreciation of the play. The controversy with regard to the author's identity and date are in the very nature of circumstances, bound to remain unsolved until time lays bare some more material of an absolutely definite character.

Our present edition is pre-eminently a students' edition having been specially prepared from view point of their requirements The whole scheme of the previous work has been overhauled and some very useful new features have been added The elegantly simple Sanskrit commentary contains prose order of the verses, English synonyms and a complete paraphrase of the text in Sanskrit. The English translation has been very carefully revised and kept as close to the original as possible without seriously departing from the English idiom. In the Notes all difficulties of interpretation and grammer have been fully discussed and supported with quotations. Affinities of thought and expression with other authors of note have also been pointed out to encourage comparative study.

Amongst other features may be pointed out a complete and literal Hindi translation of the verses and very useful Appendices on Prakrit, Metre, Choice expressions With a view to enrich the students' vocabulary a comprehensive glossary has been appended indicating derivation, gender etc An alphabetical index of the verses in the play has also been added after the text for reference purposes. Best efforts have been made to make the work as neat as possible but inspite of them some errors of print have remained. A brief errata has been appended indicating proposed correction of errors that have come under notice

Dated 27-2-1937 } **Authors**

Table of Contents.

Errata

		Read		*for*
P.	*L.*	*Delight*		*Deght*
Intro.				
7	1			
,,	3	condescend	,,	condescen
11	36	quotes	,,	quote
12	5	differ	,,	difler
,,	18	inconclusive	,,	inclusive
47	18	fact	,,	fect
Text.				
7	27	गङ्गा		गंङ्गा
14	6	भवनोदन्त	,,	भवनादन्ते
40	17	सद्य·	,,	स०
101	3	महत्वे न		महत्वेन
107	15	इतः	,,	इ
Trans.				
37	2	सीता	,,	Omitted
46	15	deep	,,	dep
48	19	fortunate	,,	fortune
83	6	absorbed in		absorb
93	18	Lamenting		Lamentin
95	4	no other		on other
146	1	Raghu Family		Raghu
147	12	magnificence		magnificance

INTRODUCTION.

Discovery of Kunda-mālā—Systematic search for manuscripts in the various parts of India, particularly in the South, has revealed the existence of a number of important works on almost every branch of Sanskrit learning. Most of these had been given up as lost beyond hope and their fortunate discovery gave a fresh impetus to Ancient Indian scholarship and resulted in a great outburst of activity in the field of Oriental researches. It would be no exaggeration to say that in certain respects at least, these newly discovered texts have changed the outlook of Oriental scholars almost beyond recognition. The publication of Kautilyārthaśāstra, for example, has revolutionised our conceptions of Ancient Indian Polity and the discovery of Bhāsa's dramas has also led to an unusual stir amongst the Sanskritists. A regular literature is being collected round these publications Sṛngāra-prakāśa of Bhojadeva is a monumental work on poetics and its discovery has no doubt thrown a flood of light on the history of Sanskrit literature as it contains nearly ten thousand quotations from earlier authors and thus acquaints us with a large number of writers and works, unknown or little known till now. Many new works on dramaturgy and poetics have been found, e.g. Abhinavabhāratī,—Bhāvaprakāśa, etc. They mention names of and supply quotations from dramatists

whose literary efforts are otherwise lost to us. Some dramas have also been discovered, e.g., the four dramatic pieces published in Caturbhāṇī, Āścaryacūḍāmaṇi, Vatsarājacarita, Kaumudīmahotsava, Kundamālā, etc. Many of these are works of high literary merit and when all these texts have been critically edited, published and translated in modern languages, they would undoubtedly enlarge the range of our knowledge about the Indian drama.

Kundamālā, when widely known, is sure to find an honoured place amongst the great dramas of Sanskrit language. The charming simplicity of its language, the natural elegance of its style, the human touch that permeates throughout its plot are qualities rarely to be met with in works of this class. The author, so far known to us only as a famous Buddhist logician and a skilled debator, was believed to be a contemporary of Kālidāsa. The plot of his work is woven round a theme, which was later on seized upon by the great Bhavabhūti as basis of the best masterpiece of his genius.

The Text of the Drama—The translation of Kundamālā is based on the text edited by M. Ramkrishana Kavi, M.A., and S. K. Ramanatha Shastri and published from Madras in 1923. This text was based on very scanty manuscript material. The following four manuscripts were available to the editors :—

(*a*) Two manuscripts in the Tanjore Palace Library. One of these is in Grantha script and other in Telugu script. The Telugu manuscript was copied about 150 years ago from the Grantha manuscript.

(*b*) Two manuscripts from the Government Oriental Library Mysore. One of these in Kanarese script may be a copy of the other in Grantha characters or both of them may be copied from a common original, now lost.

All these manuscripts are injured and incomplete. The second act is not to be found in Mysore manuscripts and

as it is full of Prakrit passages, the text remains far from satisfactory.

The Prakrit—None of the manuscripts available to the editors contained the Sanskrit rendering of the Prakrit text. They have supplied this want with great ability but at number of places the rendering is not yet free from difficulty and doubt

The Author—The question of the authorship of the play is very controversial The authors of the Nātyadarpana and the commentary thereon have attributed the composition of the play to a certain Vīranāga who it must be admitted is a mere name and but for this solitary reference is otherwise entirely unknown to literature. The Tanjore Mss. mention at the end that the drama was composed by a poet Dhīraṅāga of Anūparādha Dhīranāga seems to have been a poet of name for he is mentioned in the anthologies like the **सूक्तिमुक्तावलि** and **सुभाषितावलि**. In the former the epithet Bhadanta is found attached to the name which indicates that probably he was a Buddhist. In the Subhāsitāvali there are five verses attributed to him *viz*. No. 1064, 1142, 3385, 3387, 3389.) But as none of these verses are to be found in the Kundamālā, his claims to the authorship of the same are none the stronger for them.

The Prelude in the Mysore Mss. gives the name of the author as Diṅnāga and that of his place as Arārālapura.

The first editors in their very brief introduction to the Kundamālā have made a pointed reference to a Mss. copy of the Vallabhadeva's Subhāsitāvalī with them containing a number of verses which are missing in the printed edition. There they have found the second verse of our play given under Dinnāga. If the authenticity of the Mss. were assured this evidence would be strong enough to support the claims of Dinnāga to the authorship of the play. The earlier editors felt certainly quite sure of the genuineness of the Mss. They have stated :—

And we have no reason to doubt the authenticity of the transcripts that we have examined and the quotation in the सुभाषितावलि in ascribing the work to Dinnāga.'

We hope the authenticity of this passage would be settled by the discovery of some more authentic material. At present we are not disposed to believe that the editions would have made an altogether imaginary reference.

Native Place of the Author—We cannot identify Arārālapura or Anūparādha with any known place. It has been suggested that these words indicate Anurādhapura in Ceylon as the old Grantha script would easily lend itself to such erroneous deciphering The suggestion is, to say the least, unconvincing. It is probable that the author was a resident of Southern India as the technique of the drama suggests.

References to Kundamālā in Literature—Besides the reference in the Subhāsitāvali and the Nāṭyadarpana noted above, Kûndamālā is mentioned in Adhi. VI of Bhāvaprakāśa of Sāradātanaya (कुन्दमालात्र सुश्लिष्टा सन्धिपञ्चक-संयुता).

Viśvanātha quotes the following portion of the Prelude in Sāhityadarpana.

इत इतोऽवतरत्वार्या ।

सूत्रधारः—अये को नु खल्वयमार्यासमाह्वानेन सहायमिव मे संपादयति । (विलोक्य) कष्टं भोः ! कष्टं भो ! अतिकरुणं वर्तते—

लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति
रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन ।
निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्वीं
सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम् ॥

The work is mentioned by name in Kāvyakāmadhenu and by Bahu-rūpa-miśra. Sṛṅgāra-prakāśa of Bhojadeva and Mahānāṭaka quote the following verse from Kundamālā (Act IV, verse 20).

द्यूते पणः प्रणयकेलिषु कण्ठपाशः
क्रीडापरिश्रमहरं व्यजनं रतान्ते ।
शय्या निशीथकलहे हरिणेक्षणायाः
प्राप्तं मया विधिवशादिदमुत्तरीयम् ॥

Dinnaga, the Bhuddhist Logician—Dinnāga is a celebrated name in the history of Indian literature. He was the chief of the early Buddhist logicians and has been called the father of Mediæval Indian Logic. His greatest achievement was to reduce the five numbers of syllogism as propounded by Aksapāda and Vātsyāyana to three, 'thereby giving it a form very similar to the Aristotelian syllogism of three numbers'. He was the first Indian logician to proclaim the invalidity of Authority and Analogy as proofs. According to the Tibetan sources, Diṅnāga was a Brāhman of Southern India. He was a disciple of the celebrated Buddhist patriarch Vasubandhu, and was famous as a great debator. He is said to have written a number of works, some of which were translated into Chinese by Parmārtha (557-569). The following works on logic are attributed to him —

1. Nyāya-praveśa.
2. Pramāna-samuccaya.
3. Hetu-cakra.
4. Pramāna-samuccaya-vrtti.
5. Pramāna-śāstra-nyāya-praveśa.
6. Ālambana-parīkṣā-vṛtti.
7. Tri-kāla-parīkṣā.

(See Tattva-sangraha Vol. I, pp xlxxiii-iv).

A prolonged controversy has raged over the authorship of the Nyāya-praveśa which is ascribed with equal confidence to Diṅnāga and to his pupil Śankara-svāmin. The question is full of perplexities and a final judgment is difficult. (Keith A History of Sanskrit Literature xxii). It is not possible for us to enter here into the details of

this vexed subject. (Vidyā-bhusana History of Mediæval School of Indian Logic, p. 89, Ui The Vaiśesika philosophy according to the Daśapadārtha-śāstra, pp. 68-69, Viduśekhara Bhattāchārya Nyāya-praveśa of Ācārya Dinnāga, pp. xiii-xviii, Keith Indian Historical Quarterly, 1928.

Diṅnāga, the Dramatist.—Is Dinnāga, the author of the Kundamālā, to be identified with Dinnāga, the great Buddhist logician? The internal evidence of the drama would lead us to the conclusion that it is later and more developed than the dramas of Bhāsa and its Prakrit would also point to fourth or fifth century as the date of its composition. This is also supported by the reference in Meghadūta discussed below, according to which Dinnāga was a contemporary of the great Kālidāsa. The date Dinnāga, the logician, also falls in the same period. His works, as we have said above, were translated into Chinese by Parmārtha in 557-569. So he must have flourished at the latest in the early years of the sixth century A. D. Now the position of Dinnāga in relation to the other great logicians of this period would clearly indicate that he has to be placed either in early part of the fifth century or the last years of the fourth century. Vātsyāyana, the author of the Nyāya-sūtra-bhāsya was attacked by him while he, in his turn, was attacked by Udyotakāra in his Nyāya-Vārtika and Praśastapāda, who was evidently earlier than Udyotakāra, shows clear traces of the strong influence exercised by the doctrines of Dinnāga on his work. Udyotakāra is said to have been answered by Dharmakīrti spoken of by It-sing (671-695) and believed to be a contemporary of Kumārila.

It seems thus that Diṅnāga the logician and Dinnāga the dramatist are to be referred to almost the same period and this would be a very strong argument to identify them. But how are we to believe that a great Buddhist scholar, an inveterate opponent of the Brāhmanic schools

of philosophy taking de ght in crushing victories against exponents of Hindu thought at Nālandā and the other great Universities of ancient India would condescen to write on a theme which is essentially Hindu in character. We have in Kumāradāsa, the author of Jānakīharana, an instance of a Buddhist writer handling the same theme. The author of Kundamālā, however, goes further and invokes Ganeśa and the matted heir of Śiva in the beginning of the Prelude which would be hardly compatible with his strong Buddhistic views. Throughout the drama, there are numerous passage pointing to his belief in Purānic Hinduism. Unfortunately this aspect of the question has not yet attracted the attention of scholars. The editors of the text of the Kundamālā disposed it of in a few sentences which carry little conviction. Sanskrit Drama by Prof. A. B. Keith was published in 1924, just a year later than the first publication of the Kundamālā. He was naturally unaware of its existence at the time he wrote his work. While criticizing the much-discussed reference of Mallinātha about Dinnāga, he remarks—'Why a Buddhist logician should have attacked a poet does not appear, especially as every other record of the conflict is lost'. (Keith The Sanskrit Drama, p. 145) Prof., Keith was then aware of the lost Kundamālā about whose authorship nothing was known.

Diṅnāga and Kālidāsa—Mallinātha, as is well known, finds in verse 14 of Meghadūta a reference to a poet Nicula a friend of Kālidāsa and to another poet, Diṅnāga, an opponent of Kālidāsa and he suggests that the verse contains a latent ridicule of Dinnāga. The verse in question is as follows .—

स्थानादस्मात्सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खं
दिङ्नागाना पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान् ॥

Mallinātha's commentary runs as follows ·—

अत्रेदमप्यर्थान्तरं ध्वनयति—रसिको निचुलो नाम महाकविः

कालिदासस्य सब्राध्यायी परापादितानां कालिदासप्रबन्धदूषणानां परिहर्ता यस्मिन्स्थाने 'तस्मात्स्थानादुदङ्मुखो' निर्दोषत्वादुन्नतमुखः सन्पथि सारस्वतमार्गे दिङ्नागानाम् ॥ पूजायां बहुवचनम् ॥ दिङ्नागाचार्यस्य कालिदासप्रतिपक्षस्य हस्तावलेपान्हस्तविन्यासपूर्वकाणि दूषणानि परिहरन् । "अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने दूषणेऽपि च' इति विश्वः । अद्रेरद्रिकल्पस्य दिङ्नागाचार्यस्य शृङ्गं प्राधान्यम् ॥ "शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च" इत्यमरः । हरति किंस्विदिति हेतुना सिद्धैः सारस्वतसिद्धैर्महाकविभिरङ्गनाभिश्च दृष्टोत्साहः सन्खमुत्पतोच्चैर्भवेति स्वप्रबन्धमात्मानं वा प्रति कवेरुक्तिरिति । "संसर्गतो दोषगुणा भवन्तीत्येतन्मृषा येन जलाशयेऽपि । स्थित्वानुकूलं निचुलश्चलन्तमात्मानमारक्षति सिन्धुवेगात् ।" इत्येतच्छ्लोकनिर्माणात्तस्य कवेर्निचुलसंज्ञेत्याहुः ॥

Commentator Dakṣiṇāvarta, earlier than Mallinātha, writes as follows —

सरसनिचुलादित्यत्र निचुलपदेन निचुलाभिधानः कश्चन कविर्विवक्षितः यस्य सूक्तिः सुभाषिते श्रूयते—

संसर्गजा दोषगुणा भवन्तीत्येतन्मृषा येन जलाशयेऽपि ।

स्थित्वानुकूलं निचुलश्चलन्तमात्मानमारक्षति सिन्धुवेगात् ॥ इति

अनया निचुलोपवर्णनया तस्य कवेर्निचुलाभिधानत्वमासीदित्यनुसन्धेयम् । स तु निचुलकविरास्थानगतः कालिदासस्य सूक्तिः सम्भावयति । तस्मात्सरसपदेन तं कविं स्तौति । दिङ्नागानाम्—अनेन दिङ्नागाचार्यश्च विवक्षितः । स्थूलहस्तावलेपान्—अनेन प्रबन्धदूषणसमये स्थूलहस्ताभिनयाश्च विवक्षिताः ।

अयमभिप्रायः—दिङ्नाग इति कोऽप्याचार्यः कालिदासप्रबन्धानन्यत्रोक्तोऽयमर्थ इति स्थूलहस्ताभिनयैर्दूषयति । तमाचार्य स्वप्रबन्धस्यापूर्वार्थाभिधायित्वमाश्रित्य मेघोपदेशव्याजेन कविरुपालभत इति ।

This allusion is not noted by an earlier commentator Vallabhadeva. Scholars generally regarded this reference as far-fetched. Nicula is a mere name and Diṅnāga was till recently known only as a Buddhist logician and there was no reason to believe that there should have been a keen rivalry between an eminent poet and dramatist on the one hand and an astute philosopher and logician on

the other. Moreover, the *double entendre* is little in harmony with Kālidāsa's style and it was regarded as plausible that later commentators living in an age of extremely artifical and complicated style saw in the verse a ślesa where none existed.

The position, however, is entirely different now after the discovery of Kundamālā. We know now that Dinnāga was a dramatist of high order and not merely a Buddhist logician. Rivalry between Kālidāsa and Dinnāga would be perfectly natural As discussed above, the date of Dinnāga whether he is to be identified with the Buddhist logician of the same name or not, would fall approximately in the fifth century. There is, therefore, nothing very improbable in the belief that Dinnāga and Kālidāsa were contemporaries

Of late, however, both the date and authorship of the play have been seriously disputed. Prof. K. A. Subramania Iyer of Lucknow in his very learned article (Baroda conference 1933 P. 91—97) has expressed the opinion that the author of the Kundamālā may be **धीरनाग** or **वीरनाग** but he is not **दिङ्नाग.** We are painfully aware that the evidence in favour of the authorship of Dinnāga is far from conclusive, at the same time it must be admitted that the claims of Dhīranāga or Vīranāga as shown above are also equally meagre. The fact of the matter is that in the absence of any further material, the question of the exact author is bound to remain unsettled.

With regard to the date, the learned Professor has felt inclined to think that the Kundamālā is a later production than the Uttararāmacarita of Bhavabhūti (7th A. D.) from which its author has borrowed a number of details. On the basis of the affinity in certain points of the plot that are common to both the plays, he has opined that the Uttararamacarita is the original and Kundamālā the copy

It has been suggested that the author of the Kunda-

mālā has borrowed, without making proper use of it, the idea of the invisible presence of Sītā from the Uttararāmacarita for whereas in Bhavabhūti's play it is extremely important being 'absolutely essential for that psychological reconciliation between Rāma and Sītā, which is preliminary to their union', it serves no such vital role in the Kundamālā.

So far as this particular instance of this invisible presence of Sītā is concerned we find it difficult to subscrible to the view that it is merely a tag in the Kundamālā and is not vitally connected with the plot As in the Uttararāmacarita similarly here it affords to Rāma and Sītā an excellent opportunity of sounding the depth of their mutual affection

It is again equally essential in the Kundamālā for that 'psychological reconciliation between Rāma and Sītā which is preliminary to their union' Though the messages had been mutually exchanged yet it is a fact that Sītā remained far from permanently reconciled to the injustice of Rāma's action. This is clearly borne out by many passages which effusively proclaim her righteous anger against the wrong done to her.

For instance.

किन्तु खलु तस्यैव निरनुक्रोशस्य समान एष प्रसवः प्रेक्षितव्य इति वचनीयकण्टकोपहितं जीवितं परिरक्षामि। (P. 14.)

सीताया अपि नाम एवं सम्भाव्यत इति सर्वथाऽलं महिलात्वेन।
(P. 14.)

अहो अविश्वसनीयता प्रकृतिनिष्ठुरभावानां पुरुषहृदयाणाम्।
(P. 33)

क एष यो युवाभ्यामेवं प्रेक्षितः (P. 137.)

We are further told when her children gave her some cause for offence, she dubbed them as the sons of the 'Ruthless one' etc. Thus the necessity of that psychological reconciliation is not obviatied but is apparently essential.

There is yet another argument adduced to further support the idea of Kundamālās' indebtedness to the Uttararāmacarita. It is said that the author of the Uttararāmacarita has better handled the idea of sending messages His messages are dramatically significant and have a close bearing on the development of the action in the play. For instance Rāma's request to the Ganges and the Earth to look after Sītā has substantial dramatic value. A similer request to the Ganges is made in the Kundamālā by Laksmana, but it has no bearing on the plot.

All this conceded at best it would prove only that Bhavabhūti was a greater artist.

We have no hesitation in subscribing to the view that the two plays have much in common, but we have failed to see how these points of resemblance necessarily imply indebtedness on the part of the author of the Kundamālā. The author of the Kundamālā on the whole may not be as great an artist, poet and a playwright as Bhavabhūti certainly was—and we for ourselves have never advocated any exaggerated claims to some such effect—but it does not—at least so it appears to us—preclude definitely the possibility of the 'whale swallowing the smaller fish.'

It can be put forward that all that is found seemigly imperfectly handled in the Kundamālā was taken up and improved upon, nay, almost metamorphised under the versatile and glowing genius of Bhavabhūti.

The case seems to be analogous to that of Aśvaghosa and Kālidāsa. At present there is general concensus of opinion with regard to the priority of Aśvaghoṣa though for a long time many scholars were loth to believe in case of the instances of the affinity of thought and expression in the two poets that Kalidāsa could be at all the borrower.

Late Dr. A. C. Woolner also seemed to lend support to the theory that the Kundamālā is later than the Uttararāmacarita and thus belongs to a period between the 7th century and 1050 A. D. when Bhojadeva quote it. It

is suggested that 'the process of smoothing away any thing that might seem to jar in the representation of Rāma and Sītā as ideals of moral perfection has gone farther than it had in Bhavabhūti's play.' We however, beg to differ and feel inclined to think that the case is just otherwise.

Rāma and Sitā of the Uttararāmacarita are much more ideal and much less human than Rāma and Sītā of the Kundamālā. Bhavabhūti's Sītā for instance is almost a creation of the other world immune from all the weaknesses of her mortal sisters. She is a mere Dhāranā. Sītā in the Kundamālā is the highest type of womanhood, and yet not too good to be called human. She is perfectly sensitive to the feelings and emotions that stir the human breast.

In fact much can be said on both sides and it is difficult to decide the priority or otherwise of either play exclusively on the strength of the evidence of the type adduced above for it is double-edged and therefore inclusive.

The Plot.

Act I.

After the benediction invoking the aid of Ganeśa for the removal of all obstacles, the Sūtradhāra invokes Śiva's matted hair to protect the audience. While he is introducing the play and its author to the assembly, the words "Lady, descend here" are heard from behind the scenes and it is discovered that Sitā in advanced pregnancy is being led into exile by Lakṣmana. Here ends the Prelude.

As the forests on the Ganges are difficult to traverse on a chariot, Laksmana advises Sitā to alight and walk on foot. Consequently, both get down and walk gently towards the stream from which the balmy breezes blow to greet the distinguished visitors. Sītā feeling exhausted, seats herself under the shade of a tree. Laksmana takes this opportunity to break to her the decision of Rāma to abandon her. Under the severity of the shock, Sitā sinks rapidly into a swoon from which she is revived by the

Gangetic breeze. Then ensues a very pathetic conversation in the course of which Lakṣmaṇa brings home to Sītā that her exile meant no reflection upon her character or any consequent loss of affecton for her on the part of Rāma, who had taken this step solely in the interest of the royal house whose good name was threatened by the scandal current among the people due to her residence in Rāvana's palace for a long time Laksmana, on his part, implores Sītā not to be driven by the intensity of her grief to put an end to her life as that would mean the extinction of the great Raghu family Sītā sends message to Rāma that he should not worry himself into bad health constantly thinking of her fate and that he should assiduously apply himself to the performance of his duties to his subjects. Laksmana then retires after having repeatedly entreated the presiding deities of the forest, the sages, the mountains and the Ganges to protect the Queen. The sage Vālmīki, who had heard of the bewailing lady from his disciples, comes to the scene and after having convinced himself of the innocence of Sitā through his contemplative vision, assures her of his protection and escorts her to his hermitage.

Act II.

By means of an interlude, the poet informs the audience of the events that have happened after the close of the first Act. The twin sons of Sitā, named by Vālmīki as Kuśa and Lava, have stepped beyond infancy. They are studying the Rāmāyana composed by the sage. At the same time, the preparations have been made in the Naimiśa forest for the imperial Horse-Sacrifice by Rāma and invitations have been issued to renowned sages including Vālmīki. Here ends the interlude. Then Sītā is shown, overwhelmed with anxiety, brooding pensively over her separation from Rāma and bewailing her lot. Her beloved companion, Vedavati, tries in vain to palliate her grief by dilating upon the heartlessness of Rāma in abandoning her. Sītā, in spite of apparent injustice done to her, fails to find

fault with her Lord. On the other hand, she eulogises his fidelity by alluding to the perils he underwent in his efforts to rescue her from Rāvana. Vedavatī suggests that Rāma might accept the hand of another lady, in Sītā's absence, to be his companion at the sacrifice. She pathetically replies that she could prevail upon her Lord's heart but not upon his hand. Vedavatī consoles her by assuring her that the days of her exile are numbered. Immediately after this a sage from behind the curtain announces the arrival of Rāma's envoy at the hermitage of Vālmīki inviting the sage to the Horse-Sacrifice. Simultaneously with the proclamation, Kaśyapa commences his journey and Sītā also hurries to the hermitage to perform the valedictory ceremonies of Kuśa and Lava before their departure for the sacrifice

Act III.

An interlude informs the audience that Sītā with Kuśa and Lava has arrived at the Naimiśa forest and that Rāma as well in the company of Laksmana has reached the forest on his way to Vālmīki's hermitage on the Gomatī.

Rāma and Lakṣmana are shown gently strolling on their way to the hermitage Rāma is piteously bewailing the loss of Sītā when Lakṣmana takes the opportunity to divert him by referring to the Gomatī flowing close by.

Both reach the stream, descend to the bank and discover in the water a garland of Kunda flowers, which Rāma, on the basis of the familiarity of arrangement, concludes to have been strung by Sītā. Both march against the current along the bank intent upon tracing the source of the garland. The sight of smoke in the far off distance and the sound of the chanting by the sages assures Rāma of the vicinity of the hermitage of the sage. Lakṣmaṇa observes foot-prints marked on the sand and from their lovely and sluggish formation recognizes them as those of a woman. Rāma definitely pronounces them to be Sītā's. Both follow closely the line of foot-marks which going up an elevated land disappear suddenly. They resolve to

allay their fatigue by sitting under the exceedingly delightful shade of the clump of creepers close by. Sītā is shown plucking flowers concealed behind the thicket whence she overhears the conversation between them. The spectacle of Rāma piteously bemoaning her loss is too much for Sītā and it is really with great difficulty that she can resist the temptation to disclose her presence The sage Bādarāyanā who has been sent by Vālmiki to receive Rāma, then enters upon the stage apparently in search of Rāma, whom he finds seated in the company of Laksmana in the creeper-bower. Rāma discovers to his comfort that noon has elapsed Here ends the third Act.

Act IV.

Act IV begins with a dialogue between two female ascetics, Yajñavedi and Vedavatī. The latter begins by disclosing the intention of Tilottamā, a celestial courtezan to imitate the deeds of Sītā in the presence of Rāma in order to sound his affections for Sītā. At the instance of Vidūsaka, Vedavatī decides to prevent the divine harlot from her performance. The dialogue further reveals that Sītā is temporarily residing on the shore of the lake and that she, like all womenfolk of the hermitage, is invisible to the eyes of men through the supernatural powers of Vālmīki. Here ends the Interlude Sītā is shown wearing a pair of mantles which had been presented to her as a keepsake by the presiding sylvan deity of the Citrakūṭa mountain during her previous exile The very thought of exile brings to her mind a train of bitter memories and she bursts into tears. Her companion Yajñavedi advises her to cheer up with the sight of a couple of swans sporting in the lake. Then enters Rāma with Kanva who had been specially deputad by the sage to divert him with the sights of the forest. The ascetic describes the grandeur of the Naimiśa forest in which the sun 'does not cause the withering of the plants or the drying up of the pools' and which is perpetually resonant with the sāmans chanted by the sages.

Rāma also joins in the general eulogy of the site. Suddenly he finds his eyes smarting with smoke and he descends to the shore of the lake to refresh them by washing. He perceives in water the reflection of Sitā who, as described above, was seated there closely watching the swans. In vain does he madly attempt to trace her He faints and Sitā rushes to revive him with the breeze from her skirts. Rāma recovers and pulls at the garment of Sitā. The garment drops He casts away his own mantle and wears instead the mantle of Sitā His own garment is taken by Sītā in turn He indulges in piteous bewailings and implores her to show herself to him. Just then the Vidūsaka enters and informs Rāma of the intention of Tilottamā to act the part of Sitā. He is convinced that he had been befooled by the celestial courtezan and thinks even that upper garment to have been artificially prepared by her which he had formerly recognised to be Sitās Just then the advent of evening is announced from behind the curtain and the Act closes with the description of the sunset.

Act V.

Act V opens with an announcement from the Vidūsaka of the congregation time of the ascetics. He is shown escorting Rāma into the audience-hall. Rāma is still pondering over his strange experience of yesterday and feels that his mind which had utterly lost all sense of pleasure or pain has been, as it were, regenerated by the sight of Sitā's reflection and the like. The Vidūṣaka criticizes Rāma for his indifference towards Sītā, a charge to which Rāma readily pleads not guilty. As the time of ascetic's meeting is drawing near, Rāma asks his friend to see that the gate-keepers are duly posted on their duties. The Vidūṣaka reports on his return the presence at the gate of two handsome ascetic lads, bearing striking resemblance with Rāma and Lakṣmana in their boyhood, arrived

to recite in Rāma's presence the Rāmāyana composed by Vālmīki. Rāma's curiosity is roused and he asks his friend to usher them in without delay. As the lads approach the King, they being overwhelmed with instinctive reverence, find it difficult to resist the temptation to salute Rāma who is not aware of their identity and believes them to be Brāhmanas is strongly perturbed at this salutation which should have been addressed to their preceptors. He presses them closely to his breast and seems to feel the ecstasy resulting from a son's embrace He justifies his attention to the lads by asserting that children deserve to be fondled by even those who are advanced in merit. The sight of the boys fills Rāma's heart with pathetic longings and it is not without grave anxiety and deep anguish of mind that he muses over the fate of his beloved and his offspring in case of her survival. Suddenly the Vidūṣaka cries in frenzied tones to the King to make the boys quit his lap for "whosoever not belonging to the Raghu family ascends the throne has his skull rent asunder" Rāma is surprised to find the boys uninjured but he satisfies himself with the belief that the ascetics' persons are invulnerable even to Indra's thunderbolt because of having received the benediction which averts all evil. His conversation with the boys reveals that they are twins descended from the solar race and have arrived there under instruction of the sage Vālmīki. Their father's name is the Ruthless One and their mother is called Daughter-in-law by Vālmīki and Queen by other residents of the hermitage. This astonishing similarity bewilders Rāma and he feels exceedingly restless. A voice from behind the curtain asks the boys to proceed with their recitation and Rāma also sends word to his friends and relations summoning them to his presence. Here ends the fifth Act.

ACT VI.

As Rāma enters the audience-hall and occupies the royal seat, he is greeted by the courtiers, the members of

the royal family and the elité of his subjects assembled there. At his instance the ascetic lads commence the recitation. He is surprised to find that it is his own family which constitutes the theme of the poem. At Rāma's bidding, they recite the poem from the abduction of Sītā onwards. The recitation rouses genuine pathos and both Rāma and Lakṣmana are overwhelmed with a sickly sensibility of the miseries of Sītā. They describe how Sītā is exiled by Rāma and left all alone, crying and bewailing in a desolate forest full of beasts. Here they stop. The sage Kanva is hastily summoned. He describes how Sītā after she had been abandoned in the desolate wilderness gave birth to two twins in the hermitage of Vālmīki—the twins Kuśa and Lava, who had just concluded their recitation before his Majesty. The disclosure of the identity of the ascetic lads casts an agreeable surprise upon all present and so great is the intensity of emotion in the case of Rāma, Lakṣmana, Kuśa and Lava that all the four rapidly sink into a swoon from which they do not recover till the arrival of Sītā and Vālmīki. When all is quiet, the sage takes the opportunity to condemn Rāma's action in having abandoned the guileless Sītā whose purity of character had already been established by the fire-god. Vālmīki asks Sītā to proclaim her chastity again She appeals to mother Earth to vindicate her honour, and lo! the Earth 'pulled from the great depths by the virtuousness of the daughter of Janaka' emerges from the nether regions and in a forceful and unequivocal speech followed by floral showers from the sky, she proclaims to the world the purity of Sītā's character The entire assembly is convinced that the scandals that lay at the bottom of all the misfortunes of the innocent Queen were without foundation. Rāma now accepts Sītā once more and Earth disappears having glorified the union of the two ideal lovers by pronouncing a benediction. Kuśa and Lava are anointed as heir-apparents by Vālmīki. The Act ends with the Bharata-vākya as usual with the Sanskrit drama.

The sources of the plot.—The plot of the Kundamāla is borrowed from Uttarakānda of Vālmīki's Rāmāyana. The Uttararāmacarita of Bhavabhūti, too, deals with the same part of Rāma legend. It has been suggested by Dr. Belvalkar that the source of Bhavabhūti's drama is probably the version of Rāma's story contained in the Padma Purāna and not Rāmāyana of Vālmīki This may or may not be true but it appears fairly certain that Dinnāga is indebted only to Vālmīki for his plot. The Purānas, it is believed, were finally edited in the Gupta period. Dinnāga, too, belongs to the same age. When he wrote Kundamālā, the Padma Purāna may not yet have been compiled in its final form and if compiled at all, it must have been so recent a work that its version could not have attained wide circulation and sanctity. A very brief version of the story of Rāma is also to be found in the Rāmopākhyānam of Mahābhārata but it does not contain any reference to the events round which the plot of Kundamālā is woven.

Kundamālā and the Rāmāyana.—The main part of the plot of the Kundamālā, as we have said above, is borrowed from Vālmīki. But the poet has deviated from the Rāmāyana in numerous places in order to heighten the dramatic effect Some important deviations are noted below —

(1) In the Rāmāyana, Rāma directs Laksmana to take Sītā beyond the Ganges, near the hermitage of the sage Vālmīki on the bank of the river Tamasā and leave her there in the forest, it being intended that the hermitage of the sage would afford her a place of refuge.

गङ्गायास्तु परे पारे वाल्मीकेस्तु महात्मनः ।
आश्रमो दिव्यसंकाशस्तमसातीरमाश्रितः ॥
तत्रैतां विजने देशे विसृज्य रघुनन्दन ।
शीघ्रमागच्छ सौमित्रे कुरुष्व वचनं मम ॥

(Val Rām. U. Kānda. S. 45, 17-18)

While leaving Sītā in the forest, Laksmaṇa tells her—

आश्रमान्तेषु च मया त्यक्तव्या त्वं भविष्यसि।

And again—

राज्ञो दशरथस्यैव पितुर्मे मुनिपुङ्गवः।
सखा परमको विप्रो वाल्मीकिः सुमहायशाः॥
पादच्छायामुपागम्य सुखमस्य महात्मनः।
उपवासपरैकाग्रा वस त्वं जनकात्मजे॥

While on the other hand, Vālmīki seems to have been expecting the arrival of Sītā.

आयान्ती चासि विज्ञाता मया धर्मसमाधिना। U.K.S. 49, 8.

In Kundamālā, Laksmana does not cross the river Ganges. He leaves her on this side of the river and the Āśrama of Vālmīki too is situated on the same bank.

The events narrated in Act II-IV do not find any place in the Rāmāyana and it is just here that the poet by his imaginative genius has created exquisite and delicate scenes of highest dramatic interest, many of which were borrowed later on by Bhavabhūti.

Finally the end in the Rāmāyana is tragic while in the Kundamālā, Dinnāga follows the convention of Sanskrit drama which never ends as a tragedy. Sītā is accepted back by Rāma and the lovers are united after a separation of nearly ten years. Kuśa and Lava are respectively anointed as Mahārāja and Yuvarāja. All ends happily as Rāma tells us in reply to a question of Vālmīki—

त्वद्दर्शनेन विधिना परिशुद्धवृत्ति-
जाता महाध्वरसखी मम सैव पत्नी।
न्यस्तं च सूनुयुगलं भुवनाधिकारे
किं स्यादतः प्रियतमं गुरुणाभिधेयम्। (VI. 44.)

Time Analysis of the Play—The play begins with the exile of Sītā and covers a period of about ten years, it being definitely stated by the Vidūsaka in Act V that it was the tenth year since Sītā had been abandoned. The first Act begins with Laksmana leading Sītā into exile, and does not seem to cover the action of more than a single day. It

ends late in the evening when Laksmana retires from the forest. The second Act is separated from the first by an interval of practically the whole of the period of Sītā's exile The preparations for the sacrifice have almost been completed and Rāma's envoy has reached the hermitage of Vālmīki inviting the sage to the sacrifice. The third Act begins in the forenoon following the preceding Act and ends just after the afternoon the same day. There seems to be an interval of five days between the third Act and the fourth. It is the seventh day since the arrival of Sītā with Kuśa and Lava at the Naimiśa forest and consequently the sixth since the arrival of Rāma who reached a day later. The fourth Act thus begins five days after the third Act in the morning and the action spreads over the whole day, the Act concluding with a description of the setting sun. The fifth Act begins the following day in the morning just after the conclusion of the morning bath and prayers. Both the fifth and the sixth Acts do not cover more than a few hours, it being the express injunction of the sage that the recital of the Rāmāyana should conclude before the time of the mid-day bath

The Style of Diṅnāga.—The difficulties in accepting Mallinātha's reference to Dinnāga pointed out by Prof. Keith (Keith Sanskrit Drama p. 145) have automatically disappeared with the discovery of Kundamālā. Whether the author of our drama is identified with Dinnāga, the celebrated Buddhist logician, or not, it seems probable that he roused the jealousy of that "Prince among poets" and this in itself is an ample vindication of his greatness. It may be that Kālidāsa by pitting himself against the author of the Kundamālā was greatly underestimating the potentialities of his own genius Yet it cannot be denied that Dinnāga must have been a very conspicuous light of of his age—one who alone, if indeed anyone, could be thought of by Kālidāsa as a rival and could have the boldness to accuse even Kālidāsa of plagiarism. His style may

piteously and the peacocks also have given up (their) dance better are these lower animals than men.

The verse reminds us of the speech of Priyamvadā in Śakuntalā —

उग्गलिअ दब्भकवला मिआ परिच्चत्तणच्चणा मोरा
ओसरिअपण्डुपत्ता मुअन्ति अस्सू विअ लताओ ॥
(उद्गलितदर्भकवला मृग्यः परित्यक्तनर्तना मयूराः ।
अपसृतपाण्डुपत्राः मुञ्चन्त्यश्रूणीव लताः ॥)

Rāma's grief for Sītā during the latter's invisible presence and his vain attempts to trace his beloved and to catch hold of her reflection in the lake excites pity in every human heart. Not less pathetic is Rāma's description of the futility of his own attempt.

तृषितेन मया मोहात् प्रसन्नसलिलाशया ।
अञ्जलिर्विहितः पातुं कान्तारमृगतृष्णिकाम् ॥

(IV. 22.)

'Hoping to obtain transparent water, I, being thirsty, have, through delusion, folded my hands (into a cup) to drink (only) of a mirage in the wilderness.'

A feeling of his extreme penitence for the great wrong done to Sītā finds strong expression in—

नीतस्तावन्मकरवसतौ वन्ध्यतां शैलसेतुः
देवो वह्निर्न च विगणितः शुद्धिसाक्ष्ये नियुक्तः ।
इक्ष्वाकूणां भुवनमहिता सन्ततिर्नेक्षिता मे
किं किं मोहादहमकरवं मैथिलीं तां निरस्य ॥

(III. 3.)

'Verily, the stony bridge over the ocean was rendered futile, the fire-god as well, appointed as witness of her purity was disregarded, the world-renowned offspring of the Iksvākus was ignored what indeed, have I done in abandoning, through madness, the Princess of Mithilā.'

His sense of the sickly sensibility of the uninterrupted miseries of Sītā is effectively brought out in a simple verse—

पूर्वं वनप्रवासः पश्चाल्लङ्का ततः प्रवासोऽयम्
आसाद्य मामधन्यं दुःखाद् दुःखं गता सीता ॥

(III. 13.)

'Firstly exile into the forest, then Lankā and after that this banishment , having come to me, the unfortunate one, Sītā has suffered misery after misery.'

The delineation of the feelings of a long absentee from home in Act VI has an exquisitely human touch about it.

यां यामवस्थामवगाहमानमुत्प्रेक्षते स्वं तनयं प्रवासी ।
विलोक्य तां ताञ्च गतं कुमारं जातानुकम्पो द्रवतामुपैति ॥

(V 13.)

'Whatever age, a sojourner abroad imagines his son to have reached, seeing that age attained by (other's) boys, his heart bursting with feeling, melts.'

Sweet and charming is the description of the spontaneous regard which springs up for the King in the heart of the princes Kuśa and Lava. Rāma's explanation of the onrush of tears in his eyes at the first sight of the ascetic lads whose identity is not yet revealed is very happily couched—

आपातमात्रेण कयापि युक्त्या
सम्बन्धिनः सन्नमयन्ति चेतः ।
विमृश्य किं दोषगुणानभिज्ञ-
श्चन्द्रोदये श्च्योतति चन्द्रकान्तः ॥

(V. 10.)

'Those who are related enslave the mind, in some strange manner at mere sight. Say if the moonstone, unconscious of merits or demerits (being inanimate) melts at the rise of the moon after due deliberation.'

Apart from the description of the gentler aspects of nature for which ample scope is offered by the scenes in the Naimiśa forest, the author has attempted to give us in Act VI a glimpse of the wilder workings of nature—'nature red in tooth and claw'-and his description of entry of the Earth does not fail to excite awe.

नादः पातालमूलात्प्रभवति तुमुलं पूरयन् व्योमरन्ध्रं
पातक्लिष्टा इवैते दिशि दिशि गिरयो मन्दमन्दाश्चरन्ति ।
बद्धानन्दाः समन्ताल्लवणजलधयो मथ्यमाना इवासन्
सीमामुल्लङ्घ्य वेगादुदनिधिसलिलैः स्वानि वेलावनानि ॥

(VI. 24.)

'A loud noise filling up tumultuously the vacuum of the sky proceeds from the nether regions. These hills, as if discomfited by their falls move about lingeringly in the quarters. The overjoyed saline oceans have with fury outstepped their limits, the forests on their shores with ocean waters and seem to have been churned (into foam).

Kundamālā and Uttararamacharita—Both the plays are based upon the incidents to be found in the last Kānda of the Rāmāyana, necessary changes being freely made to improve the dramatic effect. In strict comformity to the canons of Sanskrit dramaturgy, which prohibit a tragic end, both the plays end with the happy re-union of Rāma and Sītā after years of sorrowful separation in contravention of the original story Rāma's meeting with the invisible presence of Sitā has been very happily conceived by Dinnāga in order to create an opportunity for Sītā to witness the pathetic distress of Rāma in the absence of his beloved and his deep-rooted bond of affection for her. In this particular respect, Bhavabhūti is solely indebted to his predecessor, the author of the Kundamālā, for the suggestion of Rāma's meeting with Vāsantī and the invisible presence of Sitā in the Dandaka forest. Bhavabhūti convinces the audience of the chastity of Sītā by means of an embryo drama spun into the original which in itself is less convincing than the emphatic proclamation of the goddess Earth in the Kundamālā, borrowed from the original tale.

As a poem, the Uttararāmacarita is decidedly superior to the Kundamālā. There is vigour in Bhavabhūti's expression,

passion in his poetry, genuineness in his emotion, richness in his thought and imagination—qualities which at best can only be found in their partial intensity in the Kundamālā. But as a drama, the Kundamālā, has undeniably certain merits which are conspicuous only by their absence in the Uttararāmacarita The simplicity of the prose and verse alike is responsible for the rapidity of thought and action in the Kundamālā, while the Uttararāmacarita compares very unfavourably with it on account of the author's fondness for long descriptions and alliterative compounds which are obviously undramatic. As compared with Bhavabhūti, Dinnāga shows little or no fondness for display, his descriptions are generally not laboured. Bhavabhūti boldly omits the part of the Vidūsaka, being conscious perhaps of his inability to handle it effectively. Whatever may be the true explanation for this omission, the fact cannot be denied that the absence of the jester, who is a regular figure in most Sanskrit dramas, makes his composition seriously suffer from the spectator's point of view. It may, however, be pointed out that even in the Kundamālā, the character of the Vidūsaka is not well-developed. He is more a helpful companion of the king than a character which entertains the audience.

The most far-reaching difference in the two plays is in the point of view with which the two great dramatists approach their theme. To Bhavabhūti Rāma is the embodiment of all that is great and noble in humanity and Sītā, a goddess of perfect type Throughout his play, he tries to justify the conduct of Rāma in exiling the virtuous Sītā. The preceptor and the mothers who might have stayed his hand and counselled moderation are sent away at a distant sacrifice when she is exiled. But Dinnāga does not take any particular pains to justify Rāma. He is more human than Bhavabhūti. His Sītā is of the noblest type and yet perfectly human in her feeling. Bhavabhūti's Sītā does not even grumble but Sītā in the Kundamālā is an

altogether different creature—

किन्न खलु तस्यैव निरनुक्रोशस्य समान एष प्रसवः प्रेक्षितव्य इति वचनीयकण्टकोपहितं जीवितं परिरक्षामि ।

'Yet should I not preserve my life, covered with the thorns of disrepute, so that I may look after this offspring, ruthless as himself.' (P. 14.)

सीताया अपि नाम एवं सम्भाव्यते इति सर्वथाऽलं महिलात्वेन ।

(P. 14.)

If even Sītā's name is to be thought of in such a manner of what avail is womanhood.'

(P. 14.)

Could Bhavabhūti ever think of putting such words in the mouth of Sītā ? The culmination of her righteous indignation is reached when in the last Act, she takes Kuśa and Lava aside, who were greatly agitated by the revelations about their parentage, and asks them—

क एषः, यो युवाभ्यामेवं प्रेक्षितः । (P. 137.)

'Who is he to you that you look at him in this manner ?"

Sītā of Diññāga is not a mere "Dhāranā." She is the highest type of womanhood, and yet not too good to be called human.

The Principal Characters—The poet has represented his characters skilfully. Rāmā and Sītā are fully developed. Laksmana and Valmīki are also effectively drawn. Of Kuśa, Lava and Vedavatī, we have only a few glimpses. Other characters present nothing of note. Dinnāga like Bhavabhūti does not exhibit any marked ability in creating figures on a generous scale.

Rāma—Rāma is characterised by a rare nobility of spirit. Self-sacrifice and abiding devotion seem to be the dominant notes of his character. For the sake of his people and for the good name of his illustrious family, he is prepared to abandon, without hesitation, his faithful

Queen, the idol of his heart. 'न शक्नोमि सीतामात्रस्य कृते शरच्चन्द्रनिर्मलस्येक्ष्वाकुकुलस्य कलङ्कमुत्पादयितुम्' (P. 6) I am incapable of producing a stain on the Ikśvāku family, spotless like the autumnal moon, merely for the sake of Sītā.'

To him the call of duty is supreme and must be obeyed though he knows full well that in the absence of his beloved, life would have no charm for him.

आर्यस्य रम्ये भवनेऽपि वास-
स्तव प्रवासे वनवास एव । (I. 9.)

'When you are in exile, Rāma's residence even in the delightful palace is no better than residence in the wilds.

And again—

त्वं देवि चित्तनिहिता गृहदेवता मे
स्वप्नागता शयनमध्यसखी त्वमेव ।
दारान्तराहरणनिःस्पृहमानसस्य
यागे तव प्रतिकृतिर्मम धर्मपत्नी । (I. 14.)

'You, my Queen, enshrined in my heart are the presiding diety of my house and you alone are my bedmate haunting me in dreams, and it is your image that will represent my wife at the sacrifice, my mind being averse to the espousal of any other woman.'

Great and constant, indeed, is the affliction of his heart Nearly ten years after the exile of Sitā, we find Rāma in the Naimiśa forest lamenting piteously over the fate of his deserted Queen—

भो भोः कष्टम् । अतिनिरालम्बस्तपस्विन्याः प्रवासः—
पातयति सा क दृष्टिं
कस्मिन्नासाद्य चित्तमाश्वसिति ।
जीवति कथं निराशा
श्वापदभवने वने सीता ॥ (III 4)

'On what does she set her eyes? Seizing upon what object her mind finds relief? How does Sitā, bereft of all hope, live in a forest, the abode of the wild beasts?'

Since Sītā's exile he has been a stranger to happiness and pleasure. When all of a sudden his heart feels elated with pleasure at the touch of the fragrant breeze from the Gomatī, he instinctively concludes that the change must be due to the proximity of Sītā.

मुक्ताहारा मलयमरुतश्चन्दनं चन्द्रपादाः
सीतात्यागात्प्रभृति नितरां तापमेवावहन्ति ।
अद्याकस्माद्रमयति मनो गोमतीतीरवायु-
र्नूनं तस्यां दिशि निवसति प्रोषिता सा वराकी ॥ (III. 6)

'Even since the abandonment of Sītā, the pearl necklaces, the Malaya breezes, sandle-pastes and the rays of the moon have caused only extreme torment to me. All of a sudden, to-day, the breeze fromt he banks of the Gomatī ravishes the mind. Surely, that poor exiled creature resides in that direction.'

How easily he recognizes the garland of Kunda flowers as being strung by Sītā, her footprints and her upper garment ! The forest scenes remind him of old associations and he sorrowfully recollects the pleasures enjoyed by him in the Dandaka forest in the company of his beloved. The scene of his piteous bewailings in the unnoticed presence of Sītā is exceedingly exquisite and highly dramatic. The fate of the abandoned Queen constantly haunts his tormented soul. In deep despair he cries for her and when Laksmana tries to console him, he replies in pathetic notes—

कथं न शोचामि शोचनीयां वैदेहीम् । (P. 93)

'How should I not grieve for the Videha princess so deserving of pity.

And again—

उत्सादितं मया चिरकालाविच्छिन्नं रघुकुलम् ।

(P. 58.)

'I have extirpated the dynasty of the Raghus—unbroken for so long.'

The deep distress, due to the constant thought of his wife's doom, has utterly sapped his strength so much so that he finds it difficult to maintain steadiness even in gait and 'would stumble ever and anon even on the level path and lag a long way behind on account of his sluggish pace.' And when tears flow from his eyes on account of smoke from the hermit's sacrifical fire, he says—

सीताविरहबाष्पेण त्वरता नित्यदुःखिते ।
बाढमायासित भूयो धूमेन मम लोचने ॥ (IV 12)

'My eyes, prepetually sore with the tears flowing from Sītā's separation have again been intensely afflicted with smoke.'

He goes to the lake to wash his face and there finds, to his surprise and joy, the reflection of Sītā in the water In vain, he conducts a search for her and falls into a swoon. Her embrace brings him back to consciousness and he pathetically appeals to her to show herself, forgive him for his past cruelty and favour him with a close embrace Longingly he looks forward to the day 'when he would spend the night under the full moon in her company resting on a couch overspread with lovely tapestry, with the arm serving as a pillow.' (IV 17)

Rāma's conception of love is admirable. अन्यदम्पतीविषये एव कारणानुरोधी प्रेमावेशः, सीतारामयोस्तु न तथा–

दुःखे सुखेष्वप्यपरिच्छदत्वा-
दसूच्यमासीच्चिरमात्मनीव ।
तस्यां स्थितो दोषगुणानपेक्षो
निर्व्याजसिद्धो मम भावबन्धः ॥ (V. 5.)

The intensity of love which is traceable to a cause pertains only to other couples and not to Sītā and Rāma—

The bond of my affections, unmindful of faults or virtues and established without effort, was ever centred in her as if in my own self unpro-

claimed for long on account of its being self-manifest in weal and woe.'

The meeting with Kuśa and Lava brings into prominence another aspect of Rāma's character. At their mere sight he finds himself overwhelmed with strange yet spontaneous feelings of affection—

न चैतदभिजानामि नाकूतमपि किञ्चन ।
तथाप्यापातमात्रेण चक्षुरुद्बाष्पतां गतम् ॥

(V. 9)

'I recognise not this (couple), nor do I understand their purpose, all the same, by merely casting a glance at them, my eyes are filled with tears.

He is unable even to observe them clearly. As he sees them, his heart is overpowered with a strange combination of diversified feelings of fear, joy, sorrow and pity—a combination hitherto unexperienced. His heart feels ecstatic at the embrace of the ascetic lads and he wonders how could he, who was ignorant of the bliss of son's embrace, experience something very similar to it.

The magnanimity of Rama's character is adequately brought out in the last Act. Kuśa and Lava recite the Rāmāyana and narrate the events up to the banishment of at his father's bidding. Rāma interrupts them here—

रामः—(आत्मगतम्) नियतं मध्यमाम्बा निन्द्यते । (प्रकाशम्) तमुद्देशमुल्लङ्घ्य सीतापहरणात्प्रभृति गीयताम् ।

(P. 128)

'Rāma—(*Aside*) Surely, the middle mother (Kaikeyī) would come in for censure. (*Aloud*). Passing over that portion, you should recite from the abduction of Sītā.

That Rāma should cherish such a high regard for one who had been the cause of his long exile—'the exclusive abode of miseries'—indicates the greatness of his soul.

Another outstanding trait in his character is the high esteem in which he holds the sages who to him are the

beacon lights for the onward march of humanity to civilization and culture. The salutation addressed to him by the ascetic lads (who were no other than Kuśa and Lava), greatly perturbed him and he lost no time in repudiating his claim to be respected by the sages.

Rāma is great without being ostentatious. He places his duty far above his personal comforts and feelings, and in his attempt to preserve the glorious traditions of his family from ignominy due to a scandal, he counts no sacrifice as too great.

Sītā—Sītā's character is attractive in the extreme. She is the very embodiment of all feminine excellence and is characterised by the highest degree of self-sacrifice, purity, courage and patience. Being the victim of a baseless scandal, she is exiled from the state. The shocking news is conveyed to her by Laksmana in a scene full of tender pathos. She is bewildered and falls down senseless. After regaining her conciousness, she enquires about the charge against her and painfully regrets to find herself abandoned without the slightest accusation.

अहो मे अधण्णत्तणं किं उवालम्भमेत्तएण विणा णिग्गहिदह्मि।
(P. 13)

'O Fates! Have I been punished without even the slightest accusation?'

The idea of a life of disgrace would incite her to commit suicide but the thought of protecting the scions of the Iksvāku race in her womb happily prevents the consummation of her deady resolve. She finds great consolation in the message conveyed to her that her Lord loves her dearly and is constitutionally against the espousal of any other woman.

एव्वं संदिशंतेण अंअउत्तेण परिच्चाअदुक्कं मयि निरवसेसं अवणीदं।
(P. 15)

'By sending this message my lord has entirely removed my grief at being abandoned.'

But even in moments of deepest distress, she can never be blind to the comforts of her Lord and the words of her message 'that neglecting the protection of the Varnas and Āśramas, he (Rāma) should not afflict his person bewailing the loss of me, the ill-staired one and that he should pay full attention to the duty to his person' are really full of genuine pathos indicating high sense of duty and her great solicitude for her Lord whose happiness she would prize over everything else. Duty and discipline, as indicated by her generous appreciation of the thankless task of Laksmana in abandoning her, were greatly valued by her.

But despite her ideal merits, Sītā of Dinnāga, as we have said already, is not altogether above human emotions. She is noble but not 'ethereal and spiritual, removed from the gross things of earth' as Sītā of Bhavabhūti certainly is. She submits with resignation to the cruel fate forced upon her but not without a protest. She feels very bitterly the great injustice done to her against which she registers a strong protest when she says

ण जुत्तं तव निरपराहं इमं जणं सपदि हिअआदो निव्वसिदुं, किं उण विसआदोत्ति । (P. 17)

'It ill-becomes you to banish, all of a sudden, this innocent person from your heart, and what is worse from the state.'

What human heart would not be moved to tears at the concluding part of the message—

एव्वं वि मम वअणादो विण्णविदव्वो—सा तपोवणवासिणी सव्वहा सीमएटआणिहिदेन अंजलिणा विण्णवेदित्ति जइ अहं णिग्गुणा चिरपरिचिदेत्ति वा, अणाहेत्ति वा, सीदेत्ति वा, सुमरणमेत्तएण अणुगहिदव्वेति । (P. 17)

'You should submit further in my name—"with folded hands placed on the parting line of braided hair, I, dwelling in the penance-grove implore that I, though have no merits, yet for long acquaintance sake, for helplessness or just for being Sītā may be kindly favoured with remembrance."

Her solicitude for the welfare of her Lord, however, remains unshaken in these tragic environments.

अदिमाहिदे वि सअमंडले कहं तुमं सोत्ति एत्तिआ दुक्खसहाया, संपदं मए विणा तए एक्केण एसो चिंतिदव्वो। तुमं बादुस्सरीरे सावहाणो होहित्ति। (P 18)

'How can there be found, even in a vast kingdom, those who can partake of troubles as wives? In my absence, he is now to be looked after by you alone. You must take care of the person of your brother.'

Intensity of her grief remains undiluted even ten years after her exile. Sometimes she blames the untrustworthiness of the hearts of men but again she thinks of the perilous campaigns undertaken by Rāma for her sake. The reminiscences of pleasures enjoyed in his company only add fuel to the fire of separation.

'I used to witness the moonrise in his company, hear the melodious cooing of the cuckoo with him and enjoy the Malaya breeze in his company, but now I see, hear and feel all by myself.' (P. 34)

Her conversation with her friend Vedavatī indicates that in spite of the wrong done to her she has a high regard for her Lord.

कहं तस्स हिअअं सीदाए परएरअं भविस्सदि? (P. 37)

'How can his heart be another's to Sītā'?

अंअउत्तस्स हिअए पहवामि, ण उण हत्ते। (P. 38)

'I can prevail over my Lord's heart, but not over his hand.'

The meetings of Rāma and Sītā in the Naimiśa forest are full of delicate scenes In an admirable passage, Sītā lays bare the conflicting emotions of her tormented heart.

सुव्वत्तं सो एत्थ णिरणुक्कोसो संपत्तो ....

कहं ण पहवामि अत्ताणअस्स, आवंजिअदि मे बलक्कारेण तहिं एव्व दिट्ठी। किं अवरं करेमि अत्ताणअस्स राअपराहीणदाए णिओओ (निर्वर्णयति) अंहो दिट्ठोत्ति परिदोसो, चिरप्पवासोत्ति मंण्णू,

परिक्खमोत्ति उव्वेओ, णिरणुक्कोसोत्ति अहिमाणो, चिरपरिचिदोत्ति अणुराओ, दस्सणीओत्ति उक्कण्ठा, सामित्ति बहुमाणो, कुसलवाणं तादोत्ति कुडुंबिणीसब्भावो, अवराहं पविसिदंहित्ति लज्जा, ण जाणामि अंअउत्तदंसणेण कीदिसं अवत्थं अणुभवामित्ति ।

(P. 54-55)

'It is obvious that the Ruthless one has arrived here. How is it that I cannot control myself ? My sight is, preforce, drawn to that very side. What else am I to do ? It is the command of my own allegiance to the crown. (*Gazes*) There is a feeling of joy in me because of his sight, sorrow because of long exile, distress at his emaciation, pride because of heartlessness, love because of long intimacy, longing because he is exquisite to behold, great esteem because he is my husband, the lofty feelings of a housewife as he is the father of Kuśa and Lava and shame because I have been held guilty (of moral aberration) I know not what state of feeling I experience at the sight of my noble husband.'

What a beautiful blending of noble womanly pride and supreme love !

On hearing the piteous moanings of Rāma, she remarks—

अंअउत्त, मा एवं भण—सोअणीआ वैदेहित्ति । ण खु सो जणो सोअणिज्जो जो एव्वं वल्लहेण सोईअदि । (P. 57)

'Say not thus, my lord, that Sītā is lamentable. A person, whose lover is thus grieving for her, cannot, indeed, be deplorable.'

The sight of her Lord after many years has once more revived her deep anguish of separation. Rāma in a semiconscious state addresses her. The poet has here created an exquisite scene unparalleled perhaps for its beauty and depth of feeling in the whole range of Sanskrit drama.

रामः—(विलपन्)—गाढमालिङ्ग वैदेहि—

'*Rāma—(Lamenting.)* Give me a close embrace, O Princess of Videha—

सीता—अणवरद्धंमि ।

Sītā—I have been unerring.

रामः—देहि मे दर्शनं प्रिये ।

Rāma—Show thyself unto me, my beloved—

सीता—पहवदि सिद्धसासणं, किं एत्थ करेमि मंदभाआ ।

Sītā—All powerful is the command of the seer (Vālmīki), what am I, the unfortunate one, to do?

रामः—त्यज्यतां दीर्घरोषोऽयं—

Rāma—This keen resentment should be given up—

सीता—अहं वि अंअउत्तं एव्वं विएणवेमि ।

Sītā—I, too, would similarly request my Lord.

रामः- देवि विज्ञापयामि त्वां—

Rāma—I beseech you, O Queen—

सीता--अवहिदंमि एसा, आणवेहि ।

Sītā—You may command, I am all attention.

रामः—यत्त्वं चारित्रशालिनी ।

Rāma—That you endowed with character—

सीता—अहो अच्चाहजोग्गा पाणा ।

Sītī—Ah, the life is now unworthy of being given up.

रामः--निर्वासितासि विषयात्—

Rāma—Were externed from the kingdom—

सीता—पहवदि अंअउत्तो सअलस्स परिअणस्स ।

Sītā—My Lord has authority over all his subjects.

रामः —अस्मिन् दोषे प्रसीद मे ।

Rāmu—Be pleased to forgive in this my failing.

सीता--तुमं पसीद, णिच्चपसरणा अहं ।

Sītā—Be propitiated yourself, I am always pleased.

(P. 81-82.)

• Sīta always exhibits great regard foı her mothers-in-law and almost parental affection for Laksmana. The scene of re-union is full of tenderness and the unfortunate Queen, stands out, after all, with an unblemished character—

या स्वयं प्रकृतिनिर्मला सती छाद्यतेऽन्यजनवादवारिदैः ।
जानकी भगवति त्वयाद्य सा चन्द्रिकेव शरदा विशोधिता ॥

(VI. 37.)

'She the princess of Janaka, who pure by her very nature, was muffled by the clouds of public scandal, has

been, to-day, (vindicated as) purified by thee, O Goddess, as is moonlight by autumn.'

Lakṣmaṇa—Laksmana obeys the commands of the elder brother without demur. He has a very unpleasant duty to perform. To take an innocent lady to the wilderness under the pretext of an excursion to the Ganges and to leave her there in the desolate forest in a helpless condition—a prey to wild beasts and still wilder nature—is a task that would break the heart of any human person. Add to this fact that the unfortunate lady is no other than the wife of his elder brother, whom he has served so loyally and dutifully throughout his life and for whose sake he has suffered untold hardships. True to his vow of obedience to his brother, he performs the heartless task entrusted to him. He cannot even protest loudly but the deep anguish of his soul at this brutal act finds expression in his remarks to himself when thinking of the orders of Rāma—

समादिष्टोऽहमार्येण, अथ वा स्वामिना।

'I have been commanded by the noble brother, nay, by (my) master—'

And again—

अहमपि स्वजनविस्रम्भनिर्विशङ्कां देवीमादाय गृहहरिणीमिव वध्यभूमिं वनमुपनयामि। (P. 6)

'So I am leading her ladyship—apprehending no mishap by virtue of the faith in her kinsmen—to the forest as a domesticated female deer to the place of execution,'

To break the heart-rending news to the unsuspecting Queen is not an easy task. Laksmana has to muster up all his courage—

(सहसा पादयोर्निपत्य) **अयमनवरतप्रवासदुःखभागी निर्लक्षणो लक्ष्मणो विज्ञापयति—स्थिरीक्रियतां हृदयम्।** (P. 9)

'*(Suddenly falling at her feet)* This Laksmana, of luck and virtue all bereft, the sharer in the trouble of ceaseless exile, begs you to make your heart firm.'

His throat is choked with tears and his heart is full of

agony. He cannot repeat the fateful decision of his brother.

(बाष्पस्तम्भमभिनीय.)
आर्यस्यादेश इत्येव वक्तुमिच्छामि यत्नतः ।
तथापि हृदयं गत्वा ग्रन्थिं बध्नाति भारती ॥ (I. 8)

'(*Gesticulating the suppression of tears*) I am struggling to speak simply because it is my noble master's behest, but even so the speech entering the heart forms (as it were) a knot.'

Sītā falls into a swoon on hearing the shocking news Laksmana stands aghast and perplexed. How piteously he feels the injustice of the decision of his brother may be gathered from his reply to Sītā's question—

सीता—वच्छ लक्खण, किं उवालंभामि महाराअं ? (P. 16)

लक्ष्मणः- किमेतावत्यपि न प्रभवति देवी ? (P. 17)

'*Sītā*—Dear Laksmana, now could I find fault with the great king ?

Laksmana—Is Your ladyship incapable of even that ?

He is exceedingly agitated at his being the unwilling agent of Sītā's miserable plight—

(सोद्वेगम्)—
आर्यां स्वहस्तेन वने विमोक्तुं
श्रोतुश्च तस्याः परिदेवितानि ।
सुखेन लङ्कासमरे हतं मा-
मजीवयन्मारुतिरात्तवैरः ॥ (I. 17)

(*Feelingly.*) Full of enmity was the son of Maruta who revived me as I lay comfortably senseless in the war of Lankā, only that I might abandon with my own hands this noble lady in the forest and hear her lamentations.

In piteous tones he begs forgiveness—

ज्येष्ठस्य भ्रातुरादेशादानीय विजने वने ।
परित्यक्तासि देवि त्वं दोषमेकं क्षमस्व मे ॥ (I. 20)

'Forgive me this one guilt, Queen, that having been led to this desolate wilderness you have been deserted by me under the commands of my elder brother'

Extremely touching and pathetic is his appeal for the protection of the deserted Queen addressed to the sylvan deities, to the sacred stream, to the holy sages—nay, even to the beasts of prey

He has obeyed, no doubt, the behest of his master but the memory of the cruel deed ever haunts his mind—

प्रथममनपराधां तां समुत्कृष्य देवी-
मगममहमगाधे कानने त्यक्तुकामः ।
पुनरपि कुलशेषं राममादाय देवं
स्वजनविपदि दक्षः क्वाप्यधन्यः प्रयामि ॥ (III. I)

'Formerly I, having enticed that innocent Queen, had come out with the desire to abandon her in the impenetrable wilderness. Once more I, the ill-starred one, well versed in drawing misery on my kinsmen, am bound for some place I know not whither, bringing with me Lord Rāma, the only survivor of the family.'

A life-long companion to his elder brother, he tries his best to console him in his great distress.

When Lava and Kuśa recite the Rāmāyana describing how Laksmana returns home after leaving unfortunate Sitā in the desolate forest entirely at the mercy of brutes, he cries out—

अहो ! अयशोभागी लक्ष्मणः ।

'Alas! Laksmana is doomed to ignomy.'

At the time of re-union, Rāma directs Laksmana to pay respects to Sītā. He says with joy and bashfulness—

आर्ये, वध्यः पातकी लक्ष्मणः प्रणमति । (P. 153)

'Noble lady! The doomed and guilty Laksmana salutes thee.'

Both Rāma and Sitā have the highest regard and

affection for him. He is invariably addressed as 'vatsa' and his wishes are always respected. Altogether, Laksmana is a noble character, representing the highest type of brotherly love and devotion.

Vālmiki—Vālmiki enters on the stage, it seems, in response to the appeal of Laksmana addressed to the sages of the forest. (I. 23.)

Such is his confidence in the just administration of Rāma, that he is surprised to find a distressed woman in his dominion.—

धर्मेण जितसङ्ग्रामे रामे शासति मेदिनीम् ।
कथ्यतां कथ्यतां वत्से विपदेषा कुतस्तव ॥ (I. 28)

'Tell me, pray, my child, whence has this calamity befallen you when Rāma, the righteous victor of wars, is ruling over the earth ?'

When he learns that the poor creature has suffered at the hands of Rāma, he turns back for he is sure that a person, exiled by one who is the very embodiment of justice, does not deserve sympathy. (यदि त्वं वर्णाश्रमव्यवस्थाभूतेन महाराजेन निर्वासितासि तत् स्वस्ति भवत्यै, गच्छाम्यहम्) (P. 27.)

He is grieved to learn that the unfortunate exile is no other than Queen Sītā, the daughter of his old friend Janaka and the daughter-in-law of Daśaratha, his associate from boyhood. His contemplative vision helps him to find out her innocence and he offers her refuge which she gladly accepts for he may be Vālmiki to the world but to her he is a father (तुमं लोअस्स वम्मीई, मम उण तादो एव्व' ।) (P. 28.)

Vālmiki also called Prācetas, is one of the most revered sages of his times and his presence at Rāma's sacrifice is regarded as indispensable, (केवलं भगवतो वाल्मीकेरागमनमुद्वीक्षमाणो नाद्यापि यज्ञदीक्षां प्रविशति महाराजः ।) (P. 40)

The king shows his high regard for the venerable

sage as he comes out for a considerable distance to meet him. (एष मन्दरमहीधरसमानधैर्यो भगवतो वाल्मीकेरागमनमुपलभ्य तद्दर्शनार्थं गोमतीतीराश्रमपदमुच्चलितः) (P. 44)

Vālmīki seems to have had two Āśramas, one on the Ganges and the other on the Gomatī. He is the author of the Rāmāyana which, we are told, was—'दुक्खरविरणासं महाकइसंगधितमहापुरुसचरित्तबंधं महन्थगंभीरं केण वि अस्सुद-पुव्वं आश्रमं गंधव्ववेदवसंवादि सरसं जोअविरइअवरण-रमणीअं ....' । (P. 105)

the poem of difficult composition embodying the life-sketch of a great man composed by a great poet—the poem which is profound and significant and the subject-matter of which is unheard of before by any one, which is replete with poetical sentiments, is ravishing like the science of music and is happy in (the choice of) words arranged with a literary device.'

He has keen solicitude for the hero of his great work. When Rāma. Lakṣmana, Kuśa and Lava are all lying senseless on account of excessive joy at their recognition of each other, he enters accompanied by Sītā and expresses grave concern—

वत्से, त्वरस्व, मा परिलम्बिष्ठाः, अप्रतिक्रियमाणा मूर्च्छा निष्क्रान्तमापद्यते । (P. 135)

He is conscious of his high position. When Sītā tells her that she is not permitted to see Rāma, he says with an air of superiority—

मयि स्थिते को वा अभ्यनुज्ञायाः प्रतिषेधस्य वा । गच्छ, अभ्य-नुज्ञातासि वाल्मीकिना मयैतद्दर्शने, उपसर्प निश्शङ्कमुपयन्तारम् । (P. 136.)

'What of permission or prohibition when I am present? Go up, you are permitted by me, Vālmīki, to see him. You may approach your husband fearlessly.'

But in spite of his high regard for Rāma as a ruler, his love for him as the son of his old friend and his keen

interest in his welfare, he feels righteous indignation at his cruelty towards Sītā. His remarks on this subject are incisive and bitter. Kuśa and Lava, greatly excited at their meeting with Rāma cry out 'Oh father! Protect us.'

हा तात ! परित्रायस्व (P. 137)

Vālmīki administers them a stern rebuke—

हा तातदर्शनदुर्ललितौ, कस्य क रुद्यते, प्रमृज्यतामश्रु । (P. 137.)

'Fie! O you overwhelmed (lit grown wayward) with the sight of your father! Why, what this weeping for? Wipe off your tears.'

He challenges Rāma in language full of vigour and irony.

(सकोपम्) हे राजन्, धृतसौहार्द, महाकुलीन, समीक्ष्यकारिन्, किं युक्तं तव प्रतिपादितां जनकेन, गृहीतां दशरथेन, कृतमङ्गलामरुन्धत्या, विशुद्धचारित्रां वाल्मीकिना, भावितशुद्धिं विभावसुना, मातरं कुशलवयोः, दुहितरं भगवत्या विश्वम्भरायाः, देवीं सीतां जनापवादमात्रश्रवणेन निराकर्त्तुम् । (P. 138)

'(*Wrathfully*) O you king, firm in friendship, of noble birth, who act after due deliberation! Was it ever proper for you to extern Queen Sita merely on the report of a scandal among the people?—(Queen Sita) who had been given to you by Janaka, who had been accepted for you by Daśaratha, who had received the blessings of Arundhatī, whose virtuousness of character was evinced by Vālmīki, whose purity had been acknowledged by Fire; who is the mother of (such sons as) Kuśa and Lava, who is the daughter of revered Earth (lit. the supporter of the universe).'

His rage attains its highest pitch when he goes further and accuses Rāma of lack of affection—

अनुकृतिसरले पृथग्जनानां
निवसति चेतसि संश्रितोऽनुरागः ।
नरपतिहृदये न जातमाल्यं (?)
नहि पुलिनेषु तिलस्य सम्भवोऽस्ति ॥ (VI. 22)

'Love flourishes (lit. abides) when sheltered in the heart of the common people which is sincere in its response (lit. imitation), it does not (flourish) in the heart of a king, there being reduced to the (superficial) state of a garland the sesamum plant cannot flourish in the sandy soil.'

These passages reveal Vālmīki as a character of exceptional vitality. Bhavabhūti cannot compare favourably with Dinnāga in this particular respect.

Kuśa and Lava—Kuśa and Lava, the twin sons of Sītā, are not very effectively represented. Lava of Bhavabhūti 'is a fine study in his pride' In Kundamālā, the two brothers are depicted as innocent lads of ten, who have been brought up and educated with assiduous care and whose actions indicate perfect behaviour in high society. They can be best described in the words of the Vidūsaka—

सुसिणिद्धसामलच्छाआ अणुब्भिरणतारुरणविग्गहा तोरणत्थंभवट्टिदा मंगलंकुरा विअ बालभावेण असमत्तपमाणा विअ अप्रमाधा विअं कंदप्पदारआ विअ रुपसोवग्गेण उच्चदरा सालतरु विअ पप्पंदा विअ लोलदरा विअ महाबला विअ अचंतधीरा विअ अच्चंदललिदा विअ असंखेपिदा विअ—' (P. 104)

'Who are dark and resplendent in complexion, who have not yet the bloom of youth in their persons, who are, as it were, two moving pillars of an arched doorway; who by reason of their childhood are like the sprouts of bliss, who have not yet shot up to their full heights (or concluded the study of the scriptures), who are not negligent' who by virtue of the comeliness of appearance resemble the two sons of Cupid, who are exceedingly tall like the Sāla trees, who are pulsating (with the exuberance of life), frolicsome and hardy and broadminded'

Their conversation with Rāma in Acts V and VI exhibits their extreme innocence and high sense of courtesy and etiquette.

Religious Conceptions of the Period—The internal evidence of the drama leads one to the irresistible conclusion that the Paurānika form of Hinduism had fully matured by the time of Dinnāga. The author of Kundamālā like Kālidāsa shows perfect familiarity with later Hindu mythology as described in the Purānas and other kindred works.

The theory of the Avatāras is well established. Rāma is believed to be an incarnation of the god Visnu (**रामाभिधानो हरिः** III. 14) who is also called 'the Primeval Purusa (**पुराणपुरुष**) p 123) and the lotus-navelled god' (**सरसिरुहनाभः** p. 124). At another place, the hero is called 'the slayer of Madhu' (**रामाह्वयस्य मधुसूदनस्य** p 21). Even the legend of 'The Great Boar' is alluded to (VI. 32).

The legend of the Ganges is found here in a fully developed form. The river is addressed as 'the Mother Ganges (**मातर्गङ्गे** I. 26), Bhāgīrathī and Jāhnavī or Jahnutanayā (the daughter of Jahnu).' Its sight is sought for and is believed to be destructive of all sins (**पापस्य परिक्षयः** p. 7). Presents are made to the Sacred River (Act I, p. 52) which is believed to have descended from Śiva's forehead (I. 2).

Other notable Paurānika legends alluded to in the drama are the churning of the ocean by the gods (**देवास्त्वामेव दुदुहुः पुरा** VI. 27), and the rule of Vāsuki, also called Śeṣa, in the nether world with the earth resting on its hoods (V. 27). Śiva is mentioned under the names of Ṣambhu and Maheśvara, with his consort as Umā and the digit of moon resting on his forehead (IV. 6). Ganeśa is given the place of honour by being invoked under the name of Heramba in the opening verse of the drama Indra, the ruler of heaven, is referred to by various names—Puramdara, Jambhāri, etc. and his wife as Sacī (IV. 8.)

The Vedas, tha chanting of the Sāmans, and the smoke of the sacrificial fire are frequently described.

Society as depicted in the Kundamala—Kundamālā, like any other dramatic work, presents to us a social picture of the age when it was composed. The glimpses of society that we have here also strengthen the belief that the author was living at a time when the task of Brāhmanic revival had been practically completed.

The Brāhmanas occupy a position of great ascendency. They are an object of reverence even for the kings. When the two ascetic lads, Kuśa and Lava, believed by Rāma to be Brāhmana boys, pay him respect, he regards this act as a transgression of proper conduct (**मर्यादालङ्घनम्** (p. 111) and says 'Alas! I have been bowed by the head of a Brāhmana.' (**कष्टं ब्रह्मशिरसा नतोऽस्मि ।** p. 111). The welfare of the Brāhmanas is always placed in the forefront (**स्वस्ति ब्राह्मणेभ्यः** p. 145.)

The ascetics are held in great esteem. They are the beacon lights for the progress of human society. Great is the efficacy of their austerities—

अपि नाम शरा मोघास्तपस्सन्नद्धमूर्तिषु ।
वासवस्यापि सुव्यक्तं कुण्ठाः कुलिशकोटयः ॥

(V 14.)

'Verily, the arrows are ineffective against those who have their persons mailed with (the armour of) penance, obviously the edge of the thunderbolt of Indra is of no avail (lit blunt) against them.'

The best amongst them like Vālmīki, Viśvāmitra and Vasiṣṭha are gifted with a contemplative vision (p. 50) and power by which the secrets of the whole universe are revealed to them (**प्पवाहपच्चक्खीकिदसव्वलोअ-रहस्सा** p. 141).

The reverence for the cow which is to-day one of the few visible characteristics common to the innumerable heterogeneous sects of Hinduism finds a prominent place in the work. Their welfare is the supreme object of

attainment (स्वस्ति गोभ्यः p 145) and the drama ends with a prayer for their increase (वर्धतां गोकुलम् p. 159).

Women share the sacrifices along with their husbands as they did in the Vedic period but their position in society is distinctly worse though it may not yet have approached the low ebb to which it was degraded in the Medieval India. Sītā is once addressed as '*abala*' and there are explicit references to the *Parda* being observed at least before strangers (अवकुण्ठं नाटयति, etc and परपुरुषनयनपरिक्षिप्ता, etc.). Of the social rites of the later Vedic period, the *punsavana* is mentioned (I, 31). Validictory ceremonies are performed at the time of departure (pp 40-41).

There is an interesting reference to the statue of Daśaratha in the first act (शुश्रूषितव्यः प्रतिमागतो महाराजः) indicating that the images of high personages were prepared after their death and proper homage was paid to them.

It may not be out of place to note here the fect that the drama does not, reveal any reference to non-Brāhmanic religions. This would be strange if we believe the author to be identical with his Buddhist namesake. One single word which may be construed otherwise is 'āptapādai' (V. 8) which may be non-technical or may perhaps refer to Buddhist '*Arhats*.'

Dramatis Personae.

Rāma—the hero.

Laksmana—Rama's brother.

Sumantra—the charioteer.

Vālmīki, Bādarāyana, Kanva — sages.

Kauśika—the jester

Chamberlain.

Sītā—the heroine.

Kuśa, Lava — twin sons of Rāma and Sītā.

Yajñavedi—first maid.

Vedavatī—another maid belonging to the hermitage.

Kausalyā, Kaikeyī, Sumitrā — royal ladies.

Earth—the goddess.

Stage-Manager in the prologue.

Female ascetics, heavenly nymphs etc are spoken of as present but do not appear on the stage.



श्रीः ।

कुन्दमाला ।

दिङ्नागाचार्यप्रणीता ।

प्रथमोऽङ्कः ।

जम्भारिमौलिमन्दारमालिकामधुचुम्बिन ।
पिबेयुरन्तरायाब्धिं हेरम्बपदपांसवः ॥ १ ॥
(नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधार.)

अ०—जम्भारिमौलिमन्दारमालिकामधुचुम्बिनः हेरम्बपदपासव. अन्तरायाब्धिं पिबेयुः ॥ १ ॥

स०—जम्भारिमौलिमन्दारमालिकामधुचुम्बिनः—जम्भस्य अरि. जम्भारि· तस्य मौलौ या मन्दारमालिका तासां यन्मधु तत् चुम्बितुं शीलमेषां ते। हेरम्बपदपासवः—हेरम्बस्य पदयो. पासव. । अन्तरायाब्धिम्—अन्तराया एव अब्धि· तम् ।

जम्भारि—Indra, the enemy of Jambha demon. **मन्दारमालिका**—garland of Mandāra flowers. **अन्तरायाब्धि**—The ocean of obstacles. **हेरम्ब**—Ganesa. **पांसु**—dust.

टी०—अथ तत्रभवान् महाकविर्दिङ्नाग. कुन्दमालाख्यं प्रबन्धं चिकीर्षु प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं पूर्वरङ्गप्रधानाङ्गभूता नान्दीमाह **जम्भारी**ति। जम्भारिमौलिमन्दारमालिकामधुचुम्बिन. जम्भो नाम दैत्यविशेषस्तस्य अरिर्विपक्ष इन्द्र इत्यर्थ· तस्य मौलौ किरीटे या मन्दारमालिका मन्दारस्य पारिजातस्य मालिकाः स्रज तासां यन्मधु मकरन्दः तस्य चुम्बिन चुम्बनशीला. संपर्कशालिन इति यावत् । हेरम्बपदपासव हेरम्बस्य विनायकस्य पदयो. चरणयो. पासव रेणव., पूजाया बहुत्वम् । अन्तरायाब्धिम् अन्तराया. प्रत्यूहा एव अब्धि. सागरस्तम् । पिबेयुः। अत्र गणपतिप्रार्थनया कवेस्तद्भक्तत्वमवगम्यते ॥१॥

टी०—**नान्द्यन्त** इति । नान्द्या अन्ते समाप्तौ सूत्रधार. प्रविश्याहेति शेषः । कृतपूर्वरङ्गे प्रथमप्रविष्टे सूत्रधारे नान्दीं पठित्वा विनिर्गते तत्सदृशोऽन्य सूत्रधार. प्रविश्य प्रस्तावयति । तदुक्तं दशरूपके ।

ज्वालेवोर्ध्वविसर्पिणी परिणतस्यान्तस्तपस्तेजसो
गङ्गातोयतरङ्गसर्पवसतिर्वल्मीकलक्ष्मीरिव ।
सन्ध्येवार्द्रमृणालकोमलतनोरिन्दोः सदास्थायिनी
पायाद्वस्तरुणारुणांशुकपिला शम्भोर्जटासन्ततिः ॥ २ ॥

आदिष्टोऽस्मि परिषदा—तत्रभवतोऽरारालपुरवास्तव्यस्य कवे-

पूर्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते ।
प्रविश्य तद्वदपर काव्यमास्थापयेन्नट. ॥

अ० — परिणतस्य अन्तस्तपस्तेजसः ऊर्ध्वविसर्पिणी ज्वाला इव, गङ्गातोय-तरङ्गसर्पवसतिः वल्मीकलक्ष्मीः इव, आर्द्रमृणालकोमलतनोः इन्दोः सदास्थायिनी सन्ध्या इव, तरुणारुणांशुकपिला शम्भोः जटासन्ततिः वः पायात् ॥२॥

स०—अन्तस्तपस्तेजसः—अन्तस्तप एव तेजस्तस्य । गङ्गातोयतरङ्गसर्पवसति गङ्गायाः तोयस्य ये तरङ्गास्त एव सर्पास्तेषां वसति. । वल्मीकलक्ष्मीः वल्मीकस्य लक्ष्मी. । आर्द्रमृणालकोमलतनोः-आर्द्रं यत् मृणालं तद्वत् कोमला तनुर्यस्य । तरुणारुणांशुकपिला-तरुण योऽरुण· तस्य ये अंशव. तद्वत्कपिला । जटासन्तति·-जटानां सन्ततिः ।

ज्वाला—flame. **ऊर्ध्वविसर्पिणी**—going upwards. **परिणत**—ripened. **तरङ्ग**—wave. **वल्मीक**—ant-hill. **आर्द्र**—wet. **मृणाल**—lotus-stalk. **सदास्थायिनी**—permanent. **अंशु**—ray. **कपिला**—tawny. **जटासन्तति**—The mass of matted hair.

टी०—बहुविघ्नसंभावनया स्वल्पमंगले तन्निरासो न भवति, अत. प्रभूतमङ्गल-कामनया पुनरपि मंगलं तनोति—**ज्वालेवे**ति । परिणतस्य परिपक्वस्य अन्तस्तप-स्तेजस आन्तरिकतपोवह्ने । ऊर्ध्वविसर्पिणी ऊर्ध्वगामिनी ज्वाला इव अर्चिरिव । गङ्गा जाह्नवी तस्याः तोयस्य सलिलस्य ये तरङ्गा ऊर्मय· ते एव सर्पा नागास्तेषा वसतिर्निवासस्थानभूता वल्मीकलक्ष्मीरिव वामलूरशोभेव । आर्द्रमृणालकोम-लतनोः आर्द्रं क्लिन्नं यन्मृणालं बिसं तद्वत् कोमला अकठोरा तनु शरीरं यस्य तथाभूतस्य इन्दोः शशिनः सदास्थायिनी सर्वकालस्थितिशालिनी सन्ध्येव सूर्या-स्तमनवेलेव । तरुणो योऽरुण. बालसूर्य तस्य ये अंशव· रश्मय-स्तद्वत् कपिला ईषत्पिङ्गला शम्भोः शिवस्य जटासन्तति. जटाना सटानां सन्तति· समूह· व युष्मान् अस्मान् अन्यांश्च पातु । व इति 'त्यदादीनि सर्वै-र्नित्यम्' इत्येकशेषः । अत्र प्रकृतनान्द्याश्चंद्रनामाकितत्वम् । तदुक्तं—

चंद्रनामाकिता कार्या रसानां स यतो निधि. ।
प्रीते चन्द्रमसि स्फीता रसश्रीरिति वालुकिः ॥

दिङ्नागस्य कृतिः कुन्दमाला नाम, सा त्वया प्रयोक्तव्येति, तद्यावदस्य सन्दर्भस्य प्रयोगसाचिव्यविधायिनीमार्यामाहूय रङ्गभूमिमवतरामि ।

(नेपथ्ये)

इत इतोऽवतरत्वार्या ।

सू—अये को नु खल्वयमार्यासमाह्वानेन सहायमिव मे सम्पादयति । (विलोक्य) कष्टं भोः । कष्टं भो· । अतिकरुणं वर्तते—

लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति
रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन ।
निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्वीं
सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम् ॥ ३ ॥

टी०--आदिष्टोस्मीति । आदिष्टोस्मि आज्ञप्तोस्मि परिषदा सभया तत्र भवतः अभ्यर्हितस्य पूज्यस्येति यावत् "अत्रभवत्तत्रभवच्छब्दौ पूज्यार्थौ" इत्युक्तेः, अरारालपुरवास्तव्यस्य अरारालनगरवासिन कृति रचना प्रयोक्तव्या अभिनेतव्या । सन्दर्भस्य नाटकीयस्य वस्तुन· प्रयोगसाचिव्यविधायिनी प्रयोगेऽभिनये यत् साचिव्यं साहाय्यं तस्य विधायिनीं कारिणीम् आर्यां स्वप्रिया नटीम् आहूय रङ्गभूमिं नाट्यशालाम् अवतरामि प्रविशामि ।

टी०--नेपथ्य इति । नेपथ्यं नाम जवनिकान्तरितं वसनपरिधानप्रसाधनादिकृते नटवर्गयोग्यं स्थानम् । तथा चाह भावप्रदीपिकाया त्रिपुरारि· । 'नेपथ्यो नाम रङ्गस्थलस्य पश्चाद्यवनिकान्तरितो वर्णग्रहणादियोग्यकुशीलवकुटुम्बावस्थानदेश·' ।

कुशीलवकुटुम्बस्य स्थली नेपथ्य इष्यते इति वचनात् ।

टी०--अये इति । अये इति संभ्रमेऽव्ययं ससंभ्रमं यथा स्यात्तथेत्यर्थ· । "अये क्रोधविषादे च संभ्रमे स्मरणेपि चेति मेदिनी । 'अये क्रोधविषादयो· । कथं प्रश्ने प्रकारार्थे संभ्रमे संभवेपि च" इत्यनेकार्थः ।

आर्यासमाह्वानेन आर्याया अभिमन्त्रणेन

अ०--लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थिता इति लोकपरिवादभयाकुलेन रामेण जनपदात् अपि निर्वासितां गर्भगुर्वीं सीताम् अयं लक्ष्मणः वनाय परिकर्षति ॥ ३ ॥

स०—लङ्केश्वरस्य—लङ्काया ईश्वर· तस्य । लोकपरिवादभयाकुलेन—लोकानां परिवाद· लोकपरिवादस्तस्माद् यद् भयं तेनाकुलस्तेन । गर्भगुर्वी—गर्भेण गुर्वी गर्भगुर्वी ताम् ।

परिवाद—censure. **आकुल**—perturbed. **निर्वासिता**—expelled. **जनपद**—state. **गर्भगुर्वी**—advanced in pregnancy.

(इति निष्क्रान्तः)

स्थापना ।

(ततः प्रविशति रथाधिरूढा सीता सारथिर्लक्ष्मणश्च)

ल—इत इतोऽवतरत्वार्या । एतानि गहनतरुलताप्रतान-संरुद्धतया रथप्रवेशायोग्यानि भागीरथीतीरकाननानि । तदवतरत्वार्या ।

सी—वत्स लक्ष्मण अतिप्रवृत्ततुरंगमवेगकम्पितदेहा अत्र न
वच्छ लक्खण अदिप्पउत्ततुरंगमवेअकंपिअदेहा एत्थ ण

पारयामि संस्थातुं किं पुनरवतरितुम् ।
पारेमि संठादुं । किं पुण ओदरिदुं ।

परिकर्षति—hastens (Lit. drags.)

टी०—लङ्काया ईश्वर स्वामी रावणस्तस्य भवने गृहे सुचिरं चिरकालं स्थिता इति कारणात् लोकपरिवादभयाकुलेन लोकाना जनाना परिवादो दोषारोपस्तस्माद् यद् भयं तेनाकुलेन कातरता गतेन रामेण दाशरथिना जनपदादपि स्वविषयादपि निर्वासिता निष्कासिता गर्भगुर्वीम् आसन्नप्रसवा सीताम् अयं लक्ष्मणः वनाय वनं नेतुं परिकर्षति त्वरयति ॥ ३ ॥

टी०—इति निष्क्रान्तः । निस् पूर्वकात् क्रमेर्गत्यर्थाकर्मकेत्यनेन कर्तरि क्तः । अनुनासिकस्येत्यनेनोपधादीर्घ । निष्क्रमणमत्र जवनिकान्तर्गमनम् ॥

स्थापनेति प्रस्तावनाया नामान्तरम् । प्रस्तावनाया लक्षणं यथा दर्पणे

नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा
सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ।
चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथ
आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥

टी०—गहनतरुलताप्रतानसंरुद्धतया—गहनो घनीभूतो यस्तरूणा वृक्षाणां लताना वीरुधा प्रतानः शाखापर्णसमूहस्तै संरुद्धता व्याप्तता तया । रथप्रवेशायोग्यानि–रथस्य प्रवेशो रथप्रवेशस्तस्य अयोग्यानि अनर्हाणि । भागीरथीतीरकाननानि–भागीरथ्या गङ्गायाः तीरे तटे काननानि वनानि ।

टी०—अतिप्रवृत्तेति—अतिप्रवृत्ततुरङ्गमवेगकम्पितदेहा—अतिप्रवृत्ता अत्यर्थं प्रवृत्ताः प्रचलिता ये तुरङ्गमा अश्वास्तेषा वेगेन शीघ्रगत्या कम्पितो देहः शरीरं यस्यास्तथाभूताहम् । न पारयामि न शक्नोमि ।

तुरङ्गमनियमने तुरङ्गमाणां वाजिना नियमने नियन्त्रणे

क्रियमाणं विधीयमानमपि यत्नमुद्योगम् अतिवर्तन्ते अतिक्रम्य तिष्ठन्ति ।

ल—सुमन्त्र ननु तुरंगमनियमने क्रियतां यत्नः ।

सु—क्रियमाणमपि यत्नमतिवर्तन्ते गान्धर्वप्रिया वाजिनः । तथा हि—

अमी पतद्भिः श्रवणेष्वमन्द्रं विकृष्यमाणाः कलहंसनादैः ।
अनाश्रवाः प्रग्रहसंयमस्य तुरंगमास्तूर्णतरं प्रयान्ति ॥ ४ ॥

ल—सुमन्त्र ! अतिरभसप्रवृत्तवेगत्वादनालक्षितसमविषमा-स्तुरंगमा गंगाप्रपाते स्यन्दनं विनिपातयन्ति, तत् सर्वात्मना क्रियतां यत्नः ।

सु—(रज्ज्वाकर्षणमभिनयति)

गान्धर्वप्रिया. गान्धर्वं राग प्रियमभीष्टं येषा ते ।

'तथा हि' इति अव्ययं निदर्शनेऽर्थे उक्तार्थप्रतिपादन इति यावत् । यथा गणरत्नावलीविवृत्तौ—

दुर्गुणाद्भवति त्याज्यो विशिष्टगुणवानपि ।
तथा हि लशुनो गंधादुग्रात्सद्भिर्न गृह्यते ॥

अ०—श्रवणेषु पतद्भिः कलहंसनादैः अमन्द्रं विकृष्यमाणाः प्रग्रहसंयमस्य अनाश्रवाः अमी तुरङ्गमा. तूर्णतरं प्रयान्ति ॥ ४ ॥

स०—कलहंसनादैः—कलहंसाना नादा. कलहंसनादास्तै । न आश्रवाः अनाश्रवा. । प्रग्रहसंयमस्य—प्रग्रहैः संयम· प्रग्रहसंयमस्तस्य ।

श्रवणेषु पतद्भिः—pouring into their ears. **अमन्द्रम्**—greatly. **विकृष्यमाणाः**—attracted. **अनाश्रवाः**—unheedful, unmindful. **प्रग्रहसंयम**—the strain of reins. **तूर्णतरम्**—swiftly.

टी०—श्रवणेषु पतद्भि कर्णपथं प्रविशद्भि कलहंसनादै कलहंसा. कादम्बा-स्तेषां नादाः शब्दास्तैः अमन्द्रं सातिशयं विकृष्यमाणा आकृष्यमाणाः प्रग्रहसंयमस्य प्रग्रहाः अश्वरश्मयस्तै. यः संयमो नियमनं तस्य अनाश्रवा. अनधीनाः प्रग्रहसंयम-मनवगणयन्तः अमी पुरतो दृश्यमाना. तुरङ्गमा हया. तूर्णतरं शीघ्रतरं प्रयान्ति गच्छन्ति ॥ ४ ॥

टी०—**अतिरभसे**ति । अति महान् यो रभसो हर्षस्तेन प्रवृत्तो वृद्धिंगतो यो वेग-स्तस्य भावस्तत्ता तस्मात् । 'रभसो वेगहर्षयो.'–इति विश्व । अनालक्षितं न आलक्षि-तम् अवलोकितं समश्च विषमश्च स्थानं यैस्ते । गङ्गाप्रपाते गङ्गातटावतरणप्रदेशे स्यन्दनं रथं विनिपातयन्ति विनिपातयितुं प्रवृत्ता दृश्यन्ते तद् यथा न स्यादिति रथपतनवारणाय सर्वात्मना पूर्णया शक्त्या यत्न उद्योग क्रियताम् अनुष्ठीयताम् ।

टी०—रज्ज्वाकर्षणं रज्जूणा रश्मीणाम् आकर्षणं नियमनम् अभिनयति

ल—एष स्थितो रथः, तदवतरतु देवी।

सी—(अवतीर्य परिक्रामति)

ल—सुमन्त्र! दीर्घमार्गपरिश्रान्ता एते तुरङ्गमाः, तद्विश्रामयैतान्।

सु—यदाज्ञापयति देवः (इति रथमधिरुह्य निष्क्रान्तः)

ल—(परिक्रम्य आत्मगतम्) समादिष्टोऽहमार्येण अथ वा स्वामिना—वत्स लक्ष्मण! देव्याः किल सीतायाः रावणभवनसंस्थानाच्चारित्रं प्रति समुत्पन्नविमर्शानां पौराणामन्यादृशाः प्रलापाः प्रवर्त्तन्ते, तन्न शक्नोमि सीतामात्रस्य कृते शरच्चन्द्रनिर्मलस्येक्ष्वाकुकुलस्य कलङ्कमुत्पादयितुम्। सीतया चाहं गर्भिणीभावसुलभेन दोहदेन भागीरथीदर्शनं प्रार्थितः। तस्मात् त्वमनेन गङ्गागमनव्याजेन सुमन्त्राधिष्ठितं रथमारोप्य कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे परित्यज्य निवर्तस्व-इति। तदहमपि स्वजनविस्रम्भनिर्विशङ्कां देवीमादाय गृहहरिणीमिव वध्यभूमिं वनमुपनयामि।

सी—वत्स लक्ष्मण! अतिशयितगर्भभरोद्वहनपरिश्रान्तौ न प्रभवतो मे चरणौ। तदग्रतो भूत्वा निवेदय कियद्दूरे भगवती भागीरथी वर्तत इति।

वच्छ लक्खण! अदिसइदगब्भभरुव्वहणपरिस्संता ण प्पहवंति मे चलणा। ता अग्गदो भविअ णिवेदेहि कीसदूरे भअवई भाईरई वट्टदित्ति।

नाटयति। दीर्घमार्गपरिश्रान्ता. दीर्घेण विस्तीर्णेन मार्गेण परिश्रान्ता। रावणभवनसंस्थानात् रावणस्य लङ्काधिपते. भवने गृहे संस्थानात् निवासात् चारित्रं प्रति जानक्याश्चरित्रविषये समुत्पन्नविमर्शाना समुत्पन्न संजातो विमर्शस्तर्को येषा तेषा पौराणा प्रजानामित्यर्थः- अन्यादृशा विविधप्रकारा अनिष्टसूचका. आलापा अनर्थकानि वचांसि प्रवर्तन्ते प्रादुर्भवन्ति। तन्न शक्नोमि नोत्सहे सीतामात्रस्य केवलं सीताया. कृते अर्थे शरच्चन्द्रनिर्मलस्य शरदि चन्द्रः शरच्चन्द्रः तद्वन्निर्मलं शुद्धं तस्य। इक्ष्वाकुकुलस्य इक्ष्वाकुवंशस्य इक्ष्वाकुर्नाम कश्चन रघूणा पूर्वजः। गर्भिणीभावसुलभेन गर्भिणीभाव. अन्तर्वत्नीदशा तत्र सुलभेन भाविना दोहदेन स्पृहाविशेषेण। भागीरथीदर्शनं गङ्गातीरपरिभ्रमणमितियावत् प्रार्थितः याचितः। गङ्गागमनव्याजेन गंगायात्रामिषेण। वनोद्देशे अरण्यस्थले। स्वजनविस्रम्भनिर्विशङ्का स्वस्य जन. स्वजनः स्वबन्धु तस्मिन् यो विस्रम्भो विश्वासस्तेन निर्विशङ्का शङ्काविहीना ताम्। गृहहरिणीं गृहे पोषिता मृगीम् इव वध्यभूमिं पशुमारणस्थानं सूनामिति यावत्। वनं काननम् उपनयामि प्रापयामि।

टी०—अतिशयितेति। अतिशयित. प्रवृद्धो यो गर्भस्तस्य यो भरः भारस्तस्यो-

ल—नन्वासन्नैव भगवती भागीरथी तदलं विषादेन, संप्राप्ता एव वयम्। पश्य—

आदाय पङ्कजवनान्मकरन्दगन्धान्
कर्षन्नितान्तमधुरान् कलहंसनादान्।
शीतास्तरङ्गकणिका विकिरन्नुपैति
गंगानिलस्तव सभाजनकाङ्क्षयेव ॥ ५ ॥

सी—(स्पर्शं नाटयति) साम्प्रतं जननीकरस्पर्शसुखशीतलस्य भागीरथीतरङ्गमारुतस्य स्पर्शेन परिश्रमस्येव पापस्य परिक्षयो जातः।
संपदं जणणीकरप्परिससुहसिअलस्स भाईरईतरंगमारुदस्स परिसेण परिस्समस्स विअ पावस्स परिक्खओ जाओ,

---

द्वहनं धारणं तेन परिश्रान्तौ परित. श्रमं क्लमं गतौ। न प्रभवत. न शक्नुतः अग्रत पुरतः

पश्येति वाक्यार्थस्य कर्मत्वम्, गङ्गानिल. तव सभाजनकाङ्क्षयेव शीता. तरङ्गकणिका विकिरन् उपैतीति।

अ०—गंगानिलः पङ्कजवनात् मकरन्दगन्धान् आदाय नितान्तमधुरान् कलहंसनादान् कर्षन् शीताः तरङ्गकणिकाः विकिरन् तव सभाजनकाङ्क्षया इव उपैति ॥ ५ ॥

स०—पङ्कजवनात्—पङ्के जायत इति पङ्कज पङ्कजाना वनं पङ्कजवनं तस्मात्। मकरन्दगन्धान्—मकरन्दस्य गन्धः मकरन्दगन्ध. तान्। नितान्तमधुरान्—नितान्तं मधुरा नितान्तमधुरास्तान्। कलहंसनादान्—कलहंसाना नादा. कलहंसनादास्तान्। तरङ्गकणिकाः—तरङ्गेभ्यः जाताः कणिका· तरङ्गकणिका। गङ्गानिल.—गङ्गाया अनिलः। सभाजनकाङ्क्षया—सभाजनस्य काङ्क्षा सभाजनकाङ्क्षा तया।

गङ्गानिल—Gangetic breeze. **पङ्कजवन**—The forest of the lotuses. **नितान्त**—profusely. **कलहंस**—swan. **कर्षन्**—Carrying forth. **तरङ्गकणिकाः**—spray of the ripples. **सभाजन**—greeting. **काङ्क्षा**—desire.

टी०—गङ्गानिल. गङ्गाया भागीरथ्या अनिलो वायु· गङ्गाजलसंसर्गवान् पवन इति भावः, पङ्कजाना कमलाना वनात् स्थानात् सरस इत्यर्थ. मकरन्दगन्धान् मकरन्द. मधुस्तस्य गन्ध आमोदः सौरभमितियावत् तान् आदाय गृहीत्वा, नितान्तमधुरान् नितान्तमत्यर्थं मधुरान् मनोहारिण. कलहंसनादान् कलहंसाः कादम्बास्तेषा नादो रवस्तान् कर्षन् स्वात्मना सह प्रापयन्, शीता· शीतलस्पर्शा· तरङ्गकणिका. तरङ्गेभ्यो वीचिभ्यो जायमाना. कणिका विन्दवस्तान् विकिरन् इतस्ततः क्षिपन् तव सभाजनकाङ्क्षया इव सम्माननेच्छया इव उपैति ॥ ५ ॥

तथापि दोहदकौतूहलं गङ्गावगाहने मां समुत्साहयति । तदस्मात्तट-
तह वि दोहदकुदूहलं गंगावगाहणे मं समुस्साहेदि । ता इमादो त॰
प्रपाताद्यथा परिश्रान्तावतरामि तथादेशय मे मार्गम् ।
प्पपादादो जह परिस्संता ओदरामि तह आदेसेहि मे मग्गम् ।

ल—(निर्दिश्य) **अत्यन्तविश्रान्तमनुष्यसंचारतया दुरवतारा-स्तटप्रदेशाः । तस्मात् प्रपदमास्थाय सम्यक्—**

वामेन नीवारलतां करेण जानुं समालम्ब्य च दक्षिणेन ।
पदे पदे मे पदमादधाना शनैः शनैरेतु मुहूर्त्तमार्या ॥ ६ ॥

सी—(यथोक्तमवतीर्य) **वत्स ! सुष्ठु परिश्रान्तास्मि, एतस्यां पादप**
वच्छ सु परिस्संतंमि, एतस्सिं पाअव-

टी०—जननीकरस्पर्शसुखशीतलस्य जनन्या मातु. य करस्पर्श लालनाय पाणिसंसर्गस्तेन यत् सुखमानन्दस्तद्वत् शीतलस्य शिशिरस्य । भागीरथीतरङ्ग-मारुतस्य भागीरथ्या गङ्गायास्तरङ्गा महोर्मयस्तत्ससर्गी यो मारुत पवनस्तस्य, स्पर्शेन परिश्रमस्य इव पापस्य पातकस्य परिक्षयो विनाशो जात· । तथापि दोहदकौतूहलं गर्भाभिलाष गङ्गावगाहने गङ्गायाम् अवगाहनं स्नानं तस्मिन् मा समुत्साहयति उत्सुकयति । तटप्रपातात् निम्नतटप्रदेशात् परिश्रान्ता मार्गश्रमक्लान्तापि यथा अवतरामि तथा मे मम मार्गं पन्थानम् आदेशय निर्दिश ।

टी०—अत्यन्तेति । अत्यन्तमत्यर्थं विश्रान्तो विरतो मनुष्याणा संचार-स्तस्य भावस्तत्ता तया तेन हेतुना दु खावतारा दु खेनावतरितुं योग्या· तटप्रदेशास्त-स्माद्धेतोः प्रपदं पादस्याग्रभागम् आस्थाय सम्यक्

अ०—वामेन करेण नीवारलता दक्षिणेन च जानु समालम्ब्य मे पदे पदे पदम् आदधाना आर्या शनैः शनैः एतु ॥ ६ ॥

टी०—असंहार्यपरिच्छदाः। असंहार्या अत्याज्या· परिच्छदा उपकरणानि येषा ते तथाभूताः । सुकृतिनः पुण्यवन्तो जना । पुण्यशालिनो यत्रैव गच्छन्ति तत्रैव सुखोपकरणानि लभन्त इति ।

नीवारलता—Nivāra creeper. **जानु**—knee. **समालम्ब्य**—supporting. **आदधाना**—placing. **मुहूर्तं**—for a while. **शनैः**—slowly.

टी०—वामेन सव्येन करेण हस्तेन नीवारलता नीवाराणां तृणधान्यानां लता वल्ली समालम्ब्य आदाय दक्षिणेन च वामेतरेण च जानुं समालम्ब्य मे मम पदे पदे प्रतिपदं पदं स्वचरणम् आदधाना निक्षिपन्ती आर्या मुहूर्तं क्षणं शनैः शनै· एतु आगच्छतु ॥ ६ ॥

च्छायायां मुहूर्त्तमुपविश्य विश्रमिष्यामि ।
च्छायाए मुहुत्तं उपविसिअ विस्समिस्स ।

ल—यदभिरुचितं देव्यै ।

(सीता उपविश्य विश्रान्तिं नाटयति)

ल—अहो असंहार्यपरिच्छदाः सुकृतिनः । तथा हि-

तरङ्गा वीजन्ते सजलकणिकान् शीतमरुत-
स्तथैते सङ्गीतं दधति कलहंसाः कलगिर ।
सखीव छायेयं रमयति परिष्वज्य हृदयं
वने शून्येऽप्यस्मिन् परिजनवतीवाऽत्रभवती ॥ ७ ॥

सी—यथा भणितं कुमारेण, स्वजनमध्यगताया इवात्राभिरमते
जह भणिदं कुमारेण, सअणमज्झगदाए विअ एत्थ अहिरमदि
मे हृदयम् ।
मे हिअअं ।

ल—(आत्मगतम्) एषा विश्रान्ता सुखोपविष्टा च देवी, तदयमेवावसरो यथास्थितं व्यवसितुम् । (प्रकाशम्) (सहसा पादयोर्निपत्य) अयमनवरतप्रवासदुःखभागी निर्लक्षणो लक्ष्मणो विज्ञापयति-स्थिरीक्रियतां हृदयम् ।

अ०—तरङ्गाः सजलकणिकान् शीतमरुतः वीजन्ते । तथा एते कलगिरः कलहंसाः सङ्गीतं दधति । इयं छाया हृदय परिष्वज्य सखी इव रमयति । अत्रभवती शून्ये अपि वने परिजनवती इव ॥ ७ ॥

स०—सजलकणिकान्—जलस्य कणिका जलकणिका जलकणिकाभिः सहिता सजलकणिकास्तान् । शीतमरुत. शीताश्च ते मरुतश्च शीतमरुतस्तान् ।

तरङ्ग—wave. मरुत्—wind. कलगिरः—of melodious note. छाया—shade. परिष्वज्य—having embraced. सखी—female friend. रमयति—gladdens. शून्य—desolate. परिजनवती—having attendants.

टी०—तरङ्गा महोर्मय. सजलकणिकान् जलकणिकाभि सलिलबिन्दुभि. सह वर्त्तन्त इति सजलकणिका. तान् । शीतमरुत. शिशिरपवनान् । वीजन्ते प्रेरयन्ति । तथा एते कलगिर मधुरालापा. कलहंसा. कादम्बा. सङ्गीतं दधति गायन्ति । इयं छाया अनातप सखी इव आली इव हृदयं चेत. परिष्वज्य आलिङ्ग्य रमयति आनन्दयति । अत्रभवती पूज्या त्वं शून्ये अपि निर्जने अपि वने अरण्ये परिजनवतीव सेवकवर्गयुक्तेव ॥ ७ ॥

सी—(ससम्भ्रमम्) **अपि कुशलमार्यपुत्रस्य ?**

अवि कुसलं अज्जउत्तस्स ?

ल—(वनं निर्दिश्य) **एवं गते कीदृशं कुशलमार्यस्य ?**

सी—आर्यया कैकेय्या पुनरपि समादिष्टो वनवासः ?

अज्जूए केकईए पुणो वि समादिट्ठो वणवासो ?

ल—समादिष्टो वनवासः, न पुनरम्बया ।

सी—केन पुनः समादिष्टः ?

केण उण समादिट्ठो ?

ल—आर्येण ।

सी—कथं समादिष्टः ?

कहं समादिट्ठो ?

ल—(बाष्पस्तम्भमभिनीय)

आर्यस्यादेश इत्येव वक्तुमिच्छामि यत्नतः ।
तथापि हृदयं गत्वा ग्रन्थिं बध्नाति भारती ॥ ८ ॥

सी—किं मम समादिष्टो वनवासः ?

किं मम समादिट्ठो वणवासो ?

ल—न केवलं तव, आत्मनोऽपि ।

सी—कथमिव ?

कहं विअ ?

टी०—सुखोपविष्टा—सुखेन उपविष्टा स्थिता । अवसर समयः यथास्थितं यथा-निश्चितं व्यवसितुं विधातुम् । प्रकाशं सर्वश्रव्यम् । सहसा शीघ्रं पादयोश्चरणयोः निपत्य । अनवरतप्रवासदु.खभागी अनवरतं सततं य. प्रवासो वनवासस्तद्दु.खस्य कष्टस्य भागोऽस्यास्तीति स. ।

निर्लक्षण· लक्षणरहितः मन्दभाग्य इति यावत् । स्थिरीक्रियताम् अवधार्यतां हृदयं चेत । बाष्पस्तम्भमभिनीय—अश्रुपातरोधं नाटयित्वा ।

अ०—आर्यस्य आदेश इति एव यत्नत. वक्तुम् इच्छामि तथापि भारती हृदयं गत्वा ग्रन्थिं बध्नाति ॥ ८ ॥

आदेश—message (Lit. utterance.) **वक्तुं**-to speak. **हृदयं गत्वा—**entering the heart. **ग्रन्थि**-knot.

टी०—आर्यस्य रामभद्रस्य आदेश कथनम् 'दिशिरुच्चारणे' इति 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति सूत्रे महाभाष्ये उक्तत्वात् उच्चारणेऽत्र दिश्धातु. । यत्नत आयासेन वक्तुमिच्छामि कथयितुमीहे । तथापि क्रियमाणेपि यत्ने भारती वाणी हृदयं गत्वा प्रविश्य ग्रन्थिं बध्नाति मुखान्न नि.सरतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

ल—प्रकामभुक्ते स्वगृहाभिमानात्
सुहृज्जनेनाहितयागवह्नौ ।
आर्यस्य रम्ये भवनेऽपि वास-
स्तव प्रवासे वनवास एव ॥ ९ ॥

सी—वत्स, परिस्फुटं (clearly) कथय, अद्य कथं मम वनवास आर्यपुत्रस्य वनवास इति ।
वच्छ, परिप्फुडं कहेहि, अज्ज कहं मम वणवासो अंअउत्तस्स वणवासोत्ति ।

ल—किमपरं कथयामि मन्दभाग्यः ।
त्यक्ता किल त्वमार्येण चारित्रगुणशालिना ।
मयापि किल गन्तव्यं त्यक्त्वा त्वामिह कानने ॥ १० ॥

अ०—सुहृज्जनेन स्वगृहाभिमानात् प्रकामभुक्ते, आहितयागवह्नौ, रम्ये भवने अपि आर्यस्य वासः तव प्रवासे वनवास एव ॥ ९ ॥

स०—सुहृज्जनेन शोभनं हृदयमस्येति सुहृत् सुहृच्चासौ जनश्चेति सुहृज्जनस्तेन । प्रकामभुक्ते-प्रकामं भुक्ता यस्मिन् तस्मिन् प्रकामभुक्ते । स्वगृहाभिमानात् स्वस्य गृहं स्वगृहं तस्य अभिमान. स्वगृहाभिमान तस्मात् । आहितयागवह्नौ आहितः यागाय वह्नि. यस्मिन् तस्मिन् ।

प्रकामम्—heartily. आहित—put, placed. यागवह्नि—sacrificial fire. वास—residence. प्रवास—banishment.

टी०—सुहृज्जनेन मित्रवर्गेण स्वगृहाभिमानात् स्वस्य गृहं स्वगृहं तस्याभिमानो गर्वस्तस्मात् प्रकामभुक्ते प्रकामं यथाभिमतं भुक्ता. कृताशना (सुहृज्जनाः) यस्मिन् तादृशे, आहितयागवह्नौ आहित. संस्थापितः यागवह्निर्यज्ञाग्निर्यत्र तस्मिन्, रम्ये मनोज्ञे भवने गृहे अपि आर्यस्य रामभद्रस्य वासो निवास. वनवास एव अरण्यस्थितिसदृश एव ॥ ९ ॥

अ०—चारित्रगुणशालिना आर्येण किल त्वं त्यक्तासि मयापि इह कानने त्वां त्यक्त्वा किल गन्तव्यम् ॥ १० ॥

स०—चारित्रगुणशालिना चारित्रमेव गुण तै शालत इति तेन ।

चारित्रगुणशालिना—Possessed of the nobility of conduct. कानन—forest.

टी०—चारित्रगुणशालिना चारित्रगुणै प्रजारञ्जनादिभि.सच्चरितगुणैः शालते शोभते इति तेन आर्येण रामभद्रेण किल निश्चयेन त्वं त्यक्तासि विवासितासि । मयापि त्वाम् अस्मिन् कानने वने त्यक्त्वा परित्यज्य किल गन्तव्यम् ॥ १० ॥

सी—हा तात, आर्य कोसलाधिप ! अद्योपरतोऽसि ।
हा ताद, अय्य कोसलाहिप ! अज्ज उवरदोसि ।
(मोहं गच्छति)

ल—(ससम्भ्रमम्) कष्टं भोः ! कष्टं भोः ! निर्घातपातदारुणेनानेन परित्यागवार्ताश्रवणेन नूनमुपरता देवी । (निर्वर्ण्य) दिष्ट्या श्वसिति । तत्को नु खल्वस्याः प्रत्यानयनेऽभ्युपायः । (विषादं नाटयति) आश्चर्यमाश्चर्यम्—

भागीरथीशीकरशीतलेन सम्भाव्यमाना मृदुनानिलेन ।
मद्भाग्यशेषेण च बोध्यमाना प्रत्यागता राजसुता कथञ्चित् ॥११॥

सी—वत्स लक्ष्मण ! किं गतोऽसि ?
वच्छ लक्खण ! किं गदोसि ?

ल—आज्ञापय, तिष्ठाम्येष मन्दभाग्यः ।

सी—किमुपालभ्यास्मि परित्यक्ता ?
किं उवालंभिअ अंमि परिचत्ता ?

टी०—कोसलाधिप दशरथ । रामकर्तृकत्यागनिश्चयं श्रुत्वा सीता दशरथं स्मरति हा तातेति । निर्घातपातदारुणेन निर्घातो वज्रं तस्य पात. पतनं तद्वद् दारुणेन व्यथाकरेण । परित्यागवार्ताश्रवणेन परित्यागो गृहान्निष्कासनं तस्य वार्ता वृत्तं तस्या श्रवणेन आकर्णनेन उपरता मृता । निर्वर्ण्य विलोक्य । दिष्ट्येति हर्षे । श्वसिति प्राणिति । प्रत्यानयने संज्ञाप्रापणे अभ्युपायः प्रतिक्रिया । विषादं कष्टं नाटयति अभिनयति ।

अ०—भागीरथीशीकरशीतलेन मृदुना अनिलेन सम्भाव्यमाना मद्भाग्यशेषेण च बोध्यमाना राजसुता कथञ्चित् प्रत्यागता ॥ ११ ॥

स०—भागीरथीशीकरशीतलेन—भागीरथ्या. शीकराणि भागीरथीशीकराणि तै शीतलस्तेन । मद्भाग्यशेषेण—मम भाग्यं मद्भाग्यं तस्य शेष स मद्भाग्यशेषस्तेन ।

शीकर—spray. मृदु—soft. अनिल—breeze. सम्भाव्यमाना—honoured. भाग्यशेष—The remnant of fortune. बोध्यमाना—awakened. राजसुता—princess.

टी०—भागीरथी गङ्गा तस्या. शीकरै. अम्बुकणै शीतलेन शीतभावङ्गतेन मृदुना कोमलेन सुखस्पर्शेनेति यावत् , पवनेन सम्भाव्यमाना कृतसत्कारा जातसंसर्गा, मद्भाग्यशेषेण मम भाग्यं दैवं तस्य शेषोऽवशिष्टस्तेन बोध्यमाना संज्ञां नीयमाना राजसुता राजदारिका सीता कथञ्चित् प्रत्यागता चेतनतामुपागता ।। ११ ॥

टी०—किमुपालभ्य केन दोषेणेत्यर्थ. ।

ल—कीदृशो देव्या उपालम्भः ?

सी—अहो मेऽधन्यत्वम्, किमुपालम्भमात्रेण विना निगृहीतास्मि । किमस्ति किमपि तेन सन्दिष्टम् ?

अहो मे अधण्णत्तणं, किं उवालम्भमेत्तएण विणा णिगहिदह्मि । किं अत्थि किं वि देण संदिट्ठं ?

ल—अस्ति ।

सी—कथय कथय ।

कहेहि कहेहि ।

ल—तुल्यान्वयेत्यनुगुणेति गुणोन्नतेति
दुःखे सुखे च सुचिरं सहवासिनीति ।
जानामि केवलमहं जनवादभीत्या
सीते त्यजामि भवतीं न तु भावदोषात् ॥ १२ ॥

अयमार्यस्य संदेशः ।

सी—कथं जनवादभयेनेति । किमपि वचनीयं मेऽस्ति ?

कहं जणवादभयेणेत्ति । किंवि वअणीअं मे अत्थि ?

ल—कीदृशमार्याया वचनीयम् ।

उपालम्भमात्रेण अपराधलवेन विना । निगृहीतास्मि कलङ्कितास्मि दूषितास्मि ।

अ०—तुल्यान्वया इति अनुगुणा इति गुणान्विता इति सुखे दुःखे च सहवासिनी इति जानामि, सीते अहं केवलं जनवादभीत्या भवतीं त्यजामि, भावदोषात् तु न ॥ १२ ॥

स०—तुल्यान्वया तुल्य अन्वय. यस्या. सा । अनुगुणा अनुकूला गुणा यस्या सा । जनवादभीत्या जनवादात् भीति जनवादभीतिस्तया ।

तुल्यान्वया—of equal lineage. अनुगुण—of similar qualities. गुणान्विता—possessed of virtues. सुखे दुःखे च—in weal and woe. वाद—slander. भीति—fear. भावदोष—lack of feeling.

टी०-तुल्य. सदृशोऽन्वय कुलं यस्या सा । समानकुलत्वादावयो परस्परं संबन्ध अभिमत । तदुक्तं—'ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलं । तयो मैत्री विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयो.' । अनुगुणा=अनुकूला गुणा सत्स्वभावादीनि सत्कुललक्षणानि यस्याः सा । गुणोन्नता, गुणै. दाक्षिण्यादिभि उन्नता समृद्धा । सुखे दु.खे च सम्पदि विपदि च सुचिरं चिरकालं सहवासिनी सहस्थायिनीति जानामि वेद्मि । हे सीते जानकि केवलम् अहं जनवादभीत्या लोकनिन्दाभयेन भवतीम् उत्तमगुणवर्णां त्यजामि, भावदोषात् चेतोविकारात्तु न ॥ १२ ॥

जनवादभयेन लोकापवादभयेन । वचनीयं निन्दाकारणम् ।

ऋषीणां लोकपालानामार्यस्य मम चाग्रतः ।
अग्नौ शुद्धिं गता देवी किन्तु—

सी—(लज्जा नाटयति) **कथय, किन्तु—**
कहेहि, किंतु—

ल—लोको निरङ्कुशः ॥ १३ ॥

सी--अग्निशुद्धिसङ्कीर्तनेन प्रतिबोधितास्मि । रावणभवनादन्ते
अग्निसुद्धिसंकित्तणेण पडिबोधिदम्हि । रावणभवणउत्तंतो
पुनरप्युद्बाधयति । सीताया अपि नाम एवं सम्भाव्यत इति सर्व-
पुणोवि उब्वादिअदि । सीदाए वि णाम एव्वं संभावीअदित्ति सव्व-
थाऽलं महिलात्वेन । एवं परित्यक्ता । ननु परित्यक्तास्मि ? किन्न
हा अलं महिलत्तणेन । एव्वं परिचत्ता । णु परिचत्तम्मि ? किं ण
खलु युक्तं ममार्यपुत्रपरित्यक्तमात्मानं परित्यक्तुम् ? किन्न खलु
खु जुत्तं मम अंअउत्तपरिचत्तं अत्ताणं परिच्चइदुं ? किं ण खु
तस्यैव निरनुक्रोशस्य समान एष प्रसवः प्रेक्षितव्य इति वचनीय-
तस्स एव्व णिरनुक्कोसस्स समाणो एसो पसओ पेक्खिदव्वोत्ति वअणीअ-
कण्टकोपहितं जीवितं परिरक्षामि ।
कटकोपहिदं जीविदं परिरक्खामि ।

अ०—ऋषीणां लोकपालानाम् आर्यस्य मम च अग्रतः देवी अग्नौ शुद्धिं गता, किं तु लोकः निरङ्कुशः ॥ १३ ॥

लोकपाल—The guardian of the quarter. **अग्रतः**—in the presence of. **अग्नौ शुद्धिं गता**—went through the ordeal of fire. **निरङ्कुश**—unreined.

टी०—ऋषीणां भूतभविष्यवर्त्तमानकालत्रयदर्शिनां मुनीनाम् (ऋषिर्दर्शनात्) लोकपालानाम् इन्द्रादीनाम् आर्यस्य रामभद्रस्य मम च अग्रत. पुरत देवी अग्नौ वह्नौ शुद्धिं गता अग्निप्रवेशेन दिव्यपरीक्षामुत्तीर्णा । किन्तु लोक जन. निरङ्कुशः अङ्कुशरहित. निरर्गल , यथाचिन्तितं वदतीत्यर्थ ॥ १३ ॥

टी०—अग्निशुद्धिसङ्कीर्तनेनेति । अग्नौ वह्नौ या परीक्षायै शुद्धिस्तस्याः सङ्कीर्तनं कथनं तेन प्रतिबोधितास्मि स्मारितास्मि । रावणभवनोदन्त· रावणगृहनिवासवृत्तम् । पुनरपि उद्बाधयति खेदयति । सीताया अपि नाम सम्भाव्यते सीताविषयेऽप्येवंविधो विचार इति का गणनाऽन्यासां स्त्रीणाम् । अर्थान्तरे तु सीतयापि जीवतीति जनापवादान्मरणमेव श्रेय·; महिलात्वमेव जनापवादस्थानम् तदेव मा भूदिति सीताया अभिप्राय. । निरनुक्रोशस्य निर्दयस्य प्रसव. गर्भ. प्रेक्षितव्यो रक्षणीय इति वचनीयकण्टकोपहितं वचनीयं दोषारोप एव कण्टकं तेन उपहितं विद्धं जीवितं परिरक्षामि प्राणिमीत्यर्थ. ॥

ल—अनुगृहीतोऽस्मि । (उत्थाय प्रणमति) इदमपरमार्येण सन्दिष्टम् ।

सी—किन्नु खलु भविष्यति ।

किं णु खु भविस्सदि ।

ल—त्वं देवि चित्तनिहिता गृहदेवता मे
स्वप्नागता शयनमध्यसखी त्वमेव ।
दारान्तराहरणनिःस्पृहमानसस्य
यागे तव प्रतिकृतिर्मम धर्मपत्नी ॥ १४ ॥

सी—एवं सन्दिशतार्यपुत्रेण परित्यागदुःखं मयि निरवशेषमपनीतम् । न हि तथान्यासक्ता पत्युः, स्त्रीजनस्य दुःखमुत्पादयति यथान्यासक्तः ।

एव्वं संदिशंतेण अज्जउत्तेण परिच्चाअदुक्कं मयि निरवसेसं अवणीदं । ण हि तह अण्णासत्ता पइणो, इत्थिआजणस्स दुक्कं उप्पादेदि जह अण्णासत्तो ।

अ०—देवि त्वं मे चित्तनिहिता गृहदेवता (असि), स्वप्नागता शयनमध्यसखी त्वम् एव (असि), दारान्तराहरणनिःस्पृहमानसस्य मम यागे तव प्रतिकृतिः धर्मपत्नी (भविष्यति) ॥ १४ ॥

स०—चित्तनिहिता–चित्ते निहिता । गृहदेवता—गृहस्य देवता । स्वप्नागता—स्वप्नेषु आगता । शयनमध्यगता–शयनस्य मध्यं शयनमध्यं तत्र गता । दारान्तराहरणनि स्पृहमानसस्य—अन्ये दारा दारान्तरं तस्य यद् आहरणं तद् दारान्तराहरणं तत्र निःस्पृहम् मानसं यस्य तस्य ।

चित्तनिहिता—placed in the heart. गृहदेवता–The Goddess of the house. शयनमध्यसखी–bed fellow. निःस्पृह–averse. प्रतिकृति–image.

टी०—हे देवि त्वं मे चित्तनिहिता चित्ते मनसि निहिता स्थापिता गृहदेवता गृहश्रीः असीति शेषः । स्वप्ने स्वप्नावस्थायाम् आगता प्राप्ता शयनमध्यसखी शयनं शय्या तस्य यन्मध्यं मध्यभागस्तद्गता सखी सहचरी त्वमेव । दारान्तराहरणनि स्पृहमानसस्य अन्ये दारा दारान्तरं तस्य यदाहरणं ग्रहणं तत्र नि स्पृहम् अनभीष्टं मानसं चेतो यस्य तस्य, मम यागे यज्ञे तव प्रतिकृतिः मूर्त्तिः धर्मपत्नी धर्मेण पत्नी यज्ञार्धफलभागिनी भविष्यतीति शेषः ॥ १४ ॥

टी०–निरवशेषं समग्रमेव परित्यागदुःखं विवासनजं कष्टम् अपनीतं दूरीकृतम् । अन्यासक्ता अन्यस्मिन् भर्तृव्यतिरिक्ते पुरुषे आसक्ता गतहृदया स्त्री पत्युः तथा दुःखं नह्युत्पादयति जनयति यथा अन्यासक्तः अन्यस्याः पत्नीव्यतिरिक्तायाः स्त्रियाः

ल—कः प्रतिसन्देशः ?

सी—कस्य ?

कस्स ?

ल—आर्यस्य।

सी—एवं गतेऽपि प्रतिसन्देशः । श्वश्रूणां पुनर्मम वचनात्
एव्व गदेवि पडिसंदेशो । अज्जूणं उण मम वअणादो
पादवन्दनं कृत्वा विज्ञापय—एवमहं नीरक्षा श्वापदसमाकीर्णे वने
पादवंदणं कदुअ विरणवेहि—एव्वं अहं णीरक्खा सावदसमाइण्णे वणे
प्रतिवसन्ती च सर्वथा हृदयेनार्याभिरनुगृहीतव्येति ।
पडिवसंती अ सव्वहा हिअएण अय्याहिं अणुगहीदव्वेत्ति ।

ल—प्रतिगृहीतेयमाज्ञा । आर्यस्य न किञ्चित् सन्दिष्टम् ।

सी—तथानिष्ठुरो नाम सन्दिश्यत इत्यप्रतिहतवचनतैषा लक्ष्म-
तह निष्ठुरो णाम संदीसीअदित्ति अप्पडिहदवअणदा एसा लक्ख-
णस्य. न सीताया धन्यत्वम् । तथा मम वचनात्तं जनं विज्ञापय—
णस्स, ण सीदाए धएणत्तणं । तह मम वअणादो तं जणं विएणवेहि—
मन्दभागिनीमनुशोचन् वर्णाश्रमपरिपालनमभिघ्नन्नात्मानं न बाधय ।
मन्दभाइणीं· अणुसोअंतो वएणस्समपरिवालणं अहिग्घंतो अत्ताणं ण बाधेहि ।
सद्धर्मे स्वशरीरे सावधानो भवेति । वत्स लक्ष्मण ! किमुपालभे
सद्धंमे ससरीरे सावधाणो होहित्ति । वच्छ लक्खण ! किं उवालंभामि
महाराजम् ?
महाराअं ?

मासक्तो नर खनायो दु खमुत्पादयति ।

टी०—प्रतिसन्देश· प्रतिवच । नीरक्षा अरक्षिता । श्वापदसमाकीर्णे श्वापदैः हिंस्रै व्याघ्रादिभिः समाकीर्णे भरिते, वने अरण्ये प्रतिवसन्ती, सर्वथा हृदयेन, तथा निष्ठुर· कठिनहृदयो नाम सन्दिश्यते इत्यत्र हेतुस्तावत् लक्ष्मणस्य अप्रतिहत-वचनता न प्रतिहतं वचनम् अप्रतिहतवचनं तस्य भावस्तत्ता । लक्ष्मण-वचो नैष्फल्यं न व्रजेदिति कारणेन प्रतिसन्दिश्यते । न सीताया धन्यत्वं भाग्यम् । नात्र सीतायाः सन्देशं प्रति स्वारसिक प्रयास. । मन्दभागिनीं हतभाग्या, वर्णाश्रम-परिपालनं वर्णा ब्राह्मणादय· आश्रमा· ब्रह्मचर्याद्यास्तेषा परिपालनं रक्षणम् अभिघ्नन् नाशयन्, आत्मानं न बाधय न पीडय । धर्मस्यारक्षणादात्मनोऽरक्षा धर्मस्य त्राणाद् आत्मनस्त्राणम् । सद्धर्मे सुकृतफले सद्भि पालिते कर्मणि स्वशरीरे च सावधान· सावहितो भव ।

ल—किमेतावत्यपि न प्रभवति देवी ?

सी—एवमपि तं जनं विज्ञापय—न युक्तं तव निरपराधमिमं जनं
एव्वं वि तं जण विरणवेहि—ण जुत्तं तव णिरपराहं इमं जणं
सपदि हृदयतो निर्वासयितुं किं पुनर्विषयत इति ।
सपदि हिअआदो निव्वसिदुं कि उण विसआदोत्ति ।

ल—सन्देष्टव्यमार्यया सन्दिष्टम्—

आर्या निर्वासिता नाम हृदयात्प्रभविष्णुना ।
कथं गृहाद् गृहं नाम कथं जनपदादपि ॥ १५ ॥

सी—एवमपि मम वचनाद् विज्ञापयितव्यः—सा तपोवन-
एव्वं वि मम वअणादो विरणविदव्वो—सा तपोवण-
वासिनी सर्वथा सीमन्तनिहितेनाञ्जलिना विनिवेदयति यदि अहं
वासिणी सव्वहा सीमण्टअणिहिदेन अंजलिणा विरणवेदित्ति जइ अहं
निर्गुणा चिरपरिचितेति वा, अनाथेति वा, सीतेति वा स्मरणमात्र-
णिग्गुणा चिरपरिचिदेत्ति वा, अणाहेत्ति वा, सीदेत्ति वा, सुमरणमेत्त-
केणानुगृहीतव्येति ।
एण अणुगहिदव्वेति ।

ल—इमं सन्देशमाकर्ण्य क्षते क्षारमिवाहितम् ।
दशामसह्यां शोकस्य व्यक्तमार्या गमिष्यति ॥ १६ ॥

किमेतावत्यपीति—एवंविध उपालम्भरूपे कर्मणि तु भवत्यास्स्वातन्त्र्यमेव । निरपराधम् अपराधशून्यम् इमं जनं सीतामित्यर्थः । सपदि शीघ्रं हृदयतो मनसः निर्वासयितुं विवासयितुं न युक्तम् । किं पुनः विषयत स्वदेशात् ।

अ०—प्रभविष्णुना आर्या हृदयात् नाम निर्वासिता कथं गृहाद् गृहं नाम, कथं जनपदात् अपि ॥ १५ ॥

प्रभविष्णु—all powerful. निर्वासिता—expelled. जनपद—state.

टी०—प्रभविष्णुना शक्तिशालिना रामेण आर्या भवती हृदयात् चेतसः निर्वासिता निष्कासिता । नामेति विस्मये । गृहात् भवनात् कथं निर्वासिता, गृहं नाम गृहं तावद् दूरे आस्ता कथं जनपदादपि स्वविषयादपि इति लक्ष्मणस्याश्चर्यम् ॥ १५ ॥

टी०—मद्वचनात् मन्मुखेन । सा तपोवनवासिनी तपस्विनी, सीमन्तनिहितेन सीमन्ते केशवेशे 'सीमन्त- केशवेशे' इत्यमरः, निहितेन स्थापितेन अञ्जलिना करयुगलेन विज्ञापयति निवेदयति । निर्गुणा गुणहीना चिरपरिचिता चिरकालं सहवासेनोत्पन्न-विस्रम्भा अनाथा नाथरहिता अरक्षितेति यावत् सीता वसुन्धरोत्पन्नेति हेतुभिः स्मरणमात्रकेनानुगृहीतव्या स्मरणीयेत्यर्थः ।

अ०—क्षते आहितं क्षारम् इव इमं सन्देशम् आकर्ण्य आर्या व्यक्त

सी—अतिमहिते ऽपि स्वमण्डले कथं ते सन्ति, स्त्रियो दुःख-
अदिमहिदे वि सअमंडले कहं तुमं सोत्ति, एत्तिआ दुक्ख-
सहायाः। साम्प्रतं मया विना त्वयैकेनैष चिन्तयितव्यः। त्वं भ्रातुः
सहाया। संपदं मए विणा तए एक्केण एसो चिंतिदव्वो तुमं बादु-
शरीरे सावधानो भवेति।
स्सरीरे सावहाणो होहित्ति।

ल—अनुरूपमेतन्महानुभावतायाः।

सी—वत्स लक्ष्मण ! प्रणमितव्या त्वया मम वचनात् राघव-
वच्छ लक्खण ! पणमिदव्वा तुए मम वअणादो राहव
कुलराजधानी भगवत्ययोध्या। शुश्रूषितव्यः प्रतिमागतो महाराजः।
उलराअधाणी भअवदी अयोज्जा। सुस्सूसिदव्वो पडिमागदो महाराओ।
साधयितव्या श्वश्रूणामाज्ञप्तिः। समाश्वासयितव्याः प्रियंवदा मम
साहिदव्वा अज्जूण आणत्ति। समस्सासिदव्वा पिअबदा मम
प्रियसख्यः। स्मर्तव्या सर्वकालं मन्दभागिनी।
पिअसहीओ। सुमरिदव्वा सव्वकालं मंदभाइणी।

(इति रोदिति)

ल—(सोद्वेगम्)

आर्यां स्वहस्तेन वने विमोक्तुं
श्रोतुञ्च तस्याः परिदेवितानि।

शोकस्य असह्यां दशां गमिष्यति ॥ १६ ॥

क्षत—wound. आहित—applied. क्षार—salt. सन्देश—message. व्यक्त—obviously. असह्य—unbearable. दशा—state (of grief).

टी०—क्षते व्रणे आहितं निहितं क्षारं लवणम् इव इमम् आर्यायाः सन्देशं प्रतिवच. आकर्ण्य निशम्य आर्यो रामभद्रः व्यक्तं स्फुटं शोकस्य सन्तापस्य असह्या दशा परा काष्ठा गमिष्यति यास्यति ॥ १६ ॥

टी०—अतिमहिते धनधान्यसमृद्धेपि स्वमण्डले स्वविषये ते स्त्रीहीनाः कथं केन प्रकारेण सन्ति वसन्ति। स्त्रियो दुःखसहायाः दुःखे विपदि सहाया भवन्ति परिचर्यया साहाय्यमापादयन्ति। जनस्तु केवलं सुखार्थ एव न तु दुःखार्थ.। राघवकुलराजधानी राघवकुलस्य रघुवंशस्य राजधानी राजसिंहासनस्थानम्। प्रतिमागतः प्रतिकृतिरूपेण स्थापितः महाराजः दशरथ.। मृतत्वात्तस्य प्रतिमाक्रमेण स्थापितस्यैव शुश्रूषा प्रकृते जाघटीति। श्वश्रूणाम् आज्ञप्तिराज्ञा साधनीया माननीया। प्रियंवदा मधुरभाषिण्यः प्रियसख्यः समाश्वासयितव्याः सान्त्वयितव्या। सर्वकालं सर्वदा। सोद्वेगं सकष्टम्।

अ०—आर्यां स्वहस्तेन वने विमोक्तुं तस्याः परिदेवितानि श्रोतुं च

सुखेन लङ्कासमरे हतं मा-
मजीवयन्मारुतिरात्तवैरः ॥ १७ ॥
(विलोक्य)
एते रुदन्ति हरिणा हरितं विमुच्य
हंसाश्च शोकविधुराः करुणं रुदन्ति ।
नृत्तं त्यजन्ति शिखिनोऽपि विलोक्य देवीं
तिर्यग्गता वरममी न परं मनुष्याः ॥ १८ ॥

सी—वत्स लक्ष्मण! आसन्नास्तमयः सूर्यः। दूरे चेतो मानुष-
वच्छ लक्खण! आसरणात्थमयो सूरो। दूरे अ इदो माणुस-
सम्पातः। उड्डीनाः पक्षिणः। सञ्चरन्ति श्वापदाः। गच्छ न युक्तं
संपादो। उड्डीणा पक्खिणो। संचरंति सापदा। गच्छ ण जुत्तं
परिलम्बितुम्।
परिलंबिदुम्।

आत्तवैर. मारुतिः लङ्कासमरे सुखेन हतं माम् अजीवयत् ॥ १७ ॥

विमोक्तुम्—to leave. परिदेवित—lamentation. आत्तवैरः—full of enmity. मारुति—the son of marut (wind). सुखेन—comfortably. अजीवयत्—restored to life.

टी०—आर्या देवीं सीता स्वहस्तेन स्वकरेणैव वनेऽरण्ये विमोक्तुं त्यक्तुं तस्याश्च परिदेवितानि क्रन्दितानि श्रोतुमाकर्णितुं च आत्तवैरः बद्धवैरः मारुति हनूमान् लङ्कासमरे लङ्कायुद्धे सुखेन अनायासेन हतं विगतसंज्ञं माम् अजीवयत् सञ्जीवनौषधानयनेन मां सजीवितमकरोत् ॥ १७ ॥

अ०—एते हरिणाः हरितं विमुच्य रुदन्ति। शोकविधुराः हंसाः च करुणं रुदन्ति। शिखिनः अपि देवीं विलोक्य नृत्तं त्यजन्ति। अमी तिर्यग्गताः वरं परं मनुष्या· न ॥ १८ ॥

स०—शोकविधुरा·—शोकेन विधुराः।

हरित—grass. विमुच्य—having given up. रुदन्ति—weep. शोकविधुरा·—perturbed with grief. शिखिन्—peacock. नृत्त—dancing. तिर्यग्गता·—lower animals.

टी०—एते पुरोवर्तिन· हरिणा मृगा हरितं तृणं विमुच्य त्यक्त्वा रुदन्ति विलपन्ति। शोकविधुराः शोकेन मन्युना विधुरा व्याकुला हंसा· कलहंसाश्च करुणं सदैन्यं रुदन्ति अश्रूणि पातयन्ति। शिखिनः मयूरा अपि नृत्तं नृत्यं त्यजन्ति। अमी तिर्यग्गताः तिर्यञ्चः वरं श्रेष्ठाः परं मनुष्या नरा न ॥ १८ ॥

टी०—आसन्नास्तमयः—आसन्न समीपवर्ती अस्तमयोऽस्तगमनं यस्य सः

ल—(अञ्जलिं बध्वा) सर्वपश्चिमोऽयं लक्ष्मणस्य प्रणामाञ्जलिः तत्सावधानं परिगृह्यताम् ।

सी—नित्यावहिता खल्वहम् ।

णिच्चावहिदा खु अहं ।

ल—विज्ञापयामि देवीम्—

आर्यं मित्रं बान्धवान् वा स्मरन्त्या
शोकादात्मा मृत्यवे नोपनेयः ।
इक्ष्वाकूणां सन्ततिर्गर्भसंस्था
सेयं देव्या यत्नतो रक्षणीया ॥ १६ ॥

सी—अप्रतिहतवचनः खलु सौमित्रिः ।

अप्पडिहदवअणो खु सोमित्ती ।

ल—इयमपरा विज्ञापना ।

सी—कान्या ?

का अरणा ?

ल—ज्येष्ठस्य भ्रातुरादेशादानीय विजने वने ।
परित्यक्तासि देवि त्वं दोषमेकं क्षमस्व मे ॥ २० ॥

तादृक् सूर्यः । मनुष्यसम्पातः मनुष्यगमनागमनं च इतोऽस्मात् प्रदेशात् दूरे वर्तते । पक्षिणः वायसादयः उड्डीना डयमाना दृश्यन्त इति शेषः । व्याघ्रादय. हिंस्रा जीवाः सञ्चरन्ति इतस्ततो व्रजन्ति । गच्छ याहि । परिलम्बितुं न युक्तं विलम्बो न कार्यः । सर्वपश्चिम. अन्तिमोयं प्रणामाञ्जलि. । नित्यावहिता—नित्यं सर्वदैव अवहिता दत्तमना ।

अ०—मित्रम् आर्यं बान्धवान् वा स्मरन्त्या शोकात् आत्मा मृत्यवे न उपनेय'; इक्ष्वाकूणां सन्ततिः गर्भसंस्था, सा इयं देव्या यत्नतः रक्षणीया ॥१६॥

टी०—मित्रम् आर्यं रामभद्रं बान्धवान् बन्धुजनान् स्मरन्त्या ध्यायन्त्या त्वया शोकात् मन्युवशात् आत्मा स्वं वपु मृत्यवे न उपनेय शरीरत्यागव्यवसायो न विधेय इत्यर्थः। अत्र हेतुमाह—इक्ष्वाकूणा सन्ततिरपत्यं गर्भसंस्था गर्भे संतिष्ठतीति सा । सा इयं सन्ततिः यत्नात् यत्नेन रक्षणीय। पालयितव्या ॥१६॥

टी०—अप्रतिहतवचन –न प्रतिहतं न निष्फलं गतं वचनं वाक्यं यस्य सः । तथाभूत. खलु सौमित्रिः लक्ष्मणः । विज्ञापना प्रार्थना ।

अ०—देवि ज्येष्ठस्य भ्रातुः आदेशात् विजने वने आनीय परित्यक्ता असि । एकं मे दोषं त्वं क्षमस्व ॥ २० ॥

विजन—desolate. क्षमस्व—forgive.

टी०—देवि भगवति ज्येष्ठस्य अग्रजस्य भ्रातु. सोदरस्य आदेशात् आज्ञया

सी—(ससम्भ्रमम्) **ज्येष्ठवचनानुवर्ती त्वमिति परितोषकाले को**
जेट्ठवअणाणुवत्ति तुमेत्ति परितोसकाले को
दोष आशङ्क्यते ?
दोसो आसंकीअदि ?

ल—(सप्रदक्षिणं प्रणम्य परिक्रामति)

सी—(रोदिति)

ल—(दिशोऽवलोक्य) **भो भो लोकपालाः ! शृण्वन्तु भवन्तः—**

एषा वधूर्दशरथस्य महारथस्य

सी—अतिश्लाघनीयान्यक्षराणि श्रूयन्ते ।
अदि सिलाहणिज्जाइं अक्खराइं सुणीअदि ।

ल—रामाह्वयस्य गृहिणी मधुसूदनस्य ।

सी—कुतो मे तादृशो भागधेयः ?
कुदो मे तादिसो बाहधेओ ?

ल—निर्वासिता पतिगृहात्—

सी—(कर्णौ पिदधाति)

ल—विजने वनेऽस्मिन्
एकाकिनी वसति रक्षत रक्षतैनाम् ॥ २१ ॥

सी—(गर्भं दर्शयति)

विजने जनसञ्चारशून्ये वने अरण्ये आनीय प्रापय्य परित्यक्तासि मुक्तासि । त्वम् एकं मे दोषम् अपराधं परित्यागरूपं क्षमस्व मर्षय ॥ २० ॥

टी०—ससम्भ्रमं स्वोद्वेगम् । ज्येष्ठवचनानुवर्ती ज्येष्ठस्य अग्रजस्य भ्रातुः रामभद्रस्य वचनं वाक्यम् अनुवर्तते अनुसरतीति तादृशस्त्वमिति । परितोषकाले हर्षावसरे को दोष आशङ्क्यते दोषशङ्कैव न जायत इत्यर्थ. ।

अ०—एषा महाराजस्य दशरथस्य वधूः, रामाह्वयस्य मधुसूदनस्य गृहिणी, पतिगृहात् निर्वासिता, एकाकिनी अस्मिन् विजने वने वसति एनां रक्षत ॥ २१ ॥

महारथ—a great warrior. वधू—daughter-in-law. मधुसूदन—The slayer of मधु गृहिणी—consort.

एषा पुरोवर्तिनी महारथस्य युद्धविद्याविशारदस्य दशरथस्य वधू स्नुषा रामाह्वयस्य रामाख्यस्य मधुसूदनस्य हरे गृहिणी पत्नी पतिगृहात् भर्तृभवनात् निर्वासिता निष्कासिता एकाकिनी असहाया विजने विगतजने वने जङ्गले वसति एना रक्षत नूनं त्रायध्वमिति भाव. ॥ २१ ॥

टी—आर्यायाः कृते देव्याः सीताया निमित्तं एनामपि समीपतरवर्तिनीं भगवतीं

ल—एनामपि भगवतीम् आर्यायाः कृते विज्ञापयामि—

जातश्रमां कमलगन्धकृताधिवासैः
काले त्वमप्यनुगृहाण तरङ्गवातैः ।
देवी यदा च सवनाय विगाहते त्वां
भागीरथि ! प्रशमय क्षणमम्बुवेगम् ॥ २२ ॥

ये केचिदत्र मुनयो निवसन्त्यरण्ये
विज्ञापयामि शिरसा प्रणिपत्य तेभ्यः ।
स्त्रीत्युज्झितेत्यशरणेति कुलागतेति
देवी सदा भगवतीत्यनुकम्पनीया ॥ २३ ॥

देवी गङ्गा विज्ञापयामि निवेदयामि ।

अ०—भागीरथि ! जातश्रमां कमलगन्धकृताधिवासैः तरङ्गवातैः काले त्वम् अपि अनुगृहाण । यदा च देवी सवनाय त्वां विगाहते क्षणम् अम्बुवेगं प्रशमय ॥ २२ ॥

स० जातश्रमाम्—जातः श्रमो यस्यास्ताम् । कमलगन्धकृताधिवासैः—कमलाना गन्धः कमलगन्धस्तेन कृत अधिवासो येषु तैः । तरङ्गवातैः तरङ्गाणा वातास्तरङ्गवातास्तैः । अम्बुवेगम्—अम्बुनो वेगः अम्बुवेगस्तम् ।

जातश्रमा—Exhausted. **अधिवास**—fragrance. **अनुगृहाण**—be compassionate. **सवन**—bath. **विगाहते**—plunges. **अम्बुवेग**—rush of water. **प्रशमय**—slacken.

टी० भागीरथि गङ्गे जातश्रमा जात. उत्पन्न. श्रम. क्लमो यस्यास्ता कमलगन्धकृताधिवासैः कमलाना पङ्कजाना गन्धेन सौरभेण कृतो जनितोऽधिवासः परिमलो यैस्तथाविधैस्तरङ्गवातैः वीचिवातैः तरङ्गसंसर्गिभिः पवनैः काले समये त्वमपि अनुगृहाण अनुकम्पय । यदा च देवी सीता सवनाय स्नातुं त्वां विगाहते प्रविशति तदा अम्बुवेगं क्षणं स्तोकं मनागिति यावत् प्रशमय मन्दं कुरु ॥ २२ ॥

अ०—ये केचिद् मुनयः अत्र अरण्ये निवसन्ति तेभ्यः शिरसा प्रणिपत्य विज्ञापयामि, स्त्री इति, उज्झिता इति, अशरणा इति, कुलागता इति भगवती देवी सदा अनुकम्पनीया ॥ २३ ॥

निवसन्ति—reside. **उज्झिता**—forsaken. **अशरणा**—helpless. **कुलागता**—nobly descended.

टी०—ये के चित् अस्माभिरज्ञातनामधेया मुनयः अत्रास्मिन् अरण्ये वने निवसन्ति तेभ्यः मुनिभ्यः शिरसा शीर्षेण प्रणिपत्य प्रह्वीभूय विज्ञापयामि निवेदयामि स्त्रीति अबलेति उज्झितेति परित्यक्तेति अशरणेति निस्सहायेति कुलागतेति कुलीनेत्येभिर्हेतुभि देवी आर्या सीता अनुकम्पनीया अनुगृहीतव्या ॥२३॥

एषोऽञ्जलिर्विरचितो वनदेवतानां
विज्ञापनां क्षणमिमामवधारयन्तु ।
सुप्ता प्रमादवशगा विषमस्थिता वा
यत्नादियं भगवतीभिरवेक्षणीया ॥ २४ ॥
भो भो हिंस्रा भूमिरेषा भवद्भिः
वर्ज्या देशो न प्रवेश्यः परेषाम् ।
मृग्यो मृग्यो विप्रवासे सखीनां
यूयं सख्यो मा क्षणं मुञ्चतैनाम् ॥ २५ ॥
सख्यो नद्यः स्वामिनो लोकपालाः
मातर्गङ्गे भ्रातरः शैलराजाः ।

अ०—वनदेवतानाम् एषः अञ्जलिः विरचितः, इमां विज्ञापनां क्षणम् अवधारयन्तु, भगवतीभिः सुप्ता प्रमादवशगा विषमस्थिता वा इयम् आर्या यत्नात् अवेक्षणीया ॥ २४ ॥

स० वनदेवताना—वनस्य देवताः तासाम् । प्रमादवशगा—प्रमादस्य वशं गच्छतीति सा, विषमस्थिता—विषमे स्थिता ।

बनदेवता—Sylvan deity. **अञ्जलि**—folded hands. **विज्ञापना**—request. **क्षणम्**—for a while. **अवधारयन्तु**—may listen. **सुप्ता**—asleep **प्रमादवशगा**—in swoon. **विषमस्थिता**—in a difficult situation. **अवेक्षणीया**—should be guarded.

टी०—वनदेवताना वनाधिष्ठातृदेवताना पुरत· अग्रे एषः अञ्जलि· संयुतं करयुगलं विरचित· विहितः । इमाम् उदीर्यमाणा विज्ञापना प्रार्थना क्षणं मनाक् अवधारयन्तु अवहितेन चेतसा आकर्णयन्तु । भगवतीभि· आर्याभिर्भवतीभिः शयाना प्रमादवशगा प्रमादस्यानवधानताया वशं गता विषमस्थिता वा विषमे प्रदेशे समये वा स्थिता इयम् आर्या यत्नाद् यत्नेन अवेक्षणीया परिरक्षणीया ॥२४॥

अ०—भो भो हिंस्रा· ! एषा भूमिः भवद्भिः वर्ज्या, परेषां देशः न प्रवेश्यः। मृग्य , मृग्य· ! सखीनां विप्रवासे यूयं सख्य एनां क्षणं मा मुञ्चत ॥ २५ ॥

हिंस्र—wild beast. **वर्ज्या**—must be deserted. **न प्रवेश्यः**—should not be transgressed. **विप्रवास**—absence.

टी०—भोः भो· हिंस्रा हिंसका व्याघ्रादय· एषा भूमि सीतया अध्युषिता भवद्भिः वर्ज्या परिहेया । परेषामन्येषा तपस्विनामित्यर्थः, देशः स्थानं न प्रवेश्यः न प्रवेष्टव्य· । मृग्य· हरिण्य· सखीनाम् आलीनां विप्रवासे विरहे यूयं भवत्य· सख्यः एना जानकीं क्षणं मुहूर्तं मा मुञ्चत न त्यजत ॥ २५ ॥

अ०—सख्यः नद्यः ! स्वामिन· लोकपालाः ! मात· गङ्गे ! भ्रातरः शैलराजाः !

भूयो भूयो याचते लक्ष्मणोऽयं
यत्नाद्रक्ष्या राजपुत्री गतोऽहम् ॥ २६ ॥

(प्रणम्य निष्क्रान्तः)

सी—कथं सत्यमेव मामेकाकिनीं परित्यज्य गतो लक्ष्मणः। (विलोक्य)
कहं सच्चं एव मं एआइणीं परिच्चइअ गदो लक्खणो।
हा धिक्! हा धिक्! अस्तमितः सूर्यः, स्वरेणापि लक्ष्मणो न दृश्यते,
हद्धी हद्धी! अत्थमिदो सूरो, सरेण वि लक्खणो ण दीसई,
हरिणा अपि स्वकमावासमायान्ति, उड्डीनाः पक्षिण, सञ्च-
हरिणा वि सअं आवासं आअन्ति, उड्डीणा पक्खिणो, संच-
रन्ति श्वापदाः, आच्छाद्यतेऽन्धकारेण दृष्टिः, निर्मानुषं महा-
रंति सापदा, आच्छादीअदि अंधआरेण दिट्ठी, णिमाणुसं महा-
रण्यम्, किं करोमि मन्दभाग्या, कीदृशमरण्यैः प्रव्रजाम्येका-
रण्णं, किं करेमि मंदभाआ, कीस अरण्णाहिं पव्वजमि एआ-
किनी,.. ... किन्नु खलु मया पापं कृतम्,
इणी अदेस असलाका ति गा मि मि (?) किंणुखु मए पावं किदं
यस्येदानीमेव विरहं सर्वथाऽनुभवितास्मि। कथं . ... कथं
जस्स दाणिं एव विरहं सव्वहा अणुभाविदोह्मि, कहं देहवितोनलि(?) कहं
तावल्लक्ष्मणनियुक्ता वनदेवता......कथं ते राघवकुलक्रमागता
दाव लक्खणणिउत्ता वणदेवता......कहं दे राहवकुलक्कमागदा
वसिष्ठवाल्मीकिप्रमुखा महाप्रभावा महर्षयस्त इदानीं मां
वसिष्ठवंमीइप्पमुहा महाप्पहावा महेसिणो ते दाणि मं
परित्यज्य
परित्ता अ अभिदेहित्ति (?)

राजपुत्री यत्नाद् रक्ष्या, भूय.भूयः अयं लक्ष्मण. याचते, अहं गतः अस्मि॥२६॥

लोकपालाः—guardians of the quarters. शैलराज—lord of the mountains राजपुत्री–princess. भूयो भूयः–repeatedly. याचते—implores.

टी०—हे सख्यः नद्य· हे स्वामिनः लोकपाला. इन्द्रादय. हे मातः जननि गङ्गे भागीरथि हे भ्रातरः सहोदरा. शैलराजा· शैलानां पर्वताना राजानः मलयाचल प्रभृतयः कुलपर्वताः राजपुत्री भर्तृदारिका यत्नाद् रक्ष्या परित्रातव्या भूयो भूयः पुन. पुन. अयं लक्ष्मण. याचते प्रार्थयते। अहं गतः स्वगृहं प्रति प्रस्थितोस्मि ॥ २६ ॥

टी०—कथमिति—एकाकिनीम् असहायाम्। अस्तमितोऽस्तं गतः सूर्यः। आवासम् वासस्थानम्।

(इति मोहं गच्छति)

(ततः प्रविशति वाल्मीकिः)

वा—(ससम्भ्रमम्)

आकर्ण्य जह्नुतनयां समुपागतेभ्यः
सन्ध्याभिषेकविधये मुनिदारकेभ्यः।
एकाकिनीमशरणां रुदतीमरण्ये
गर्भातुरां स्त्रियमतित्वरयागतोऽस्मि ॥ २७ ॥

तद्यावत्तामेवान्वेषयामि।

(अन्वेषं नाटयति)

सी—(प्रत्यागम्य) क एष मां वीक्षते। (विचिन्त्य) न कोऽपि,
को एस मं विक्खइ। ण कोवि,
आज्ञप्तिकरलक्ष्मणविज्ञप्त्या अनुचरन्ती भगवती भागीरथी
आणत्तिकरलक्खणविसण्णत्तिआ अणिचरित्ति भअवई भाईरई
तरङ्गैर्मामनुगृह्णाति।
तरंगाए मामणुगह्णादि।

वा—अयमन्धकारसंरुद्धतया दृष्टिसञ्चारस्य न दृश्यते, अतः शब्दापयिष्ये। अयमहं भोः।

अ०—सन्ध्याभिषेकविधये जह्नुतनयां समुपागतेभ्यः मुनिदारकेभ्यः एकाकिनीम् अशरणाम् अरण्ये रुदतीं गर्भातुरां स्त्रियम् आकर्ण्य अतित्वरया आगतः अस्मि ॥ २७ ॥

स०—सन्ध्याभिषेकविधये—सन्ध्यायाम् अभिषेकः सन्ध्याभिषेक तस्य यो विधिस्तस्मै। मुनिदारकेभ्य.—मुनीना दारकास्तेभ्यः। जह्नुतनयाम्—जह्नोः तनया ताम्

अभिषेक—bath. विधि—act सन्ध्याभिषेकविधये—for the evening bath. मुनिदारक—hermit-boy. अशरणा—helpless. गर्भातुरा—Afflicted with pregnancy. आकर्ण्य—having heard. अतित्वरया—hastily.

टी०—सन्ध्याभिषेकविधये सन्ध्यायां सायंसमये योऽभिषेकः स्नानं तस्य यो विधिराचरणं तस्मै जह्नुतनया जह्नुकन्या गङ्गा समुपागतेभ्यः प्राप्तेभ्यः मुनिदारकेभ्यः ऋषिपुत्रेभ्य. एकाकिनीं निस्सहायाम् अशरणाम् अनाथा रुदतीं विलपन्तीं गर्भातुरा कठोरगर्भतया प्राप्तभारवेदना स्त्रियम् आकर्ण्य श्रुत्वा तस्याः क्रन्दनं निशम्य अतित्वरया शीघ्रम् आगतोऽस्मि प्राप्तोऽस्मि ॥ २७ ॥

टी०—प्रत्यागम्य संज्ञामुपेत्य। वीक्षते अवलोकयति। आज्ञप्तिकरलक्ष्मणविज्ञप्त्या आज्ञप्तिकरः प्रार्थनाकरो यो लक्ष्मणः तस्य विज्ञप्ति. प्रार्थना तया अनु-

सी—(सहर्षम्) वत्स लक्ष्मण ! प्रतिनिवृत्तोऽसि ?
वच्छ लक्खण ! पडिणिउत्तोसि ?
वा—नाहं लक्ष्मणः ।
सी—(अवकुण्ठं नाटयति) अत्याहितम् ! अन्य एष को वा परपुरुषः ।
अच्चाहिदं, अण्णो एसो को वा परपुरुसो,
कथमिदानीं वारयिष्यामि महाहितम् ? (विचिन्त्य) एवम्—
कहं दाणि वारइस्सं महादिदं । एव्वम्—
स्त्री अहमेकाकिनी च ।
इत्थिआहं एआइणी अ ।
वा—एष स्थितोऽस्मि । वत्से, तवाप्यलं परपुरुषशङ्कया, दिवसावसानसवनाय भागीरथीं समुपास्य प्रतिनिवृत्तेभ्यो मुनिदारकेभ्यस्त्वद्वृत्तान्तमुपलभ्य तपोधनोऽहं त्वामेवाभ्युपपत्तुमुपागतः । पृच्छामि चात्रभवतीम्—
धर्मेण जितसङ्ग्रामे रामे शासति मेदिनीम् ।
कथ्यतां कथ्यतां वत्से विपदेषा कुतस्तव ॥ २८ ॥
सी—तत एव पूर्णचन्द्रान्मेऽशनिपातः ।
तदो एव्व पुण्णचंदादो मे असणिपादो ।
वा—कामं रामादेव हि विपत्तिमुपागता ?

चरन्ती अनुगच्छन्ती भागीरथी तरङ्गैः वीचिभिः माम् अनुगृह्णाति अनुकम्पयति । अन्धकारसंरुद्धतया अन्धकारेण तमसा संरुद्धतयाऽऽवृतत्वात् , दृष्टिसञ्चारस्य दृष्टिप्रसरस्य । प्रतिनिवृत्तोसि प्रत्यागतोसि ॥

अवकुण्ठं वस्त्रेण मुखस्यावरणं नाटयति अभिनयति । अत्याहितं महान् अनर्थ आपतितः । परपुरुषशङ्कया अपरिचितजनभयेन । दिवसावसानसवनाय सायन्तनाभिषेकाय भागीरथीं समुपास्यावगाह्येत्यर्थः । अभिषेकानन्तरमिति यावत्, वृत्तान्तमुपलभ्य त्वद्वृत्तमधिगम्य तपोधनः तपस्वी अहं त्वाम् एव अभ्युपपत्तुं तवैव साहाय्याय उपागतः प्राप्तः । अत्रभवतीम् आर्याम् ।

अ०—जितसंग्रामे रामे धर्मेण मेदिनीं शासति वत्से कथ्यतां कथ्यतां तव एषा विपत् कुतः ॥ २८ ॥

स०—जितसंग्रामे–जितः संग्रामो येन स जितसंग्रामस्तस्मिन् ।

संग्राम—war. मेदिनी—earth. विपत्—calamity.

जितसंग्रामे जितः संग्रामः लङ्कासमरः येन स जितसंग्रामस्तस्मिन् रामे मेदिनीम् अवनीं शासति पालयति सति वत्से कथ्यताम् उच्यतां तव एषा विपत् दुःखं कुतः ॥ २८ ॥

सी—अथ किम्।
अह इं ।

वा—यदि त्वं वर्णाश्रमव्यवस्थाभूतेन महाराजेन निर्वासितासि तत् स्वस्ति भवत्यै, गच्छाम्यहम्। (परिक्रामति)

सी—अथ विज्ञापयामि।
अह विण्णवेमि।

वा—कथय।

सी—यदि रघुवरेण निर्वासितेति भवता नानुकम्पनीया, एषा पुनर्गर्भगता रघुसगरदिलीपदशरथप्रभृतीनां तादृशानां सन्ततिरितीदानीं प्रतिपालनीया।
जइ रहुवरेण णिव्वासिदेत्ति भअदा णाणुकंपणीआ, एसा उण गब्भगदा रहुसअरदिलीपदसरहपहुदीणं ताइसीणं संतदित्ति दाणिं पडिपालणीया ।

वा—(प्रतिनिवृत्य) कथमिक्ष्वाकुवंशमुदाहरति, तदनुयोक्ष्ये। वत्से, किञ्च दशरथस्य वधूः ?

सी—यद् भवान् आज्ञापयति।
जं भअवं आणवेदि ।

वा—किञ्च विदेहाधिपतेर्जनकस्य दुहिता ?

सी—अथ किम्।
अह इं।

वा—किञ्च सीता ?

सी—नहि सीता, भगवन् मन्दभागिनी।
णहि सीदा, भअवं मंदभाइणी।

वा—हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः। किंकृतोऽयमत्रभवत्याः प्रासादतलादधोऽवतारः ?

सी—(लज्जा नाटयति)

टी०—पूर्णचन्द्रात् पूर्णिमेन्दोः। अशनिपातः वज्रपातः वर्णाश्रमव्यवस्थाभूतेन वर्णाश्रममर्यादावतारेण महाराजेन रामेण निर्वासितासि तदा स्वस्ति भवत्यै, रामदण्डिताया त्वयि नाहं साहाय्यं सम्पादयितुं क्षमः।

टी०—यदि रघुवरेण रामेण निर्वासिता निष्कासितास्मीति न अनुकम्पनीया नानुगृहीतव्या, एषा पुनः गर्भगता गर्भस्था रघुसगरदिलीपदशरथप्रभृतीना तादृशानां सन्ततिरपत्यमिति इदानीं प्रतिपालनीया रक्षणीया।

टी०—विदेहाधिपतेः विदेहानाम् अधिपतिः तस्य। प्रासादतलादधोवतारः

वा—कथं लज्जते ! भवतु, योगचक्षुषाहमवलोकयामि । (ध्यानमभिनीय) वत्से ! जनापवादभीरुणा रामेण केवलं परित्यक्ता, न तु हृदयेन । निरपराधा त्वमस्माभिरपरित्याज्यैव । एह्याश्रमपदं गच्छावः ।

सी—को नु त्वम् ?
को णु तुम ?

वा—श्रूयताम्—
सोऽहं चिरन्तनसखा जनकस्य राज्ञ-
स्तातस्य ते दशरथस्य च बालमित्रम् ।
वाल्मीकिरस्मि विसृजान्यजनाभिशङ्कां
नान्यस्तवायमबले श्वशुरः पिता च ॥ २६ ॥

सी—भगवन् वन्दे
भअवं वंदामि

वा—वीरप्रसवा भव, भर्तुश्च पुनर्दर्शनमाप्नुहि ।

सी—त्वं लोकस्य वाल्मीकिः, मम पुनस्तात एव, तद्गच्छ स्वमाश्रमपदम् । (गङ्गामवलोक्याञ्जलिं बध्वा) भगवति भागीरथि !
तुमं लोअस्स वम्मीई, मम उण तादो एव्व, ता गच्छ सयंअस्समपअं । भअवइ भाईरइ !

सुखस्थानात् निपतनम् । योगचक्षुषा दिव्यदृष्ट्या अवलोकयामि पश्यामि । जनापवादभीरुणा लोकनिन्दाभीतेन रामेण केवलं शरीरेणेत्यर्थः । परित्यक्ता न तु हृदयेन, मनसा तु न परित्यक्ता ।

अ०—स. अहं ते तातस्य राज्ञ. जनकस्य चिरन्तनसखा, दशरथस्य च बालमित्र वाल्मीकिः अस्मि, अन्यजनाभिशङ्कां विसृज । अबले ! अयं तव अन्य. न, तव श्वशुरः पिता च ॥ २६ ॥

स०—चिरन्तनसखा—चिरन्तनश्चासौ सखा चिरन्तनसखा । अन्यजनाभिशङ्काम्—अन्यस्य जनस्य अभिशङ्का अन्यजनाभिशङ्का ताम् ।

चिरन्तनसखा—old friend. अभिशङ्का—fear, suspicion.

टी०—सोऽहं ते तातस्य पितुः राज्ञः नृपस्य जनकस्य चिरन्तनसखा पुराणं मित्रं दशरथस्य च बालमित्रं शैशवे सुहृत् वाल्मीकिरस्मि, वाल्मीकिरिति मे नाम । अन्यजनाभिशङ्काम् अविश्वसनीयप्राकृतजनशङ्काम् विसृज त्यज । अबले अयं तव अन्यो न इतरो न, अहं तव श्वशुरः पिता च ॥ २६ ॥

टी०—वन्दे प्रणमामि । वीरप्रसवा वीरः प्रसवोऽपत्यं यस्याः सा तादृशीति । लोकस्य इतरस्य जनस्य वाल्मीकिः मम पुनः तातः पिता । तत् त्वं निजं निवासस्थानं गच्छ । भागीरथि गङ्गे यत्राहं सुखेन गर्भम् अभिनिर्वर्तयामि

यद्यहं सुखेन गर्भमभिनिर्वर्तयामि तदा तव दिने दिने
जइ अहं सोत्थिणा गब्भं अभिणिउत्तोमि तदा तव दिणे दिणे
सुष्ठु ग्रथितया कुन्दमालयोपहारं करिष्यामि ।
सुष्ठु उच्छाए कुंदमालाए उवहारं करइस्सम् ।

वा—अत्यन्तदुःखसञ्चारोऽयं मार्गः, विशेषतस्त्वां प्रति, तद्यथा यथा मार्गमादेशयामि तथा तथा समागन्तव्यम् ।

एतस्मिन् कुशकण्टके लघुतरं पादौ निधत्स्वाग्रतः
शाखेयं विनता नमस्व शनकैर्गर्त्तो महान् वामतः ।
हस्तेनामृश तेन दक्षिणगतं स्थाणुं समं साम्प्रतं
पुण्येऽस्मिन् कमलाकरे चरणयोर्निर्वर्त्यतां क्षालनम् ॥ ३० ॥

सी—(यथोक्तं परिक्रामति)

वा—(निर्दिश्य)

संपादयामि तदा दिने दिने प्रत्यहं सुष्ठु ग्रथितया कुन्दमालया कुन्दकुसुमस्रजा उपहारं करोमि पूजा विधास्ये ।

अत्यन्तेति । अत्यन्तं दु.खेन कष्टेन सञ्चारो गतागतं यत्र तथाभूत मार्ग. पन्था विशेषतस्त्वा प्रति स्त्रीत्वात् तत्रापि राजदारत्वात्, तद् यथा येन येन प्रकारेण मार्गम् आदेशयामि दर्शयामि तथा तथा तेन तेन प्रकारेण समागन्तव्यम् ।

अ०—एतस्मिन् कुशकण्टके लघुतरम् अग्रत. पादौ निधत्स्व । इयं शाखा विनता, शनकैः नमस्व, वामतः महान् गर्तः तेन दक्षिणगतं स्थाणुं हस्तेन आमृश, साम्प्रतम् अस्मिन् पुण्ये कमलाकरे चरणयोः क्षालनं निर्वर्त्यताम् ॥ ३० ॥

स०—कुशकण्टके—कुशाना कण्टकाः यस्मिन् तस्मिन् । कमलाकरे—कमलानाम् आकरः कमलाकरस्तस्मिन् ।

लघुतरम्—lightly. **निधत्स्व**—plant. **शाखा**—bough. **विनता**—drooping. **शनकै.**—gently. **गर्त**—hollow. **नमस्व**—bend down. **स्थाणु**—post. **आमृश**—take hold of. **पुण्य**—sacred. **कमलाकर**—pond. **क्षालन**—wash.

टी०—एतस्मिन् पुरोवर्तिनि कुशकण्टके कुशाना दर्भाणा कण्टका यस्मिन् तथाभूते पथीति शेष । लघुतरं शीघ्रतरम् अग्रतः पुरत पादौ चरणौ निधत्स्व स्थापय । इयं शाखा विनता विशेषेण नतास्ति, अत. शनकैः मन्दं नमस्व प्रह्वीभव, वामत. वामे भागे महान् गर्त., तेन कारणेन दक्षिणगतं दक्षिणे भागे स्थितं स्थाणुं शुष्कं वृक्षं हस्तेन करेण आमृश स्पृश । साम्प्रतम् अधुना पुण्ये पवित्रे कमलाकरे सरसि चरणयो. क्षालनं धावनं निर्वर्त्यताम् विधीयताम् ॥३०॥

इक्ष्वाकूणाञ्च सर्वेषां क्रियाः पुंसवनादयः ।
अस्माभिरेव पच्यन्ते मा शुचो गर्भमात्मनः ॥ ३१ ॥
कौसल्यापादशुश्रूषासौख्यं वृद्धासु लप्स्यसे ।
पश्य सख्यो भगिन्यश्च तवैता मुनिकन्यकाः ॥ ३२ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

प्रथमोऽङ्कः ।

अ०—सर्वेषाम् इक्ष्वाकूणा पुंसवनादयः क्रिया. अस्माभिः एव पच्यन्ते। आत्मनः गर्भं मा शुचः ॥ ३१ ॥

क्रिया.—Ceremonies. **मा शुचः**—do not be anxious. **आत्मनः गर्भम्**—about your pregnancy.

टी०—इक्ष्वाकूणाम् इक्ष्वाकुवंश्याना सर्वेषा राज्ञा पुंसवनादय. क्रिया गर्भाधानादिका संस्कारा अस्माभि· एव पच्यन्ते क्रियन्ते, अतः आत्मन· गर्भं मा शुच आत्मन गर्भविषये चिन्ता न कुरु, सर्वेऽपि पुंसवनादय. संस्कारा भविष्यन्तीत्यत्र विषये शोको न कार्य ॥ ३१ ॥

अ०—कौसल्यापादशुश्रूषासौख्यं वृद्धासु लप्स्यसे। एता मुनिकन्यकाः तव सख्यः भगिन्य च पश्य ॥ ३२ ॥

स०—कौसल्यापादशुश्रूषासौख्यम्—कौसल्याया· पादौ कौसल्यापादौ तयो· याः शुश्रूषा सा कौसल्यापादशुश्रूषा तया यत् सौख्यं (सुखस्य भावः) तत् । मुनिकन्यका —मुनीना कन्यका· ता· ।

शुश्रूषा—service. **सौख्यं**—pleasure. **मुनिकन्यकाः**—hermit-girls.

टी०—कौसल्याया राममातुः पादयोश्चरणयोर्या शुश्रूषा सेवा तया यत् सौख्यमानन्दस्तत् वृद्धासु तापसीषु लप्स्यसे प्राप्स्यसि । एता मुनिकन्यका ऋषिदारिका· तव सख्य· वयस्या भगिन्यश्च स्वसारश्चेति पश्य ॥ ३२ ॥

टी०—इति निष्क्रान्ताः सर्वे । तदुक्तं दशरूपके—एकाहाचरितैकार्थमित्थमासन्ननायकं। पात्रैस्त्रिचतुरैरङ्कं तेषामन्तेऽस्य निर्गमः ॥ भरतेऽपि ' रङ्गं तु ये प्रविष्टाः सर्वेषा भवति तत्र निष्काम. । बीजार्थयुक्तमुक्तं कृत्वा कार्यं यथार्थरसम् ॥

अङ्कलक्षणन्तु तत्रैव यथा ।

अङ्क इति रूढिशब्दो भावैः रसैश्च रोहयत्यर्थान् ।
नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्माद् भवेदङ्कः ॥
यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र च बीजस्य भवति संहारः ।
किंचिदवलग्नबिन्दुः सोऽङ्क इति सदावगन्तव्यः ॥
ये नायका निगदितास्तेषा प्रत्यक्षचरितसंयोगः ।
नानावस्थान्तरितः कार्यस्त्वङ्को विकृष्टस्तु ॥ इति ॥

अथ द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतो द्वे मुनिकन्यके)

प्रथमा—**हला वेदवति ! दिष्ट्या वर्द्धसे, सीतायास्तव प्रियसख्या**
हला वेदवदि ! दिट्ठिआ वड्ढसि, सीदाए तव पिअसहीए
रामश्यामौ द्वौ पुत्रकौ जातौ ।
रामच्चामा दुवे पुत्तआ जाआ ।

वेदवती—**प्रियं मे प्रियं मे । किन्नामधेयौ ?**
पिअं मे पिअं मे । किंणामहेआ ?

प्र—**ज्येष्ठ इदानीं भगवता कुश इति शब्दापितो द्वितीयो लव इति ।**
जेठ्ठो दाणिं भअवदा कुसेत्ति सद्दाविदो दुदिओ लवोत्ति ।

वे—**किं समर्थौ पथि परिभ्रमितुम् ?**
किं समत्ता पहि परिब्भमिदुम् ?

प्र—**किं समर्थाविति भण्यते**—
किं समत्थत्ति भणिअदि—

धावतो हरिणकैर्यथा प्रतिमल्लौ किशोरसिंहानाम् ।
धावंति हरिणएहिं जह पडिमल्ला किसोरसीहाणं ।

टी०—अत्र द्वितीयाङ्के कवि सीताविवासनान्तरवृत्तान्तसूचनायार्थोपक्षेपकं प्रवेशकमारभते तत इति । प्रवेशकलक्षणं यथा ।

'वृत्तवर्तिष्यमाणाना कथाशाना निदर्शकः ।
प्रवेशकस्तु नाट्यादौ नीचपात्रप्रयोजित. ॥

'परिजनकथानुबन्ध. प्रवेशको नाम विज्ञेय.' हलेति सख्या आमन्त्रणम् । दिष्ट्या वर्द्धसे दिष्ट्या इत्येतद् हर्षवाचकमव्ययपदम् । रामश्यामौ राम इव श्यामौ । अत्र श्यामशब्दः सौन्दर्यविशेषे रूढः न तु कृष्णशब्दापरपर्यायवाचकः । किं नामधेयौ किं नामधेयं संज्ञा ययो. तौ । शब्दापितः आकारित. । समर्थौ शक्तौ पथि मार्गे परिभ्रमितुं प्रचलितुम् ।

अ०—यथा हरिणकैः धावतः, किशोरसिंहानां प्रतिमल्लौ तथा युगलौ प्रियदर्शनौ तपस्विनीहृदयं कर्षतः ॥ १ ॥

स०—किशोरसिंहानाम्—किशोराश्च ते सिंहाश्च ते किशोरसिंहास्तेषाम् । प्रियदर्शनौ—प्रियं दर्शनं ययोस्तौ । तपस्विनीहृदयम्—तपस्विनीना हृदयम् ।

किशोरसिंह—lion-cub. **प्रतिमल्ल**—rival. **युगल**—twins. **तपस्विनी**—ascetic lady.

---

१ मूले तु 'प्रतिमल्ला' इति पाठः । स तु न समीचीनः ।

तथा च तपस्विनीहृदयं हरतः प्रियदर्शनौ युगलौ ॥ १ ॥
तह अ तपस्सिणिहिअअं हरंति पिअदंसणा जुअला ॥
मुनिजनस्याङ्कादङ्कादतिसञ्चरतः । साम्प्रतं वाल्मीकिविरचितं
मुणिजणस्स अंकादो अंकादो अदि संचरंति । संपदं वंमीइविरइदं
रामायणं पठतः ।
रामाअण पडति ।
वे—इमं वृत्तान्तं श्रुत्वा एतदर्थं सीता कृतपुण्येति तर्कयामि ।......
इमं उत्ततं सुणिअ एदावत्थं सीदा किदपुण्णेत्ति तक्केमि । अहं
.... **स्निग्धमन्योन्यम् ।**
इंहवहंति सीदासोवोअणिवत्थं आओ सिणिद्धं अण्णोण्णं (?) ।
प्र—सम्भरणीयं खल्वेतत् । को नैमिशवृत्तान्तः ?
संभरणीअं खु एदं । को णेमिसउत्ततो ?
वे—सम्भृत एव यज्ञसम्भारो महाराजस्य, निमन्त्रितः सान्तर्वासि-
संभरिदो एव्व जण्णसंभारो महाराअस्स, णिमंतिदो सातरवासि-
नीकस्तपोधनानां सम्पातः ।
णीओ तपोधणाणं संपादो ।
प्र—किं निमन्त्रितो भगवान् वाल्मीकिः ?
किं णिमंतिदो भअवं वंमीई ?

टी०—यथा यया रीत्या हरिणकैः मृगशावकैः सह धावतः, किशोरसिंहाना किशोराश्च ते सिंहाश्च ते किशोरसिंहास्तेषा प्रतिमल्लौ प्रतिभटौ तथा युगलौ यमजौ प्रियदर्शनौ प्रियं मधुरं दर्शनं ययोस्तौ तपस्विनीना तापसीना हृदयं चेत हरतः आकर्षयतः ॥ १ ॥

टी०—मुनिजनस्य तपस्विजनस्य अङ्कादङ्कं प्रत्यङ्कम् अतिसञ्चरतः गच्छतः । वाल्मीकिविरचितं वाल्मीकिना मुनिना विरचितं निर्मितं रामायणं रामचरित्रवर्णनात्मकं महाकाव्यं पठतः । इमं वृत्तान्तम् उदन्तम् आकर्ण्य श्रुत्वा एतदर्थं प्रियदर्शनादिगुणोपेतपुत्रद्वयकृते सीता कृतपुण्या कृतं पुण्यं यया सा तथाभूता इति तर्कयामि इति मन्ये ।

टी०—सम्भरणीयं सम्यक् भरणीयं सम्यक् पर्याप्तमित्यर्थः । दुःखनिवृत्तौ अयं सीतायाः पुण्योदयः अलम् । नैमिशवृत्तान्तः नैमिशारण्यविषयकः प्रश्नः । सम्भृतः एकत्रीकृतः यज्ञसम्भारः यज्ञोपकरणादिकं वस्तुजातम् । निमन्त्रित आहूतः सान्तर्वासनीकः अन्तर्वासिनीभिः गृहिणीभिः सहितः तपोधनाना मुनीना सम्पातः समूहः ।

टी०—अत्रैव अस्मिन्नेव वाल्मीकितपोवने सालपादपच्छायाया सालश्चासौ

वे—श्रुतं वाल्मीकितपोवनमप्यागतो रामदूत इति । कुत्रेदानीं
सुदं वमीइतपोवणं वि आअदो रामदूदोत्ति । कहिं दाणिं
सीता प्रेक्षितव्या ?
सीदा पेखिदव्वा ?

प्र—अत्रैव सालपादपच्छायायामुपविशति, कथमतिवाहयामीति ?
एथ एव्व सालपाअवच्छाआए उपविसदि, कहं अदिवाहेमित्ति ?

(इति निष्क्रान्ते)

प्रवेशकः

(ततः प्रविशति चिन्ता नाटयन्ती भूम्यासनोपविष्टा सीता)

सी—(निःश्वस्य) अहो अविश्वसनीयता प्रकृतिनिष्ठुरभावानां पुरुष
अहो अविस्ससणीअदा पइदिणिठ्ठुरभावाण पुरुस-
हृदयाणाम् । यत्स्तम्भप्रलिखितव्यस्नेहानां दम्पतीनां प्रसङ्गे उमा
हिअआणं । जं तंभप्पलिहिदव्वणेआणं दंपदीणं पसंगे उमा-
महेश्वराविति स्वर्गे पृथिव्यां सीतारामाविति अतिप्रसिद्धिमा-
महेस्सारोत्ति सग्गे पुडवीए सीदारामोत्ति अदिप्पसिद्धिं आरो-
रोप्य निरपराधा एतां गतिमत्यन्तमनुभावितास्मि । अथ कीदृ
विअ णिरवराधा एदं गइं अत्तंतमणुभाविदोम्हि । अथ कीस
गहमार्यपुत्रं निन्दामि । एवं पुरार्यपुत्रेण... ... ...
अहं अअउत्तं णिंदामि । एव्व पुरा अअउत्तेण एअस्स वअणं आग-
.... साम्प्रतमनेकयोजनान्तरिते
धाधणं सुअमेत्तएण अदरीदमरणुत्ति, संपदं अणेअजोअणांतरिदे

पादपश्चेति स सालपादपस्तस्य छाया तस्या सर्जतरोरनातपे प्रदेशे उपविशति निषीदति ।

टी०—**अहो** इति अहो इत्याश्चर्ये । अविश्वसनीयता विश्वसनीयस्य भाव. विश्वसनीयता न विश्वसनीयता अविश्वसनीयता विश्वासायोग्यतेत्यर्थः । प्रकृतिनिष्ठुरभावाना प्रकृत्या स्वभावेन निष्ठुर. क्रूर. भाव. आशयः येषा तेषाम् । पुरुषहृदयाणा मानवान्तःकरणानाम् । स्तम्भप्रलिखितव्यस्नेहाना स्तम्भेषु प्रलिखितव्य प्रकर्षेण लिखितुं योग्य स्नेहो येषा तेषा दम्पतीना जायापतीना प्रसङ्गे स्मरणसमये गणनाप्रस्तावे इति यावत् । उमामहेश्वरौ उमा पार्वती महेश्वरः शिव, उमा च महेश्वरश्च तौ उमामहेश्वरौ, चार्थे द्वन्द्वः । इति स्वर्गे स्वर्लोके । पृथिव्यां भूमौ सीतारामौ सीता च रामश्चेति तौ । अतिप्रसिद्धिम् अतिख्यातिम् आरोप्य निरपराधा अपराधरहिता एता गतिमवस्थाम् अत्यन्तम् अनुभावितास्मि नीतास्मि । अथ कीदृगहम् कीदृशी अहम् आर्यपुत्रं निन्दामि । साम्प्रतम् इदानीम् अनेक-

·········· अकारणं··· पूर्णदुःखकारिणी जाता । तेन सह
····सणं अकारण मारिसि पुरगादुक्कारिणी जादा । तेण सह
दृष्टश्चन्द्रोदयः, तेन सह श्रुतः कोकिलकलप्रलापः, तेन सहानु-
दिठ्ठो चंदोदओ, तेण सह सुदो कोकिलकलप्पलाओ, तेण सह अणु-
भूतो मलयमारुतस्पर्शः, साम्प्रतं मयैकाकिन्या दृष्टश्च श्रुतश्चा-
भूदो मलअमारुदप्परिसो, संपदं मए एआइणीए दिठ्ठो अ सुदो अ
नुभूतश्च । प्राणान् परित्यजामीति सर्वथा अलीकं मादृशीभिः
अणुभूदो अ । पाणं परिच्चआमित्ति सव्वहा अलिअं मारिसीहिं
स्त्रीभिः । पुराहं स्वामिवल्लभतया सकलमिथिलाजनप्रार्थनीया
इत्थिआहिं । पुरा अहं सामिवल्लहदाए सअलमिहिलाजणपत्थणिज्जा
भूत्वा (?) अद्य पुनरेतदवस्थं शोचनीया संवृत्तेति परित्याग-
भमिअ अज्ज उण एदावत्थं सोअणीआ संवुत्तेत्ति परिच्चाय-
दुःखतो लज्जैव मामधिकतरं बाधते । साम्प्रतं पुनर्जातौ दारकौ
दुक्खादो, लज्जा एव म अहिअदरं बाहेदि । संपदं उण जादा दारा
संवर्धितौ च । सादर इदानी भगवान् वाल्मीकिः । न युक्तं
संवड्ढिआ अ । सादरो दाणिं भअवं वंमीई । ण जुत्तं
ममैतेन तपोवनवासविरुद्धेन दीर्घनिश्वासेन कालमतिवाह-
मम एदिणा तपोवणवासीविरुद्धेण दीहणिस्सासेण कालं अदिवा-
यितुम् । एतदेव मरणव्यवसायस्य प्रतिबन्धो यन्मया प्रिय-
हिदुं । एत्त एव्व मरणव्ववसाअस्स पडिबधो जं मए पिअ-

योजनान्तरिते अनेकैर्योजनैरन्तरिते व्यवहिते अकारणम् अहेतुकम् पूर्णदुःखकारिणी पर्याप्तदु खदा जाता । तेन आर्यपुत्रेण सह दृष्ट निरीक्षित. चन्द्रोदय. चन्द्रस्य शशिनः उदय. । कोकिलकलप्रलाप.—कोकिलाना पिकाना कलप्रलाप. कलोऽव्यक्तमधुर. प्रलाप रव. । अनुभूत. मलयमारुतस्पर्श मलयमारुतस्य दक्षिण वातस्य स्पर्श । साम्प्रतम् अधुना मया एकाकिन्या दृष्टश्च श्रुतश्च अनुभूतश्च । प्राणान् परित्यजामि शरीरत्यागं करोमि इति सर्वथा सर्वप्रकारेण अलीकम् असम्भाव्यं मादृशीभि कुलीनाभि स्त्रीभि । नाहं शोकविधुरा प्राणान् त्यजामि विपदि शरीरत्यागस्याकुलीनत्वादिति । पुराहं स्वामिवल्लभतया स्वामिनः पत्यु. वल्लभतया प्रियतया सकलमिथिलाजनप्रार्थनीया सकलस्य समग्रस्य मिथिला-जनस्य मिथिलावास्तव्यस्य जनसमुदायस्य प्रार्थनीया भूत्वा अद्य साम्प्रतं पुनरेत-दवस्थं शोचनीया संवृत्ता जातेतिकारणात् परित्यागदु खतः परित्यागस्य वनवास रूपस्य दु.खत· कष्टात् लज्जा व्रीडा एव माम् अधिकतरम् अतिमात्रं बाधते व्यथयति । त्यागदु.खाल्लज्जादुःखं दुस्सहम् इत्यर्थः । जातौ उत्पन्नौ दारकौ पुत्रौ ।

सखी वेदवती न सन्दिष्टा नाप्युपनिमन्त्रिता च ।
सही वेदवदी ण संदिट्ठा णवि उपणिमंतिदाश्र ।

(ततः प्रविशति वेदवती)

वे—कृत एव तपोधनानां वन्दनोपचारः अतिथिजनसमुचितः
किदो एव्व तपोधणाण वंदणुव्वश्रारो अदिहिजणसमुइदो
समुदाचारश्च । तदित एव सालपादपं गत्वा प्रियसखीं सम्भा-
समुदाश्रारो श्र । ता इदो एव्व सालपादपं गदुश्र पिश्रसहिं संभाव-
वयिष्यामि । (परिक्रम्य विलोक्य च) एषा विदेहराजतनया निदाघ
इस्सं । एसा विदेहराश्रतणश्रा णिदाह-
मासलतेव परिक्षामपाण्डुरयावस्थया हृदयमाक्षिपन्ती साल-
मासलश्रा विश्र परिक्खामपण्डुराए अवत्थाए हिअश्र अक्खिवंती साल-
मूलमलङ्करोति । तदुपसर्पामि । (उपसृत्य) एषा चिन्तापरवशे-
मूलमलंकरेदि । ता उवसप्पिस्सं । एसा चिंतापरवसा
वाधोमुखी लम्बालकाच्छादितनयना दीनप्रेक्षिता । शब्दाप-
विश्र श्रहोमुही लंबालश्राच्छाइश्रणश्रणा दीणपेक्खिदा । सद्दाव-
यिष्यामि । सखि वैदेहि ! (इति शब्दापयति)
इस्सं । सहि वैदेहि !

सी—(ससम्भ्रमं विलोक्य) प्रियं मे प्रियं मे । सम्प्राप्ता प्रियसखि वेद-
पिश्रं मे पिश्र मे । संपत्ता पिश्रसही वेद-

संवर्धितौ पोषितौ । तपोवनवासविरुद्धेन–तपोवने वास तपोवनवासस्तस्य विरुद्धस्तेन दीर्घनिःश्वासेन चिरकालजीवितेन कालं समयम् अतिवाहयितुं यापयितुम् । एतदेव अयमेव मरणव्यवसायस्य मरणनिश्चयस्य प्रतिबन्धः प्रतिरोधः यन्मया प्रियसखी प्रियवयस्या वेदवती न सन्दिष्टा सन्देशं न प्रापिता नापि उपनिमन्त्रिता समाहूता ।

टी०—तपोधनानां मुनिजनानां वन्दनोपचारः प्रणामरूप आचारः अतिथिजनसमुचितः अतिथिजनस्य प्राघुणिकवर्गस्य समुचितः योग्योऽनुरूप इति यावत् । समुदाचारः सद्व्यवहारः तदित एव अस्मादेव स्थानात् सालपादपं सालवृक्षं गत्वा प्रियसखीं प्रियवयस्या सीतां सम्भावयिष्यामि सत्करिष्यामि । विदेहराजतनया—विदेहराजस्य जनकस्य तनया पुत्री निदाघमासलतेव निदाघमासयोः ग्रीष्ममासयोः ज्येष्ठाषाढयोः लतेव वल्लीव । परिक्षामपाण्डुरया परिक्षामा कृशा चासौ पाण्डुरा धूसरा च तया अवस्थया दशया हृदयं चेत आक्षिपन्ती व्याकुलयन्ती सालमूलं वरणवृक्षतलम् अलङ्करोति भूषयति सालवृक्षच्छायाया निषीदतीत्यर्थः । तत् तस्माद्धेतोः उपसर्पामि सीतासमीपं यामि । चिन्तापरवशेव चिन्तया परवशा पराधीना इव अधोमुखी । लम्बालकाच्छादितनयना लम्बा दीर्घा

वती। स्वागतं प्रियसख्याः। (परिष्वज्योपवेशयति)
वदी। साअद पिअसहीए।

वे—अपि कुशलं कुशलवयो ?
अवि कुसलं कुसलवाणं ?

सी—यथा वनवासिनाम्।
जह वणवासिणं।

वे—कीदृशो युष्माकं वृत्तान्तः ?
कीदिसो तुम्हाणं वुत्तंतो ?

सी—(वेणा निर्दिश्य) कीदृशोऽसौ ?
कीदिसो सो ?

वे—(आत्मगतम्) अतिमात्रं सन्तपति एषा वराकी। रामसुदेरस्स (?)
अदिमत्तं सतवइ एसा वराई। रामसुंदेरस्स
सङ्कीर्तनेन विनिधारयिष्यामि। (प्रकाशम्) अयि अपण्डिते ! तथा
संकित्तणेण विणिधारइस्सं। अयि अपण्डिदे ! तह
निरपेक्षस्य निरनुक्रोशस्य कृते कीदृक् त्वमासितपक्षचन्द्रलेखेव
निरपेक्खस्स निरणुक्कोसस्स किदे कीस तुमं असिदपक्खचंदलेहा विअ
दिने दिने परिहीयसे।
दिणे दिणे परिहीअसि।

सी—कथं स निरनुक्रोशः ?
कहं सो णिरणुक्कोसो ?

वे—येन परित्यक्तासि।
जेण परिच्चत्तासि।

सी—किमहं परित्यक्ता ?
किमहं परिच्चत्ता ?

अलकाः केशास्तैराच्छादिते आवृते नयने चक्षुषी यस्या सा तादृशी। दीनप्रेक्षिता दीनं दैन्ययुक्तं प्रेक्षितं दृष्टिर्यस्या. सा। शब्दापयिष्यामि आकारयिष्यामि। अपीति प्रश्ने। सखि वैदेहि ! सखि जानकि !

टी०—अतिमात्रम् अत्यन्तं सन्तपति क्लेशमनुभवति एषा वराकी तपस्विनी। रामसन्देशस्य संकीर्तनेन वर्णनेन विनिधारयिष्यामि ज्ञास्यामि अस्या हृदयम् अन्त.करणम्।

टी०—अपण्डिते मुग्धे तथा निरपेक्षस्य अपेक्षारहितस्य निरनुक्रोशस्य अनुक्रोशवर्जितस्य कृते असितपक्षचन्द्रलेखेव असितपक्षस्य कृष्णपक्षस्य या चन्द्रलेखा चन्द्रकला तद्वत् दिने दिने प्रतिदिनं परिहीयसे क्षीयसे।

टी०—निरनुक्रोश निर्दयः।

वे—(विहस्य वेणी परिमार्जयति) **एवं लोको भणति सत्यं परित्यक्ता।**
एव्वं लोओ भणादि सच्च परिच्चत्ता।

सी—अथ शरीरेण न पुनर्हृदयेन।
अह सरीरेण ण उण हिअएण।

वे—कथं परकीयं हृदयं जानासि ?
कहं परकेरअं हिअअं जाणासि ?

सी—कथं तस्य हृदयं सीतायाः परकीयं भविष्यति ?
कह तस्स हिअअ सीदाए परएरअ भविस्सदि ?

वे—अहो अपरित्यक्तानुरागता !
अहो अपरिच्चत्ताणुराअदा !

सी—कथं स ममोपरि त्यक्तानुरागः येनातिप्रसिद्ध एव मामधन्या-
कहं सो मम उवरि परिच्चत्ताणुराओ जेण अदिप्पसित्तो एव्व मं अधण्णं
मुद्दिश्यार्यपुत्रेणानुभूतः सेतुबन्धादिपरिश्रमः ?
उद्दिसिअ अअउत्तेण अणुभूदो सेदुबधादिपरिस्समो ?

वे—आत्मश्लाघिनि ! क्षत्रियाणां समुचित एष रावणस्योपरि रोषो
अत्तसिलाहिणि ! खत्तिआणं समुइदो एसो रावणस्स उवरि रोसो
न सीताया उपर्यनुरागः।
ण सीदाए उवरि अणुराओ।

सी—एतदपरं न प्रेक्षसे ?
एदं अवरं ण पेक्खसि ?

वे—किमेतदपरम् ?
कि एद अवरं ?

टी०—अथ शरीरेण न पुनर्हृदयेन लोकरञ्जनार्थं शरीरेण परित्यक्तास्मि, हृदयेन न तु, तस्य हृदये तु सर्वदैव तिष्ठामीति भाव ।

टी०—अपरित्यक्तानुरागता—अपरित्यक्ता इडेति यावत् अनुरागता प्रीतिः। स राम ममोपरि मद्विषये त्यक्तानुराग त्यक्त परिहृतोऽनुराग· प्रीतिर्येन स । अतिप्रसिद्ध जगद्विख्यात एव माम् अधन्या हतभाग्याम् उद्दिश्य सेतुबन्धादि-परिश्रम लङ्कागमनाय सेतुबन्धनाद्युद्योग । यदि च रामो अनुरक्तो नाभविष्यत् तदा मत्कृते सेतुबन्धनाद्यायासं नाकरिष्यत् ।

टी०-अथ वेदवती सीताया हेतुमपाकरोति । **आत्मश्लाघिनी**ति । आत्मान श्लाघते इति तच्छीला तत्संबुद्धौ, आत्माभिमानिनि । क्षत्रियाणा क्षतात् त्रायते इति क्षत्रियस्तेषां क्षत्रियाणां शूराणामित्यर्थ रावणस्य उपरि रोष क्रोध· समुचित· युज्यते । सीताया उपरि अनुराग न । सेतुबन्धादिपरिश्रमे हेतु· शत्रोः रावण-स्योपरि क्रोध त्वय्यनुरागस्तु न कारणमित्यभिप्रायः ।

सी—एतत् ।
एदं ।
वे—किमेतत् ?
किं एदं ?
सी—(सलज्जम्) यत् सपत्नीजननिःश्वासानुपविद्धे रामवक्षःस्थले
ज सवत्तीजणणीसासाणुवविद्धे रामवच्छत्थले
अतिचिरं सम्भावितास्मि
अदिचिरं संभाविदम्हि ।
वे—सखि ! मा उत्ताम्य, समासन्नो रामस्य यज्ञदीक्षासमयः ।
सहि ! मा उत्तम्म, समासण्णो रामस्स जण्णदिक्खासमओ ।
सी—ततः किम् ?
तदो किं ?
वे—ननु तत्राश्वस्य सहधर्मचारिण्या पाणिग्रहो निर्वर्तयितव्यः ।
णं तहिं अस्सस्स सहधमआरिणीए पाणिग्गहो णिव्वात्तिदव्वो ।
सी—आर्यपुत्रस्य हृदये प्रभवामि न पुनर्हस्ते ।
अअउत्तस्स हिअए पहवामि ण उण हत्ते ।
वे—(आत्मगतम्) अहो अस्या दृढानुरागता ! (प्रकाशम्) सखि !
अहो से दिढाणुराअदा । सहि !
पुत्रमुखदर्शनेनापि ते प्रवासशोको नापनीतः ?
पुत्तमुहदंसणेण वि दे पवाससोओ णावणीदो ?
सी—शोकपरिहारेणापि शोको वर्धते ।
सोअपडिआरेण वि सोओ वड्ढिअदि ।
वे—कथमिव ।
कहं विअ ।

टी०—सपत्नीजननिःश्वासानुपविद्धे—समानः पतिर्यासां ताः सपत्न्यः ता एव जना इति तेषां यो निःश्वासः नितरां श्वासस्तेन अनुपविद्धे अस्पृष्टस्तस्मिन् । रामवक्षःस्थले रामस्योरसि चिरं बहुकालं सम्भावितास्मि मानितास्मि ।

टी०—मा उत्ताम्य मा कृथा मानं, रामस्य यज्ञदीक्षासमयः करिष्यमाणे यज्ञे अश्वमेधाख्ये दीक्षासमयः दीक्षायाः कालः समासन्नः समुपस्थितः । तत्राश्वस्य—तत्र+आशु+अस्य—तत्र यज्ञे आशु शीघ्रम् अस्य रामस्य सहधर्मचारिण्या स्त्रिया सह पाणिग्रहः विवाहः निर्वर्तयितव्यः कार्यः । हृदये प्रभवामि मनसि पर्याप्ता । यज्ञसाफल्यहेतोः कृतेपि स्त्र्यन्तरपरिग्रहेऽहमेवार्यपुत्रस्य हृदये स्थास्यामीति सीतायाः प्रतिवचः । पुत्रमुखदर्शनेन अपि पुत्रयोः कुशलवयोः

सी—यथा यथा द्वौ दारकावीषत्समुद्भिन्नदशनाङ्कुरकोमलेन वदनेन
जह जहा दे दारआ ईससमुभिण्णदसणंकुरकोमलेण वदणेण
मम मुखमालोकयन्तौ प्रहसतः, अत्यन्तकोमलेनालापेन तादृशं
मम मुहं आलोअंता पहसति, अच्चंतकोमलेण आलावेण तादिसं
शब्दापयतः, तथा जानामि तस्य मौग्ध्ये निमज्जामीति। साम्प्रतं
सद्दाविअति, तह जाणामि तस्स मुंदे णिमज्जामीत्ति। संपदं
पुनः कालवशेन परिणतौ परित्यक्तबालभावावबालौ संवृत्ता-
उण कालवसेण परिणदा परिच्चत्तबालभावा अबाला संवुत्ते-
विति मामधिकतरं बाधते।
ति मं अहिअतर बाधेयदि।

वे—अहो किमिति तस्य महार्घं नृशंसत्वं यत्सीता नाम बालतनये-
अहो किंति तस्स महग्घ णिसंसत्तणं जं सीदा णाम बालतणआ
दृशीमवस्थामनुभवतीति।
ईरिसं अवत्थं अणुभवदित्ति।

सी—सखि वेदवति! अपि नाम—
सहि वेदवदि! अवि णाम—

वे—किं लज्जितेन, भण आर्यपुत्रं प्रेक्षे इति।
कीस लज्जिदेण, भणाहि अज्जउत्तं पेक्खामित्ति।

मुखदर्शनेन वदनावलोकनेनापि ते प्रवासशोक विरहदु खं न अपनीतः न शमितः। शोकपरिहारेण अपि शोकस्य सन्तापस्य परिहार निवारणं तेनापि शोक सन्तापः वर्धते वृद्धिमुपैति।

टी०—दारकौ बालकौ कुशलवौ ईषत्समुद्भिन्नदशनाङ्कुरकोमलेन ईषत् समुद्भिन्ना निर्गता ये दशनाना दन्तानाम् अङ्कुरा प्ररोहास्तै कोमलेन मृदुना वदनेन मम मुखम् आननम् आलोकयन्तौ पश्यन्तौ प्रहसत। अत्यन्तकोमलेन अतिमात्रं मृदुना आलापेन वचसा शब्दापयत आकारयत. तथा जानामि एवं मन्ये तस्य मौग्ध्ये बालभावे निमज्जामि तद्बालभावैकगतहृदयास्मीत्यर्थः। कालवशेन समयबलेन परिणतौ दशान्तरं गतौ परित्यक्तबालभावौ परित्यक्तः बालभाव. बाल्यं याभ्या तौ अबालौ संवृत्तौ बालभावमतीतौ। एतत् माम् अधिकतरम् अत्यन्तं बाधते पीडयति।

टी०—तस्य रामस्य महार्घं बहुमूल्यं महदिति भावः नृशंसत्वं क्रौर्यं यत् येन हेतोः सीता नाम बालतनया बालौ तनयौ यस्या. सा ईदृशीं विषमाम् अवस्थां दशाम् अनुभवति। किं लज्जितेन किं लज्जया। भण कथय।

सी—किं लज्जावेशेन, एवं भणामि (प्रकाशम्) अपि कुशलवयो-
किं लज्जावेसेण, एव्वं भणामि । अवि कुसलवाणं
स्तातस्य दर्शनेन जन्मामोघं भवेदिति ।
तादस्स दसणेण जम्मं अमोहं भवेदित्ति ।

वे—ननु समासन्नमेव युष्माकं राजदर्शनम् ।
णं समासण्णं एव्व तुम्हाणं राअदंसणं ।

सी—कथमिव ?
कहं विअ ?

(नेपथ्ये ऋषि)

भो भो आश्रमवासिनो जनाः ! शृण्वन्तु भवन्तः—

इतो नातिदूरे महाक्रतुरश्वमेधः प्रवर्तते, सम्भृतानि यज्ञोपकरणानि, सन्निपतिताश्च नानादेशाश्रमवासिनो वसिष्ठात्रेयप्रभृतयो महामुनयः। केवलं भगवतो वाल्मीकेरागमनमुदीक्षमाणो नाद्यापि यज्ञदीक्षां प्रविशति महाराजः । आगतश्च वाल्मीकितपोवनवासिनामुपनिमन्त्रणार्थं रामदूतः । तस्मान्नैव परिलम्बितव्यम् ।

तीर्थोदकानि समिधः परिपूर्णरूपा
दर्भाङ्कुरानविहतान् परिगृह्य सर्वः ।

टी०—आर्यपुत्रं रामभद्रं प्रेक्षे अवलोकयिष्यामीति । लज्जावेशेन लज्जाया आवेश तेन किं प्रयोजनं लज्जा तु व्यर्थैव । तातस्य पितु. दर्शनेन जन्म अमोघं सफलं भवेत् । समासन्न निकृष्टवर्ति राजदर्शनं राज्ञ रामस्य दर्शनं सङ्गम । कथमिव कया रीत्या ।

टी०—आश्रमवासिन. तपोवनस्थाः । इतोऽस्मात् प्रदेशात् नातिदूरे समीपवर्तिनि प्रदेश इत्यर्थ. महाक्रतुर्महायज्ञोऽश्वमेध प्रवर्तते । अश्वमेधे हि नरेन्द्रेण अश्वो विसृज्यते योऽश्वं गृह्णाति युद्धञ्चाङ्गीकरोति स यदि जीयते तर्हि अश्वमेधो यज्ञ प्रवर्तते । एकवर्षानन्तरञ्चाश्वो जितैर्नृपतिभिस्सह यज्ञशालामुपैति तत्र चायं हन्यतेऽग्नौ च हूयते । सम्भृतानि एकत्रितानि यज्ञोपकरणानि यज्ञस्य उपकरणानि सम्भारा· । सन्निपतिता. समागता. नानादेशाश्रमवासिन नानादेशेषु विविधेषु देशेषु ये आश्रमास्तद्वासिन. वसिष्ठात्रेयप्रभृतय. महामुनय महान्तश्च ते मुनयः महामुनयः । उदीक्षमाणः प्रतीक्षमाण. । यज्ञदीक्षा प्रविशति यज्ञदीक्षा गृह्णाति । वाल्मीकितपोवनवासिनाम् वाल्मीक्याश्रमवासिना तपस्विनाम् उपनिमन्त्रणार्थम् उपनिमन्त्रणं कर्तुं रामदूतः रामेण प्रेषित. दूतः समागतः । न परिलम्बितव्यं विलम्बो न कार्य ।

अ०—तीर्थोदकानि, परिपूर्णरूपाः समिध अविहतान् दर्भाङ्कुरान्

अग्रे भवन्तु मुनयो मुनिकन्यकाश्च
कुर्वन्तु मङ्गलबलीनुटजाङ्गणेषु ॥ २ ॥

सी–त्वरामि त्वरामि, एष आर्यकाश्यपः प्रस्थानघोषणासम
तुवरेमि तुवरेमि, एस अअकस्सवो पत्ताणघोसणासम-
नन्तरं गृहीतयज्ञोपकरणोऽग्रतः प्रस्थितः। अहमपि कुशलवयोः
णन्तरं गहिदजण्णोवकरणो अग्गदो पत्थिदो। अहं वि कुसलवाण
प्रस्थानमङ्गलमनुष्ठास्यामि।
पत्थाणमगलं अणुचिट्ठिसं।

(इति निष्क्रान्ता सर्वे)

द्वितीयोऽङ्क ।

परिगृह्य मुनयः सद्य. अग्रे भवन्तु, मुनिकन्यकाः च उटजाङ्गणेषु मङ्गल-बलीन् कुर्वन्तु ॥ २ ॥

स०—तीर्थोदकानि—तीर्थानाम् उदकं तीर्थोदकं तानि । परिपूर्णरूपा —परिपूर्णं रूपं यासा ता । दर्भाङ्कुरान् दर्भस्य अङ्कुरा दर्भाङ्कुरास्तान्। मुनिकन्यका मुनीना कन्यका. । उटजाङ्गणेषु—उटजानाम् अङ्गणम् उटजाङ्गणं तेषु । मङ्गल-बलीन् मङ्गलार्थं बलिः मङ्गलबलिस्तान् ।

तीर्थोदक—holy water. परिपूर्णरूप—unimpaired. समिध्—sacred fuel. सद्यः—Immediately. मुनिकन्यका—ascetic maid. मङ्गल—auspiciousness. बलि—oblation. उटज—cottage. अङ्गण—courtyard.

टी०– तीर्थोदकानि तीर्थेभ्य गङ्गादिभ्यः पवित्रस्थानेभ्यः समाहृतानि उद-कानि जलानि परिपूर्णरूपा परिपूर्णं शास्त्रोक्तं रूपं स्वरूपं यासा ताः समिधः काष्ठानि अविहतान् अखण्डितान् दर्भाङ्कुरान् कुशाङ्कुरान् परिगृह्य गृहीत्वा मुनयस्तपस्विन· सद्यः सपदि अग्रे भवन्तु अग्रे तिष्ठन्तु । मुनिकन्यकाश्च ऋषि-कुमारिकाश्च मङ्गलबलीन् मङ्गलार्थं पूजार्थं बलीन् उपहारान् उटजाङ्गणेषु उट-जाना पर्णशालानाम् अङ्गणेषु अजिरेषु कुर्वन्तु वितरन्तु इत्यर्थः ॥ २ ॥

आर्यः पूज्यः काश्यपः कश्यपगोत्रोत्पन्नः मुनिविशेष । प्रस्थानघोषणासम-नन्तरं प्रस्थानस्य यात्राया घोषणा दुन्दुभिनादस्तस्या समनन्तरं समकालं गृहीत-यज्ञोपकरणः गृहीतं यज्ञस्य उपकरणं साधनभूतं वस्तुजातं येन स तथाभूतः । अग्रत· अग्रे प्रस्थित. प्रचलित । प्रस्थानमङ्गलं प्रस्थाने यात्रासमये यन्मङ्गलं विधीयते तद् अनुष्ठास्यामि करिष्यामि ।

अथ तृतीयोऽङ्कः ।

(तत प्रविशति मार्गपरिश्रान्तो गृहीतभारस्तापस.)

तापसः—(श्रममभिनीय) **भोः सुष्ठु परिश्रान्तोऽस्मि एतेन सन्ताप-**
भो सुठ्ठु परिस्सतोम्हि एदिणा संदाप-
दीर्घेण ग्रीष्मसमयेन। न प्रभवामि परिश्रमगतयोर्जङ्घयोर्विक्षेपनिक्षेपौ
दीहेण गिम्हसमएण । ण प्पहवामि परिस्समगआणं जंघाणं विक्खेवणिक्खेवं
कर्तुम्। पादतलञ्च मे सम्पर्कं पिटकसस्फोटकै संवृत्तम्। अन्यच्च,
कादुं। पाददलं अ मे संपक्कं पिअअसंपोडएहिं संवुत्तं। अएणाच,
तथा सुकुमारा देवी सीता तथा कोमलौ च कुशलवौ तापससार्द्धेन
तह सुउमाला देवी सीदा तह कोमला अ कुसलवा तापससद्धेण
सहानस्तमिते सूर्ये नैमिशं प्राप्ताः। अहमद्यापि नासादयामि अटवी-
सह अणत्थमिदे सूरे नेमिशं पत्ता। अहं अज्ज वि णासादेमि अडवि-
दिशामुखे। (विचिन्त्य) क इदानीं मे नैमिशमार्गमाचक्षीत ? (विलोक्य)
दिसामुहे। को दाणिं मे णेमिसमग्ग आचक्खिस्सदि ?
नूनमेष लक्ष्मणसहायो रामो नैमिशं सम्प्राप्तः। तदहमपि तयोर्गति-
णूणं एसो लक्खणसहाओ रामो णेमिसं संपत्तो। ता अहं वि दाणं गइ
मनुसरामि।
अणुसरेमि। (निष्क्रान्त)

प्रवेशकः

टी०—अथ क्रमप्राप्तस्य तृतीयाङ्कस्य व्याख्या प्रारभ्यते। मार्गपरिश्रान्त मार्गेण अध्वना परिश्रान्त । गृहीतभारः गृहीत भार येन स । सुष्ठु परिश्रान्तोऽस्मि सम्यक् श्रमं प्राप्तोस्मि। एतेन सन्तापदीर्घेण सन्ताप घर्मो दीर्घो यत्र तेन। ग्रीष्मसमयेन ग्रीष्मकालेन। प्रभवामि शक्नोमि। परिश्रमगतयो परिश्रमं गते इति परिश्रमगते तयो । परिश्रान्तयो. । जङ्घयो विक्षेपनिक्षेपौ विक्षेप चरणयोरुत्थापनं निक्षेपस्तयोर्विन्यासस्तौ कर्तुम्। पादतलं पादयोरधोभाग । संपर्कं सम्यक् पक्कं पिटकसंस्फोटकै. विस्फोटै· संवृत्तं संजातम्। सुकुमारा कोमलाङ्गी देवी सीता कोमलौ मृदुलौ च कुशलवौ तापससार्द्धेन तापसाना सार्द्धेन सार्थेन समूहेनेति यावत्। अनस्तमिते न अस्तमिते अस्तङ्गते सूर्ये। नैमिशं तदाख्यम् अरण्यं प्राप्ता । अहम् अद्यापि अधुनापि अटवीदिशामुखम् अटव्या दिशा अटवीदिशा तस्या मुखं मार्गं न आसादयामि न प्राप्नोमि। नैमिशमार्गं नैमिशगामिनम् अध्वानम् आच-

---

१ तापससार्थेनेति समीचीन पाठ ।

(ततः प्रविशति शोकसन्तप्तो रामो लक्ष्मणश्चाग्रतः)

ल—आर्य इत इतः। (परिक्रम्य)

प्रथममनपराधां तां समुत्कृष्य देवी-
मगममहमगाधे कानने त्यक्तुकामः।
पुनरपि कुलशेषं राममादाय देवं
स्वजनविपदि दक्षः काप्यधन्यः प्रयामि ॥ १ ॥

हा! सुष्ठु खल्विदमुच्यते—

प्रमादः सम्पदं हन्ति प्रश्रयं हन्ति विस्मयः।
व्यसनं हन्ति विनयं हन्ति शोकश्च धीरताम् ॥२॥ इति।

ज्ञीत कथयेत्। नूनम् असंशयं लक्ष्मणसहायः लक्ष्मणः सहायो यस्य स तथाभूतः। तयोर्गतिं तयोः रामलक्ष्मणयोर्गतिं मार्गम् अनुसरामि अनुगच्छामि।

टी०—शोकसन्तप्तः—शोकेन मन्युना सीतावियोगजन्येनेत्यर्थः सन्तप्तः पीडितः।

अ०—अनपराधां तां देवीं समुत्कृष्य अगाधे कानने त्यक्तुकामः प्रथमम् अहम् अगमम्। स्वजनविपदि दक्षः अधन्यः कुलशेषं देवं रामम् आदाय पुनः अपि क्वापि प्रयामि ॥ १ ॥

स०—अनपराधाम्—न अपराधो यस्याः सा अनपराधा ताम्। स्वजनविपदि—स्वः जनः स्वजनः तस्य विपत् तत्र।

अनपराधा—innocent. **समुत्कृष्य**—having enticed. **कानन**—forest. **विपत्**—misery. **दक्ष**—well versed. **अधन्य**—Ill-starred. **शेष**—surviver.

टी०—अनपराधाम् नास्ति अपराधो दोषो यस्याः सा अनपराधा ताम्। तां पूर्वं वनवाससमयेऽस्मत्सहचारिणीं देवीमार्यां सीतां समुत्कृष्य वनमानीय अगाधे घोरे कानने अरण्ये त्यक्तुकामः त्यक्तुं विस्रष्टुं कामोऽभिलाषो यस्य सः तथाभूतोऽहम् अगमम् अगच्छम्। स्वजनविपदि स्वस्य स्वकीयस्य जनस्य सीतारूपस्येत्यर्थः विपदि विपत्तौ दक्षः कुशलः अत एव अधन्यः न धन्योऽधन्यः भाग्यहीनः पुनरपि कुलशेषं कुलस्य वंशस्य शेषं शेषभूतं देवं राजानं रामम् आदाय प्रयामि गच्छामि ॥ १ ॥

अ०—प्रमादः सम्पदं हन्ति। विस्मयः प्रश्रयं हन्ति। व्यसनं विनयं हन्ति। शोकः च धीरतां हन्ति ॥ २ ॥

प्रमाद—neglect. **सम्पत्**—fortune. **विस्मय**—arrogance. **प्रश्रय**—affection. **शोक**—grief. **धीरता**—patience.

टी०—प्रमादोऽनवधानता सम्पदं विभवसञ्चयं हन्ति नाशयति। विस्मयः

तथाहि—एष मन्दरमहीधरसमानधैर्यो भगवतो वाल्मीकेराग- मनमुपलभ्य तद्दर्शनार्थं गोमतीतीराश्रमपदमुच्चलितः। सम्प्रति तामेव दिशं परित्यज्य शोकावेगसमाक्षिप्तहृदयो महावनाभिमुखं प्रस्थित.। ततः किमेनं सम्यग् ज्ञापयामि? अथ वा तत् किमनेन प्रतिहारेण धावितं मार्गमादेशयामि, यथायमचेतयन्नेव वाल्मीकेरा- श्रममनुप्राप्नोति। इत इत आर्यः।

रा—(निश्वस्य)

नीतस्तावन्मकरवसतौ बन्ध्यतां शैलसेतु-
र्देवो वह्निर्न च विगणितः शुद्धिसाक्ष्ये नियुक्तः।

गर्व· प्रश्रयं प्रीतिं हन्ति। व्यसनं द्यूतादिष्वासक्तिः विनयं शीलं हन्ति। शोकश्च चिन्ता च धीरता धैर्यं हन्ति॥ २॥

टी०—मन्दरमहीधरसमानधैर्य· मन्दरश्चासौ महीधरश्चेति मन्दरमहीधर. मन्दराचलस्तेन समानं तुल्यं धैर्यं यस्य सः। वाल्मीके. वल्मीकस्यापत्यं वाल्मीकि- स्तस्य आगमनम् उपलभ्य आकर्ण्य तद्दर्शनार्थं तमवलोकयितुं गोमतीतीराश्रमपदं गोमत्यास्तीरे तटे य आश्रमस्तस्य पद स्थानम् उच्चलित. प्रस्थितः। सम्प्रतीदानीं तामेव गोमतीतीराश्रमगामिनीं दिशं परित्यज्य शोकावेगसमाक्षिप्त- हृदयः शोकस्य मन्यो. आवेगेन प्राबल्येनेत्यर्थः समाक्षिप्तं व्याकुलितं हृदय यस्य स.। महावनाभिमुखं महावनं महारण्यं तस्याभिमुखं तम्प्रतीत्यर्थः। प्रस्थित. प्रचलितः। ज्ञापयामि बोधयामि। प्रतिहारेण द्वारपालेन धावितं गतं मार्ग पन्था- नम् आदेशयामि निवेदयामि यथा यया रीत्या अचेतयन्नेव मार्गभ्रमम् अजानन्नेव। वाल्मीकेराश्रमपदम् अनुप्राप्नोति।

अ०—मकरवसतौ शैलसेतुस्तावत् बन्ध्यतां नीतः, शुद्धिसाक्ष्ये नियुक्त. देव. वह्निः च न विगणितः। भुवनमहिता इक्ष्वाकूणां सन्तति., मे न ईक्षिता तां मैथिलीं मोहात् निरस्य किं किम् अहम् अकरवम्॥ ३॥

स०—मकरवसतौ—मकराणा वसतिस्तस्मिन्। शैलसेतु—शिलानामयं शैलः, शैलश्चासौ सेतुश्चेति शैलसेतु। बन्ध्यताम्-बन्धे साधुर्बन्ध्यः बन्ध्यस्य भावो बन्ध्यता ताम्। शुद्धिसाक्ष्ये—शुद्धौ साक्ष्यं शुद्धिसाक्ष्यं तत्र। नियुक्तः—नितरा युक्तः। भुवनमहिता-भुवनेषु महिता।

मकरवसति—ocean, literally the abode of crocodiles. **शैलसेतु**—the stony bridge. **बन्ध्यता**—futility. **शुद्धि**—purity. **साक्ष्य**—witness. **नियुक्त**—appointed. **वह्नि**—fire-God. **भुवनमहिता**—The world-renowned. **सन्तति**—offspring. **मोह**—ignorance. **निरस्य**—having abandoned.

इक्ष्वाकूणां भुवनमहिता सन्ततिर्नेक्षिता मे
किं किं मोहादहमकरवं मैथिलीं तां निरस्य ॥ ३ ॥

(परिक्रम्य)

भो! भोः! कष्टम्! अतिनिरालम्बस्तपस्विन्याः प्रवासः ।
पातयति सा क दृष्टिं कस्मिन्नासाद्य चित्तमाश्वसिति ।
जीवति कथं निराशा श्वापदभवने वने सीता ॥ ४ ॥

ल—(आत्मगतम्) आर्याया विप्रवासं तनयवैशसञ्च समनुचिन्त्य सुतरामयं सन्तप्यते, तत प्रस्तावान्तरेण देवीवृत्तान्तमपसारयामि । (प्रकाशम्) इतस्तावदवलोकयत्वार्यः

टी०—मकरवसतौ मकराणा नक्राणा वसतिरावासस्तस्मिन् समुद्र इत्यर्थः । शैलसेतु शिलानामयं शैल शैलश्चासौ सेतुश्चेति शैलसेतु बन्ध्यता व्यर्थता नीत· प्रापितः । यदि च पश्चादपि सीता निर्वासनीयैवासीत् तदा समुद्रे सेतुबन्धः व्यर्थ एवेति । शुद्धिसाक्ष्ये रावणगृहवासादपि सीता शुद्धैवेति विनिश्चेतुं दिव्यपरीक्षाया द्रष्टृत्वेन नियुक्त देवो वह्नि च न विगणित नाहत. । भुवनमहिता लोकमानिता इक्ष्वाकूणाम् इक्ष्वाकुवंशीयाना राज्ञा सन्ततिरपत्यं मे मम मयेत्यर्थ । न ईक्षिता न गणितेति भाव । ता मैथिलीं सीता निरस्य निर्वास्य मोहात् अज्ञानात् अहं किं किं न अकरवम् अज्ञानावृतचेतसैव मया सर्वमिदं कृतमिति भाव. ॥ ३ ॥

अतिनिरालम्ब. अत्यन्तं निरालम्ब आलम्बनरहित तपस्विन्या. सीताया प्रवास. विवासनम् ।

अ०—**सा क दृष्टिं पातयति, कस्मिन् चित्तम् आसाद्य आश्वसिति, श्वापदभवने वने निराशा सीता कथं जीवति ॥ ४ ॥**

दृष्टिं पातयति—sets her eyes. **चित्त**—mind. **आसाद्य**—having obtained. **आश्वसिति**—finds relief. **श्वापद**—wild beast. **निराशा**—bereft of hope.

टी०—सा सीता क कुत्र कस्मिन् प्रदेशे दृष्टिं चक्षु. पातयति निक्षिपति, कस्मिन् कुत्र चित्तं मनः आसाद्य निधाय आश्वसिति आश्वासं करोति । श्वापदाना हिंस्राना जन्तूनां भवनं गृहं तस्मिन् श्वापदबहुल इति यावत, वने अरण्ये निराशा आशाहीना सीता कथं जीवति प्राणिति ॥ ४ ॥

टी०—विप्रवासं वनवासं तनयवैशसं तनयस्य तनययोर्वा वैशस विनाशं समनुचिन्त्य विचार्य सुतरामत्यन्तमयं रामः सन्तप्यते क्लेशमनुभवति, ततः प्रस्तावान्तरेण अन्येन प्रकरणेन देवीवृत्तान्तं देव्या सीताया. वृत्तान्तम् उदन्तं सीतासम्बन्धिनी कथामित्यर्थः अपसारयामि दूरीकरोमि । अवलोकयतु पश्यतु ।

मरकतहरितानामम्भसामेकयोनि--
मदकलकलहंसीगीतरम्योपकण्ठा ।
नलिनवनविकासैर्वासयन्ती दिगन्तान्
नरवर पुरतस्ते दृश्यते गोमतीयम् ॥ ५ ॥

रा--(स्पर्शमभिनीय)

मुक्ताहारा मलयमरुतश्चन्दनं चन्द्रपादाः
सीतात्यागात्प्रभृति नितरां तापमेवावहन्ति ।

अ०—नरवर ! मरकतहरितानाम् अम्भसाम् एकयोनि , मदकलकलहंसीगीतरम्योपकण्ठा, नलिनवनविकासैः दिगन्तान् वासयन्ती इयं गोमती ते पुरत दृश्यते ॥ ५ ॥

स०—मरकतहरितानाम्—मरकतमिव हरिता ते मरकतहरितास्तेषाम् । एकयोनिः—एका योनि । मदकलकलहंसीगीतरम्योपकण्ठा—मदेन कला या. कलहंस्यस्तासा यद्गीत तेन रम्य उपकण्ठो यस्या सा । नलिनवनविकासै —नलिनाना यानि वनानि तेषा विकासस्तै । दिगन्तान्–दिशामन्ता दिगन्तास्तान् ।

नरवर—O best of men ! **मरकत**—sapphire. **हरित**—green. **अम्भस्**—water. **एकयोनि**—the sole repository. **रम्य**—pleasant. **उपकण्ठ**—environs. **नलिन**—lotus. **विकास**—blossoming. **वासयन्ती**—charging with fragrance. **पुरत.**—in front of.

टी०—नरवर ! नरोत्तम ! मरकतं हरिन्मणिरिव हरिताना हरिद्वर्णानाम् अम्भसा जलानाम् एकयोनि एकं मुख्य कारणम् । मदेन हर्षेण कला अव्यक्तमधुरभाषिण्य या. कलहंस्य कादम्बस्त्रियस्तासा यद् गीतं तेन रम्य सुन्दर· उपकण्ठ. प्रान्तप्रदेशो यस्या सा । नलिनाना सरोजाना यानि वनानि तेषा विकासै. प्रफुल्लनैः दिगन्तान् दिशामन्तान् वासयन्ती इयं गोमती नदी ते पुरत दृश्यते ॥ ५ ॥

टी०—स्पर्शमभिनीय स्पर्श नाटयित्वा ।

अ०—सीतात्यागात् प्रभृति मुक्ताहारा मलयमरुत चन्दनं चन्द्रपादाः नितरां तापम् एव आवहन्ति । अद्य गोमतीतीरवायुः अकस्मात् मन रमयति । नून सा वराकी प्रोषिता तस्यां दिशि निवसति ॥ ६ ॥

स०—सीतात्यागात्—सीताया· त्याग सीतात्यागस्तस्मात् । मुक्ताहारा मुक्ताना हारा । मलयमरुत —मलयस्य मरुतः । चन्द्रपादाः—चन्द्रस्य पादाः। गोमतीतीरवायु —गोमतीतीरे वायु. ।

त्याग—abandonment. **मुक्ताहार**—pearl-necklace. **मलयमरुत्**—Malaya-breeze. **चन्दन**—sandal paste. **चन्द्रपाद**—rays of the moon. **नितराम्**—extremely. **ताप**—torment. **आवहन्ति**

अद्याकस्माद्रमयति मनो गोमतीतीरवायु-
नूनं तस्यां दिशि निवसति प्रोषिता सा वराकी ॥६॥

ल—अतिविषमोऽयं निम्नगावतारः, तदप्रमत्तमवतीर्यताम् ।

(उभाववतरणमभिनीय) [निर्वर्ण्य]

यथैतान्यविरलपदन्यासलाञ्छितानि सैकतानि वृन्तमात्रावशेषतया संसूच्यमानकुसुमापचया रोधोलताः तदालूनकिसलयतया विरलच्छाया वनस्पतयः, तथा जानामि प्रत्यासन्नवर्तिना मनुष्याधिवासेन भवितव्यम् । तथाहि—

अभिनवरचितानि देवतानां जलकुसुमैर्बलिमन्ति सैकतानि ।
इयमपि कुरुते तरङ्गमध्ये भुजगवधूललितानि कुन्दमाला ॥७॥

—bring, cause. **अकस्मात्**—all of a sudden. **रमयति**—ravishes. **नूनम्**—surely. **प्रोषिता**—exiled. **निवसति**—resides.

टी०—सीतायास्त्याग· सीतात्यागस्तस्मात् प्रभृति सीतात्यागादारभ्य मुक्ताहारा मुक्ताना हारा स्रज , मलयमरुत. मलयस्य मलयाचलस्य मरुत वायवः, चन्दनं मलयजं, चन्द्रपादा चन्द्रस्य पादाः किरणा नितराम् अत्यन्तम् एव ताप दु·खम् आवहन्ति प्रयच्छन्ति । अद्य अस्मिन् दिवसे अकस्मात् अकाण्ड एव गोमतीतीरवायु. गोमतीतीरस्य वायु समीरणः मन रमयति आह्लादयति । तस्या दिशि यस्या दिश गोमतीतीरवायु प्रचलति दक्षिणस्या दिशीत्यर्थ । प्रोषिता परदेशस्थिता सा वराकी तपस्विनी नूनं निश्चयेन निवसति ॥ ६ ॥

टी०—अतिविषम असुकर. निम्नगावतार निम्नगाया नद्या अवतार स्नानार्थमवतरणस्थानम् । अप्रमत्तं सावहितम् ।

अविरलपदन्यासलाञ्छितानि—न विरला अविरला घना अविरलाश्च ते पदन्यासा पदयोश्चरणयो· न्यासा निक्षेपास्तैः लाञ्छितानि चिह्नितानि । सैकतानि सिकतामया प्रदेशा इत्यर्थ । सैकतानि सिकताना विकार. सैकत तानि । वृन्तमात्रावशेषतया अवशेषस्य भाव. अवशेषता वृन्तमात्रस्यावशेषता वृन्तमात्रावशेषता तया । संसूच्यमानकुसुमापचया संसूच्यमान. प्रदृश्यमान कुसुमाना पुष्पाणाम् अपचयश्चयनं यासु ता. । रोधोलता रोधस. कूलस्य लता तदालूनकिसलयतया तदा तत्क्षण एव आलूनानि छिन्नानि च तानि किसलयानि पत्राणि तेषा भावस्तत्ता तया । विरलच्छाया विरला अनिबिडा छाया अनातप· येषा ते वनस्पतय अपुष्पा वृक्षा· । जानामि मन्ये प्रत्यासन्नवर्तिना निकटस्थेन मनुष्याधिवासेन मनुष्याणा जनानाम् अधिवासो वसतिस्तेन भवितव्यम् ।

अ०—देवतानां जलकुसुमै. सैकतानि अभिनवरचितानि बलिमन्ति । इयम् अपि च कुन्दमाला भुजगवधूललितानि कुरुते ॥ ७ ॥

रा—न केवलं प्रत्यासन्नवर्तिना प्रतिस्रोतोपगतेनापि मनुष्याधिवासेन भवितव्यम् ।

ल—आश्चर्यमाश्चर्यम् ! एषा हि कुन्दमाला चरणसपर्यामिव कर्तुकामया समुद्रगामिन्या तरङ्गपरम्परया क्रमेण देवस्य पादान्तिकमुपहृता । अवहितं प्रेक्षणीया विरचना, तदवलोकयत्वार्यः । (गृहीत्वोपनयति)

रा—(निर्वर्ण्य रोमाञ्चमभिनीय) वत्स, दृष्टपूर्वमिदं कुसुमरचनाविन्यासकौशलम् ।

ल—क्व दृष्टम् ?

रा—क्व वान्यत्रेदृशस्यावस्थानम् ?

ल—किं देव्याम् ?

रा—अथ किम् ?

ल—को जानाति दुर्विदग्धः प्रजापतिः कथं कथं क्रीडतीति । गच्छत्वार्यः इदमेव गोमतीतीरं प्रतिस्रोतोऽनुसरावो यावदस्याः कुन्दमालायाः प्रभवमासादयावः ।

स०—जलकुसुमैः—जलसहितानि कुसुमानि जलकुसुमानि तैः । सैकतानि—सिकताया इमानि । अभिनवरचितानि—अभिनवानि च तानि रचितानि । भुजगवधूललितानि—भुजगवध्वा ललितं भुजगवधूललितं तानि ।

कुसुम—flower. सैकत—sandy bank. अभिनव—recent. बलि—offering. भुजगवधू—female serpent. ललित—sporting movement.

टी०—देवताना देवाना पूजानिमित्तम् आनीतैः जलकुसुमैः जलैश्च कुसुमैश्च सैकतानि सिकतामयानि तटानि अभिनवानि च तानि रचितानि तत्क्षणनिर्मितानि बलिमन्ति पूजोपहारयुक्तानि । इयमपि कुन्दमाला कुन्दस्रक् तरङ्गमध्ये लहरीमध्ये भुजगवधूललितानि भुजगवध्वाः सर्पिण्या ललितानि चेष्टितानि कुरुते ॥ ७ ॥

टी०—प्रत्यासन्नवर्तिना निकटस्थितेन । प्रतिस्रोतोपगतेन स्रोतः स्रोतः प्रति प्रतिस्रोतः प्रतिप्रवाहम् उपगतं यस्मिन् तेन । मनुष्याधिवास मनुष्याणां जनानाम् अधिवासः निवासस्तेन । चरणसपर्याम्–चरणयो पादयोः सपर्या पूजा ताम् । कर्तुकामया विधातुमनसा । समुद्रगामिन्या नद्या तरङ्गपरम्परया तरङ्गाणा वीचीनां परम्परा परिपाटी तया क्रमेण क्रमश देवस्य भवतः पादान्तिकं पादयोरन्तिकं समीपम् उपहृता प्रापिता । अवहितं सावधानं प्रेक्षणीया अवलोकनीया । विरचना विशिष्टा रचना ।

टी०—दृष्टपूर्वं पूर्वं दृष्टम् । कुसुमरचनाविन्यासकौशलं कुसुमानां यो रचना-

रा—सुलभसादृश्यो लोकसन्निवेशः । नचैतावदस्माकं भागधेयम् । इतश्चात्यन्तविप्रकृष्टे देशे परित्यक्तायाः सीताया आगमनं न सम्भाव्यते । तथाप्यादेशय मार्गं येनेदं सलिलान्तरममुञ्चन्तौ वसतिमासादयावः ।

ल-एषा नदीभूमिः कण्टकितशर्कराशुक्तिपुटदुःखसञ्चारा, तद्यथा यथा मार्गमादेशयामि तथा तथा शनैरागन्तव्यमार्येण ।

रा—एवं क्रियताम् । यद्यपीयमभिमता कुन्दमाला तथापि देवतोपहारशङ्कया नोपभोगमुपनीयते । (इति विमुञ्चति)

ल—एतां वेत्रलतां विलङ्घ्य पदं मास्मिन् कृथाः शुक्तयो
मूर्धानं व्यवधाय नामय पुरो दूरावनम्रस्तरुः ।

विन्यासस्तस्य कौशलम् । ईदृशस्य कुसुमरचनाविन्यासकौशलस्य । अवस्थानं स्थिति दुर्विदग्धः हतहृदय । प्रजापतिः विधाता । कथ कथ केन केन प्रकारेण । क्रीडति क्रीडामाचरतीति । गोमतीतीरं गोमतीतटम् । प्रतिस्रोत प्रवाहप्रतिकूलम् अनुसराव अनुगच्छाव यावद् अस्या कुन्दमालाया· प्रभवम् उत्पत्तिस्थानम् आसादयावः प्राप्नुव. ।

टी०-सुलभसादृश्य सुलभं सुसम्भवं सादृश्यं यत्र स. । लोकसन्निवेश लोकाना जनाना सन्निवेश रचनाविन्यास. । भागधेयं भाग्यम् । अत्यन्तविप्रकृष्टे अत्यन्तं विप्रकृष्ट दूरतरस्तस्मिन् । सम्भाव्यते शङ्कयते । आदेशय कथय मार्गं पन्थानम् । सलिलस्य जलस्यान्तरम् अवकाशम् अमुञ्चन्तौ अपरित्यजन्तौ वसतिं वासस्थानम् आसादयाव प्राप्नुव ।

टी०—नदीभूमि नद्या भूमि । कण्टकितशर्कराशुक्तिपुटदु.खसञ्चारा कण्टकिता कण्टका· सञ्जाता अस्येति कण्टकिता सा चासौ शर्करा सिकता, शुक्तीना शुक्तिकाना पुटाः सन्धिभागाश्च तै. दु·खेन कृच्छ्रेण सञ्चारो यस्या सा । यथा यथा येन येन प्रकारेण मार्गं पन्थानम् आदेशयामि कथयामि तथा तथा तेन तेन प्रकारेण शनै· मन्दम् आर्येण पूज्येन आगन्तव्यम् ।

टी०—अभिमता इष्टा । देवतोपहारशङ्कया देवतायै य उपहारो बलिस्तस्य या शङ्का तया उपभोगं न उपनीयते नोपभुज्यते ।

अ०—एतां वेत्रलतां विलङ्घ्य, अस्मिन् (स्थाने) पदं मा कृथाः, शुक्तयः (सन्ति), पुर. दूरावनम्रः तरु, व्यवधाय मूर्धानं नामय । इमां तिरश्चीं शाखां चापाग्रेण विकृष्य परत विमुञ्च । पुर शरारुदयिताः उत्त्रस्यन्ति धीरं परिक्रम्यताम् ॥८॥

स०—वेत्रलताम्—वेत्रस्य लता वेत्रलता ताम् । दूरावनम्र दूरम् अवनम्र.। शरारुदयिता—शरारूणा दयिता ।

वेत्रलता—reeds. **विलङ्घय**—step over. **शुक्ति**—conch-

चापाग्रेण विकृष्य मुञ्च पुरतः शाखां तिरश्चीमिमा-
मुत्त्रस्यन्ति पुरा शरारुदयिता धीरं परिक्रम्यताम् ॥ ८ ॥

रा—(यथोक्तं परिक्रम्य) वत्स किमेतस्मिन् देशे भगवतो वाल्मीके-राश्रमसन्निवेशः ?

ल—किं दृष्टमार्येण ?

रा—असौ तनुत्वादवधानदृश्या दिशः समाक्रामति धूमलेखा ।
आकृष्यमाणो मृदुनानिलेन श्रोत्रेषु सम्मूर्च्छति सामनादः ॥ ९ ॥

ल—सम्यगुपलक्षितमार्येण । अहमप्यग्रतो गत्वा निरूपयामि । (परिक्रामंस्तरुस्तम्भमभिनीय) कथमेतस्मिन् पदोद्धारे ससाध्वसमिव मे

---

shell. व्यवधाय—carefully. तिरश्ची—drooping. शाखा—bough. चापाग्र—the point of bow. शरारुदयिता—female beast. उत्त्रस्यन्ति—get startled. धीरम्—steadily.

टी०—एतां पुरो दृश्यमाना वेत्रलता वेतसवल्ली विलङ्घय समुल्लङ्घय। अस्मिन् स्थाने पदं चरणं मा कृथाः न निधेहि, शुक्तय सन्तीतिकारणात् । पुरः अग्रे तरु वृक्षः दूरावनम्र दूरदेशपर्यन्तमवनत इति व्यवधाय विश्लेषेण अवधाय ज्ञात्वा मूर्द्धानं मस्तकं नामय अवनतं कुरु । इमा नातिदूरस्था तिरश्चीं तिर्यग्भूता शाखा पुरतः अग्रतः चापाग्रेण चापस्य धनुषः अग्रेण अग्रभागेन कोट्या विकृष्य आकृष्य मुञ्च त्यज । शरारुदयिता शरारूणां सिंहव्याघ्रादीनां घातुकानां दयिताः स्त्रियः पुरा उत्त्रस्यन्ति भेष्यन्ति इति धीरं मन्दं परिक्रम्यतां गम्यताम् ॥ ८ ॥

आश्रमसन्निवेशः आश्रमस्य सन्निवेशः अवस्थितिः ।

अ०—असौ तनुत्वात् अवधानदृश्या धूमलेखा दिशः समाक्रामति । मृदुना अनिलेन आकृष्यमाणः सामनादः कर्णेषु सम्मूर्च्छति ॥ ९ ॥

स०—अवधानदृश्या–अवधानेन दृश्या । धूमलेखा–धूमस्य लेखा । सामनादः—साम्नां नादः ।

तनुत्व—thinness. अवधान—care. धूमलेखा—column of smoke. मृदु—gentle. अनिल—breeze. नाद—chanting. संमूर्च्छति—sounds distinct.

टी०—असौ विप्रकृष्टवर्तिनी तनुत्वात् सूक्ष्मत्वात् अवधानदृश्या अवधानेन ध्यानेन दृश्या द्रष्टुं शक्या धूमलेखा धूमस्य लेखा रेखा राजिः दिशः समाक्रामति उद्गच्छति । मृदुना कोमलेन अनिलेन आकृष्यमाणः आनीयमानः सामनादः सामवेदमन्त्रोच्चारणोत्थितः शब्दः श्रोत्रेषु कर्णेषु संमूर्च्छति पतति ॥ ९ ॥

सम्यक् सुष्ठु उपलक्षितं ज्ञातम् आर्येण । अग्रतो गत्वा पुरतो भूत्वा निरूप-

हृदयम्; स्तम्भितावूरू, उत्क्षिप्यमाणौ चरणौ नाग्रतो भूमिं गन्तुमुत्सहेते। तत् किमिदम्। (विचिन्त्य) सुव्यक्तं गुरुजनसमाक्रान्तेन प्रदेशेन भवितव्यम्। अथ पदानीव लक्ष्यन्ते। (भूमिं निर्वर्णयति)

रा—किङ्कृतोऽयं वत्सस्य भूमिनिरूपणायामादरः?

ल—एतानि नितान्तमनोहरतया सङ्क्रान्तचरणतलसौकुमार्याणि ललितनिभृतविन्यासतया विज्ञायमानस्त्रीपदभावानि पुलिनतलसन्निवेशपदानि दृश्यन्ते। पश्यत्वार्यः—

विलासयोगेन परिश्रमेण वा
स्वभावतो वा निभृतानि मन्थरम्।
पदानि कस्याश्चिदिमानि सैकते
प्रयान्ति तुल्यं कलहंसविभ्रमैः॥ १०॥

यामि अवलोकयामि। तरुस्तम्भं तरोर्वृक्षस्य स्तम्भमवष्टम्भम् अभिनीय नाटयित्वा। पदोद्धारे पदयोश्चरणयोरुद्धारे उत्क्षेपे ससाध्वसं सभयम् इव। स्तम्भितौ जडीभूतौ। ऊरू जङ्घे। उत्क्षिप्यमाणौ उन्नीयमानौ अग्रत पुरत· भूमिं पृथिवीं गन्तुं न उत्सहेते न शक्तौ स्त·। सुव्यक्तं गुरुजनसमाक्रान्तेन गुरुजनः सीतारूपः पूजनीयो जनस्तेन समाक्रान्तोधिष्ठितस्तेन प्रदेशेन स्थानेन भवितव्यम्। पदानि पदचिह्नानि लक्ष्यन्ते ज्ञायन्ते। भूमिनिरूपणाया भूम्यवलोकने।

टी०—नितान्तमनोहरतया नितान्तमत्यन्तं मनोहरतया सुन्दरतया सङ्क्रान्तं सम्यक् क्रान्तं लग्नं चरणतलयो. पादयोः सौकुमार्य्यं सौन्दर्यं यत्र तानि। ललितं सुन्दरं निभृतं सलीलं यो विन्यास. पदसन्निवेशस्तस्य भावस्तत्ता तया विज्ञायमानस्त्रीपदभावानि। विज्ञायमान विशेषेण ज्ञायमानः दृश्यमान स्त्रीपदानां भावो येषु तानि। पुलिनतले सैकततटे सन्निवेशोऽवस्थितिर्येषा तानि दृश्यन्ते।

अ०—विलासयोगेन परिश्रमेण वा स्वभावत· वा निभृतानि कस्याश्चिद् इमानि पदानि सैकते कलहंसविभ्रमैः तुल्यं मन्थर प्रयान्ति॥ १०॥

स०—विलासयोगेन—विलासस्य योगस्तेन। कलहंसविभ्रमैः—कलहंसाना विभ्रमास्तै·।

विलास—dalliance. **परिश्रम**—fatigue. **स्वभाव**—habit. **निभृत**—silent. **पद**—footprint. **सैकत**—beach. **कलहंस**—swan. **विभ्रम**—sportive gait. **मन्थरम्**—sluggishly.

टी०—विलासस्य स्त्रीणामलङ्कारविशेषस्य योगेन संबन्धेन वा अथ वा परिश्रमेण परितः श्रम. परिश्रमस्तेन। स्वभावतः न तु कृत्रिमतः निभृतानि सञ्चारशब्दरहितानि कस्याश्चिद् योषितः इमानि सैकते सिकतामये

रा—(निर्वर्ण्य सहर्षम्) वत्स, किमुच्यते कस्याश्चिदिति । ननु वक्तव्यं सीतायाः पदानीति । पश्य—

समानं संस्थानं निभृतललिता सैव रचना
तदेवैतद्रेखाकमलरचितं चारु तिलकम् ।
यथा चेयं दृष्टा हरति हृदयं शोकविधुरं
तथा ह्यस्मिन् देव्या सपदि पदपङ्क्तिर्विनिहिता ॥ ११ ॥

ल—(सहर्षम्) यावदेतामेव पदपङ्क्तिमनुसरन्तौ वाल्मीकेराश्रमपदमनुसरावः । यथा चेयं प्रत्यग्रनिहिता पदपङ्क्तिस्तथा जानामि प्रत्यासन्नवर्तिन्या देव्या भवितव्यमिति ।

प्रदेशे पदानि चरणचिह्नानि कलहंसाना कादम्बाना विभ्रमा विलासास्तैस्तुल्यं मन्थरं मन्दं मन्दं प्रयान्ति गच्छन्ति ॥ १० ॥

निर्वर्ण्य विलोक्य ।

अ०—संस्थानं समानम् , सैव निभृतललिता रचना, एतद् रेखाकमलरचितं चारु तिलकं तदेव । यथा च इयं पदपङ्क्ति दृष्टा शोकविधुर हृदयं हरति तथा देव्या अस्मिन् सपदि विनिहिता ॥ ११ ॥

स०—निभृतललिता–निभृता चासौ ललिता चेति सा । रेखाकमलरचितम्-रेखाभि· निर्मितं कमलं रेखाकमलं तेन रचितम् । पदपङ्क्तिः पदानां पङ्क्तिः । शोकविधुरम्—शोकेन विधुरम् ।

संस्थान—position. **समान**—equal. **रचना**—form. **रेखाकमल**—lotus-sketch. **चारु**—beautiful. **तिलक**—mark. **पदपङ्क्ति**—line of footprints. **शोकविधुर**—afflicted with grief. **सपदि**—just now. **विनिहिता**—planted.

टी—संस्थानम् अवस्थितिः समानं तुल्यम् । निभृतललिता निभृता पूर्णा चासौ ललिता मनोहरेति सा निभृतललिता रचना । रेखाकमलरचितं रेखाभिर्निर्मितं यत् कमलं तद् रेखाकमलं तेन रचितं निर्मितं तिलकं विशेषकं चारु हृदयग्राहीति । इयं पदपङ्क्ति पदयोश्चरणयो· पङ्क्ति· श्रेणि दृष्टा विलोकिता शोकविधुरं शोकेन शुचा विधुरं व्याकुलीभूतं हृदयं चेतः हरति आकर्षयति तथा तया रीत्या देव्या सीतया अस्मिन् स्थाने प्रदेश इति वा सपदि सद्यः विनिहिता स्थापिता ॥ ११ ॥

टी०—यावदित्यवधारणार्थे । एतामेव पुरोवर्तिनीं पदपङ्क्तिं चरणराजिम् अनुसरन्तौ अनुगच्छन्तौ वाल्मीकेः आश्रमपदं वासस्थानम् अनुसराव· अनुगच्छावः । प्रत्यग्रनिहिता अभिनवस्थापिता पदपङ्क्तिः । जानामि प्रत्यासन्नवर्तिन्या अतिनिकटस्थया देव्या सीतया भवितव्यम् ।

(ततः प्रविशति सीता)

सी—निर्वर्तितं सवनम्, उपासिता सन्ध्या, हुतो हुतवहः,
णिव्वत्तिदं सवणं, उवासिदा सञ्झा, हुदो हुदवहो,
अवगाहिता भगवती भागीरथी, भगवतीं भागीरथीमुद्दिश्य ......
ओगाहिदा भगवई भाईरही, भगवई भाईरहीं उद्दिसिअ महुपदिण्णा
स्वहस्तग्रथिता कुन्दमाला समर्पिता। इदानीमहमुन्नतगम्भीरशीतलं
सहत्थगढा कुन्दमाला समप्पिदा। दाणिं अह उण्णदगंभीरसीदलं
लताजालं प्रविश्यातिथिजनोपस्थानयोग्यानि कुसुमान्यवचिनोमि।
लदाजालं पविसिअ अदिहिजणोपत्थाणजोग्गाइं कुसुमाइं ओचिणोमि।

(प्रविष्टकेनापचयं नाटयति)

ल—एषा पदपङ्क्तिः क्रमेण मार्गवशात् पुलिनतलं परित्यज्य स्थलमारूढा, प्रणष्टा च। तदिदमेव पुरस्तात्संदृश्यमानलतागुल्मप्रच्छायमतिरमणीयमध्यास्य गतश्रमौ भगवन्तं प्राचेतसमुपसर्पावः।

रा—यदभिरुचितं भवते।

(परिक्रम्योपविशत)

रा—(निःश्वस्य सबाष्पम्) वत्स वत्स—

सी—(कर्णं दत्त्वा) को नु खल्वेष सजलजलदस्तनितगम्भीरेण
को णु खु एसो सजलजलहरद्धणिदगंभीरेण
स्वरविशेषेणात्यन्तदुःखभाजनमपि मे शरीरं रोमाञ्चयति। निरूप-
सरविसेसेण अच्चंतदुक्खभाअणं वि मे सरीरं रोमाञ्चेदि। णिरू-

निर्वर्तितं समापितं सवनं स्नानम्। उपासिताऽनुष्ठिता सन्ध्या। हुतः बलिदानपुरस्सरमर्चितः हुतवहः अग्निः। अवगाहिता विलोडिता भगवती भागीरथी गङ्गा। भागीरथीमुद्दिश्य भागीरथीकृते स्वहस्तग्रथिता स्वहस्ताभ्यां स्वकराभ्यां ग्रथिता प्रोता कुन्दमाला समर्पिता उपायनीकृता। इदानीम् अधुना। उन्नतगम्भीरशीतलम् उन्नतम् उच्चम् तद् गम्भीरं गहनं शीतलं शिशिरं लताजालं वल्लीसमूहम्। अतिथिजनोपस्थानयोग्यानि अतिथिजनानाम् उपस्थानयोग्यानि उपहारोचितानि कुसुमानि पुष्पाणि अवचिनोमि।

एषेति। क्रमेण क्रमशः। मार्गवशात् अध्वनोऽनुरोधात् पुलिनतलं सैकततटस्थानं परित्यज्य उत्सृज्य स्थलं निर्जलं प्रदेशम् आरूढा। प्रणष्टा विलुप्ता। तद् इदमेव स्थानम्। पुरस्तात् अग्रतः संदृश्यमानलतागुल्मप्रच्छायं संदृश्यमाना विलोक्यमाना ये लतागुल्मा लतानां वल्लीनां गुल्माः स्तम्बास्तेषां प्रकृष्टा छाया यत्र तत् अतिरमणीयम् अतिसुन्दरम् अध्यास्य निषेव्य। गतश्रमौ गतोऽपास्तः श्रमः क्लमो ययोस्तौ भगवन्तम् आर्यं प्राचेतसं वाल्मीकिम् उपसर्पावः। अभिरुचितम्

यामि तावत् क एष इति। अथ वा न युक्तं ममाज्ञात्वा परमार्थमस्थाने
वेमि दाव को एसोत्ति। अहवा ण जुत्तं मम अजाणिअ परमत्थं अत्थाणे
दृष्टिं विसर्जयितुम्। किमत्र ज्ञातव्यम्? नावनाहयति मे शरीरं पर-
दिट्ठिं विसज्जइदु। किं एत्थ जाणिदव्वं? णावणाहयदि मे सरीरं पर-
पुरुषशब्दो रोमाञ्चग्रहणेन। सुव्यक्तं सोऽत्र निरनुक्रोशः सम्प्राप्तः।
पुरुससद्दो रोमंचग्गहणेण। सुव्वत्तं सो एत्थ णिरणुक्कोसो संपत्तो।
तन्निर्वर्णयामि। अथ वा तथा पराङ्मुखे जने एवमभिमुखीभवामीति
त णिव्वरणइस्सं। अहवा तह परंमुहे जणे एव्वं अहिमुही होमित्ति
यत्सत्यमात्मनोऽप्यहं लज्जितास्मि। तन्न प्रेक्षिष्ये। (पराङ्मुखी भूत्वा)
ज सच्चं अत्तणोवि अहं लज्जिदम्हि। ता ण पेक्खिस्सं।
कथं न प्रभवाम्यात्मनः, आवर्ज्यते मे बलात्कारेण तत्रैव दृष्टिः।
कहं ण प्पहवामि अत्ताणअस्स, आवंजिअदि मे बलक्कारेण तहिं एव्व दिट्ठी।
किमपरं करोमि आत्मनो राजपराधीनताया नियोगः। (निर्वर्णयति)
किं अवरं करेमि अत्ताणअस्स राअपराहीणदाए णिओओ
अहो दृष्ट इति परितोषः, चिरप्रवास इति मन्युः, परिक्षाम इत्युद्वेगः,
अहो दिट्ठोत्ति परिदोसो, चिरप्पवासोत्ति मण्णू, परिक्खामोत्ति उव्वेओ,

---

अभिप्रेतम्। सजलजलदस्तनितगम्भीरेण जलेन सह वर्तत इति सजलः सजल-श्चासौ जलदो मेघस्तस्य यद् स्तनितं निर्घोषस्तद्वद्गम्भीरस्तेन। स्वरविशेषेण आलापध्वनिना। अत्यन्तदुःखभाजनम् अत्यन्तम् अतिमात्रं यद् दुःखं क्लेशस्तस्य भाजनं पात्रं मे मम शरीरं देह रोमाञ्चयति आह्लादयति। निरूपयामि निश्चिनोमि। परमार्थं तत्त्वम् अज्ञात्वा न ज्ञात्वा अस्थाने अपात्रे दृष्टिं चक्षु. विसर्जयितुं पात-यितुं न युक्तम्। किमत्र ज्ञातव्यम् 'सता हि संदिग्धपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्त-करणप्रवृत्तय' इत्येवं मत्वाह नावनाहयतीति। परपुरुषशब्दः परस्येतरस्य पुरुषस्य शब्द आलापः रोमाञ्चग्रहणेन रोमोद्गमेन मे मम शरीरं वपु· न अवनाहयति न बन्धयति। स्वभर्तुरालापश्रवणेनैव रोमोद्गमस्य सम्भवादयं रामस्यैव स्वरविशेष इति सीताया निश्चयः। निरनुक्रोश· निर्दयः। निर्वर्णयामि विलोकयामि। अथ वेति पक्षान्तरे हेतुः। पराङ्मुखे अनभिमुखे मयि रामे अभिमुखीभवामि स्वमात्मानं दर्शयामीति यत् सत्यम् आत्मनोऽप्यहं लज्जितास्मि स्वमनसोऽपि जिह्रेमि। तत् अस्माद् हेतोः न प्रेक्षिष्ये नावलोकयिष्यामि इति। कथमिति—न प्रभवाम्यात्मनः नोत्सहे स्वमात्मानं निरोद्धुमिति। बलात्कारेण प्रसह्य तत्रैव भर्त्तरि एव दृष्टिः चक्षु· आवर्ज्यते निधीयते। आत्मन. मम। राजपराधीनताया राज्ञः पराधीनता वशवर्तित्वं राज्ञ आज्ञावहत्वम् तस्या नियोग आदेशः। निर्वर्णयति विलोकयति। दृष्टः निरीक्षित इति परितोष· मनस आह्लाद·। चिरप्रवास· चिराय प्रवासो वियोग

निरनुक्रोश इत्यभिमानः, चिरपरिचित इत्यनुरागः, दर्शनीय इत्यु-
णिरणुक्कोसोत्ति अहिमाणो, चिरपरिचिदोत्ति अणुराओ, दस्सणीओत्ति उ
त्कण्ठा, स्वामीति बहुमानः, कुशलवयोस्तात इति कुटुम्बिनीसद्भावः,
क्कण्ठा, सामित्ति बहुमाणो, कुसलवाणं तादोत्ति कुडुंबिणीसब्भावो,
अपराधं प्रवेशितास्मीति लज्जा, न जानामि आर्यपुत्रदर्शनेन कीदृशी
अवराहं पविसिदंह्मित्ति लज्जा, ण जाणामि अज्जउत्तदंसणेण कीदिसं
मवस्थामनुभवामीति ।
अवत्थं अणुभवामित्ति ।

ल—किमर्थमार्यो मामकस्मादेवामन्त्र्य वाष्पायमाननयनस्तूष्णी मधोमुखः संवृत्तः ?

रा—निःसम्पातविविक्तमिदमरण्यं तटरुहतरुच्छायासमाकीर्ण-रमणीयसैकतां प्रसन्नसलिलवाहिनीं समुद्रगामिनीञ्चावलोकयन् संस्मृत्य दण्डकावनवासमेवं वैक्लव्यमनुप्राप्तोऽस्मि ।

सी—आर्यपुत्र स्मरसि वनवासं न पुनर्वनवासिनं जनम् ।
अंअउत्त सुमरसि वणवासं ण उण वणवासिणं जणं ।

ल—किं तत्र दुःखैकवासे वनवासे स्मर्त्तव्यमिति ।

रा—वत्स लक्ष्मण ! किमेवं ब्रवीषि—दुःखैकवासे वनवासे स्मर्त्तव्यमिति । पश्य पश्य—

इति मन्यु. कोप. । परिक्षाम· दुर्बल इति उद्वेगः वैक्लव्यम् । निरनुक्रोश निर्दय इति अभिमान. गर्वः, चिरपरिचित. चिराय चिरकालं परिचित इति बहुमानोऽत्यादरः । कुटुम्बिनीसद्भावः कुटुम्बिन्या गृहिण्या. सद्भाव । अपराधं रक्षोगृहस्थितिरूपं दोषं प्रवेशिता गमितास्मीति लज्जा व्रीडा । न जानामि ज्ञातुं न शक्नोमि । आर्यपुत्रदर्शनेन आर्यपुत्रस्य रामस्य दर्शनेन कीदृशीमवस्था दशाम् अनुभवामि । किमर्थमिति-अकस्मात् अकाण्डे एव आमन्त्र्य संबोध्य बाष्पायमाणनयन. बाष्पायमाणे अश्रुपूर्णे नयने नेत्रे यस्य स । तूष्णीं मौनम् अधोमुख. नीचैर्मुख. संवृत्तः।

नि.सम्पातेति । नि.सम्पातेन जनसञ्चाराभावेन विविक्तं विजनम् इदम् अरण्यं वनम् । तटरुहतरुच्छायासमाकीर्णरमणीयसैकता तटे रोहन्तीति तटरुह ये तरव पादपास्तेषा या छाया अनातप तया समाकीर्णं व्याप्तं रमणीयं हृदयग्राहि सैकतं वालुकामयं पुलिनं यस्याः ताम् । प्रसन्नसलिलवाहिनीम्—प्रसन्नं निर्मलं यत् सलिलं वारि तस्य वाहोऽस्या अस्तीति ताम् । समुद्रगामिनीं नदीं च अवलोकयन् पश्यन् । संस्मृत्य ध्यात्वा । दण्डकावनवासं दण्डकाया दण्डकारण्ये वनवासस्तम् । एवं वैक्लव्यं व्याकुलताम् अनुप्राप्तोऽस्मि गतोस्मि । वनवासिनं जनं सहवासिनीं माम् इत्यर्थ. । दु खैकवासे दु.खस्यैव एकस्य वासो यत्र तस्मिन् ।

किसलयसुकुमारं पाणिमालम्ब्य देव्या
विविधरतिसखीभिः सङ्कथाभिर्दिनान्ते ।
चरणगमनवेगान्मन्थरस्य स्मरामि
स्नुतपयसि तटिन्याः सैकते चङ्क्रमस्य ॥ १२ ॥

सी—अयि निरनुक्रोश ! किमेतेन संलापस्थानेनाशरणं दुःखितं
अइ णिरणुक्कोस ! किं एदिणा संलावट्ठाणेण असरणं दुखिदं
जनमधिकतरं बाधसे ।
जणं अहिअदरं बाधेसि ।

ल—आर्य, अलं शोकेन ।

अ०—दिनान्ते किसलयसुकुमार देव्या. पाणिम् आलम्ब्य विविधरतिसखीभिः सङ्कथाभिः चरणगमनवेगात् स्नुतपयसि तटिन्याः सैकते मन्थरस्य चङ्क्रमस्य स्मरामि ॥ १२ ॥

सं०—दिनस्य अन्त दिनान्तस्तस्मिन् । किसलयसुकुमारम्—किसलयवत् सुकुमारम् । विविधरतिसखीभि —विविधाश्च ता रतिसख्यश्च ताभि । चरणगमनवेगात्–चरणाभ्या गमने यो वेगस्तस्मात् । स्नुतपयसि—स्नुतं पयो यस्मात् तत् तस्मिन् ।

दिनान्त—the close of the day. **किसलय**—shoots. **सुकुमार**—tender. **पाणि**—hand. **आलम्ब्य**—grasping. **विविध**—various. **रति**—love. **सङ्कथा**—conversation. **वेग**—force. **स्नुत**—out-flowing. **पयस्**—water. **तटिनी**—stream. **सैकत**—sandy. **मन्थर**—slow. **चङ्क्रम**—gait.

टी०—दिनान्ते दिनस्य अन्ते अवसानकाले किसलयसुकुमारं किसलयवत् नवपल्लववत् सुकुमारं कोमलं देव्या. सीतायाः पाणिं हस्तम् आलम्ब्य आश्रित्य विविधरतिसखीभि विविधाश्च अनेकप्रकाराश्च ता रतिसख्य. रतिकाले साहचर्यभूतास्ताभि. संकथाभिः संवादै. । चरणगमनवेगात् चरणयो. पादयोः गमने चङ्क्रमणे यो वेगो जवस्तस्मात् स्नुतं निर्गतं पयः सलिलं यस्मात् तत् तस्मिन् तटिन्या नद्याः सैकते वालुकामये प्रदेशे मन्दस्य चङ्क्रमस्य गमनस्य स्मरामि चिन्तयामि ॥१२॥

निरनुक्रोश निर्दय । संलापस्थानेन संलाप. सङ्कथा तस्य स्थानम् अवस्थितिस्तेन । अशरणं शरणरहितं जनम् अधिकतरं बाधसे अत्यर्थं पीडयसे ।

अलमिति । निष्फल. शोकः । मन्दभाग्योऽधन्यः ।

अ०—पूर्वं वनप्रवास , पश्चात् लङ्का, तत. अयं प्रवास., माम् आसाद्य सीता दुःखाद् दुःखं गता ॥ १३ ॥

रा—कथं न शोचामि मन्दभाग्यः ? पश्य पश्य—

पूर्वं वनप्रवासः पश्चाल्लङ्का ततः प्रवासोऽयम् ।
आसाद्य मामधन्यं दुःखाद् दुःखं गता सीता ॥ १३ ॥

सी—आर्यपुत्र ! निर्वासिताया असदृशम् ।
अज्जउत्त ! णिव्वासिदाए असरिसं ।

रा—हा ! जनकराजपुत्रि !

सी—अल्पपुण्यभागिन्या वर्जनीय !
अप्पपुण्णभाइणीए वज्जणीअ !

रा—हा ! वनवाससहायिनि !

सी—अप्येतन्न साम्प्रतम् ।
अवि एदं ण संपदं ।

रा—हा ! क्व गतासि ?

सी—यत्र मन्दभाग्या गच्छति ।
जहिं मदभाआ गच्छदि ।

रा—देहि मे प्रतिवचनम् ।

सी—असम्भावनीये जने कीदृशं प्रतिवचनम् ?
असंभावणीए जणे कीदिसं पडिवअणं ?

(राम शोकं नाटयति)

ल—आर्य, ननु विज्ञापयामि—अलं शोकेनेति ।

रा—कथं न शोचामि शोचनीयां वैदेहीम् ?

सी—आर्यपुत्र ! मैवं भण—शोचनीया वैदेहीति । न खलु स जनः
अज्जउत्त, मा एवं भण—सोअणीआ वैदेहित्ति । ण खु सो जणो
शोचनीयः, य एवं वल्लभेन शोच्यते ।
सोअणिज्जो जो एव्व वल्लहेण सोईअदि ।

स०—वनप्रवासः—वने प्रवासः ।

प्रवास—exile. अधन्य—unfortunate. आसाद्य—having obtained.

टी०—पूर्वं प्रथमं वनप्रवास वने अरण्ये प्रवासः स्थितिः, चतुर्दशवर्षावधि-दण्डकारण्यवास०, पश्चाद् अनन्तरं लङ्का लङ्कायां स्थितिरित्यर्थ० । ततोऽयं लोक-रञ्जनहेतोर्मयैव दत्त० प्रवास० । अधन्यं मन्दभाग्यं माम् आसाद्य प्राप्य सीता जानकी दुःखाद् दुःखं गता क्लेशात् क्लेशान्तरं प्राप्ता ॥ १३ ॥

निर्वासितायाः स्वयमेव गृहान्निष्कासिताया मम कृते असदृशम् अयुक्तम् एतत् इदं शोकप्रकटनं व्यर्थमिति भावः । अल्पपुण्यभागिन्या मन्दभाग्यया मया वर्ज-

रा—वत्स लक्ष्मण ! किं शक्यते ज्ञातुं क्व वर्तत इति ?
सी—दिवसावसानविनिवारितसमागमेव चक्रवाकी इहैव प्रवासे
दिअसाअवसाणविणिवारिदपिअसमाअमा विअ चक्कवाई इदो एव्व पवासे
वर्तते इति ।
वट्टामित्ति ।
ल—न शक्यते क्व वर्त्तत इति ज्ञातुम् ।
रा—उत्सादितं मया चिरकालाविच्छिन्नं रघुकुलम् ।
(इति रोदिति)
सी—(सशोकम्) अतिमात्रं सन्तपत्यार्यपुत्रः, किं करोमि । साहसतः
अदिमत्तं संतवदि अअउत्तो, किं करेमि । साहसादो
स्तिमितदर्शनं प्रमार्जयाम्यश्रुसंञ्चयम् (पदमुत्क्षिप्य) अथ वा जन-
तिमिददंसणं पमज्जामि अस्सुचअं । अहवा जण-
प्रवादो रक्षितव्यः । आर्यपुत्रेण यावन्न प्रेक्ष्ये तावच्छोकावेग-
प्पवादो रक्खिदव्वो । अअउत्तेण जाव न पेक्खामि दाव सोआवेअ-
बलात्कारिता न प्रभवाम्यात्मनः । मुनिजनसम्पातसमुचितो-
बलक्कारिदा ण प्पहवामि अप्पाणअस्स । मुणिजणसंपादसमुइदो
ऽयमुद्देशः, अतो यदृच्छागतः कोऽपि मां प्रेक्षिष्यते, तदेतेन
एसो उद्देसो । अदो जइच्छागदो को वि मं पेक्खिस्सदि । ता एदिणा

-नीय परिहरणीय । वनवाससहायिनि दण्डकारण्ये सहस्थायिनि । अप्येतन्न साम्प्रत-मिति ।' साम्प्रतम् एकाकिन्या एव वनवासत्वात् वनवाससहायिनीत्यामन्त्रण न सङ्घटते । प्रतिवचनम् उत्तरम् । असम्भावनीये अविश्वसनीये । शोचनीया शोकार्हा । या स्त्री वल्लभेन विरहे शोच्यते सा शोचनीया न । दिवसावसानेति । दिवसस्य दिनस्यावसानेऽस्तमनसमये विनिवारित दूरीकृत· समागम सहावस्थिति· यस्याः सा । चक्रवाकस्य रथाङ्गस्य स्त्री चक्रवाकी इहैव अत्रैवारण्ये प्रवासे विरहे वर्तते । उत्सादितम् उन्मूलित चिरकालाविच्छिन्नं चिरकालात् दीर्घकालात् अविच्छिन्नं संततम् रघुकुलं रघो· कुल वंशः । अतिमात्रम् अत्यन्तं सन्तपति सन्तापमनुभवति । साहसतः बलात् स्तिमितदर्शनं स्तिमिते अस्पष्टे कृते दर्शने चक्षुषी येन तम् । अश्रुसंचयम् अश्रूणा नेत्रजलाना सञ्चयं समूहं प्रमार्जयामि प्रोञ्छामि । जनापवादः लोकनिन्दा रक्षणीयः परिहर्त्तव्य· । शोकावेगबलात्कारिता शोकस्य शुच आवेगोऽतिरेकस्तेन यो बलात्कार· स सञ्जातोऽस्या इति तथा-भूताहम् आत्मनः न प्रभवामि स्वात्मानं नियन्तुम् अक्षमा । मुनिजनसम्पातसमु-चितः मुनिजनस्य ऋषिवर्गस्य सम्पात आगमनं तस्य समुचितो योग्योऽयम् उद्देश· प्रदेश । यदृच्छागत· यदृच्छया अकस्मात् आगत· कोऽपि तापस मां प्रेक्षि-ष्यते विलोकयिष्यति । लताजालप्रच्छन्नसुखसञ्चारेण—लताना वल्लीना जालं

लताजालप्रच्छन्नसुखसञ्चारेण मार्गेणाश्रमं गत्वा कुशलवौ
लदाजालपच्छण्णसुहसंचारेण मग्गेण अस्समं गदुअ कुसलवा
सम्भावयामि।
संभावइस्सं।

(नाट्येनावलोकयन्ती निष्क्रान्ता)

(ततः प्रविशति ऋषिः)

ऋ—आदिष्टोऽस्मि भगवता वाल्मीकिना—वत्स बादरायण! श्रुतं मया लक्ष्मणसहायो रामभद्रस्तपोवनमिदमनुप्राप्त इति। स कदाचिन्माध्याह्निककार्यसम्पादनव्यग्रानस्मान्मन्यमानो बहिरवस्थितो भवेत्। तस्मात्त्वमेनमुपक्रम्य परिसमाप्तमाध्याह्निककार्यं दर्शनमाकाङ्क्षमाणं मामावेदय—इति। तद्यावदहमपि भगवतो वाल्मीकेरादेशाद्राममेवान्वेषयामि।

(परिक्रामति)

ल—(विलोक्य ससम्भ्रमम्) **आर्य! तपोधनोऽयमित एवाभिवर्त्तते।**

(रामोऽश्रूणि प्रमृज्य कृतधैर्यः स्थितः)

ऋ—(निर्वर्ण्य) **अये! लतागुल्मप्रच्छाये ऽस्मिन् पुरुषयुगलमिव। अपि नाम लक्ष्मणसहायो रामो भवेत्।** (परिचिन्त्य) **कस्तत्र सन्देहः—**

मन्दं वाति समीरणो न परुषा भासो निदाघार्चिषो
न त्रस्यन्ति चरन्त्यशङ्कमधुना मृग्योऽपि सिंहैः सह।

समूहस्तेन प्रच्छन्नः प्रगुप्तः सुखेन सञ्चारो गतागतं यत्र तेन मार्गेणाध्वनाऽऽश्रमं गत्वा कुशलवौ सम्भावयामि तयोः पालनायोचितं कर्माचरामीति वक्तुरभिप्रायः।

टी०—आदिष्टोऽस्मि आज्ञप्तोऽस्मि भगवता पूज्येन वाल्मीकिना महाकविना। बादरायण बदरस्यापत्यं बादरायणस्तत्संबुद्धौ। श्रुतम् आकर्णितं मया। लक्ष्मणसहायः लक्ष्मणः सहायो यस्य सः। रामभद्रः रामचन्द्रः। माध्याह्निककार्यसम्पादनव्यग्रान् मध्यम् अह्नः मध्याह्नः मध्याह्ने भवं माध्याह्निकं माध्याह्निकञ्च तत्कार्यं माध्याह्निककार्यं तस्य सम्पादनम् अनुष्ठानं तस्मिन् व्यग्रा लग्नास्तान् अस्मान् मन्यमानः। उपक्रम्य प्राप्य। परिसमाप्तमाध्याह्निककार्यं परिसमाप्तं समाप्तिं नीतं माध्याह्निकं मध्याह्ने भवं कार्यं येन सः तम्। आकाङ्क्षमाणम् इच्छन्तम् आवेदय कथय। आदेशात् कथनात् आज्ञया वा। तपोधनस्तपस्वी। प्रमृज्य प्रोञ्छ्य। कृतधैर्यः कृतं धैर्यं येन सः।

लतागुल्मप्रच्छाये वल्लरीसङ्घशीतले प्रदेशे पुरुषयुगलं मनुष्यद्वन्द्वम् इव। लक्ष्मणसहायः लक्ष्मणः सहायो यस्य सः। विचिन्त्य विचार्य। सन्देहः संशयः।

मध्याह्नेपि न याति गुल्मनिकटं छाया तदध्यासिता
व्यक्तं सोऽयमुपागतो वनमिदं रामाभिधानो हरिः ॥ १४ ॥

न केवलमतिक्रान्तमानुषेण प्रभावेण, आकारेणापि शक्यत एव निश्चेतुम्। (निर्वर्ण्य)

व्यायामकठिनः प्रांशुः कर्णान्तायतलोचनः।
व्यूढोरस्को महाबाहुर्व्यक्तं दशरथात्मजः ॥ १५ ॥

अ०—समीरण. मन्दं वाति, निदाघार्चिष भास परुषा न। अधुना मृग्यः अपि सिंहैः सह अशङ्कं सञ्चरन्ति। तदध्यासिता छाया मध्याह्ने अपि गुल्मनिकटं न याति। स. अयं रामाभिधान हरिः इदं वनम् उपागत (इति) सुव्यक्तम् ॥ १४ ॥

समीरण—breeze. **वाति**—blows. **निदाघार्चिष्**—summer sun. **परुष**—oppressive. **अशङ्कम्**—confidently. **सञ्चरन्ति**—roam about. **अध्यासित**—resorted to. **छाया**—shade. **मध्याह्न**—mid-day. **गुल्म**—hedge. **निकट**—close. **सुव्यक्त**—obvious.

टी०—समीरण. पवन मन्दं शनै वाति प्रचलति। निदाघार्चिष निदाघे ग्रीष्मसमये अर्चिष. तेजसः सूर्यस्येति यावत् भासः दीप्तयः परुषाः कठोरा न। अधुना इदानीं मृग्यः हरिण्य सिंहै मृगास्रै. सह सार्द्धम् अशङ्कं निर्भयं चरन्ति यान्ति। न त्रस्यन्ति न बिभ्यति। तदध्यासिता तेन रामेण अध्यासिता आश्रिता छाया अनातप मध्याह्नेपि दिवसस्य मध्यभागेऽपि गुल्मस्य स्तम्बस्य निकटं समीपं न याति न गच्छति। रामाभिधान रामाख्य. । अतो राम एवायमन्यथा समीरणादीना मन्दगत्यादिकं न स्यादिति ॥ १४ ॥

टी०—अतिक्रान्तमानुषेण मानुषान् अतिक्रम्य वर्तत इत्यतिक्रान्तमानुषस्तेन प्रभावेण। आकारेण आकृत्या अपि निश्चेतुम् अनुमातुं शक्यते। निर्वर्ण्य विलोक्य।

अ०—व्यायामकठिनः, प्रांशुः, कर्णान्तायतलोचनः, व्यूढोरस्क., महाबाहुः, (अयं) व्यक्तं दशरथात्मज. (एव)॥ १५ ॥

निदाघार्चिष —निदाघेऽर्चि निदाघार्चिस्तस्य। गुल्मनिकटम्—गुल्मस्य निकटम्। तदध्यासिता—तेन अध्यासिता।

स०—व्यायामकठिनः—व्यायामेन कठिन·। कर्णान्तायतलोचन·—कर्णान्तम् आयते लोचने यस्य स। व्यूढोरस्क.—व्यूढम् उरो यस्य स.। महाबाहु·—महान् बाहुर्यस्य सः। दशरथात्मज —दशरथस्य आत्मज.।

व्यायाम—exercise. **कठिन**—hardened. **कर्णान्त**—corner of ear. **आयत**—broad. **लोचन**—eye. **व्यूढोरस्क**—broad-chested. **महाबाहु**—long-armed. **आत्मज**—son.

तदेनमुपगम्य यथावस्थितमावेदयामि। (उपागम्य) राजन्, स्वस्ति।

रा—अभिवादये।

ऋ—विजयी भव।

रा—किमागमनप्रयोजनमार्यस्य?

ऋ—परिसमाप्तसकलकर्मा भगवान् वाल्मीकिर्महाराजस्यागमनमुद्वीक्षमाणस्तिष्ठति।

रा—(विलोक्य) अये! अतिक्रान्तो मध्याह्नः। तथाहि—

प्रविश्य तरुमूलानि नीत्वा मध्यन्दिनातपम्।
अध्वनीना इव छाया निर्गच्छन्ति शनैः शनैः॥ १६॥

अपि च—

मध्याह्नार्कमयूखतापमधिकं तोयावगाहादयं
नीत्वा वारिकणार्द्रकर्णपवनैराह्लाद्यमानानन।

टी०—व्यायामेन शारीरिकेण परिश्रमेण कठिन कठोराङ्ग प्रांशुरुन्नत कर्णान्तायतलोचनः कर्णयो श्रवणयोरन्तो तदवधि आयते विस्तृते लोचने यस्य स महाभुज व्यक्त स्पष्टम् अयं दशरथस्य आत्मज पुत्र. ॥ १५॥

टी०—उपगम्य उपसृत्य। यथावस्थितम् आवेदयामि कथयामि। आगमनप्रयोजनम् आगमनस्य प्रयोजनम् अभिप्रायः। परिसमाप्तसकलकर्मा परिसमाप्तानि समापितानि सकलानि सर्वाणि कर्माणि कार्याणि यस्य स.। उदीक्षमाणः प्रतीक्षमाणः। अतिक्रान्त. गत. मध्याह्न. दिवसस्य मध्यभाग.।

अ०—तरुमूलानि प्रविश्य मध्यन्दिनातप नीत्वा छाया. अध्वनीना इव शनै. शनै. निर्गच्छन्ति॥ १६॥

स०—तरुमूलानि–तरूणा मूलं तरुमूलं तानि। मध्यन्दिनातपम्—मध्यन्दिनस्य आतप· मध्यन्दिनातपस्तम्।

तरुमूल—the roots of the tree. प्रविश्य—entering. मध्यन्दिन—mid-day. आतप—heat. छाया—shade. अध्वनीन—traveller. शनैः शनै—gradually. निर्गच्छन्ति—recede.

टी०—तरूणा वृक्षाणा मूलानि अध.प्रदेशास्तान् प्रविश्य मध्यन्दिनातपं मध्यन्दिनस्य आतपं प्रकाश द्योतं वा नीत्वा गमयित्वा अध्वनीना पथिका इव छाया. शनै· शनैर्मन्दं मन्दं निर्गच्छन्ति। यथा पथिको मध्यन्दिनातपोत्तप्त तरुमूलानि निषेव्य मध्याह्नोत्तरमपसरति तद्वच्छायापि मध्यन्दिने तरुमूलं प्रविश्य मन्दातपे सूर्ये शनैः शनैर्निर्गच्छति॥ १६॥

अ०—करघातझाङ्कृतिसरित्कल्लोलचक्र. अयं करी वारिकणार्द्रकर्ण-

मन्दं मन्दमुपैति कूलमधुना वक्षःप्रणुन्नैर्जलै-
राक्रान्तं करघातझाङ्कृतिसरित्कल्लोलचक्र करी ॥ १७ ॥

(इति निष्क्रान्ता सर्वे)

तृतीयोऽङ्क ।

पवनै. आह्लाद्यमानानन मध्याह्नार्कमयूखतापम् अधिक तोयावगाहात् नीत्वा वक्ष.प्रणुन्नै जलै आक्रान्त कूलम् अधुना मन्दं मन्दम् उपैति ॥ १७ ॥

स०--करघातझाङ्कृतिसरित्कल्लोलचक्र -करस्य ये घातास्ते करघातास्तैर्या झाङ्कृति. सास्ति यत्र सा सरित्तस्या ये कल्लोलास्तेषा चक्र यस्य स । वारिकणार्द्रकर्णपवनैः वारिण कणै. आर्द्रौ यौ कर्णौ तयो पवनास्तै । आह्लाद्यमानानन· आह्लाद्यमानम् आनन यस्य स । मध्याह्नार्कमयूखतापम्—मध्याह्नस्य अर्कः मध्याह्नार्कस्तस्य तापस्तम् । तोयावगाहात्—तोये अवगाह तोयावगाहस्तस्मात् । वक्षःप्रणुन्नै.—वक्षसा प्रणुन्नानि (प्रकर्षेण नुन्नानि) वक्ष प्रणुन्नानि तैः ।

कर—trunk. **घात**—stroke. **झाङ्कृति**—splashing sound. **सरित्**—stream. **कल्लोल**—billow. **चक्र**—circle. **करी**—elephant. **वारि**—water. **कण**—spray. **आर्द्र**—drenched. **कर्णपवन**—ear-breeze. **आह्लाद्यमान**—made happy. **आनन**—countenance. **मध्याह्न**—mid-day. **अर्क**—sun. **मयूख**—ray. **ताप**—heat. **तोय**—water. **अवगाह**—ducking. **वक्षस्**—breast. **प्रणुन्न**—propelled. **आक्रान्त**—flooded. **मन्दम्**—slowly.

टी०—करस्य शुण्डादण्डस्य घातै ताडनैः या झाङ्कृति· झाङ्कारः साऽस्ति यत्र तथाभूता या सरिन्नदी तस्याः कल्लोलानामूर्मीणा चक्रं मण्डल यस्य स । करी हस्ती । वारिकणार्द्रकर्णपवनैः वारिण जलस्य कणै विन्दुभि आर्द्रौ क्लिन्नौ यौ कर्णौ श्रवणौ तयो. पवनै वायुभि· आह्लाद्यमानं प्रसाद्यमानम् आननं वदनं यस्य स । मध्याह्नस्य मध्यन्दिनस्य योऽर्क सूर्यस्तस्य ये मयूखा अंशवस्तेषा तापस्तम् । अधिकमतिमात्रं तोयावगाहात् तोयस्य जलस्यावगाहनं विलोडनं तस्मात् नीत्वा प्रशमय्य वक्ष.प्रणुन्नै वक्षसा उर.स्थलेन प्रणुन्नै प्रकर्षेण नुन्नैरितस्तत ईरितैः जलै वारिभिराक्रान्तं व्याप्तं कूलं तटम् अधुना साम्प्रतं मन्दं मन्दं शनै· शनैरुपैति समायाति ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थोऽङ्कः ।

(तत प्रविशति तापसीद्वयम्)

प्रथमा—हला यज्ञवेदि ! रामायणसङ्गीतकनिमित्तं वाल्मीकितपोवनं
हला जण्णवेदि ! रामायणसङ्गीतअणिमित्त वमीइतपोवणं
संप्राप्तया तिलोत्तमयाहमेवं भणिता—अहं प्रभावनिर्मितेन
सपत्ताए तिलुत्तमाए अहं एव्वं भणिदा—अहं पहावणिमिदेन
सीतारूपेण रामस्य दर्शनपथमवतीर्य रामः सीतया उपरि
सीदारूवेण रामस्स दसणपहं ओअरिअ रामो सीदाए उवरि
सानुकम्पो नवेति ज्ञातुं न्विच्छामि ! तत्त्वं राममन्वेषय
साणुकंपो ण वेत्ति जाणिदुं णु इच्छामि ! ता तुमं रामं अण्णेसहि
—इति । तद्दर्शयतु प्रियसखी रामस्य विश्रमस्थानम् ।
—त्ति । ता दंसेदु पियसही रामस्स विस्समत्थाणम् ।

यज्ञवेदिः—हला वेदवति! तिलोत्तमया यदैष आलापः प्रवृत्तस्तदासन्न-
हला वेदवदि ! तिलुत्तमाए जदा एसो आलावो पवुत्तो तदा आसण्ण-
गुल्मलतागहनप्रच्छन्नस्थितेन रामवयस्येनार्यहसितेन
गुम्मलदागहणपच्छण्णठ्ठिदेण रामवयस्सेण अअहसिएण
सर्वमाकर्णितम् ।
सव्वं आअण्णिदं ।

वेदवती—अत्याहितं खल्वाचरितम् । यदि गृहीतसङ्केतस्य तस्या-
अच्छाइदं खु आअरिदं । जइ गहिदसंकेअस्स तस्स

टी०—तत प्रविशतीति । तापसीद्वयं तापस्योर्द्वयम् । हलेत्यामन्त्रणेऽव्ययम् । रामायणसङ्गीतकनिमित्तं रामायणस्य वाल्मीकिमुनिप्रणीतस्य रामकथासंबद्धस्य काव्य-विशेषस्य यत्सङ्गीतकं नृत्यवाद्यगीतत्रयात्मकं तन्निमित्तं तदर्थम् । सङ्गीतमेव सङ्गीतकं स्वार्थे क । तल्लक्षणं सङ्गीतरत्नाकरे 'नृत्त गीतं तथा वाद्यं त्रयं सङ्गीतमुच्यते । वाल्मीकितपोवनं वाल्मीकिमुनेस्तपोवनमाश्रमं सम्प्राप्तया उपागतया तिलोत्तमया भणिता उक्ता । किमित्याह—अहमिति । प्रभावेण दिव्यशक्त्या निर्मितेन कृतेन सीताया जानक्या रूपम् आकृतिस्तेन रामस्य दर्शनपथं दर्शनस्य पन्थानं दृष्टि-मार्गम् अवतीर्य प्राप्य सानुकम्प. अनुकम्पा दया तया सह वर्तत इति सानुकम्प' । नु इति निश्चये । तत् तस्माद्धेतो त्वं रामम् अन्वेषय । विश्रमस्थानं राम-स्थितिप्रदेशमित्यर्थ. ।

आलाप. आभाषणं प्रवृत्तः । तदा तस्मिन् समये आसन्नगुल्मलतागहनप्रच्छन्न-स्थितेन आसन्ने निकटवर्तिनि गुल्माना लतानाञ्च गहने वने प्रच्छन्नं सुगुप्तं यथा

अग्रतस्तिलोत्तमा सीतायाश्चरितान्यनुवर्त्तिष्यत इति
अग्गदो तिलुत्तमा सदिाए चरिदाइं अणुवट्टिसदित्ति
ततो विपरीत उपहासो भवेत् । तदस्मात् प्रियसखीं
तदो विपरीदो उवहासो भवे । ता इमादो पिअसहिं
तिलोत्तमां निवारयामि ।
तिलुत्तमं णिवारेमि ।

य—सखि वेदवति ! सीतेदानीं कुत्र ?
सहि वेदवदि ! सीदा दाणिं कहिं ?

वे—शृणु, अद्य सप्तमे दिवसे संपातिताभिस्तपोवनवासिनीभिर्विज्ञा-
सुणाहि अज्ज सत्तमे दिवहे संपादिदाहि तपोवणवासिणीहि विराण-
पितो भगवान् वाल्मीकिः—एषा नूनमाश्रमदीर्घिका पद्मापचया-
विदो भअवं वमीई— एसा णूणं अस्समदीहिआ पदुमापचया-
दिष्वात्मन उपभोगेष्विदानीं महाराजस्य सन्निधानेन पर-
दिसु अत्तणो उपभोएसु दाणिं महाराअस्स सण्णिहाणेण पर-
पुरुषनयनपरिक्षिप्ता न शक्या स्त्रीजनेनावगाहितुम्—इति । तदा
पुरुसणअणपरिखित्ता ण सक्का इत्थिआजणेण ओगाहिदुंति । तदा

स्यात्तथा स्थितेन रामवयस्येन राममित्रेण आर्यहसितेन हसिताख्येन विदूषकेन, विदूषकस्य ब्राह्मणत्वादार्येतिविशेषणम्, आर्येति ब्राह्मणं ब्रयादिति भरतः । सर्वम् अखिलम् आकर्णितं श्रुतम् । अत्याहितं महदनिष्टम् आचरितं कृतम् । गृहीतसङ्केतस्य गृहीत· ज्ञात इत्यर्थ सङ्केतोऽभिप्रायस्तिलोत्तमाकर्तृकसीतारूपग्रहणात्मको येन स तस्य रामस्य अग्रत· समक्षं तिलोत्तमा यदि सीतायाश्चरितानि कृतानि अनुवर्त्तिष्यते अनुकरिष्यति ततो विपरीतो विरुद्ध उपहासो भवेत्, तद् यथा न स्यादिति अस्माद् व्यापारात् प्रियसखीं प्रियवयस्या तिलोत्तमा निवारयामि ।

शृणवति । सम्पातिताभिः सङ्गताभि तपोवनवासिनीभिः विज्ञापितो निवेदितः भगवान् वाल्मीकि· । आश्रमदीर्घिका आश्रमे दीर्घिका वापी, पद्मापचयादिषु पद्माना कमलानामपचयः पुञ्जीकरणं तेषु आत्मनः स्वस्य उपभोगेषु महाराजस्य राज्ञो रामस्य सन्निधानेन सन्निहितत्वात् परपुरुषनयनपरिक्षिप्ता परपुरुषाणामितरजनाना नयनैर्दर्शनै· परिक्षिप्ताऽऽकुलिता व्याप्तेति यावत्, न शक्या नैवार्हा स्त्रीजनेन नारीजनेनावगाहितुं स्नातुम् । निध्याननिश्चलनयनेन नितरा ध्यानं तेन निश्चले नयने लोचने यस्य सः तेन । मुहूर्तं क्षणं निध्याय ध्यात्वा भणितम् उक्तम् । पुरुषनयनानाम् । मनुष्यनेत्राणाम् अगोचरः अविषय· । तत· प्रभृति मुनिनिर्देशादारभ्य । अत्र तत्र इति शब्द· 'तत्र आदौ कथान्तरे' इति हेमचन्द्रोक्त· आद्यर्थे रूढो नोपादेयः, अर्थासङ्गतिवशात् । तत इति तच्छब्दात्पञ्चम्यन्तात्तसिल् 'कार्तिक्याः प्रभृतीति

भगवता वाल्मीकिना निध्याननिश्चलनयनेन मुहूर्त्तं निध्याय भणि-
भअवदा वंमीइणा णिज्झाणणिच्चलणअणेण मुहुत्तं णिज्झाइअ भणि-
तम्—एतस्यां दीर्घिकायां वर्तमानः स्त्रीजनः पुरुषनयनाना-
दं— एदस्सि दीहिआए वट्टमाणो इत्थिआजणो पुरुसणअणाणं
मगोचरो भविष्यति—इति । ततः प्रभृति सीता रामस्य दर्शनपथं
अगोअरो भविस्सदित्ति । ततप्पउदि सीदा रामस्स दंसणपहं
परिहरन्ती दीर्घिकातीरे सकलं दिवसमतिवाहयति ।
परिहरंती दीहिआतीरे सअल दिवअ अदिवाहेदि ।

य—किं जानीतः कुशलवौ रामस्यात्मनश्च सम्बन्धम् ?
किं जाणन्ति कुसलवा रामस्स अत्तणो अ सवव ?

वे—आत्मनो बालभावेन मुनिजनस्य च संसर्गेण मातरमपि नामतो
अत्तणो बालभावेण मुणिजणस्स अ ससग्गेण मादरं वि णामदो
न जानीत, किमुत दीर्घप्रवासविच्छिन्नं रामस्य वृत्तान्तम् ।
ण जाणन्ति, किं उण दीहप्पवासविच्छिण्णं रामस्स उत्तन्तम् ।

य—किं जानासि रामोऽत्र तपोवनं प्राविशदिति ?
किं जाणासि रामो एत्थ तपोवणं पाविसदित्ति ?

वे—कुतस्तस्यागमः ?
कुदो तस्स आअमो ?

य—गच्छ त्वं तिलोत्तमासकाशम्, अहं च सीतायाः पार्श्वपरि-
गच्छ तुमं तिलुत्तमाए सआसं, अहं अ सीदाए पस्सपरि-
वर्तिनी भवामि ।
वट्टिणी होमि ।

(इति निष्क्रान्ते)

(प्रवेशकः)

भाष्यप्रयोगात् प्रभृतिशब्दयोगे । दर्शनपथं दृष्टिमार्गं परिहरन्ती परित्यजन्ती । दीर्घिकातीरे वापीतटे अतिवाहयति नयति ।

बालभावेन शिशुभावेन । मुनिजनस्य संसर्गेण संबन्धेन । दीर्घप्रवासविच्छिन्नं दीर्घेण चिरकालिकेन प्रवासेन परदेशावस्थित्या विच्छिन्नं त्रुटितं वृत्तान्तं वार्त्ताम् । पार्श्वपरिवर्त्तिनी भवामि निकटस्थायिनी भवामि समीपं यामीत्यर्थः । प्रवेशक । अत्र नीरसस्य वस्तुविस्तरस्य संसूचनाय यज्ञवतीविद्वतीपात्रयो प्रवेशोऽभीष्टः । एवञ्च दशरूपके 'नीरसोऽनुचितस्तत्र संसूच्यो वस्तुविस्तर' इत्यनेन सूच्यवस्तु निरूप्य तन्निरूपणप्रकार 'अर्थोपक्षेपकै सूच्यं पञ्चभि प्रतिपादयेत् । विष्कम्भचूलिका-ङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशकैः' इत्यादिना प्रतिपादितः । तत्र प्रायो विष्कम्भसदृश एव

(ततः प्रविशत्युत्तरीयकृतप्रावरणा सीता यज्ञवती च)

य—सखि वैदेहि, केन तवोपदिष्टमपूर्वमुत्तरीययुगलधारणम् ?

सहि वैदेहि, केण तुह उवदिट्ठं अपुव्वं उत्तरीअजुअलधारणं ?

सी—अत्यन्तशीतलेन तरङ्गवाहिना दीर्घेण दीर्घिकामारुतेन ।

अच्चन्तसीअलेण तरङ्गवाहिणा दीहेण दीहिआमारुदेण ।

य—सखि, प्रवासविरुद्धं खल्वेतच्छारदचन्द्रकिरणराशिपरि-

सहि, पवासविरुद्धं खु एद सारदचंदकिरणरासिपरि-

पाण्डुरं सुरभिबहुलामोदसमारब्धमधुकरकुलसङ्गीतमनोहर-

पडुर सुरहिबहुलामोदसमारद्धमहुअरउलसंगीदमणुहर

मेतत्प्रावरणम् ।

एदं पावरणं ।

सी—सखि, यदाहं महाराजशासनेन वनप्रवासे परित्यक्ता चित्रकूटं

सहि, जदा अहं महाराअसासणेण वणप्पवासे परिच्चत्ता चित्तऊटं

परित्यज्य दक्षिणापथं प्रस्थिता तदा चिरनिवाससमुत्पन्नसखी-

परिच्चइअ दक्खिणापहं पत्थिदा तदा चिरणिवाससमुप्पण्णसहि-

प्रवेशकः, तदपि तत्रैव 'वृत्तवर्तिष्यमाणाना कथांशाना निदर्शकः संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजित ' इति विष्कम्भलक्षणमुक्त्वा 'तद्वदेवानुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजित. । प्रवेशोऽङ्कद्वयस्यान्त· शेषार्थस्योपसूचक' इति विष्कम्भलक्षणापवादकत्वेन प्रवेशकलक्षणं दर्शितम् । भरतोऽप्याह 'नोत्तममध्यमपुरुषैराचरितो नाप्युदात्तवचनकृतः। प्राकृतभाषाकार· प्रवेशको नाम विज्ञेय.' । एतच्च सर्वं रत्नावलीप्रभायां निरूपितं नारायणपादैः । एवं प्रवेशकेन सूचितप्रवेशा सीता प्रविशतीत्याह ।

उत्तरीयकृतप्रावरणा उत्तरीयेण कृतं प्रावरणम् आच्छादनं यया सा । उपदिष्टम् अपूर्वम् अद्भुतम् उत्तरीययुगलधारणम् उत्तरीययुगलस्य दुकूलद्वयस्य धारणम् । अत्यन्तशीतलेन अत्यन्तम् अतिमात्रं शीतलेन शिशिरेण तरङ्गवाहिना तरङ्गेभ्यो वीचिभ्य वाहिना वहनशीलेन तरङ्गसंसर्गवतेत्यर्थ. । दीर्घेण दीर्घकालं प्रवहता दीर्घिकामारुतेन दीर्घिकाया वाप्या मारुतः पवनस्तेन ।

प्रवासविरुद्धं प्रवासे विरहदशाया विरुद्धं विपरीतम् । शरदि भव· शारदो यश्चन्द्र· शशिस्तस्य यः किरणानां राशि समूहस्तद्वत् परिपाण्डुरं धवलम् । सुरभिः इष्टगन्धः स चासौ बहुल· प्रभूतः आमोदश्च, 'आमोदो गन्धहर्षयोः' इति मेदिनी, तेन समारब्धं प्रवृत्त मधुकरकुलेन मधुकराणा भ्रमराणा कुलं समूहस्तेन यत् सङ्गीतं तेन मनोहरं सुन्दरम् एतत् प्रावरणम् आच्छादनम् उत्तरीयम् ।

महाराजशासनेन महाराजो दशरथस्तस्य शासनमाज्ञा तेन । चित्रकूटं तदाख्यं गिरिं परित्यज्य त्यक्त्वा दक्षिणापथं दक्षिणगामिनमध्वानं प्रस्थिता प्रच-

स्नेहया चिन्ताकुलया वनदेवतया मायावत्या स्मरणनिमित्तं चन्द्र-
सिणेहाए चिन्ताउलाए वणदेवदाए मायावईए सुमरणणिमित्तं चंद-
धवलं वासितसुगन्धमात्मनो दिव्यमुत्तरीयकं मम प्रणीतम्।
धवलं वासिदसुअधं अत्तणो दिव्वं उत्तरीअअं मम पणीदं।
तदार्यपुत्रस्य ममापि हस्तेऽत्यन्तसखीभूतं चिरदुःखसहायमित्य
तं अअउत्तस्स मम वि हत्थे अच्चन्तसहीभूदं चिरदुखसहायत्ति एत्थ
आत्मना सादरं धारितम्। (इति रोदिति)
अत्ताइं साअरं धारिदं।

य—सखि, मा रोदीः, नह्येष तपोवनवासो वनवास इति प्रोच्यते।
सहि, मा रोदी, णहि एसो तपोवणवासो वणवासोत्ति पुच्चिअदि।

सी—कथं न रोदिष्यामि ? कथमेतत्तपोवनमागत आर्यपुत्र इति
कहं ण रोइस्सं ? कहं एदं तपोवण आअदो अअउत्तोत्ति
द्विगुण . . .. .धारयामि। एकाकिनी दीर्घनिःश्वासै-
दिउण विद्धारं आस सअणं पत्थरेमि। एआइणी दीहणीसासेहिं
रात्रिन्दिवमतिवाहयामि। तद्बलवत् खलु आवेगकारणम्।
रत्तिदिवं अदिवाहेमि। ता बलियं खु आविअकारणं।

य—आलक्षणीयानि एतानि कदनानि। त्वमेतस्मिन् दीर्घिका-
आलक्खणीआइ एदाणि कदणाणि। तुमं एतस्सिं दीहिआ-

लिता। चिरनिवाससमुत्पन्नसखीस्नेहया चिरनिवासेन चिरकाल सहवासेन समुत्पन्नः सञ्जात· सख्याः स्नेह· प्रीतिर्यस्याः सा तया। चिन्ताकुलया चिन्तया आकुला चिन्ताकुला तया। स्मरणनिमित्तं स्मरणार्थं चन्द्रधवलं चन्द्र इव धवलं शुभ्र वासितसुगन्धं वासितः प्रवेशित· सुष्ठुगन्धो यत्र तत्। दिव्यं लोकोत्तरं प्रणीतं कृतम्। अत्यन्तसखीभूतम् अत्यन्तं सख्यतां गतम्। चिरदुखसहायं चिराय दुःखेऽपि सहायम्। सादरं सप्रेम आत्मना धारितं मया परिहितम्।

मा रोदी अश्रुपातं न कुरु। तपोवनवास· तपोवने वाल्मीकिमुनेराश्रमे वास· स्थिति·। दीर्घनि·श्वासै दीर्घैरतिविस्तृतिं गतैः नि·श्वासैः रात्रिन्दिवं दिवारात्रं, नक्तन्दिवम् अतिवाहयामि गमयामि। बलवत् प्रबलम् आवेगस्य क्षोभस्य कारणं हेतुः। आलक्षणीयानि अनुभवितव्यानि कदनानि दुःखानि। विहङ्गममिथुनविभ्रमं विहङ्गममिथुनस्य पक्षिद्वन्द्वस्य विभ्रमं विलासम् अवलोकयन्ती पश्यन्ती आत्मानं चेतः विनोदय प्रसादय। 'नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेणे'ति नियमेन मर्त्यस्य कदाचिद् दुःखं कदाचित्सुखम्। यथा चक्रवाकमिथुनस्य रात्रौ वियोगो दिवसे सङ्गतिस्तथैव तवापि प्रवासः क्षणिक एव। अहमपि आत्मनो नियोगं स्वकर्त्तव्यम् अनुतिष्ठामि पालयामि।

तीरे विहङ्गममिथुनविभ्रममवलोकयन्त्यात्मानं विनोदय,
तीरविहगममिहुणविभमं अवलोअअन्ती अत्ताणं विणोदेहि ।
अहमप्यात्मनो नियोगमनुतिष्ठामि । (परिक्रामति)
अह वि अत्तणो णिओअ अणुचिट्ठामि ।

सी—(दीर्घिकामालोक्य) अतिधन्यं खल्वेतद्राजहंसमिथुनमेवमनासा-
अइधण्ण खु एदं राअहसमिहुणं एवं अणासा-
दितविरहं समागमसुखमनुभवतीति । नास्ति दम्पत्योर्मम
दिअविरहं समाअमसुहं अणुहोदित्ति णत्थि दंपईणं मम
विरहसम उपदेशनिपुण उपाध्यायः, येन पक्षिणोपि अन्यो-
विरहसमो उपदेसणिउणो उपज्झायो, जेण पक्खिणो वि अण्णो-
न्यहृदयग्रहणसमर्थललितमधुराश्चाटुप्रयोगं प्रस्थापयन्ति
ण्णहिअअग्गहणसमत्थललिअमहुरा चाडुप्पओअं पत्थावयन्ति ।

य—(निर्वर्ण्य) यथैष ससम्भ्रमतत्क्षणविमुक्तासनः परिग्रहांसदेश-
जह एसो ससंभमतक्कणविमुत्तासणो परिग्गहअंसदेस-
समुत्क्षिप्तवल्कलः विस्मयोत्फुल्ललोचनः सर्व एव
समुक्खित्तवक्कलो सुअसंभमणपाउवो विंमयोफुल्ललोअणो सव्वो जेव
.... मुनिजन एकमुखकोपसृतस्तथा जानामि सम्प्राप्तेन
(एव्व) मुणिअणो एअमुक्खो अपसरिदो तह जाणामि संपत्तेण
महाराजेन भवितव्यमिति
महाराएण होदव्वंदि ।

इति निष्क्रान्ता ।

राजहंसमिथुनं कलहंसयुगलम् अनासादितविरहम् न आसादित. न अधिगतो विरहो वियोगो येन तत् । समागमसुख समागमस्य सङ्गमस्य सुखमानन्दम् अनुभवतीति दम्पत्योर्मिथुनयोर्मम विरहसम. विरहेण समस्तुल्य. उपदेशनिपुण उपदेशे शिक्षाया निपुणश्चतुर उपाध्याय अध्यापको नास्ति । अन्योन्यहृदयग्रहणसमर्थललितमधुराः—अन्योन्यं परस्परं हृदयस्य मनसो ग्रहणे वशीकरणे समर्थाश्च ते ललिताश्च कोमलाश्च मधुराश्च प्रियाश्च ते, चाटुप्रयोगं मधुरालापं प्रस्थापयन्ति प्रस्तुवन्ति । यथैष इति । यथा तथेत्यव्ययद्वयं हेतूपपत्तौ, एवञ्च यथेत्यस्य यत इत्यर्थः । तथेत्यस्य तत इत्यर्थ. । 'यथा निदर्शने द्वौ तूद्देशे निर्देशसाम्ययोः । हेतूपपत्तौ चे'त्यनेकार्थसङ्ग्रहे हेमचन्द्रः । ससम्भ्रमतत्क्षणविमुक्तासनः ससम्भ्रमं सपदि तत्क्षण एव तदागमनश्रवणसमकालमेव विमुक्तं त्यक्तम् आसनं येन स. । परिग्रहांसदेशसमुत्क्षिप्तवल्कल परिग्रहस्य परिजनस्य पत्नीजनस्य अंसदेशे स्कन्धप्रदेशे समुत्क्षिप्तानि निहितानि वल्कलानि वृक्षत्वच. येन सः ।

(तत प्रविशति राम सचिन्त कण्वश्च)

कण्वः—आदिष्टोऽस्मि भगवता वाल्मीकिना कण्व कण्व, दाशरथिं नैमिशारण्यरामणीयकदर्शनेन विनोदय—इति। एष पुनश्चिन्तापराधीनत्वात्पुरोगामिनमपि मां नावगच्छति। तथाहि-

स्खलति मुहुरयं समेपि मार्गे
निभृतगतिः प्रविलम्बते विदूरात्।
अवनतवदनो नितान्तरम्ये
नच नयने निदधाति काननेऽस्मिन्॥ १॥

(उपसृत्य) भो राजन्!

रा--हन्त, वयस्य, तापसविरुद्धमामन्त्रणम्। अथ वा वयसः परि-

विस्मयोत्फुल्ललोचन विस्मयेनाश्चर्य्येणोत्फुल्लानि विकसितानि लोचनानि नेत्राणि यस्य स मुनिजन। एकमुखक. एकस्मिन्नेव कार्य्ये रामाभिनन्दनरूपे मुखं यस्य स। अपसृत प्रस्थित।

आदिष्टोऽस्मि आज्ञप्तोऽस्मि। दाशरथिं दशरथस्यापत्यं पुमान् दाशरथिस्तं रामम्। नैमिशारण्यरामणीयकदर्शनेन नैमिशारण्यस्य नैमिशवनस्य यद् रामणीयकं रमणीयस्य भावस्तत् सौन्दर्यं तस्य दर्शनेनावलोकनेन विनोदय प्रसादय। एष रामः चिन्तापराधीनत्वात् चिन्तया मनोविकारेण पराधीन परायत्तस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् चिन्तावशवर्तित्वात् पुरोगामिनम् अप्रस्थितम् अपि मा नावगच्छति न जानाति. कण्वोऽयमिति न परिचिनोति। तथा हि

अ०—समे अपि मार्गे अय मुहुः स्खलति। निभृतगति. विदूरात् प्रविलम्बते। नितान्तरम्ये अपि अस्मिन् कानने अवनतवदनः न च नयने निदधाति॥ १॥

स—निभृतगति·—निभृता गतिर्यस्य सः। अवनतवदन—अवनतं वदनं यस्य सः। नितान्तरम्ये—नितान्तं रम्यं नितान्तरम्यं तस्मिन्।

सम—level. **मुहु.**—again and again. **स्खलति**—stumbles. **निभृत**—sluggish. **प्रविलम्बते**—lags behind. **नितान्त**—exceedingly. **रम्य**—delightful. **कानन**—forest. **अवनत**—bent.

टी०—समे सरले अपि मार्गे पथि अयं राम मुहुः पुनः पुनः स्खलति। निभृतगतिः निभृता मन्थरा गतिर्गमनं यस्य स. विदूरात् दूरतरं प्रविलम्बते विलम्बं करोति। स्तोकेपि गन्तव्येऽध्वनि बहुकालं गमयति। अवनतवदन अवनतं नम्रं वदनं मुखं यस्य सः। नितान्तं सातिशयं रम्ये मनोज्ञे अस्मिन् कानने वने नयने नेत्रे न च निदधाति नैव व्यापारयति॥ १॥

तापसविरुद्धं तापसाना तपस्विजनस्य विरुद्धम् अनुचितम् राजन्निति सम्बो-

णामेनेदमपराद्धं न भगवता ।

अहं रामस्तवाभूवं त्वं मे कण्वश्च शैशवे ।
यूयमार्या वयश्चाद्य राजानो वयसा कृताः ॥ २ ॥

क—अहो धीरोदात्तोऽयमुपालम्भः ।

रा—उच्यतां यद्विवक्षितम् ।

क—सुरभिकुसुमगन्धैर्वासिताशामुखानां
फलभरनमितानां पादपानां सहस्रैः ।

धनम् । तपोधना हि सर्वेषामपि पूज्याः, सत्कारविशेषेणामन्त्रणं तापसजनस्य न शोभते तत्रापि बालमित्रस्य । राजन्निति सम्बुद्धौ कारणमाह—अथ वेति वयसः आयुषः परिणामेन परिपाकेन इदमपराद्धम्, अवस्थापरिणाम एवात्रापराधी न भवान्। एतदेव सोपपत्तिकमाह—

अ०—शैशवे अहं तव राम. अभूवं त्वं च मे कण्व. (अभू), अद्य वयसा यूयम् आर्या. वयं च राजान. कृताः ॥ २ ॥

शैशव—childhood. **वयस्**—age. **आर्य**—venerable.

टी०—शैशवे बालभावे अहं तव राम अभूवं त्वं च मे कण्व, आवयोर्नामग्रहणपूर्वक एव व्यवहार आसीत् । अद्य साम्प्रतं वयसा यूयम् आर्याः कृताः वयञ्च राजान. कृता । अहं त्वाम् आर्यशब्देन सम्बोधयामि त्वञ्च मां राजपदेनामन्त्रयसे ॥ २ ॥

धीरोदात्तः धीरश्चासौ उदात्तश्चेति स । उच्यतां कथ्यतां विवक्षितं वक्तुमिष्टम् ।

अ०—सुरभिकुसुमगन्धैः वासिताशामुखानां फलभरनमितानां पादपानां सहस्रैः विरचितपरिवेषश्यामलोपान्तरेखः वनान्त हन्त ते हृदयं रमयति ॥३॥

स०—सुरभिकुसुमगन्धैः-सुरभीणि च तानि कुसुमानि तानि सुरभिकुसुमानि तेषा ये गन्धास्तैः । वासिताशामुखानाम्-वासितानि आशाना दिशा मुखानि यैस्तेषाम् । फलभरनमितानाम्—फलाना भरेण नमितास्तेषाम् । विरचितपरिवेषश्यामलोपान्तरेख —विरचितेन परिवेषेण श्यामला उपान्ते रेखा यस्य सः ।

वासित—made fragrant. **आशा**—quarter, direction. **भर**—load. **नमित**—bent. **परिवेष**—circle. **श्यामल**—dark. **उपान्त**—border. **रेखा**— line. **वनान्त**—woodland. **रमयति**—delights.

टी०—सुरभीणि मनोज्ञानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषा ये गन्धा आमोदास्तैः वासिताशामुखाना वासितानि सुरभितानि आशानां दिशां मुखानि यैस्तेषाम्। फलभरनमिताना फलाना भर फलभरस्तेन नमितानां नम्राणा पादपानां वृक्षाणां सहस्रैः विरचितेन कृतेन परिवेषेण मण्डलेन श्यामला कृष्णवर्णा उपान्ते समीप-

विरचितपरिवेषश्यामलोपान्तरेखो
रमयति हृदयं ते हन्त कच्चिद्वनान्तः ॥ ३ ॥

रा—बहुमाननिरन्तरीकृतमानसं मां तपोवनमिदं रमयति न रमयतीति वचनावकाश एव नास्ति। पश्य—

दावाग्निं क्रतुहोमपावकधिया यूपास्थया पादपान्
अव्यक्तं मुनिगीतसामगतया भक्त्या शकुन्तस्वनम्।

वर्तिनि प्रदेशे रेखा राजिर्यस्य सः। वनान्त वनप्रदेश. कच्चित् ते तव हृदयं चेत. रमयति रञ्जयति ॥ ३ ॥

बहुमाननिरन्तरीकृतमानसम् बहुमानेन बहुना भूयसा मानेनादरेण निरन्तरीकृतं निर्गतम् अन्तरं यस्मात्तन्निरन्तरम् अनिरन्तरं निरन्तरं कृतमिति अभूततद्भावे च्विप्रयोग., निरवकाशीकृतमशून्यं कृतमिति यावत् मानसं हृदयं यस्य स· तं माम् इदं तपोवन रमयति रञ्जयति न वेति वचनावकाश. वचनस्य कथनस्य अवकाशः अवसर एव नास्ति। कार्यान्तरव्यापृते मनसि तपोवनरमणीयतावधानस्य स्थानमेव कुत इत्यर्थ·।

अ०—नैमिशे दावाग्निं क्रतुहोमपावकधिया, पादपान् यूपास्थया, अव्यक्तं शकुन्तस्वनं मुनिगीतसामगतया भक्त्या, वन्यान् हरिणान् तापसगौरवेण सम्भावयन् स अहं यन्त्रणया कथं कथम् अपि पादौ भुवि न्यस्यामि ॥४॥

स०—क्रतुहोमपावकधिया—क्रतौ होमः क्रतुहोमः स यस्य सः पावकः तद्धिया। यूपास्थया—यूपे या आस्था सा यूपास्था तया। मुनिगीतसामगतया—मुनिभिर्गीतं यत्साम तस्मिन् गता तया। शकुन्तस्वनम्—शकुन्ताना स्वनम्। तापसगौरवेण—तापसाना गौरवं तापसगौरवं तेन।

दावाग्नि—forest conflagration. **क्रतु**—sacrifice. **पावक**—fire. **यूप**—sacrificial post. **अव्यक्तम्**—indistinctly. **शकुन्त**—bird. **स्वन**—chirping. **भक्ति**—devotion. **वन्य**—wild. **गौरव**—regard. **यन्त्रण**—constraint. **न्यस्यामि**—plant.

अस्मिन् नैमिशे नैमिशारण्ये दावाग्निं वनवह्निं क्रतुहोमपावकधिया क्रतौ यज्ञे यो होमः सोऽस्ति यस्य तादृशो य पावको वह्निस्तद्धिया तद्बुद्ध्या पादपान् वृक्षान् यूपास्थया यूपे स्तम्भे याऽऽस्था विश्वासो बुद्धिर्वा तया अव्यक्तम् अस्फुटं शकुन्तस्वनं शकुन्ताना पक्षिणा स्वनं रावं मुनिगीतसामगतया मुनिभिर्गीतं यत् साम सामवेदस्तस्मिन् गता तया भक्त्या सम्भावयन् आकलयन्, शकुन्तारावेषु सामध्वनिधियं विदधानः सोऽहं वन्यान् वने भवा वन्यास्तान् हरिणान् मृगान् तापसगौरवेण तापसास्तपोधनास्तदर्थं यद् गौरवं बहुमानस्तेन सम्भावयन् सोऽहं तथाभूतोहं यन्त्रणया पीडया कथं कथमपि महता दुःखेन भुवि पृथिव्या पादौ

वन्यांस्तापसगौरवेण हरिणान् सम्भावयन्नैमिशे,
सोऽहं यन्त्रणया कथं कथमपि न्यस्यामि पादौ भुवि ॥ ४ ॥

क—युक्तरूपोऽयं धर्मैकपरायणस्य महाराजस्य सकलजगदभ्युदय-निःश्रेयसहेतोर्निष्प्रत्यूहतपःसिद्धिक्षेत्रे पूर्वराजर्षिवंशाध्यासिते नैमिशे बहुमानः ।

आनाकमेकधनुषा भुवनं विजित्य
पुण्यैर्दिवं क्रतुशतैर्विरचय्य मार्गम्
इक्ष्वाकवः सुतनिवेशितराज्यभारा
निःश्रेयसाय वनमेतदुपाश्रयन्ते ॥ ५ ॥

(राम. प्रणमति)

क—इदमनन्यतपोवनसाधारणं नैमिशस्य माहात्म्यमवलोकय—

चरणौ न्यस्यामि स्थापयामि । तपोवनम्प्रति बहुमानाद्भुवि पादन्यासोऽपि रामस्य दुःखाकर ॥ ४ ॥

युक्तरूप श्लाघ्य । धर्मैकपरायणस्य धर्म एवैकं परायणं परं स्थानं यस्य तस्य । सकलजगदभ्युदयनिश्रेयसहेतो सकलानाम् अखिलाना जगता लोकानाम् अभ्युदयः समृद्धि निश्रेयसञ्च कल्याणञ्च तयोर्हेतु कारणं तस्य । निष्प्रत्यूहतपःसिद्धिक्षेत्रे निर्गता प्रत्यूहा यस्मात् सा चासौ तपसा सिद्धिस्तस्या. क्षेत्रं स्थानं तस्मिन् । पूर्वराजर्षिवंशाध्यासिते पूर्वे ये राजर्षय· राजानश्च ते ऋषयश्च तेषा वंशेन कुलेन अध्यासितेऽधिष्ठिते नैमिशे तदाख्येऽस्मिन्नरण्ये बहुमान आदरातिशयः ।

अ०—एकधनुषा आनाकं भुवन विजित्य पुण्यै. क्रतुशतै दिवः मार्गं विरचय्य सुतनिवेशितराज्यभाराः इक्ष्वाकवः निश्रेयसाय एतद् वनम् उपाश्रयन्ते ॥ ५ ॥

स०—क्रतुशतैः—क्रतूना शतं तैः । सुतनिवेशितराज्यभारा —सुते निवेशितः राज्यस्य भारो यैस्ते ।

आनाकम्—upto celestial regions. **राज्यभार**—the burden of kingdom. **निश्रेयस्**—bliss. **उपाश्रयन्ते**—resort to.

टी—एकधनुषा एकेन धनुषा शरासनेन आनाकं नाकपर्यन्तं स्वर्गावधि भुवनं पृथिवीतलं विजित्य पुण्यै· पवित्रै क्रतुशतै क्रतूनां यज्ञाना शतैः दिव. स्वर्गस्य मार्गं पन्थानं विरचय्य निर्माय सुतनिवेशितराज्यभाराः सुते पुत्रे निवेशित स्थापितो राज्यस्य भारो धूर्यै ते इक्ष्वाकव. इक्ष्वाकुवंशोत्पन्ना राजान. निःश्रेयसाय कल्याणाय एतद् वनम् अरण्यम् उपाश्रयन्ते सेवन्ते ॥ ५ ॥

अनन्यतपोवनसाधारणम् अन्येषा तपोवनाना साधारणं सामान्यं न भवतीति तत् । नैमिशस्य माहात्म्यम् अवलोकय पश्य ।

अस्मिन् सन्निवसन्महेश्वरशिरस्ताराधिपज्योत्स्नया
मिश्रीभूय कवोष्णतामुपगतस्तिग्मो निदाघातपः
न म्लानिं तरुपल्लवेषु सरसां तोयेषु नैव क्षयं
सन्तापं न जनस्य किन्तु जनयत्यालोकमात्रं दृशाम् ॥ ६ ॥

किञ्च,—

एतस्मिन् विततध्वरे प्रतिदिनं सान्निध्ययोगाद्धर-
स्त्यक्त्वा नन्दनचन्दनावनिरुहानालानतां प्रापिता ।

अ०—अस्मिन् तिग्म निदाघातप सन्निवसन्महेश्वरशिरस्ताराधिपज्यो-त्स्नया मिश्रीभूय कवोष्णताम् उपगतः सन् तरुपल्लवेषु म्लानिं न, सरसां तोयेषु क्षय नैव, जनस्य सन्तापं न, किन्तु दृशाम् आलोकमात्रं जनयति ॥ ६ ॥

स०—निदाघातप—निदाघस्य आतप । सन्निवसन्महेश्वरशिरस्ताराधिप-ज्योत्स्नया—सन्निवसन् यो महेश्वरस्तस्य शिरसि यस्ताराधिपस्तस्य या ज्योत्स्ना तया।

तिग्म—scorching. **निदाघ**—summer. **आतप**—heat. **ताराधिप**—moon. **ज्योत्स्ना**—light. **कवोष्णता**—slight warmth. **म्लानि**—withering. **सरस्**—pond. **तोय**—water.

टी०—अस्मिन् नैमिशवने तिग्मः तीव्र निदाघातपः निदाघस्य ग्रीष्मर्तोरातपः प्रकाश सन्निवसन् सततं निवासं कुर्वन् महेश्वरस्य शिवस्य शिरसि यस्ताराधिप-श्चन्द्रस्तस्य या ज्योत्स्ना कौमुदी तया मिश्रीभूय सङ्गतिं प्राप्य कवोष्णता मन्दोष्णताम् उपगतः प्राप्त· सन् तरुपल्लवेषु तरूणा द्रुमाणां पल्लवेषु पत्रेषु म्लानिं न जनयति नोत्पादयति। सरसा जलाशयाना तोयेषु जलेषु क्षयं शोषं नैव जनयति। जनस्य सन्तापं घर्मं न जनयति । किन्तु दृशा नेत्राणाम् आलोकमात्रं प्रकाशमात्रं जनयति ॥ ६ ॥

अ०—विततध्वरे एतस्मिन्(नैमिशवने) प्रतिदिन हरे सान्निध्ययोगात् नन्दन-चन्दनावनिरुहान् त्यक्त्वा आलानतां प्रापिता (मन्तः), उच्चनिवेशितेन नयनेन आलोकनीयाः अमी पादपाः मत्तैरावणकण्ठरज्जुवलयन्यासक्षतिं बिभ्रति ॥७॥

स०—विततध्वरे—अध्वानं रातीति अध्वरः। वितत—विशेषेण ततः । वितता अध्वरा यत्र तस्मिन्। प्रतिदिनं—दिनं दिनं प्रति। सान्निध्ययोगात्—सन्निवे-भाव. सान्निध्यं तस्य योगस्तस्मात्। नन्दनचन्दनावनिरुहान्—नन्दने ये चन्दनस्य अवनिरुहास्तान्। उच्चनिवेशितेन—उच्चैः निवेशितं तेन । मत्तैरावणकण्ठरज्जुवलय-न्यासक्षतिम्—मत्तो य एरावणस्तस्य या कण्ठरज्जवस्तासा वलयस्य न्यासेन या क्षतिस्ताम् ।

अध्वर—sacrifice. **प्रतिदिनम्**—daily. **सान्निध्य**—presence. **चन्दन**—sandal. **आलान**—tying post. **उच्चनिवेशित**—set on high. **मत्त**—intoxicated. **रज्जु**—rope. **क्षति**—injury. **बिभ्रति**—bear.

बिभ्रत्युच्चनिवेशितेन नयनेनालोकनीया अमी
मत्तैरावणकण्ठरज्जुवलयन्यासक्षतिं पादपाः ॥ ७ ॥

रा—(विलोक्य) सततप्रवृत्तमहाध्वरेण धर्मारण्येन नन्दनवनमपि विस्मारितो भगवान् पुरन्दरः ।

सचकितमवधाय कर्णमस्मिन् सुरपतिकर्षणमन्त्रनिःस्वनेषु ।
विरचयति शची सदैव नूनं स्रजमवधूय वियोगवेणिबन्धम् ॥८॥

क—इदमपरं न पश्यसि—

अस्मिन् कपोलमदपानसमाकुलानां
विघ्नं न जातु जनयन्ति मधुव्रतानाम् ।

टी०—वितता विशेषेण तता विस्तृता यज्ञा यत्र तस्मिन् । एतस्मिन् अरण्ये प्रतिदिनं दिवसे दिवसे हरेर्विष्णोः सान्निध्ययोगात् सान्निध्यं सामीप्य तस्य योग सम्बन्धस्तस्माद् नन्दनचन्दनावनिरुहान् नन्दनम् इन्द्रवनं तत्र ये चन्दनस्य अवनिरुहा वृक्षास्तान् त्यक्त्वा विहाय आलानताम् आलानं गजबन्धनस्तम्भः तस्य भाव स्तत्ता ता प्रापिता नीताः, उच्चनिवेशितेन उच्चैः निवेशितेन प्रवेशितेन नयनेन नेत्रेण आलोकनीया दर्शनीया अमी पादपा वृक्षाः मत्तैरावणकण्ठरज्जुवलयन्यासक्षतिं मत्तो मदं प्राप्तो य ऐरावणो गज इन्द्रस्य हस्ती तस्य या. कण्ठरज्जव· कण्ठे गले रज्जवस्तासा वलयस्य कङ्कणस्य न्यासेन घर्षणेन या क्षतिस्ता बिभ्रति दधति । सततप्रवृत्तत्वादध्वरस्यात्रेन्द्र ऐरावणेन सह निरन्तरं तिष्ठतीत्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

टी०—सततप्रवृत्तमहाध्वरेण सततं निरन्तरं प्रवृत्ता महान्तोऽध्वरा यज्ञा यत्र तेन । धर्मारण्येण पावनेनारण्येन नन्दनवनं नन्दनाख्यमरण्यं विस्मारितः पुरन्दर. इन्द्र· ।

अ०—अस्मिन् (नैमिशवने) सुरपतिकर्षणमन्त्रनि स्वनेषु सचकितं कर्णम् अवधाय शची स्रजम् अवधूय वियोगवेणिबन्धं विरचयति ॥ ८ ॥

स०—सुरपतिकर्षणमन्त्रनि स्वनेषु—सुराणा पतिः सुरपतिस्तस्य ये कर्षणमन्त्रास्तेषां यत् नि·स्वनं तेषु । वियोगवेणिबन्धम्—वियोगे वेणिबन्धस्तम् ।

सुरपति—Indra, Lord of the gods. **कर्षण**—invocation. **नि.स्वन**—recital. **सचकित**—timorously. **अवधाय**—listening to. **स्रक्**—garland. **अवधूय**—having disregarded. **वेणि**—braid.

टी०—अस्मिन् नैमिशे सुराणा देवानां पतिरिन्द्रः सुरपतिस्तस्य ये कर्षणमन्त्राः कर्षणायाह्वानाय मन्त्रा ऋच. तेषा यत् निःस्वनं शब्दस्तेषु सचकितं सभयं सविस्मयं वा कर्णं श्रोत्रम् अवधाय दत्वा शची इन्द्राणी नूनं निश्चयेन स्रजं पुष्पमालाम् अवधूय तिरस्कृत्य वियोगवेणिबन्धं वियोगे विरहे यो वेणिबन्ध एकवेणीरूपः केशबन्धस्तं विरचयति ।

अ०-अस्मिन् (नैमिशे) सामध्वनिश्रवणदत्तमनोऽवधानानिष्पन्दमन्दमद-

सामध्वनिश्रवणदत्तमनोऽवधान-
निष्पन्दमन्दमदवारणकर्णतालाः ॥ ९ ॥

रा—(विहस्य) किमत्राश्चर्यम्—
मुनीनां सामगीतानि पुण्यानि मधुराणि च ।
प्रवासिनामपि मनो हरन्ति किमु दन्तिनाम् ॥ १० ॥

क—(आत्मगतम्) अहो रामस्य प्रवासे महान्निर्वेदः, यदयं तिर्यग्भ्योऽपि प्रवासिन एव शून्यहृदयानवगच्छति । (प्रकाशम्)

वारणकर्णताला कपोलमदपानसमाकुलाना मधुव्रताना जातु विघ्न न जनयन्ति ॥ ९ ॥

स०—कपोलमदपानसमाकुलानाम्—कपोलयोर्यो मदस्तस्य पाने समाकुलास्तेषाम् । सामध्वनिश्रवणदत्तमनोऽवधाननिस्पन्दमन्दमदवारणकर्णताला—साम्ना यो ध्वनिस्तस्य श्रवणे दत्तस्य मनसो यद् अवधानं तेन निष्पन्दा मन्दा ये मदवारणाना कर्णा एव तालाः ते ।

कपोल—temple. **समाकुल**—engaged. **मधुव्रत**—bee. **अवधान**—attentiveness. **निष्पन्द**—motionless. **मन्द**—still. **मदवारण**—rutting elephant. **कर्णताल**—the flapping of ears.

टी०—अस्मिन् अरण्ये साम्ना सामवेदमन्त्राणा यो ध्वनि शब्दस्तस्य श्रवणे आकर्णने दत्तस्य मनसः यद् अवधानं स्थिरीकरणं तेन निष्पन्दा निश्चला मन्दा स्वल्पगतयो ये मदवारणाना मत्तहस्तिना कर्णताला कर्णा एव तालास्ते कपोलयोर्गण्डयोर्यो मदो दानवारि तस्य पाने समाकुलास्तेषाम् । मधुव्रताना भ्रमराणा जातु कदापि विघ्नम् अन्तरायं न जनयन्ति नोत्पादयन्ति ।

अत्र मत्तदन्तिनः सामध्वनिश्रवणदत्तचित्ततया मधुव्रतकृता दानचौर्य्यप्रवृत्तिं नैव जानन्ति । अन्यत्र गतहृदयत्वादङ्गाना व्यापारशून्यता, तथा च कर्णतालयोरुद्धूननव्यापारविरतत्वाद् भ्रमराणा मधुपाने नान्तरायजनकत्वमिति बोध्यम् ॥ ९ ॥

अ०—मुनीनां पुण्यानि मधुराणि च सामगीतानि प्रवासिनाम् अपि मनः हरन्ति दन्तिनां किमु ॥ १० ॥

मधुर—melodious. **प्रवासिन्**—traveller, one who has gone abroad. **दन्तिन्**—elephant.

टी०—मुनीनाम् ऋषीणा पुण्यानि पावनानि मधुराणि श्रवणप्रियाणि सामगीतानि साम्ना गीतानि प्रवासिना वियोगिनाम् अपि मनश्चेत हरन्ति वशीकुर्वन्ति । दन्तिना किमु हस्तिना कथैव का । विरहिणोऽपि सामध्वनिश्रवणेन गृहं गन्तुं न प्रभवन्तीतिभाव ॥ १० ॥

अहो इत्याश्चर्ये । प्रवासे वनवासे महान् निर्वेदः खेदो वैराग्यं वा । तिर्यग्भ्यः पशुभ्यः अपि प्रवासिनः विदेशिन शून्यहृदयान् शून्य हृदयं येषां तान् अन्यत्र

इतस्तावदवधीयतां दृष्टिः—

मुक्त्वा वसन्तविरहेऽपि मुनिप्रभावा-
दुन्निद्रसान्द्रकुसुमां सहकारशाखाम् ।
धावन्त्यमी मधुकराः क्रतुहोमधूम-
सन्त्रासिताः सरसि वारिरुहोदराणि ॥ ११ ॥

रा—कथमनवरताहुतिसंवर्द्धितो धूमराशिर्मधुकरानिवास्मान् पर्याकुलयितुं प्रवृत्तः । (धूमसंबाधा नाटयति)

क—भो भोः किं बाढं धूमेन पर्याकुलनयन इवासि संवृत्तः ।

गतहृदयान् अवगच्छति जानाति । अवधीयता सावाहत दीयताम् । दृष्टिश्चक्षु. ।

अ०—क्रतुहोमधूमसन्त्रासिता अमी मधुकराः वसन्तविरहे अपि मुनिप्रभावात् उन्निद्रसान्द्रकुसुमां सहकारशाखां मुक्त्वा सरसि वारिरुहोदराणि धावन्ति ॥ ११ ॥

स०—क्रतुहोमधूमसन्त्रासिता –क्रत्वर्थं यो होमस्तेन यो धूमस्तेन सन्त्रासिता. । वसन्तविरहे–वसन्तस्य विरह वसन्तविरहस्तस्मिन् । मुनिप्रभावात्—मुने. प्रभावः मुनिप्रभावस्तस्मात् । उन्निद्रसान्द्रकुसुमाम्–उन्निद्राणि सान्द्राणि कुसुमानि यस्यास्ताम् । सहकारशाखाम्—सहकारस्य शाखा ताम् । वारिरुहोदराणि–वारिरुहाणाम् उदराणि ।

क्रतुहोम—sacrificial fire. **धूम**—smoke. **सन्त्रासित**—frightened. **मधुकर**—bee. **वसन्त**—vernal season. **विरह**—absence. **प्रभाव**—power. **उन्निद्र**—full-bloomed. **सान्द्र**—thick. **सहकार**—mango. **मुक्त्वा**—leaving aside. **वारिरुह**—lotus. **उदर**—interior.

टी०–क्रत्वर्थं यज्ञार्थं यो होम. अग्नौ घृतप्रक्षेपस्तेन यो धूमस्तेन सन्त्रासिता उद्वेजिता अमी एते मधुकरा भ्रमराः वसन्तविरहेऽपि वसन्तापगमेऽपि मुनीना ऋषीणा प्रभावात् तपोबलात् उन्निद्रसान्द्रकुसुमाम् उन्निद्राणि विकसितानि सान्द्राणि निबिडानि कुसुमानि यस्या ताम् । सहकारशाखा सहकारस्याम्रस्य शाखा सा सहकारशाखा ताम् मुक्त्वा विहाय सरसि कासारे वारिरुहोदराणि वारिरुहाणा पद्मानाम् उदराणि, कोषभागान् प्रतिधावन्ति गच्छन्ति ॥ ११ ॥

कथमिति । अनवरताहुतिसंवर्द्धित. अनवरतं सततं या आहुतय आज्यादिद्रव्यप्रक्षेपास्ताभिः संवर्द्धित. पोषितः वर्द्धित इति यावत् धूमराशिः धूमसमूह. मधुकरान् भ्रमरान् इव अस्मान् पर्याकुलयितुं खेदितुं प्रवृत्त· । धूमेन सम्बाधा व्यथा ताम् । पर्याकुलनयनः परितः आकुले खिन्ने नयने लोचने यस्य स तथाभूतः ।

अ०—चरता सीताविरहबाष्पेण नित्यदु.खिते मम लोचने भूयः बाढम् आयासिते ॥ १२ ॥

रा—सीताविरहबाष्पेण क्षरता नित्यदुःखिते ।
बाढमायासिते भूयो धूमेन मम लोचने ॥ १२ ॥

क—तदेनामग्रतोवर्तिनीमाश्रमदीर्घिकामवगाह्य शीतलेन सलिलेन क्षालितव्यपनीतनयनखेदं विश्रम्य मुहूर्त्तमत्र तिष्ठतु । अहमपि कुलपतेरग्निहोत्रवेलां सन्निधानेन सम्भावयामि । (इति निष्क्रान्त.)

रा—(परिक्रम्य) एतद्दीर्घिकातीरमवतरामि । (अवतीर्य) अहो प्रसन्नसलिलता कमलाकरस्य (उदकमध्ये छायां निर्वर्ण्य ससम्भ्रमम्) कथं सीताप्यत्रैव ! (हर्षविस्मयं नाटयति)

सी—(विलोक्य) हा धिक् ! हंसमिथुनदर्शनव्यापृतया मयाऽतर्कित-
हद्धी हंसमिहुणदंसणवावुदाए मए अतक्किद-
समागत आर्यपुत्रो न संलक्षितः । तदपसरामि । (तथा करोति)
समाअदो अज्जउत्तो ण संलक्खिदो । ता ओसरिस्सं ।

रा—कथमसम्भाव्यैव मां प्रस्थिता सीता ।

स०—सीताविरहबाष्पेण—सीताया विरह. सीताविरहस्तेन यद् बाष्पं तेन । नित्यदु खिते—नित्यं दु खितं नित्यदु खितं ते ।

क्षरत्—flowing. नित्यदु.खित—perpetually sore. भूयः—again. बाढम्—intensely. आयासित—afflicted.

टी०—क्षरता प्रस्रवता सीताविरहबाष्पेण सीताया जानक्या यो विरहो वियोगस्तेन यद् बाष्पम् ऊष्माश्रु तेन । नित्यदु खिते नित्यं सदा दुःखिते मम लोचने नेत्रे धूमेन भूय पुनरपि बाढं भृशम् आयासिते पीडिते ॥ १२ ॥

टी०—तदेनामिति । अग्रतोवर्त्तिनीं पुरोवर्त्तिनीम् आश्रमसरसीम् अवगाह्य स्नात्वा शीतलेन शिशिरेण सलिलेन जलेन । क्षालितव्यपनीतनयनखेदम् क्षालितेन धावनेन व्यपनीतो दूरीभूतो नयनयोर्लोचनयोः खेदो दु खं यस्या क्रियाया तद् यथा स्यात्तथा । विश्रम्य मुहूर्तं क्षणमात्रम् । कुलपतेः वाल्मीकेः । कुलपतिलक्षणञ्च यथा :—

"मुनीना दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् ।
अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपति स्मृतः ॥"

अग्निहोत्रवेलाम्—अग्निहोत्रस्य सवनस्य वेला समय. ताम् । सन्निधानेन उपस्थित्या सम्भावयामि ।

एतदिति । दीर्घिकातीरं कासारतटम् । अहो इति विस्मये । प्रसन्नसलिलता प्रसन्नञ्च स्वच्छञ्च तत् सलिलं जलं तस्य भावस्तत्ता । कमलाकरस्य दीर्घिकायाः । उदकमध्ये उदकस्य जलस्य मध्येऽन्त. । छायां प्रतिबिम्बं निर्वर्ण्य विलोक्य । हर्षविस्मयम् हर्षेण विस्मयो हर्षविस्मयस्तम् ।

आपाण्डरेण मयि दीर्घवियोगखेदं
लम्बालकेन वदनेन निवेदयन्ती ।
एषा मनोरथशतैः सुचिरेण दृष्टा
क्वापि प्रयाति पुनरेव विहाय सीता ॥ १३ ॥

तदेनामालम्बे । (बाहू प्रसार्य) नैषा वैदेही, किन्तु-
वैदेह्याः क्वापि गच्छन्त्या दीर्घिकातीरवर्त्मना ।
अन्तर्गतजलच्छाया मया सैवेति वीक्षिता ॥ १४ ॥

हंसमिथुनदर्शनव्यापृतया हंसमिथुनस्य दर्शने निरीक्षणे व्यापृता लग्ना तया । अतर्कितसमागत अतर्कितम् असम्भावितं समागतं यस्य स तथाभूत । न संलक्षित: नावलोकितः । तत्तस्माद्धेतो अपसरामि दूरीभवामि असम्भाव्य एव अनादृत्य एव ।

अ०—आपाण्डरेण लम्बालकेन वदनेन दीर्घवियोगखेदं मयि निवेदयन्ती एषा सुचिरेण मनोरथशतै दृष्टा सीता पुन एव विहाय क्वापि प्रयाति ॥१३॥

स०—लम्बालकेन—लम्बा अलका यत्र तेन । दीर्घवियोगखेदम्—दीर्घश्चासौ वियोगो दीर्घवियोगस्तेन य: खेदस्तम् । मनोरथशतै:—मनोरथाना शतैः ।

आपाण्डर—slightly palish **अलक**—tresses. **दीर्घ**—long. **वियोग**—separation. **खेद**—anguish. **मनोरथ**—longing. **विहाय**—leaving.

टी०—आपाण्डरेण ईषत् पाण्डरेण श्वेतपीतेन लम्बालकेन लम्बा दीर्घा अलका: केशा यत्र तेन वदनेन मुखेन दीर्घवियोगखेदं दीर्घश्चिरकालिको यो वियोगो विरहस्तेन य: खेदो दु खं तं निवेदयन्ती प्रकटयन्ती । आपाण्डरेणेति म्लानत्वेऽपि लावण्याविरोधिपाण्डुतोक्ता । रामविरहे सीताया ईदृश्यैव दशा निरूपिता भवभूतिना 'परिपाण्डुदुर्बलकपोलसुन्दरं दधती विलोलकबरीकमाननम्' इत्यादिना । ग्रीष्मविरहतापयोरयमेव विशेष यत् ग्रीष्मस्य लावण्यनाशकत्व विरहस्य तु तदभाव इति तथा च कालिदासः 'समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रसरयोर्न तु ग्रीष्मस्यैवं सुभगमपराधं युवतिषु' । तथा च वाल्मीकि —'ज्योत्स्ना तुषारमलिना पौर्णमास्या हि लक्ष्मण । सीतेव चातपश्यामा दृश्यते न च शोभते' । ग्रीष्मस्यातपश्यामेति लावण्यनाशकत्वम्। इति तलस्पर्शिन्या वीरराघव । एषा मनोरथशतै मनोरथाना शतैः, अनन्तवाची शतशब्दः 'शतं सहस्रमयुतं सर्वमानन्त्यवाचकम्' इत्युक्तेः । सुचिरेण विलोकिता सीता पुनरेव पुनरपि विहाय त्यक्त्वा मामिति शेष क्वापि अलक्षितं स्थानं प्रयाति गच्छति ॥ १३ ॥

अ०—दीर्घिकातीरवर्त्मना क्वापि गच्छन्त्या वैदेह्याः अन्तर्गतजलच्छाया सा एव इति मया वीक्षिता ॥ १४ ॥

स०—दीर्घिकातीरवर्त्मना—दीर्घिकायाः तीरे यद् वर्त्म तेन । **अन्तर्गतजल-**

तदस्याः प्रतिकृतेर्मूलप्रकृतिमन्वेषयामि। (अन्वेषणं नाटयति) निःसम्पातविविक्तमिदं दीर्घिकातीरम्, बिम्बेन च विना प्रतिबिम्ब-मित्यसम्भाव्यमेतत्। किमिदम्?

सी—प्रेक्षते प्रतिकृतिं कथं न प्रेक्षते मामार्यपुत्रः। (विचिन्त्य) भवतु,
पेक्खदे पडिकिदिं, कहं ण पेक्खदि मं अज्जउत्तो। होदु
विज्ञातम्, मुनिप्रसाद एष तपोवनवासिनीनां स्त्रीणामेतस्मिन्
विण्णादं, मुणिप्पसादो एसो तपोवणवासिणीणं इत्थिआणं एदस्सिं
दीर्घिकातीरे पुरुषनयनानामगोचरता। यदि प्रतिकृतेरप्यदर्शनं
दीहिआतीरे पुरुसणअणाणं अगोअरदा। जदि पडिकिदिए वि अदंसणं
महर्षिणाऽऽदिष्टं भवेत् तदायं जनोऽनुगृहीतो भवेत्। अह
महेसिणा आदिट्ठं भवे तदा अअं जणो अणुग्गहिदो भवे। अहं
मपि तावत् यथैषा प्रतिकृतिर्न दृश्यते तथापसरामि। (अपसरति)
वि जाव जह एसा पडिकिदी ण दीसइ तह ओसरिस्सं।

रा—तामेव तावत् प्रसन्नसलिलमध्यवर्तिनीं प्रतिमासीतामवलोक-यामि। (विलोक्य) कथं साप्यन्तर्हिता। (मोहं गच्छति)

सी—हा धिक्! हा धिक्! मोहं गत आर्यपुत्रः। उपसर्पामि।
हद्धी! हद्धी! मोहं गदो अज्जउत्तो। उपसप्पिस्सं।
(परिक्रामति) अथवा यदि संलक्षित आर्यपुत्रः पुनरपि कोपि-
अहवा जदि संलक्खिदो अज्जउत्तो पुणो वि कुप्पि-

च्छाया—जले छाया जलच्छाया, अन्तर्गता चासौ जलच्छाया सा।

दीर्घिका—lake. तीर—shore. वर्त्म—path. छाया—reflection.

टी०—दीर्घिकाया. सरस्या. तीरे तटे यद् वर्त्म मार्गस्तेन क्वापि अलक्षितं प्रदेशं गच्छन्त्या वैदेह्याः सीताया अन्तर्गतजलच्छाया अन्तर्गता चासौ जले छाया सा एवेति सीतैवेति मया रामेण वीक्षिता दृष्टा ॥ १४ ॥

टी०—अस्याः प्रतिकृतेः प्रतिबिम्बस्य मूलप्रकृतिं मूलरूपां प्रकृतिं कारणम् अन्वेषयामि। निःसम्पातविविक्तं जनसमूहशून्यम्। बिम्बेन विना प्रतिबिम्बमित्य-सम्भाव्यम् अशक्यम्, मूलप्रकृतिं विना प्रतिकृतेरसम्भवात्।

प्रेक्षते पश्यति। प्रतिकृतिं प्रतिबिम्बम्। एषः मुनिप्रसादः मुनेर्वाल्मीकेः प्रसन्दः प्रसन्नता। तपोवनवासिनीनां स्त्रीणां तपस्विनीनाम् एतस्मिन् दीर्घिकातीरे सरसीतटे पुरुषनयनानां मानुषचक्षुषाम् अगोचरता अविषयता। प्रतिकृतेः प्रतिबिम्बस्य अपि अदर्शनं महर्षिणा वाल्मीकिना आदिष्टं भवेत् उक्तं स्यात् तदायं जनः अहमित्यर्थः अनुगृहीता अनुकम्पिता भवेत्। अपसरामि दूरं गच्छामि। हा धिक्

ष्यति तदा मुनिजनः अविनीतेति मां सम्भावयिष्यन्ति । तद्गमि-
स्सदि तदा मुणिअणा अविणीदेत्ति मं संभावइस्संति । ता गमि-
ष्यामि । (निवृत्य) अथ वा नैष युक्तायुक्तविचारणस्य कालः,
स्सं । अहवा ण एसो जुत्ताजुत्तविआरणस्स कालो,
कुप्यतु वा मामार्यपुत्रः, मुनिजनो वाविनीतेति सम्भावयतु ।
कुप्पदु वा मं अअउत्तो, मुणिअणो वा अविणीदेत्ति संभावेदु ।
सर्वथा न शक्नोमि एतादृशावस्थां गतमार्यपुत्रमुपेक्षितुम् ।
संवहा ण. सक्कणोमि एदारिसावत्थं गदं अअउत्त उवेक्खिदु ।
(परिक्रामति) शृण्वन्तु भवन्तो लोकपालाः, अहमार्यपुत्रेण
सुणंतु भवन्तो लोअवाला, अह अअउत्तेण
निर्वासिता साम्प्रतमविनीततयार्यपुत्रस्य न शासनं खलु अति-
णिव्वासिदा, संपदं अविणीददाए अअउत्तस्स ण सासणं खु अदि-
क्रमामि, किन्तु शोकावेगबलात्कारिताऽऽत्मनो न प्रभवन्ती
कमामि, किंदु सोआवेअबलक्कारिदा अत्तणो ण पहवन्ती
ईदृशं साहसमनुतिष्ठामि । (उपसृत्य निर्वर्ण्य) हा धिक्! हा धिक्!
ईदिसं साहसं अणुचिट्ठामि । हद्धी ! हद्धी !
परित्यक्तचेतन इवार्यपुत्रः । (परिष्वजते)
परिच्चत्तचेदणो विअ अअउत्तो ।

(राम प्रत्यागमनं नाटयति)

(सीता अपसरणं नाटयति)

रा—कथमकस्मादेव रोमाञ्चितोऽस्मि ?

सी—तथा नाम निर्वासितेदृशं साहसमनुष्ठाय यत्सत्यं भीतास्मि
तह णाम णिव्वासिदा इदिसं साहसं अणुचिट्ठिअ ज सच्च भीदम्हि
संवृत्ता ।
संवुत्ता ।

महत्कष्टम् । उपसर्पामि पार्श्वे गच्छामि । संलक्षितः अवलोकितः आर्यपुत्रः को-पिष्यति कोपं करिष्यति । अविनीता दुस्स्वभावा । सम्भावयिष्यन्ति कलयिष्यन्ति । अथवेति पक्षान्तरे । न एष युक्तायुक्तविचारणस्य कार्याकार्यविवेकस्य कालः । उपेक्षितुम् औदासीन्यमाचरितुम् । निर्वासिता निष्कासिता । साम्प्रतम् अधुना अविनीततया अशिक्षिततया आर्यपुत्रस्य शासनम् आज्ञां न अतिक्रमामि न उल्लङ्घयामि । शोकावेगबलात्कारिता शोकस्य य आवेगस्तीव्रता तेन बलात्कारिता वशीकृता आत्मनो न प्रभवन्ती आत्मानमवरोद्धुं न पारयन्ती ईदृशम् एवंविधं

रा—(विलपन्)—गाढमालिङ्ग वैदेहि—

सी—अनपराद्धास्मि ।

अणवरद्धंमि ।

रा—देहि मे दर्शनं प्रिये ।

सी—प्रभवति सिद्धशासनं किमत्र करोमि मन्दभाग्या

पहवदि सिद्धसासणं; किं एत्थ करेमि मंदभाआ ।

रा—त्यज्यतां दीर्घरोषोऽयं—

सी—अहमप्यार्यपुत्रमेवं विज्ञापयामि ।

अहं वि अअउत्तं एव्व विण्णवेमि ।

रा—किं नु निष्करुणा मयि ॥ १५ ॥

सी—आर्यपुत्र ! विपरीतः खलूपालम्भः ।

अअउत्त ! विवरीओ खु उवालभो ।

रा— देवि विज्ञापयामि त्वां—

सी—अवहितास्म्येषा, आज्ञापय ।

अवहिदंमि एसा, आणवेहि ।

रा— यत्वं चारित्रशालिनी ।

सी—अहो अत्यागयोग्याः प्राणाः ।

अहो अच्चाइजोग्गा पाणा ।

रा— निर्वासितासि विषयात्—

साहसम् अनुतिष्ठामि करोमि । परित्यक्तचेतन. परित्यक्ता चेतना येन स तथाभूतो गतसंज्ञ इत्यर्थः ।

प्रत्यागमनं पूर्वावस्थाम् । नाटयति अभिनयति । अकस्मात् अकारणमेव ।

अ०—प्रिये वैदेहि ! गाढम् आलिङ्ग । दर्शनं मे देहि । अयं दीर्घरोषः त्यज्यताम्, किन्तु मयि निष्करुणा ॥ १५ ॥

गाढम्—closely. **आलिङ्ग**—embrace. **दर्शन**—sight **दीर्घरोष**—keen resentment. **निष्करुणा**—merciless.

टी०—हे प्रिये वैदेहि विदेहराजपुत्रि गाढम् आलिङ्ग परिष्वजस्व मे मह्यं दर्शनं देहि । अयं दीर्घरोष दीर्घश्चासौ रोष स त्यज्यता विसृज्यताम् । किं नु कथं मयि निष्करुणा निर्दया त्वं संवृत्ता ॥ १५ ॥

अत्र प्रथमपादोक्तिमाकर्ण्य सीतात्मगतं कथयति—अनपराद्धास्मि । रामस्य पुनः गाढालिङ्गनप्रार्थनया सम्भावितापराधशङ्काऽपास्ता । न सीतया किमप्यपराद्धं यतो गाढालिङ्गनाय भूयोऽपि राम उत्सुक एव । पुनश्च ईप्सिते सीतादर्शने सिद्धशासनमेव प्रतिबन्धकं, दीर्घिकापरिसरे नारीजनस्य पुरुषचक्षुषोरविषयत्वे

सी—प्रभवत्यार्यपुत्रः सकलस्य परिजनस्य ।

पहवदि अअउत्तो सअलस्स परिअणस्स ।

रा— अस्मिन् दोषे प्रसीद मे ॥ १६

सी—त्वं प्रसीद, नित्यप्रसन्नाहम् ।

तुम पसीद, णिच्चपसएणा अहं ।

रा—कदा बाहूपधानेन पटान्तशयने पुनः ।

गमयेयं त्वया सार्द्धं पूर्णचन्द्रां विभावरीम् ॥ १७ ॥

वाल्मीकिवचस एव हेतुत्वात् । भूयश्च दीर्घरोषत्यागाय विहिताया रामेण प्रार्थनायां सीतयापि तदर्थमेवाऽभ्यर्थ्यते राम । निर्दयत्वन्तु तव संगच्छत इत्यत. किं नु निष्करुणा मयीत्युपालम्भोऽयुक्त इत्यभिप्रायेण विपरीत. खलूपालम्भ इति सीताया उक्ति ।

अ०—देवि त्वां विज्ञापयामि यत् चारित्रशालिनी त्वं विषयात् निर्वासिता असि । अस्मिन् मे दोषे प्रसीद ॥ १६ ॥

विज्ञापयामि—beseech. **चारित्रशालिनी**—endowed with character. **विषय**—kingdom. **निर्वासिता**—exteined. **दोष**—fault.

टी०—हे देवि त्वा विज्ञापयामि निवेदयामि यत् चारित्रशालिनी सुचरित्रा त्वं विषयात् स्वदेशात् निर्वासिता विवासिता असि अस्मिन् निष्कासनरूपे दोषे अपराधे मे ममोपरि प्रसीद प्रसन्ना भव ।

अत्र प्रथमे पादे रामेण विज्ञापनाया कृतायाम् अवहितास्मीति सीताया स्वात्मनि वच । द्वितीये पादे 'त्वं चारित्रशालिनीत्युक्ते सीता स्वजीवितं बहुमनुते । तृतीये पादे निर्वासितासि विषयादित्युक्ते रामेण सीता रामाज्ञोद्वहनमङ्गीकरोति 'प्रभवत्यार्यपुत्रः सकलस्य परिजनस्य' इति वचसा । चतुर्थे पादे प्रसीदेति रामेण प्रार्थनाया कृताया 'नित्यप्रसन्नाहम्' इत्युक्त्वा त्वं प्रसीदेति सीतायाः स्वमनसीप्सा ॥ १६ ॥

अ०—पटान्तशयने बाहूपधानेन पूर्णचन्द्रां विभावरीं त्वया सार्द्धं कदा पुन. गमयेयम् ॥ १७ ॥

स०—पटान्तशयने—पटस्य अन्तः पटान्त तेन आस्तृतं शयनं पटान्तशयनम् तस्मिन्, अत्र मध्यमपदलोपी तत्पुरुषः । बाहूपधानेन—बाहुरेव उपधानं बाहूपधानं तेन । पूर्णचन्द्राम्—पूर्णश्चन्द्रो यस्या सा पूर्णचन्द्रा ताम् ।

पटान्त—lovely tapestry. **शयन**—couch. **उपधान**—pillow. **पूर्णचन्द्र**—full moon. **विभावरी**—night.

टी०—पटान्तेन वस्त्रैकदेशेनास्तृतं यत् शयनं शय्या यद्वा पटेन अन्तं रम्यं यच्छयनं शय्या तस्मिन् । बाहूपधानेन बाहुरेव भुजैव उपधानम् उपबर्हस्तेन । पूर्णचन्द्रा पूर्णश्चन्द्रो यस्या ताम् । विभावरीं रात्रिं कदा पुनः गमयेयं नयेयम् । बाहूपधानस्य शयनदशायामुपकरणत्वमुत्तररामचरितेपि

सी—अयि जनवादभीरुक, अत्र सान्निहिते जने सन्तपसि ।
अयि जणवादभीरुअ, एत्थ सण्णिहिदे जणे संतपसि ।
रा—हा प्रिये जनकराजपुत्रि ! देहि मे प्रतिवचनम् । (मोहं गच्छति)
सी—कथं पुनरप्यार्यपुत्रो मोहं गतः । समाश्वासयामि (पटान्तेन वीजयति)
कहं पुणो वि अज्जउत्तो मोहं गदो । समस्ससं
रा—(हस्तं प्रसार्य पटान्तं गृह्णाति) कथं पटान्त इव संलक्ष्यते । को नु खल्वेष भविष्यति ? (विचिन्त्य) अथ वा—

जनकदुहितरं विहाय देवीं
जनमपरं भुवने तथाप्रभावम् ।
अहमिह न विलोकयामि या मे
स्पृशति पटान्तसमीरणैः शरीरम् ॥ १८ ॥

तदेनामवलोकयामि । (चक्षुरुन्मीलयन्) अनवरतबाष्पपिहितलोचनतया न किञ्चिदपि दृश्यते । तस्मादेनमपकृष्य तावदपनयामि । (तेनैवोत्तरीयान्तेनाश्रूणि प्रमार्जन्नाकर्षति)

दृश्यते ॥ १७ ॥

आविवाहसमयाद् गृहे वने शैशवे तदनु यौवने पुनः ।
स्वापहेतुरनुपाश्रितोऽन्यया रामबाहुरुपधानमेष ते ॥

जनवादभीरुक पुरुषापवादसन्त्रस्त । सन्निहिते पार्श्वस्थे समीपवर्तिनि जने मयीत्यर्थः ।

पटान्त• वसनप्रान्तभाग । इवेत्यनेनानुमितिमात्रमेव वस्त्रं न तु नेत्रग्राह्यम् मुनितप•प्रभावेनास्यादृश्यत्वात् ।

अ०—जनकदुहितरं देवीं विहाय इह भुवने तथाप्रभावम् अपरं जनम् अहं न विलोकयामि या पटान्तसमीरणै मे शरीर स्पृशति ॥ १८ ॥

स०—जनकदुहितरम्—जनकस्य दुहिता जनकदुहिता ताम् । पटान्तसमीरणै.—पटस्यान्त पटान्तः पटान्तेन कृत. समीरण. पटान्तसमीरण तैः ।

विहाय—leaving पटान्त—skirt of garment. समीरण—breeze

टी०—जनकस्य दुहिता पुत्री ता देवीं सीता विहाय परित्यज्य इह भुवने तथाप्रभावं तादृशप्रभावशालिनम् अपरम् अन्यं जनम् अहं न विलोकयामि न पश्यामि या पटान्तसमीरणै पटान्तस्य वसनप्रान्तस्य समीरणै पवनै. मे मम शरीरं स्पृशति वीजयति ॥ १८ ॥

टी०—अनवरतबाष्पपिहितलोचनतया—अनवरतं सततं बाष्पैरश्रुभिः पिहिते निमीलिते लोचने नयने तयोर्भावस्तत्ता तया न किञ्चिदपि दृश्यते न किञ्चिदप्यवलो-

सी—(उत्तरीयं मुञ्चति) आयपुत्र न त्वया परकीयेनोत्तरीयेण प्रणय-
अअउत्त ण तुए परकेरएण उत्तरीएण पणअ-
कोविदस्य (कोपितस्य) इव जनस्याश्रुप्रमार्जनमनुष्ठातव्यम् ।
कोविदस्स विअ जणस्स अस्सुप्पमज्जणं अणुचिट्ठिदव्वं ।

रा— उत्तरीयं पतितमवलोक्य) कथमुत्तरीयमात्रमेव पश्यामि न पुनः परिधानकम् ।

अन्यांशुकमतिरभसादविमृश्यविधायिना मयाकृष्टम् ।
गगनतलात्परिगलितं ज्योत्स्नानिर्मोकललितमिदम ॥ १६ ॥

पुनर्निर्वर्ण्य) क्रमपरमकस्मादेवासमीक्ष्यकारिणमात्मानमव गच्छामि । सुव्यक्तं तयैव चित्रकूटवनदेवतया मायावत्या प्रदर्शितम्-

क्यते । तस्मात् कारणात् एनं पटान्तम् अपकृष्य आकृष्य अपनयामि अश्रूणि प्रमार्जयामि। परकीयेन अन्यस्वत्त्वभूतेन उत्तरीयेण प्रणयकोपितस्य प्रणये प्रेम्णि कोपितस्तस्य जनस्य इव अश्रुप्रमार्जनम् अश्रुप्रोञ्छनं नानुष्ठातव्यं न कर्त्तव्यम् । उपालम्भगर्भमिदं वच । परकीयोत्तरीयेणाश्रुप्रोञ्छनं नाभिमतं कुलीनाना, यावच्च रामभद्रो नाभिजानाति सीताया उत्तरीयं तावच्च न युज्यतेऽस्याश्रुप्रमार्जनमनेन । कथमिति । परिधानकं परिधातारम् ।

अ०—अविमृश्यविधायिना मया अतिरभसात् आकृष्टं ज्योत्स्नानिर्मोकललितम् इदम् अन्यांशुकं गगनतलात् परिगलितम् ॥ १६ ॥

स०—ज्योत्स्नानिर्मोकललितम्—ज्योत्स्ना च निर्मोकश्च तौ ज्योत्स्नानिर्मोकौ तद्वत् ललितम् । अन्याशुकम्—अन्यस्य अन्यस्या वा अंशुकम् । गगनतलात्—गगनस्य तलं गगनतल तस्मात् ।

अविमृश्यविधायिना—by one acting without due thought. **अतिरभस**- violent. **आकृष्ट**—seized. **निर्मोक**—snake's slough. **ललित**—lovely. **अंशुक**—upper garment. **गगन**—sky. **परिगलित**—dropped.

टी०—अविमृश्यविधायिना असमीक्ष्यकारिणा मया रामेण अतिरभसात् अतिवेगात् आकृष्टं ज्योत्स्ना चन्द्रिका निर्मोक कञ्चुक तद्वत् ललितं मनोहरम् इदम् अन्याशुकम् अन्यस्य अन्यस्या वा अंशुकं वसनं गगनतलात् आकाशमण्डलात् परिगलितं पतितम् ॥१६॥

निर्वर्ण्य विलोक्य । अकस्मादेव अकारणमेव असमीक्ष्यकारिणम् अविमृश्यकारिणम् आत्मानम् अवगच्छामि जानामि । असमीक्ष्यकारितैवात्र शुभोदर्का संवृत्ता यतोंऽशुकादानं चापलदोषाङ्कुरितमपि सीतापरिचायकत्वात्स्पृहणीयं संवृत्तम् । सुव्यक्तं तयैव चित्रकूटवनदेवतया चित्रकूटाख्यस्यारण्यस्याधिष्ठात्र्या देव्या मायावत्या प्रदर्शितं सीतायै दत्तम् आसीत् ।

द्यूते पणः प्रणयकेलिषु कण्ठपाशः
क्रीडापरिश्रमहरं व्यजनं रतान्ते ।
शय्या निशीथकलहे हरिणेक्षणायाः
प्राप्तं मया विधिवशादिदमुत्तरीयम् ॥ २० ॥

सी—दिष्ट्याऽभिज्ञातमार्यपुत्रेण ।
दिट्ठिआ अहिरणादं अज्जउत्तेण ।

रा—कीदृशमिदानीमस्य प्रियावल्लभस्य सम्मानविशेषमनुतिष्ठामि (विचिन्त्य) भवत्वयमेवास्यानन्यसाधारणः सम्मानविशेषः । (प्रावृणोति) (आत्मानं प्रावृत्यावलोक्य) द्वितीयप्रावरणं मामव

अ०—द्यूते पणः, प्रणयकेलिषु कण्ठपाशः, रतान्ते क्रीडपरिश्रमहरं व्यजनं, निशीथकलहे शय्या, हरिणेक्षणाया इदम् उत्तरीयं मया विधिवशात् प्राप्तम् ॥ २० ॥

स०—प्रणयकेलिषु—प्रणयस्य केलय प्रणयकेलय तासु । क्रीडापरिश्रमहरम्—क्रीडया य परिश्रमः स क्रीडापरिश्रमस्तस्य हरस्तम् । रतान्ते—रतस्य अन्तस्तस्मिन् । निशीथकलहे—निशीथे कलह निशीथकलहस्तस्मिन् । हरिणेक्षणायाः—हरिणस्य ईक्षणे हरिणेक्षणे, हरिणेक्षणे इव ईक्षणे यस्यास्तस्या. ।

द्यूत—gambling. पण—stake. प्रणयकेलि—amorous sport. कण्ठपाश—noose. रत—amorous pleasure. अन्त—conclusion. क्रीडा—enjoyment. परिश्रम—fatigue. व्यजन—fan. निशीथ—night. कलह—quarrel शय्या—bed उत्तरीय—upper garment. विधि—luck.

टी०—द्यूते कैतवे पणः ग्लहः, प्रणयस्य प्रेम्ण केलयः क्रीडा. तासु कण्ठपाश. कण्ठयोरुद्बन्धनं प्रणयहेतुकमित्यर्थ. । रतान्ते सुरतक्रियापरिसमाप्तौ क्रीडापरिश्रमहरं व्यजनं क्रीडया य. परिश्रमः क्लम तस्य हरं निवारकं व्यजनम् । निशीथकलहे निशीथे रात्रौ य कलहः प्रणयरूपस्तस्मिन् शय्या शयनीयं, मञ्चकशय्या परित्यज्य भूमावुत्तरीयेण शय्यान्तरपरिकल्पनादित्यर्थः । हरिणेक्षणाया मृगाक्ष्या इदम् उत्तरीयम् मया विधिवशाद्दैववशात् प्राप्तमुपलब्धम् ।

अत्र द्यूते पण इत्यादिभिरेकस्यैवोत्तरीयस्य सीताया. द्यूते पणकार्यकारित्वं प्रणयकेलिषु कण्ठपाशकार्यकारित्वं रतान्ते व्यजनकार्यकारित्वं निशीथकलहे शय्याकार्यकारित्वं रूपितम् ।

दिष्ट्येति हर्षे । अभिज्ञातं पूर्वदृष्टमिदमुत्तरीयं तदेवेत्यवधारितम् प्रियावल्लभस्य प्रियायाः सीतादेव्या वल्लभस्य प्रियस्य उत्तरीयस्येत्यर्थ. । संमानविशेषम् आदरातिशयम् अनुतिष्ठामि करोमि । अनन्यसाधारणः न अन्येन साधारण. अलौकिक इति

लोक्य किमपि चिन्तयिष्यति मुनिजनः। तस्मादात्मायमुत्तरीयं परित्यजामि। (इत्युत्क्षिपति)

सी—(गृहीत्वा सहर्षम्) प्रियं मे संवृत्तं चिरजीवितायाः फलम्।
पिअं मे संवुत्तं चिरजीविदाए फलं।
(आघ्राय) दिष्ट्याऽसङ्क्रान्तावलेपनामोदमार्यपुत्रस्योत्तरीयम्। सर्वथा सत्यसन्धा राघवाः। (प्रावृत्य) अहो एतत् प्रियजनसंसर्गसुखस्पर्शमुत्तरीयं प्रावृत्यार्यपुत्रवक्षःस्थलपरिश्रान्तमिवाविरलसमुद्भिन्नरोमाञ्चनिरन्तरमात्मानमुद्वहामि।
दिट्ठिआ असंकंतविलेवणामोअं अज्जउत्तस्स उत्तरीअं। सव्वहा सच्चसन्धा राहवा। अम्हे एदं पियजणसंसग्गसुहप्परिसं उत्तरीअं पावरिअ अज्जउत्तवच्छत्थलपरिस्संतं विअ अविरलसमुब्भिण्णरोमंचणिरंतरं अत्ताणं उव्वहामि।

रा—(सविस्मयम्) यथैतदुत्तरीयमप्राप्तमहीतलमेव केनाप्यपहृतं तथा जानामि प्रत्यासन्नफलो मे मनोरथ इति। (विचिन्तयन्) उत्तरीयापहारो जलच्छायायां दृश्यते, न सीता; किमेतत्? भवतु सिद्धाश्रमवासिभ्यो जनेभ्योऽस्याः प्रभावो भविष्यति। तत्को नु खल्वस्याः प्रत्यासन्नदर्शनेऽभ्युपायः। अयि वैदेहि! न किञ्चित्

यावत्। द्वितीयप्रावरणं द्वितीयं प्रावरणम् उत्तरीय यस्य स तम्। किमपि चिन्तयिष्यति मुनिजन अन्यादृशमिव गणयिष्यति तापसवर्ग.। तस्मात् प्राय. आत्मीयं स्वीयम् उत्तरीयं परित्यजामि। चिरजीवितायाः चिरजीविनो भावश्चिरजीविता तस्या. फलं मे प्रियं संवृत्तम्। सत्यपि महति विवासनजे दु खे यन्मया प्राणधारणमक्रियत तदधुना भूयोपि भर्तृदर्शनात् तदुत्तरीयग्रहणाच्च शुभोदर्कं संवृत्तमिति सीताया अभिप्रायः। असङ्क्रान्तविलेपनामोदम् न सङ्क्रान्तो विलेपनस्याङ्गरागस्यामोदो गन्धो यस्मिन् तत्। सत्यसन्धा सत्या सन्धा. प्रतिज्ञा येषा ते। राघवा रघुवंशीयाः। प्रियजनसंसर्गसुखस्पर्शम् प्रियश्चासौ जनः प्रियजनस्तस्य य. संसर्गस्तेन सुखं स्पर्शो यस्य तत्। प्रावृत्य धारयित्वा आर्यपुत्रवक्षःस्थलपरिश्रान्तम् आर्यपुत्रस्य वक्ष.स्थल उरसि परिश्रान्तम् आयासितम् इव। अविरलसमुद्भिन्नरोमाञ्चनिरन्तरम् अविरलो घन. समुद्भिन्नः समुत्थितो यो रोमाञ्चो रोम्णामुद्रेकस्तेन निरन्तरम् अन्तररहितम् आत्मानम् उद्वहामि धारयामि। सविस्मयं साश्चर्यम्। यथा एतदुत्तरीयम् अप्राप्तमहीतलम् न प्राप्तम् अधिगतं महीतलं भूतलं येन तत्। केनापि जनेन अपहृतं गृहीतम् तथा जानामि मन्ये मे मनोरथ सङ्कल्पः प्रत्यासन्नफलः प्रत्यासन्नं निकटवर्त्ति फलं सीतासमागमरूपं यस्य सः तथाभूत.। उत्तरीयापहारः उत्तरीयस्य अपहारोऽपहरणं जलच्छायायां सलिलगतेप्रति-

स्मरसि कस्यचित् पूर्ववृत्तान्तस्य, यन्मामेवं दर्शनमात्रेणापि न सम्भावयसि।

सी—अद्यापि कीदृशः पूर्ववृत्तान्तः?

अज्जवि कीदिसो पुव्ववुत्तन्तो?

रा—अविदितमनुसृत्य चित्रकूटे
सुतनु सुमापचयाय निर्गतां त्वाम्।
कुसुममपचितं विकीर्य भूमौ
स्मरसि रसेन मया धृतं पटान्तम्॥ २१॥

सी—(विहस्य) साहसिक, अत एव दूरे परिह्रियसे।

साहसिअ अदो एव्व दूरे परिहरिअसि।

रा—कथं न किञ्चिदपि प्रतिवचनं प्रयच्छसि?

सी—आसन्ना मम दिवसावसानवेला। न युक्तं चैतदवस्थां गतमार्य-

आसण्णा मम दिअहावसाणवेला। ण जुत्त अ एतावत्थं गदं अ्अ-

बिम्बे दृश्यते, न सीता, सीता तु न दृश्यते। सिद्धाश्रमवासिभ्य. सिद्धस्य वाल्मीकिमुनेराश्रमे वसन्तीति ते सिद्धाश्रमवासिनस्तेभ्यः जनेभ्य अस्या सीताया' प्रभावः जनावलोकनाक्षमत्वरूपं सामर्थ्यं भविष्यति। प्रत्यासन्नदर्शने समीपनिरीक्षणे। पूर्ववृत्तान्तस्य पूर्वोदन्तस्य। अद्यापीति। अद्यापि इत्थं विवासितायाम् अपि कीदृश पूर्ववृत्तान्तः, एवं गते पूर्वोदन्तस्मारणं नोचितम् इति भाव.।

अ०—सुतनु! चित्रकूटे सुमापचयाय निर्गतां त्वाम् अविदितम् अनुसृत्य अपचितं कुसुमं भूमौ विकीर्य मया रसेन पटान्तं धृतं स्मरसि॥ २१॥

स०—सुतनु—शोभना तनुर्यस्याः तत्संबुद्धौ। सुमापचयाय—सुमानाम् अपचय. सुमापचयस्तस्मै। पटान्तम्—पटस्य अन्त पटान्तस्तम्।

सुम—flower. **अपचय**—plucking. **अविदितम्**—stealthily. **अपचित**—plucked. **विकीर्य**—scattering. **पटान्त**—skirt of garment.

टी०—हे सुतनु! शोभना तनु· शरीरं यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, हे शोभनाङ्गि, चित्रकूटे तन्नाम्नि पर्वते सुमापचयाय सुमाना पुष्पाणाम् अपचयाय अवचयनाय निर्गता निर्याता त्वाम् अविदितम् अज्ञातं यथा स्यात्तथा अनुसृत्य अनुगम्य अपचितम् अवचितं कुसुमं पुष्पं भूमौ पृथिव्या विकीर्य प्रक्षिप्य रसेन प्रेम्णा धृतं गृहीतं पटान्तं पटस्य अन्तं प्रान्तभागं स्मरसि किम्॥ २१॥

टी०—साहसिक अविमृश्यकारिन्! अतएव कारणात् दूरे परिह्रियसे त्यज्यसे। प्रतिवचनम् उत्तरम्। प्रयच्छसि ददासि। आसन्ना निकटस्था। दिवसावसानवेला दिवसस्यावसानं विरामस्तस्य वेला समयः। न युक्तम् अयुक्तम् एतदवस्था विरह-

पुत्रं देवताद्वितीयं कृत्वापक्रमितुम् । तत् किमत्र करिष्यामि ।
उत्तं देवदादुदिअ कदुअ अपक्कमिदुं । ता किं एत्थ करइस्सं ।
(दिशोऽवलोक्य) दिष्ट्या एष प्रियवयस्यः कौशिकः किमप्यन्वि
दिट्ठिआ एसो पिअवअस्सो कोसिओ किंवि अण्णे
ष्यन्निव कौतूहलसमावेशनिक्षिप्तलोचन इत एवागच्छति ।
संतो विअ कोदूहलसमावेसणिक्खित्तलोअणो इदो एव्व आअच्छइ,
तदपसरामि । (निष्क्रान्ता)
ता ओसरिस्सं ।

(ततः प्रविशत्यन्वेषमभिनयन् विदूषक)

वि—कुत्र नु खलु तत्रभवान् भविष्यति राजा । (परिक्रम्यावलोक्य च)
कहिं णु खु तत्तभव भविस्सदि राआ
एष प्रियवयस्यश्चिन्ताकुल इव निभृतमनोहरयाऽऽकृत्या दीर्घि
एसो पिअवअस्सो चिन्ताउलो विअ णिहुदमणोहराए आकिदीए दीहि
कातीरमलङ्करोति । तदुपसर्पामि । (उपसृत्य) जयतु भवान् ।
आतीरं अलंकरेइ, ता उवसप्पिस्स । जेदु भव ।

रा—(विलोक्य) दिष्ट्या प्रियवयस्यः कौशिकः प्राप्तः । वयस्य
कौशिक ! कुतो भवान् ?

वि—अद्य सूर्योदयप्रभृति मम त्वामन्वेषमाणस्य (?) सकलो दिवसो-
अज्ज सूरोदअप्पहुदि मम तुमं अण्णेसमाणस्स सअलो दिअहो
ऽतिक्रान्तः ।
अदिक्कंदो ।

रा—किङ्कृतोऽयमस्मदन्वेषणे भवतः प्रयासः ?

दशा गतं प्राप्तम् आर्यपुत्रं देवताद्वितीय देवता वनदेवता एव द्वितीया सहवासिनी यस्य तम् एकाकिनमित्यर्थ कृत्वा अपक्रमितुम् अपसर्तुम् । कौशिक विश्वामित्र भिन्नोऽयं कश्चिन्मुनिविशेष. । कौतूहलसमावेशनिक्षिप्तलोचन कौतूहलस्य विस्मयस्य य समावेश. सम्प्राप्तिस्तेन निक्षिप्ते विक्षिप्ते लोचने चक्षुषी यस्य सः । इत एव अत्रैव आगच्छति । तदपसरामि अस्मात्प्रदेशात्प्रदेशान्तरं यामि । अन्वेषं गवेषणम् अभिनयन् नाटयन् । तत्रभवान् अर्च्य· । चिन्ताकुल चिन्तया आकुलो-व्याकुलश्चिन्ताग्रस्त इति यावत् । निभृतमनोहरया निभृतमत्यन्तं मनोहरा रम्या तया आकृत्या शरीरेण दीर्घिकातीरं दीर्घिकाया· सरस्यास्तीरं तटम् अलङ्करोति विभूषयति ।

टी०—सूर्योदयप्रभृति सूर्योदयादारभ्य त्वाम् अन्वेषमाणस्य अन्विष्यतः । अत्रात्मनेपदं चिन्त्यम् । सकल· समग्रो दिवसोऽतिक्रान्तो गतः । किङ्कृत· किम्मूल अस्मदन्वेषणे

वि- श्रुतं मया प्राभातिके समयेऽतिमुक्तमण्डपाभ्यन्तरे प्रच्छन्न-
सुदं मए पहादए समए अदिमुत्तमंडपब्भंतरे पच्छरण
स्थितेन विस्रब्धप्रवृत्तसङ्कथानां मुनिकन्यकानामप्सरसामपि
ट्ठिदेण विस्सद्धपउत्तसंकहाणं मुणिकण्णआणं अच्छराणं वि
मुखतः किमपि तपोवनरहस्यं मन्त्र्यमाणम्। तत् तव अ
मुहादो किंवि तवोवणरहस्सं मंतिअमाणं। तं तुह अ
प्रियमासीत्। अभ्यन्तरस्थितमिव गूढगर्भमधिकतरं बाधते।
प्पिअं आसी। अब्भंतरट्ठिदं विअ गूढगब्भ अहिअदरं बाहेइ।

रा—कीदृशं तपोवनरहस्यम?

वि—भोः किं न जानासि तत्रभवता—
भो किं ण जाणासि तत्तहोदी—

रा—(कर्णौ पिधाय) स्त्रीसम्बद्धमेव तद्रहस्यम्, तदलमनेन श्रुतेन।

वि—मा भीः, रामवयस्यः खल्वहम्। न जानासि तत्रभवती पुराण-
मा भयाहि, रामवअस्सो खु अहं। ण जाणासि तत्तहोदिं पुराण-
स्वर्गदासीम्—
सग्गदासिं।

रा—(आत्मगतम्) देवगणिकासम्बद्धैषा कथा, न कश्चिद्दोषस्तदा-
कर्णने। (प्रकाशम्) कतमासौ पुराणस्वर्गदासी किमुर्वशी किं
तिलोत्तमा।

वि—न जानामि किं तिलोत्तमा सिलोत्तमेति। सा किल तत्रभवत्या-
ण आणामि किं तिलुत्तमा सिलुत्तमेत्ति। सा किल तत्तहोदीए

अस्माकम् अन्वेषणे मार्गणे प्रयासः परिश्रमः। प्राभातिके समये उषसि अतिमुक्त-मण्डपाभ्यन्तरे अतिमुक्तो माधवीलता तस्य मण्डपस्य जनाश्रयस्य अभ्यन्तरेऽन्तः प्रच्छन्नस्थितेन प्रच्छन्नं सुगुप्तं यथा स्यात्तथा स्थितेन विस्रब्धप्रवृत्तसङ्कथानां विस्रब्धं विश्वस्तं यथा स्यात्तथा प्रवृत्ताः सङ्कथा वार्त्तालापो यासां तासाम्। मुनिकन्यकानाम् तथा अप्सरसां देवाङ्गनानाम् अपि मुखतः किमपि तपोवनरहस्यम्। अभ्यन्तर-स्थितं गूढगर्भम् इव अभ्यन्तरस्थितो मूढगर्भ इवेत्युचितः पाठः। तद्रहस्यं मां बाधते पीडयति, यथाऽभ्यन्तरस्थितो मूढगर्भो जननीं पीडयति तद्वदिदं रहस्यं हृदि स्थितं मां बाधते। स्त्रीसंबद्धमेव तद्रहस्यम्। अनेन रामस्य चरित्रोत्कर्षो दर्शितः। राम-वयस्यः खल्वहम्, तवाखिलं चरित्रादिकं जानामीति कौशिकस्याभिप्रायः। देव-गणिकासम्बद्धा देवाङ्गनाविषयत्वादस्याः कथायाः श्रवणे न मम कोपि दोष इति वक्तुर्हृदयम्। तत्रभवत्याः पूज्यायाः चिरकालवियुक्तायाः अनल्पविरहिण्याः विदेह-राजतनयायाः विदेहानां राजा विदेहराजस्तस्य या तनया पुत्री तस्याश्चरितं

श्चिरकालवियुक्ताया विदेहराजतनयायाश्चरितमनुष्ठाय प्रिय-
चिरकालविउत्ताए विदेहराअतणआए चरिदं अणुचिट्ठिय पिअ-
वयस्यमुपहसितुमिच्छति ।
वयस्स उपहसिदु इच्छइ ।

रा—(आत्मगतम्) कष्ट ! सम्यगुपलक्षितं कौशिकेन । अन्यथा हि दृश्यमाने प्रियासन्निधानाभिज्ञाने स्वयं न दृश्यत इत्यसम्भाव्य मेतन्मानुषीषु । सर्वथा वञ्चितोऽस्मि कामरूपिण्या तिलोत्तमया ।

तृषितेन मया मोहात् प्रसन्नसलिलाशया ।
अञ्जलिर्विहितः पातुं कान्तारमृगतृष्णिकाम् ॥ २२ ॥

(उत्तरायमवलोक्य) कथमुत्तरीयमाप निर्मितमतिमायाविन्या । अहो परवञ्चनायामतिमहन्नैपुणम् ।

भूमिकाम् अनुष्ठायाभिनीय प्रियवयस्यं त्वाम् उपहसितुम् इच्छति । 'उपलक्षितं ज्ञातम् । अन्यथा प्रियासन्निधानाभिज्ञाने प्रिया सीता तस्या. सन्निधानं सामीप्य तस्याभिज्ञाने चिह्ने दृश्यमाने विलोक्यमाने स्वयं न दृश्यते नयनविषयं न यातीत्ये-तन्मानुषीषु लौकिकासु स्त्रीषु असम्भाव्य न सङ्घटते । कामरूपिण्या यथाभिलषित-रूपान्तरग्राहिण्या तिलोत्तमया तिलोत्तमानाम्न्या देवाङ्गनया वञ्चितोऽस्मि प्रतारितोऽस्मि ।

अ०—तृषितेन मया प्रसन्नसलिलाशया मोहात् कान्तारमृगतृष्णिकां पातुम् अञ्जलिः विहितः ॥ २२ ॥

स०—प्रसन्नसलिलाशया–प्रसन्नं च तत् सलिलं तत् प्रसन्नसलिलं तदर्थं या आशा सा प्रसन्नसलिलाशा तया । कान्तारमृगतृष्णिकाम्–कान्तारे या मृग-तृष्णिका सा कान्तारमृगतृष्णिका ताम् ।

तृषित—thirsty. **प्रसन्न**—transparent. **सलिल**—water. **आशा**—hope. **मोह**—delusion. **मृगतृष्णिका**—water of a mirage. **अञ्जलि**—folded hands

टी०—तृषितेन पिपासितेन मया प्रसन्नसलिलाशया प्रसन्नं निर्मलञ्च तत् सलिलं तत् प्रसन्नसलिलं तदर्थं या आशा सा प्रसन्नसलिलाशा तया । कान्तारमृग-तृष्णिकाम् कान्तारे या मृगतृष्णिका मिथ्याऽध्यवसितं जलं ता पातुं मयाञ्जलिर्विहित. । मरुस्थले ग्रीष्मघर्मसन्तापाद् भासमानं जलं मृगा पातुं धावन्ति, परमार्थतस्तु तत्र सलिलाभावान्निष्फलप्रयासा पीडामुद्वहन्ति, तथैव मयापि तिलोत्तमाया सीताध्यवसायो मोहात्कृतः, तदर्थञ्च सर्वोऽपि यत्नो व्यर्थ एव ॥ २२ ॥

टी०—निर्मितं रचितम् अतिमायाविन्या मायावत्या । परवञ्चनाया परव्या-

वि—भो वयस्य! विलक्षमुख इव दृश्यसे। किं तया वञ्चितोऽसि?

भो वयस्स! विलक्खमुहो विअ दीससि। किं ताए वञ्चिदोसि?

रा—वञ्चितः कृतोऽस्मि।

वि—किं मया श्रुतं रहस्यमन्यथा भवति?

किं मए सुदं रहस्सं अण्णहा होदि?

(नेपथ्ये)

सन्ताप्य लोकमखिलं निरवग्रहेण
तीव्रो नरेश्वर इव प्रथमं स्वधाम्ना।
सोऽयं वयःपरिणतेरिव शान्ततेजाः
सायं मृदुर्भवति तिग्मरुचिः क्रमेण॥ २३॥

रा—(निर्वर्ण्य) अस्तं गच्छति भगवान् दिवाकरः।

प्रियजनरहितानामङ्गुलीभिर्वधूना-
मवधिदिवससङ्ख्याव्यापृताभिः सहैव।

मोहने नैपुणं चातुर्यम्। विलक्षमुख विलक्षं विस्मयान्वित मुखं यस्य स। वञ्चित प्रतारितः। रहस्यं मन्त्रणम्। अन्यथा भवति विपरीततामुपैति।

अ०—सः अय तिग्मरुचि. निरवग्रहेण स्वधाम्ना अखिलं लोकं प्रथमं सन्ताप्य वय परिणते· क्रमेण शान्ततेजा. तीव्र नरेश्वरः इव सायं मृदु· भवति॥२३॥

स०—तिग्मरुचि—तिग्मा रुचिर्यस्य स.। निरवग्रहेण—निर्गतोऽवग्रहो यस्मात्स निरवग्रहस्तेन। वय परिणते—वयस. परिणतिः वय परिणतिस्तस्या·। शान्ततेजाः—शान्तं तेजो यस्य स·।

तिग्मरुचि—hot-rayed sun. **निरवग्रह**—irresistible. **धाम**—lustre. **अखिल**—entire. **सन्ताप्य**—having scorched. **वय.परिणति**—ripeness of age. **क्रमेण**—in due course of time. **शान्ततेजाः**—with splendour diminished. **तीव्र**—violent. **नरेश्वर**—king, ruler of men. **सायम्**—towards eventide. **मृदु**—mild.

टी०—सोऽयं तिग्मरुचि· तिग्मा प्रचण्डा रुचयो दीप्तय· यस्य स चण्डांशुः सूर्यः निरवग्रहेण प्रतिबन्धरहितेन स्वधाम्ना निजेन तेजसा अखिलं सर्वं लोकं भुवन सन्ताप्य तापयित्वा वयःपरिणते. वयस. आयुषः परिणति. परिपाकस्तस्या क्रमेण शान्ततेजाः शान्तं शममुपगतं तेजो यस्य स· तीव्रः कठोरशासनो नरेश्वर इव नृप इवं सायम् अस्तमनसमये मृदु· कोमलो भवति। यथा हि तीव्रोपि नृपो वयसः परिणामाच्छान्ततेजा जायते तथैव तीव्रांशुरपि सहस्ररश्मि. सायंसमये आयुष परिपाकात्सह्यातपो भवतीति निष्कर्ष॥ २३॥

टी०—निर्वर्ण्य विलोक्य भगवान् दिवाकरो भास्करः अस्तं गच्छति

व्रजति किरणमालिन्यस्तमेकैकशोऽस्मिन्
सरसकमलपत्रश्रेणयः सङ्कुचन्ति ॥ २४ ॥

अपि च,—

आकर्षात् प्रग्रहाणां नियमितगतयो नोदितास्तोत्रपातै-
र्नैव स्थातुं न यातुं सचकितचरणाः सारथेः पारयन्तः ।
दुर्विन्यस्तैः खुराग्रैर्विषमपारसरादस्तशलस्य शृङ्गा
द्वाहन्ते वारिराशिं कथमपि विधुरा वाजिनस्तिग्मरश्मेः ॥२५॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति चतुर्थोऽङ्कः ।

अस्त याति

अ०—प्रियजनरहितानां वधूनाम् अवधिदिवससङ्ख्याव्यापृताभि अङ्गुलीभिः सहैव अस्मिन् किरणमालिनि अस्तं व्रजति (सति) सरसकमलपत्रश्रेणयः एकैकश सङ्कुचन्ति ॥ २४ ॥

स०—प्रियजनरहितानाम्—प्रियश्चासौ जन· प्रियजनस्तेन रहितास्तासाम् । अवधिदिवससङ्ख्याव्यापृताभि·—अवधिदिवसाना या सङ्ख्या तस्या व्यापृतास्ताभि· । सरसकमलपत्रश्रेणयः—रसेन सह वर्तन्त इति सरसानि, कमलाना पत्राणि कमलपत्राणि, सरसानि च यानि कमलपत्राणि तानि सरसकमलपत्राणि तेषा श्रेणयः ।

रहित—separated. **अवधि**—period. **सङ्ख्या**—reckoning. **व्यापृत**—engaged. **अङ्गुली**—finger. **किरणमालिन्**—sun. **सरस**—fresh. **कमल**—lotus. **पत्र**—petal. **श्रेणी**—row. **एकैकश·**—one by one. **सङ्कुचन्ति**—contract.

टी०—प्रियजनरहिताना प्रियश्चासौ जन प्रियजनस्तेन रहिताना वियुक्तानां वधूना स्त्रीणाम् अवधिदिवससङ्ख्याव्यापृताभि· अवधिदिवसाना देशान्तरं गतस्य पत्यु प्रतिनिवृत्तिदिनाना या सङ्ख्या परिगणनं तस्या व्यापृताभिः लग्नाभिः अङ्गुलीभि· सहैव सार्धमेव अस्मिन् किरणमालिनि अंशुमालिनि सूर्ये अस्तं व्रजति अस्तमिते सति सरसकमलपत्रश्रेणय· रसेन जलेन सह वर्तन्त इति सरसानि जलार्द्राणि यानि कमलाना पद्माना पत्राणि दलानि तेषां श्रेणयः पङ्क्तय· एकैकश· क्रमशः सङ्कुचन्ति निमीलन्ति ॥ २४ ॥

वियोगिनीकर्तृकम् अवधिदिवसगणनमन्यत्रापि दृश्यते । तथा च शकुन्तलाया दुष्यन्त आह—

एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं नामाक्षरं गणय गच्छसि यावदन्तम् ।
तावत्प्रिये मदवरोधगृहप्रवेशं नेता जनस्तव समीपमुपैष्यतीति ॥

अ०—सारथे प्रग्रहाणाम् आकर्षात् नियमितगतय तोत्रपातै नोदिता सचकितचरणा विधुरा. तिग्मरश्मे वाजिन. नैव स्थातुं न (च) यातुं पारयन्तः विषमपरिसरात् अस्तशैलस्य शृङ्गात् दुर्विन्यस्तैः खुराग्रैः वारिराशिं कथम् अपि गाहन्ते ॥ २५ ॥

स०—नियमितगतय.—नियमिता गतिर्येषा ते । तोत्रपातै—तोत्रस्य पाता· तोत्रपातास्तै । सचकितचरणा—सचकिता. चकितेन सह वर्तमानाश्चरणा येषा ते । तिग्मरश्मे—तिग्मा रश्मयो यस्य स तिग्मरश्मिस्तस्य । विषमपरिसरात्—विषम. परिसरो यस्य तस्मात् ।

प्रग्रह—reins. **आकर्ष**—drawing. **नियमित**—restrained. **तोत्र**—goading pike. **विधुर**—bewildered. **तिग्मरश्मि**—hot-rayed sun. **वाजिन्**—horse. **विषम**—rugged. **परिसर**—border. **अस्तशैल**—western hill. **शृङ्ग**—peak. **दुर्विन्यस्त**—placed falteringly. **खुराग्र**—hoofs. **वारिराशि**—ocean. **गाहन्ते**—plunge.

टी०—सारथेररुणस्य प्रग्रहाणा रश्मीनाम् आकर्षाद् आकर्षणवशात् नियमितगतयः नियमिता नियन्त्रिता गतिश्चलनं येषा ते । तोत्रपातैः तोत्रस्य पातै पातनै. नोदिता प्रेरिता. सचकितचरणाः चकितेन भयेन सह वर्तमाना· चरणाः पादा येषा ते । विधुरा व्याकुलास्तिग्मरश्मे· सूर्यस्य वाजिनोऽश्वा नैव स्थातुं न च यातुं पारयन्त. शक्नुवन्तः विषमपरिसरात् विषमो निम्नोन्नतः परिसरः समीपवर्ती प्रदेशो यस्य तस्मात् । अस्तशैलस्य अस्ताचलस्य शृङ्गात् शिखरात् दुर्विन्यस्तै. दु खेन संस्थापितैः खुराग्रै. खुराणाम् अग्रभागै. वारिराशिम् अम्बुनिधिम् अवगाहन्ते प्रविशन्ति ॥ २५ ॥

पञ्चमोऽङ्कः

(तत प्रविशति विदूषक.)

वि—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) **आसन्नस्तपोधनानां सम्पातसमयः, तत्**
आसण्णो तपोधणाण संपातसमओ, ता

त्वरतु भवान्।
तुवरेदु भवं।

(तत प्रविशति राम)

रा—सवनमवसितं हुतं कृशाना-
वुदयगत समुपासितो विवस्वान्।
इति विधिमवसाय्य वासरादौ
नियमधनानहमागतः प्रणन्तुम् ॥ १ ॥
एतदास्थानमण्टपम्, प्रविशतु भवान्।
एदं अत्थाणमंटपं, पविसदु भवं।

तत प्रविशतीति। अत्रोद्वेगवतो रामस्य विनोदाय विदूषकप्रवेशो नितान्तमभिमतः, निर्वेदातिशयपरिहारायोचित एव तादृशस्य पात्रस्य प्रवेश.। विदूषकलक्षणं यथा दर्पणे—"कुसुमवसन्ताद्यभिध· कर्मवपुर्वेषभाषाद्यै। हास्यकर· कलहरतिर्विदूषकः स्यात्स्वकर्मज्ञ."। अन्यत्राप्युक्तम् 'विकृताङ्गवचोवेषैर्हास्यकारी विदूषक.।' तपोधनाना तप एव धनं येषा तेषा तापसानामित्यर्थ·। सम्पातसमय· सम्भूयोपस्थानकाल। आसन्न समीपवर्ती।

अ०—सवनम् अवसितम्, कृशानौ हुतम्, उदयगतः विवस्वान् समुपासितः, इति वासरादौ विधिम् अवसाय्य नियमधनान् प्रणन्तुम् अहम् आगतः ॥ १ ॥

स०—नियमधनान्—नियम एव धनं येषा तान्।

सवन—bath. **अवसितम्**—is over. **कृशानु**—fire. **उदयगत**—the rising. **विवस्वान्**—sun. **समुपासित**—properly worshipped. **वासर**—day. **आदि**—beginning. **विधि**—rite. **अवसाय्य**—having concluded. **नियमधन**—the ascetics who regard self control as their wealth. **प्रणन्तुम्**—to pay homage.

टी०—सवनं स्नानं अवसितं समाप्तम्। कृशानौ अग्नौ हुतं घृतमिश्रितस्य चरोर्निक्षेपः कृत। उदयगत उदयाचलस्थः विवस्वान् भास्कर. समुपासितः सम्यक् पूजित.। इति एवं वासरादौ वासरस्य दिवसस्य आदौ आरम्भे विधिं कृत्यम् अव

रा—(प्रविष्टकेन चिन्ता नाटयन्)

आ ! आश्चर्यमस्माकं किं वृत्तमतीतेऽह्नि ?

अतिप्रसादादसतीव तस्मिन्
दृष्टा मया वारिणि पङ्कजाक्षी।
लम्बालकं पाण्डुरपीनगण्डं
प्रसादरम्यं वदनं वहन्ती ॥ २ ॥

अथ वा विलोक्यते तिलोत्तमया कृतोऽयं परिहास इति।

तस्याः स्वहस्तरचितामिव कुन्दमालां
सादृश्यवन्ति सिकतासु पदानि तानि।

साग्य समाप्य नियमधनान् नियमाः संयमादय एव धनं येषां तान् मुनीन् प्रणन्तुम् अभिवादयितुम् अहम् आगतोऽस्मि ॥ १ ॥

टी०—आस्थानमण्टपम् आतिष्ठन्त्यत्रेति आस्थानम् तस्य मण्टपं मण्डपं जनाश्रयः अत्र मण्टपशब्द प्रान्तिक मण्डपार्थे रूढ इति केचित्। प्रविष्टकेन प्रवेशनेन चिन्ता स्मृतिं नाटयन् अभिनयन्। आश्चर्यं विस्मयः। किं वृत्तं किं भूतम्। अतीते गते अहनि दिवसे।

अ०—अतिप्रसादात् असति इव तस्मिन् वारिणि लम्बालकं पाण्डुरपीनगण्डं प्रसादरम्य वदनं वहन्ती पङ्कजाक्षी मया दृष्टा ॥ २ ॥

स०—लम्बालकम्—लम्बा अलका यत्र तत्। पाण्डुरपीनगण्डम्—पाण्डुरौ पीनौ गण्डौ यस्य तत्। प्रसादरम्यम्—प्रसादेन रम्यम्। पङ्कजाक्षी पङ्कजे इवाक्षिणी यस्याः सा।

अतिप्रसाद—extreme transparence. **वारि**—water. **अलक**—tresses. **पाण्डुर**—palish. **पीन**—fleshy. **गण्ड**—cheek. **पङ्कजाक्षी**—lotus-eyed.

टी०—भूतमाश्चर्यं वर्णयति—अतिप्रसादात् अत्यन्तं नैर्मल्यात् असतीव अविद्यमान इव तस्मिन् वारिणि सलिले दीर्घिकाजल इत्यर्थः। पयसो विमलत्वाद्दुर्लक्ष्यत्वमिति भाव। लम्बालकं लम्बा लम्बमाना अलकाः केशा यत्र तत्। पाण्डुरपीनगण्डं पाण्डुरौ श्वेतपीतौ पीनौ पीवरौ गण्डौ कपोलौ यत्र तत् तादृशम्। अत्र विरहत्वात्कपोलयो पाण्डुरत्वं भर्तुस्सान्निध्यात्पीनत्वमिति विशेषणद्वयस्य सार्थकत्वं ज्ञेयम्। अत एव प्रसादरम्यं प्रसादेन प्रसन्नतया रम्यं रमणीयं वदनं मुखं वहन्ती धारयन्ती पङ्कजाक्षी पङ्कजे कमले इवाक्षिणी नयने यस्याः सा कमललोचना सीता मया दृष्टेत्याश्चर्यम् ॥ २ ॥

टी०—अथ वेति। विलोक्यते उन्नीयते सम्भाव्यते इति वा। तिलोत्तमया देवगणिकया अयं परिहासः उपहासः सलिले सीताप्रतिबिम्बदर्शनरूप कृतः।

अ०—देवगणिका तस्याः स्वहस्तरचिताम् इव कुन्दमालाम्, सिकतासु

छायां च देवगणिका विदधातु येन
रामं कथं स्पृशति हस्तपटान्तवातैः ॥ ३ ॥

(चिन्तां नाटयति)

वि—एष सचिन्त इव, अद्य तदुपविश्य निर्बन्धयिष्यामि । (उपविश्य)
एसो सचिन्तो विअ, अज्ज ता उपविसिअ निब्बन्धइस्सम् ।
भो भो वयस्य, मा त्वमत्र स्थितः खलु कुत्र स्थितः खलु त्वं
भो भो वअस्स, मा तुमं एत्थ ठिदो खु कहि ठिदो खु तुमं
नवमेघस्निग्धश्यामलः परिणद्धमुक्ताहारोऽत्यन्तसमुन्नद्धदुरारो
णवमेहसिणिद्धस्सामलो परिणद्धमुत्ताहारो अच्चंदसमुण्णद्धदुरारो-
हाणामिन्द्रनीलमयानां भवनस्तम्भानामन्यतम इव मम हृदय-
हाणं इंदनीलमआणं भवणक्कंभाणं अण्णतमो विअ मम हिअअ

तानि सादृश्यवन्ति पदानि, छायां च येन (कारणेन) विदधातु, हस्तपटान्तवातैः रामं कथं स्पृशति ॥ ३ ॥

स०—स्वहस्तरचिताम्—स्वस्य हस्तेन रचिता ताम् । हस्तपटान्तवातैः—हस्ते धृतः पटान्त हस्तपटान्तस्तस्य वातास्तै ।

देवगणिका—celestial courtezan. कुन्दमाला—jasmine garland, a garland of the Kunda flowers. सिकता—sand. पद—impressions of feet. छाया—reflection. पटान्त—skirt of the garment.

टी०—देवगणिका स्वर्वेश्या तिलोत्तमा तस्याः सीतायाः स्वहस्तरचिता स्वस्य हस्तेन करेण रचितामुद्ग्रथिताम् इव जानकीकरनिर्मितमाल्यसमानाकारा कुन्दमाला कुन्दकुसुमस्रजं विदधातु विरचयतु, तुल्यकौशलतः कुन्दमाला तिलोत्तमयापि समुद्ग्रथितुं शक्या, सिकतासु बालुकासु सादृश्यवन्ति सीतापदसमानानि पदानि चरणचिह्नानि सा विदधातु, पदविन्यासमाम्यमपि शक्यं सम्भवितु कर्तुं वा, छाया दीर्घिकाजले सीताप्रतिबिम्बं विदधातु पातयितुं समर्था येन सीताध्यवसायो मे स्यात्, परं हस्तपटान्तवातैः हस्ते करे धृतो यः पटान्तो वसनप्रान्तभागस्तस्य वातैः पवनैः रामं कथं स्पृशति । आसक्तिविमुखस्य रामस्योपगूहनं सर्वथाऽशक्यम् । एवंविधे कर्मणि तिलोत्तमा निष्प्रभावेति रामस्याशय ॥ ३ ॥

एष इति । एष रामः । सचिन्त इव चिन्तया सह वर्तत इति सचिन्तः, चिन्ताग्रस्त इव दृश्यत इति शेषः । उपविश्य स्थित्वा निर्बन्धयिष्यामि सातिशयं प्रार्थयिष्ये । अत्र स्थितः खलु कुत्र स्थितः खलु यत्र तत्र स्थितः त्वं नवमेघस्निग्धश्यामलः नवो नूतनो नो मेघस्तद्वत् स्निग्धः सान्द्रः श्यामलश्च श्यामवर्णश्च । परिणद्धमुक्ताहारः परिणद्धः परितो नद्धो धृतो मुक्ताहारो मुक्ताभिरुद्ग्रथितो हारो दाम

विभ्रममुत्पादयसि । तदेतस्य लक्ष्मीनिवासभवनस्य सेवासमय-
विब्भमं उप्पादेसि । ता एदस्स लक्खीणिवासभवणस्स सेवासमअ-
समुपागतसामन्तनरेन्द्रमधुरशब्दोपगीतस्यास्थानदासेरमण्टप-
समुवागदसामंतणरिंदमहुरसद्दोपगीतस्स अत्थाणदासेरमंडप-
पुण्डरीकस्य कर्णिकामण्डल इवैतस्मिन् सिंहासने मधुमथन-
पुण्डरीअस्स कण्णिआमंडले विअ एदस्सि सिंहासणे महुमहण-
नाभिकमलकर्णिकासमारूढस्य भगवतः पितामहस्य महत्त्वमधि-
णाभिकमलकण्णिआसमारूढस्स भअवदो पिदामहस्स महत्तणं अधि-
क्षिपन्नुपविष्टो भव ।
क्खिवन्तो उवविठ्ठो होहि ।

रा—यथाह भवान् । (उपविश्य चिन्ता नाटयन्) अद्याहमभिनवसुख-
दुःखस्य सचेतन इवास्मि संवृत्तः । (ध्यानमभिनीय हस्तं च हृदये
निवेश्य)

आसीदियत्सु दिवसेषु निरस्तज्ञान-
नैराश्यलुप्तमनसो न सुखं न दुःखम् ।

येन सः । अत्यन्तसमुन्नद्धदुरारोहाणाम् अत्यन्तम् अतिमात्रं समुन्नद्धाः समुन्नताः अत एव दुरारोहा दुःखेनारोढुं शक्यास्तेषाम्, इन्द्रनीलमयानाम् इन्द्रनीलमणिनिर्मितानां, भवनस्तम्भानां प्रासादस्थूणानाम् अन्यतम एकतम इव हृदयविभ्रमं मनोविक्षोभम् उत्पादयसि जनयसि । अत्रेन्द्रनीलमणिमये प्रासादस्तम्भे रामस्य सादृश्यं विदूषकप्रतिभानुकूलम्, नवमेघस्निग्धश्यामलत्वाद् रामस्य नीलमयभवनस्तम्भानामन्यतमेन साम्यमुत्प्रेक्षितम् । एतस्य पुरोवर्त्तिनः लक्ष्मीनिवासभवनस्य लक्ष्मीनिवासनाम्नः प्रासादस्य सेवासमयसमुपागतसामन्तनरेन्द्रमधुरशब्दोपगीतस्य सेवासमये सेवाकाले समुपागताः समुपेताः ये सामन्तनरेन्द्रा माण्डलिका राजानस्तेषा मधुरा प्रिया ये शब्दास्तैः उपगीतस्य शब्दायमानस्य, आस्थानदासेरमण्टपपुण्डरीकस्य आस्थानं सभास्थानं तत्र ये दासेराः सेवापुरुषास्तेषा मण्टपं मण्डलमेव पुण्डरीकं कमलं तस्य, कर्णिकामण्डले बीजकोषे इव एतस्मिन् सिंहासने, मधुमथननाभिकमलकर्णिकासमारूढस्य मधुमथनो मधुसूदनस्तस्य या नाभिस्तत्र यत् कमलं पुण्डरीकं तस्य या कर्णिका बीजकोषस्तां समारूढस्य समारुह्य स्थितस्य भगवतः पूज्यस्य पितामहस्य ब्रह्मणः महत्त्वं महिमानम् अधिक्षिपन् तिरस्कुर्वन् उपविष्टः स्थितो भव ।

अद्येति । अभिनवसुखदुःखस्य अभिनवं नूतनञ्च यत्सुखदुःखं तस्य सचेतनः ज्ञातेवास्मि संवृत्तः । वस्तुतः पूर्वं मम सुखदुःखज्ञानं नासीदिदानीन्तु तत्संवृत्तमिति रामस्याभिप्रायः ।

छायादिदर्शनवलादधुना मनो मे
दुःखं सुखञ्च परिगृह्य पुनः प्रसूतम् ॥ ४ ॥

(चिन्ता नाटयति)

वि—(निर्वर्ण्यात्मगतम्) अहो! अस्य साम्प्रतमभिप्रायं लक्षयिष्ये।
अहो! से संपद अभिप्पाअं लक्खइस्सम्।

(प्रकाशम्) भो राजन्, एत आसनकेसरिणो गुरुतरभारोद्वहन-
भो राअ, एदे आसनकेसरिणो गुरुदरभरुव्वेहण-

जातपरिश्रमा इव मुखविवरविनिर्गतमुक्ताकलापच्छलेन फेन-
जादपरिस्समा विअ मुहविवरविणिग्गअमुत्ताकलावछलेन फेण-

धारामुद्वमन्ति, तथा तर्कयामि बाहुयुगलेन पृथिवीं हृदयेन
धारं उव्वमंति, तह तक्केमि बाहूजुअलेण पुढवीं हिअएण

पृथिवीदुहितरमुद्वहन्नतीव गुरुतरः संवृत्त इति।
पुढवीदुहिदरं उव्वहंतो अदीव गुरुअरो संवुत्तोत्ति।

अ०—इयत्सु दिवसेषु निरस्तजाने: नैराश्यलुप्तमनस न सुखं न दुःखम् आसीत्। अधुना छायादिदर्शनबलात् मे मनः दुःखं सुखं च परिगृह्य पुनः प्रसूतम्॥ ४ ॥

स०—निरस्तजाने:—निरस्ता जाया येन तस्य। नैराश्यलुप्तमनस:—नैराश्येन लुप्तं मनो यस्य तस्य। छायादिदर्शनबलात्—छायादेर्दर्शनस्य बल तस्मात्।

निरस्तजानि—one who had deserted his wife **नैराश्य**—despair. **छाया**—reflection. **प्रसूत**—generated.

टी०—इयत्सु दिवसेषु सीतापरित्यागदिनात्प्रभृति अद्यावधिवासरेषु निरस्तजानेः निरस्ता विवासिता जाया पत्नी येन तस्य, नैराश्यलुप्तमनसः निराशस्य भावो नैराश्यम् आशाराहित्यं तेन लुप्तं विकृतिं गतं मनो यस्य तस्य, मम न सुख न दुःखम् आसीत् सुखदुःखे नाभूताम्, सीताविषयकशोकातिरेकात् मनसः स्वविषयेष्वप्रवृत्तित्वम्, तदेव कविना लुप्तत्वेनोत्प्रेक्षितम्। अधुना साम्प्रतं छायादिदर्शनबलात् दीर्घिकाया सीताप्रतिबिम्बनिरीक्षणवशात् मे मनः दुःखं सुखं च परिगृह्य दुःखसुखरूपमाधाय पुनः प्रसूतं पुनरुत्पन्नम्। अत्र मनसो लुप्तत्वं प्रसूतत्वं च कविकल्पनासिद्धमेव, वस्तुतस्तु मनसो लुप्तिप्रसूत्यविषयत्वमेव ॥ ४ ॥

टी०—निर्वर्ण्य विचार्य। आत्मगतं स्वगतम्। अभिप्रायम् आशयम्। लक्षयिष्ये आकारेङ्गितादिभिरवधारयितुं यतिष्ये। आसनकेसरिणः आसनमुद्वोढुं कल्पिता: सिंहाः। गुरुतरभारोद्वहनजातपरिश्रमा: गुरुतरस्य महत्तरस्य भारस्य भरस्योद्वहनेन उत्थापनेन जात: समुद्भूत परिश्रम आयासो येषा ते तथाभूता:। मुखविवरविनिर्गतमुक्ताकलापच्छलेन मुखविवरात् आननबिलाद् विनिर्गता विनिर्याता ये मुक्ताकलापा मुक्तानां कलापाः समूहास्तेषां छलेन व्याजेन फेनधाराम् फेनस्य

रा—(आत्मगतम्) सीताकथामुपश्रुत्य कौशिको नूनं जिज्ञासते; एष बालमित्रम्, तदस्मै यथास्थितं निवेदयामि। (प्रकाशम्) वयस्य, अस्त्येतत् स्मराम्यहमविच्छेदेन वैदेहीम्।

वि—किं दोषत उत गुणतः?
किं दोसदो आदु गुणदो?

रा—न दोषतो नापि गुणतः।

वि—एतदुभयमुज्झित्वा कथं सीमन्तिन्यः स्मर्यन्ते?
एदं उभयं उज्झिअ कहं सीमन्तिणीओ सुमरीअन्ति?

रा—अन्यदम्पतीविषय एव कारणानुरोधी प्रेमावेशः, सीतारामयोस्तु न तथा।

दुःखे सुखेष्वप्यपरिच्छदत्वा-
दसूच्यमासीच्चिरमात्मनीव।

समुद्रकफस्य धारा राजिम् उद्वमन्ति उद्गिरन्ति। तथा तर्कयामि सम्भावयामि बाहुयुगलेन भुजद्वयेन पृथिवीं, हृदयेन चेतसा पृथिवीदुहितरं सीताम्, उद्वहन् दधान अतीवात्यन्तं गुरुतर. संवृत्त सञ्जात·। हृदि सीतोद्वहनाद् भुजयो. पृथिवीधारणाच्च रामस्य भारातिशयेनासनकेसरिणा महान् परिश्रमो जात·, अत एव सिंहाना दशनव्यपदेशाय मुखविवरे निहितस्य मुक्ताकलापस्य व्याजेन फेनोद्गमत्वम् उत्प्रेक्षितम्।

टी०—सीताकथाम् उपश्रुत्याकर्ण्य। जिज्ञासते ज्ञातुमिच्छति। बालमित्रं बालसख·। अविच्छेदेन सन्ततम्। उभयं गुणदोषावित्यर्थ। उज्झित्वा विसृज्य। सीमन्तिन्य· स्त्रिय। अन्यदम्पतीविषये अन्यौ मदतिरिक्तौ यौ दम्पती जायापती तद्विषये एव प्रेमावेशः स्नेहातिशय. कारणानुरोधी कारणसम्बन्धेन वर्तते, सीतारामयोस्तु तथा न, अहेतुक एव सीतारामयो. प्रीत्यतिशय, न तु गुणसम्बन्धेन वर्त्तते इति रामस्याभिप्रायः। एतदनुरूप एवार्थो भवभूतिनोत्तररामचरिते समर्थितः—

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोपि हेतु-
र्न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतय. संश्रयन्ते।

अ०—दुःखे सुखेषु अपि अपरिच्छदत्वात् असूच्यं दोषगुणानपेक्षः निर्व्याजसिद्धः मम भावबन्धः तस्यां चिरम् आत्मनि इव स्थित आसीत्॥ ४॥

स०—अपरिच्छदत्वात्—परिच्छदस्य भावः परिच्छदत्वम् न परिच्छदत्वम् अपरिच्छदत्वं तस्मात्। असूच्यम्—न सूच्यम्। दोषगुणानपेक्ष·—गुणाना दोषानाञ्च नास्त्यपेक्षा यस्य स.। निर्व्याजसिद्ध —निर्व्याजं सिद्ध.।

अपरिच्छद—not concealed, visible. असूच्य—unproclaimed. चिरम्—for long. अनपेक्ष—unmindful. निर्व्याज—without any cause. सिद्ध—established. भावबन्ध—bond of affection.

तस्यां स्थितो दोषगुणानपेक्षो
निर्व्याजसिद्धो मम भावबन्धः ॥ ५ ॥

वि—मा सुमं वैदेहीमलीकमधुरवचनैरस्माद्दशं वञ्चयसि । स
मा सुमं वैदेहिं अलिअमहुरवअणेहि अहारिसं वंचेसि । सो
खलु त्वं देवीमन्तरेण—
खु तुमं देविं अन्तरेण—

रा—नैवमध्यवसितं—एकान्ते सीतानिरपेक्षो राम इति ।

अन्तरिता अनुरागा भावा मम कर्कशस्य बाह्येन ।
तन्तव इव सुकुमाराः प्रच्छन्नाः पद्मनालस्य ॥ ६ ॥

स्थित—centred.

टी०—दुःखे सुखेष्वपि अपरिच्छिदत्वात्सुलक्ष्यत्वात् असूच्यं न सूच्यं न निरूपणीयमित्यसूच्यं यथा स्यात्तथा दोषगुणानपेक्ष दोषान् कोपादीन् गुणान् माधुर्यादीन् अनपेक्ष्य स्थितः निर्व्याजसिद्ध स्वभावसिद्ध. मम भावबन्ध स्नेहातिशय तस्या सीताया चिरम् आत्मनीव स्थित । यथा स्वात्मनि दोषगुणानपेक्षयैव प्रीतिस्तद्वन्ममापि सीताया दोषगुणाननुरोधी प्रेमावेश । दोषास्सीताया मम प्रणयं नापकर्षन्ति नैव च गुणा भूयसा प्रीतिं संवर्द्धयन्ति, तस्या हि मम पक्षपातस्याहेतुत्वात्, तथा चोक्तमुत्तररामचरिते —

अहेतु· पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया ।
स हि स्नेहात्मकस्तन्तुरन्तर्मर्माणि सीव्यति ॥

टी०—मा सुममिति—यथा सुमं कुसुमं पुष्पकोमलाङ्गीमित्यर्थ., वैदेही सीताम् अलीकमधुरवचनै· अलीकैरसत्यैर्मधुरैः प्रियैर्वचनैर्वाक्यैर्वञ्चयसि, अत्र भूतार्थे वर्त्तमानप्रयोगः, वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति सूत्रोक्ते । तथाऽस्माद्दशं जनं मिथ्योक्तिभिर्वञ्चयितुं न यतस्वेति भावः । देवीमन्तरेण सीतात्यागानन्तरं सीता विना यत्त्वं दिवसानगमयोऽतोऽनुमीयते तव सीताविषयक. प्रणयो वचस्येव न तु चेतसीति विदूषकस्याभिप्राय. । नैवमिति । अध्यवसितम् एवं न, तवैवंरूपम् अध्यवसितं निश्चयो न युक्तम्, एकान्ते सीतानिरपेक्षो राम., अत्यन्तं सीतावियोगेनाखिन्नमना राम इति निश्चयोऽयुक्तः । तदेव दर्शयति .—

अ०—अनुरागाः अन्तरिताः, बाह्येन कर्कशस्य मम सुकुमाराः भावाः पद्मनालस्य तन्तवः इव प्रच्छन्नाः ॥ ६ ॥

अनुराग—affection. **अन्तरित**—suppressed. **बाह्य**—exterior. **कर्कश**—harsh. **सुकुमार**—tender. **भाव**—feeling. **पद्मनाल**—lotus-stalk. **तन्तु**—filament. **प्रच्छन्न**—concealed.

टी०—अनुरागाः प्रीतयः अन्तरिता. प्रच्छन्ना., नाहं बहिरनुरागं दर्शयामि,

वि—त्वमतिप्रबलेन हृदयसन्तापेन वडवानलेनेव भगवान् महासमुद्र
तुमं अदिप्पवलेण हिअअसंदावेण वडवाणलेण विअ भअव महासमुद्दो
आत्मनो महत्त्वेन परिहीयसे, अहं पुनः स्वभावलघुतया देव्याः
अत्तणो महत्तणेन परिहीअसि, अहं उण सहावलहुदाए देवीए
सीताया गतिं स्मृत्वा दावानलेनेव तुषारबिन्दुर्निरवशेषं परि-
सीदाए गइ सुमरिअ दावाणलेण विअ तुसारबिंदु णिरवसेसं परि-
शुष्यामि, तत् परित्रायस्व माम् (इति रोदिति)
सुस्सामि, ता परित्ताएहि मं।

रा—यदि त्वं स्मरणयोग्यां सीतामवगच्छसि कस्मादहं तत्परित्याग-
प्रवृत्तस्तदा न प्रतिषिद्धः ?

वि—प्रसादसुमुखोऽपि राजा दुर्विज्ञाप्यः सेवकैः, किं पुनः कोप-
पसादसुमुहो वि राआ दुव्विएणव्वो सेवएहिं, किं उण कोव-
भीषणः।
भीसणो।

रा—वयस्य, नहि मादृशास्तादृशीं कोपावस्थामवगाहन्ते, यस्यां वर्त-
मानायां सुहृदामनाश्रवा भवन्ति।

सीताविषये मम प्रीतिर्नाकारं प्रकटयति। बाह्येन कर्कशस्य मम सुकुमारा कोमला भावाः प्रीत्यात्मकाः पद्मनालस्य नलिनदण्डस्य तन्तव इव सूत्राणीव प्रच्छन्नास्तिरोहिताः सन्ति। रामहृदयमन्तर्गूढघनव्यथमुपरिष्टात्कर्कशमिवाभाति नलिनदण्डतन्तुवत्। यथा च पद्मनालस्य बाह्यतः कर्कशस्याप्यन्तस्तन्तवो मृदुलास्तथैव रामहृदयं बाह्येन कठोरमप्यन्तः सुकुमारमिति॥ ६॥

टी०—त्वमिति। यथा भगवान् महासमुद्रो वाडवेन शोषितोऽपि नापचीयते तथैव त्वं प्रबलेन सन्तापानलेन परिभूतोपि महिम्ना न त्यज्यसे। अहं पुनः स्वभावलघुतया क्षुद्रहृदयत्वात् देव्यास्सीतायाः गतिं दशां स्मृत्वा विचिन्त्य दावानलेन वनवह्निना तुषारबिन्दुरिव हिमकण इव निरवशेषमत्यन्तं परिशुष्यामि। यथा तुषारकणस्य क्षुद्रत्वाद्दावानलेन दहनं सुकरं तथैव मम हृदयस्याल्पाशयतया सन्तापेनावशोषः सुकरः।

टी०—यदीति। यदि त्वं सीतां स्मरणयोग्यां सच्छीलमधुरालापादिभिर्गुणैः स्मरणार्हाम् अवगच्छसि मनुषे तदा कस्मात्केन हेतोः तत्परित्यागप्रवृत्तः तस्याः परित्यागस्तत्परित्यागस्तस्मिन् प्रवृत्त उद्यतोऽहं न प्रतिषिद्धो नैव वारितः। अथ विदूषकः स्वात्मानमदोषं समर्थयन्नाह—प्रसादसुमुख इति। प्रसादसुमुखः प्रसादेन प्रसन्नतया सुमुखो हृष्टाननोऽपि राजा सेवकैः भृत्यैः दुर्विज्ञाप्यो दुःखेन विज्ञापयितुं शक्यः, किं पुनः कोपभीषणः, कोपेन क्रोधेन भीषणो भयङ्करः कथं पुनर्विज्ञाप-

नरपतिरधिकप्रवृत्ततेजा गुणनिहितैः सचिवैर्निवारणीयः ।
भुवनमभितपन् सहस्ररश्मिर्जलगुरुभिर्व्यपनीयते हि मेघैः ॥ ७ ॥

वयस्य, वर्तमाना सीताकथा द्वयोः सन्तापकारिणी । तद्गच्छ प्रतीहारभूमिम्, समाज्ञापय दौवारिकान्—समासन्नस्तपोधनानां सम्पातसमयः, तस्मात्सम्भृतवेत्राणि सर्वद्वाराणि क्रियन्ताम् ।

वि—भो राजन्, कीदृशाः पुनरेते कन्दमूलफलाशिनो वल्कलपरिधाना उद्दण्डदण्डधरा ईदृशेनाचारेण सम्भाव्यन्ते ।
भो राअ, कीस उण एदे कंदमूलफलासिणो वक्कलपरिधाणा उद्दण्डदंडधरा ईरिसेण आआरेण संभाविअन्ति ।

नीय स्यात्, कोपभीषणत्वात्तदानी न मया त्वं वारित इत्यत्र भवानेवापराधी नाहमिति भाव । अथ राम· स्वकीयं दोषं परिहरन्नाह—वयस्येति । मादृशास्तादृशी कोपावस्थां नावगाहन्ते न प्राप्नुवन्ति यस्या क्रोधदशाया वर्त्तमानाया विद्यमानाया सुहृदा मित्राणाम् अनाश्रवा हितोपदेशाङ्गीकारपराङ्मुखा अवश्या वा भवन्ति ।

अ०—अधिकप्रवृत्ततेजा· नरपतिः गुणनिहितैः सचिवै· निवारणीय. । सहस्ररश्मिः भुवनम् अभितपन् जलगुरुभि मेघैः व्यपनीयते हि ॥ ७ ॥

स०—अधिकप्रवृत्ततेजा.—अधिकं प्रवृत्तं तेजो यस्य स । गुणनिहितै –गुणेषु निहिता गुणनिहितास्तै । जलगुरुभिः–जलेन गुरुभि ।

अधिक—excessive. **प्रवृत्ततेजा.**—wielding authority. **गुणनिहित**—appointed for virtuous counsel. **सचिव**—minister. **निवारणीयः**—ought to be restrained. **सहस्ररश्मि**—the thousand-rayed one, sun. **अभितपन्**—oppressing or heating. **भुवन**—the world. **व्यपनीयते**—is removed. **गुरु**—heavy.

टी०—अधिकमतिशयेन प्रवृत्तं प्रवृद्धं तेज. प्रभावो यस्य स. तथाभूतो नरपतिर्भूप. गुणनिहितै गुणेषु मन्त्रणादिषु कर्मसु निहितै स्थापितैः सचिवैर्मन्त्रिभिर्निवारणीयो वारयितव्य । सहस्ररश्मि· सूर्य. भुवनं पृथिवीम् अभितपन् तापयन् जलगुरुभिः जलेन सलिलेन गुरुभि पूर्णैं मेघैर्जलदैः व्यपनीयते दूरीक्रियते आच्छाद्यते इत्यर्थः । अति सर्वत्र वर्जयेदिति न्यायमनुसरद्भिस्सचिवै राजाऽधिकप्रवृत्ततेजा दुरन्ताद् व्यवसायाद् रोद्धव्यः ॥ ७ ॥

टी०—वयस्य ! मित्र ! वर्तमाना प्रवृत्ता सीताकथा द्वयोस्तव च मम चोभयोः सन्तापकारिणी दु.खोत्पादका । तद्गच्छ प्रतीहारभूमिं द्वारपालस्थानम् । दौवारिकान् द्वारपालान् समाज्ञापय । तपोधनाना तापसाना सम्पातसमय. सम्भूयागमनवेला समासन्नः निकटवर्त्ती । तस्मादत· सर्वद्वाराणि सम्भृतवेत्राणि क्रियन्ताम् ,

रा—अस्थानेऽयमत्रभवतः सन्देहः । ननु मूलस्वयोगमूलसकल-
पुरुषार्थसंवेदिनी ज्ञाननिष्पत्तिः । पश्य—

ज्योतिः सदाभ्यन्तरमाप्तपादै-
रदीपितं नार्थगतं व्यनक्ति ।
नालं हि तेजोऽप्यनलाभिधानं
स्वकर्मणो मारुतमन्तरेण ॥ ८ ॥

सर्वेषु द्वारेषु द्वारपालैः सर्वैः सावहितैश्च स्थातव्यम् । भो राजन्निति । कन्दमूल-फलाशिन कन्दश्च मूलञ्च फलञ्च तानि कन्दमूलफलानि तान्यशितुं शील येषा ते कन्दमूलफलाहारिणस्तपस्विन । वल्कलपरिधाना वल्कल वृक्षत्वक् परिधानं वासो येषा ते । उद्दण्डदण्डधरा· उद्दण्डा प्रोत्तुङ्गा अत एव भयावहा ये दण्डास्तेषा धरा धारिण । ईदृशेनैवविधेन आचारेण सम्मानरूपेण व्यवहारेण सम्भाव्यन्ते आद्रियन्ते । कथमेते सम्मानप्रदद्रव्यविहीना सातिशय सत्क्रियन्ते, अनर्हा एते तथाविधस्य मानस्येति विदूषकस्याशय ।

टी०—अस्थान इति । अत्रभवतः पूज्यस्य ब्राह्मणत्वात्, यद्वा अत्रास्मिन् विषये भवतः सन्देह. सशयः अस्थानेऽयुक्त । मूलं सर्वस्यास्य जगतो मूलभूतं कारणरूपं ब्रह्म तेन य· स्वस्यात्मनो योग सम्बन्धस्तन्मूलास्तान्निमित्ता ये सकला सर्वे पुरुषार्थास्तेषा संवेदिनी ज्ञापयित्री ज्ञाननिष्पत्ति ज्ञानसमृद्धिरेषा वर्तते । तथाविध-ज्ञानसद्भावादेते सम्माननार्हा इति भाव ।

अ०—सत् आभ्यन्तरं ज्योतिः आप्तपादैः अदीपितं न अर्थगतं व्यनक्ति । अनलाभिधानं तेज. हि मारुतम् अन्तरेण स्वकर्मणः न·अलम् ॥ ८ ॥

सत्—supreme. **ज्योति**—light. **आभ्यन्तर**—inner. **आप्तपाद**—great soul. **अदीपित**—not enkindled. **अर्थगत**—the true meaning of things. **व्यनक्ति**—manifests. **तेज·**—energy.—**अनल**—fire. **अभिधान**—the appellation. **मारुत**—wind. **अन्तरेण**—without. **न अलम्**—is not equal.

टी०—सत् शाश्वतम् उत्तमं वा आभ्यन्तरम् अन्त.करणस्थितं ज्योतिस्तेजः प्रकाशात्मकं ब्रह्म आप्तपादैराप्तै साक्षात्कृतधर्मभिः प्रमाणभूतैर्मुनिभिर् अदीपितम् अप्रकाशितं सत् अर्थगतम् परमार्थवस्तुस्थितिं न व्यनक्ति न प्रकटयति । अत्रायमाशयः । ब्रह्मात्मकं तेजोऽन्तःकरणात्मकगुहायां निहितम् आप्तोपदेश-मन्तरेण न व्यक्तं भवति ; जीवस्वरूपज्ञानायाप्तोपदेशात्मकं बाह्योपकरणमपेक्ष्यते । अत्र दृष्टान्तमाह । अनलाभिधानम् अग्निसंज्ञकं तेजो ज्योतिः मारुतमन्तरेण वायुना विना स्वकर्मणः दाहक्रियाया कृते नालं न शक्तम् । यथा ज्वलनकर्मणो-प्यग्नेर्दीपनाय वायोरपेक्षा तथैव प्रकाशात्मकस्यापि परब्रह्मण· प्रकाशाय मुनिजनो-

वि—यदि महार्थस्तपोधनानां समागमः, अहं च लघु गत्वा यथा-
जदि महत्थी तपोधणाणा समाअमो, अह अ लहु गच्छिअ जहआ-
ज्ञप्ति सम्पादयामि। (निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य) ही ! ही ! साम्प्रतं मया
णत्ति संपादेमि। ही ही संपदं मए
राज्ञ आज्ञया प्रतीहारनिक्षिप्तेन दृष्टौ सुस्निग्धश्यामलच्छायौ, अनु-
राइणो आण्णाए पडिहारणिक्खित्तेण दिट्ठा सुसिणिद्धसामलच्छाआ, अणु-
द्भिन्नतारुण्यविग्रहौ, तोरणस्तम्भावस्थितौ, मङ्गलाङ्कराविव बाल-
ब्भिण्णतारुण्णविग्गहा तोरणत्थंभवट्ठिदा मंगलंकुरा विअ बाल-
भावेन, असमाप्तप्रमाणाविव, अप्रमादाविव, कन्दर्पदारकाविव रूप-
भावेण, असमत्तपमाणा विअ, अप्रमाधा विअ, कंदप्पदारआ विअ रुप-
सौभाग्येन, उच्चतरौ सालतरू इव, प्रस्पन्दाविव, लोलतराविव,
सोवग्गेण, उच्चदरा सालतरु विअ, पप्पंदा विअ, लोलदरा विअ,
महाबलाविव, अत्यन्तधीराविव, अत्यन्तललिताविव, असंक्षेपिता-
महाबला विअ अच्चंतधीरा विअ, अच्चंदललिदा विअ, असंखेपिदा
विव, वयस्यस्य कलादर्शनावागतौ द्वौ तापसकुमारकौ ।
विअ, वअस्सस्स कलादंसणा आगदा दुवे तापसकुमारआ ।

पदेशापेक्षा । अत एतेषा सम्मानना युक्तैवेति रामस्याभिप्रायः ॥ ८ ॥

टी०—तपोधनाना तपस्विना समागम सम्भूयावस्थानं यदि महार्थः महानर्थः प्रयोजनं यस्य स., तर्हि अहं लघु शीघ्रं गत्वा यथाज्ञप्ति यथादिष्टं सम्पादयामि अनुतिष्ठामि। ही हीति हर्षविस्मयद्योतकमव्ययम्। प्रतीहारनिक्षिप्तेन प्रतीहार-कर्मणि द्वारपालनरूपे निक्षिप्तेन योजितेन मया सुस्निग्धश्यामलच्छायौ सुष्ठु स्निग्धा श्यामला च छाया सुषमा ययोस्तौ । अनुद्भिन्नतारुण्यविग्रहौ नोद्भिन्नं न प्रकटी-भूतं तारुण्यं यौवनं विग्रहे शरीरे ययोस्तौ। तोरणस्तम्भावस्थितौ तोरणे बहिर्द्वारं तत्र यः स्तम्भ स्थूणा तत्रावस्थितौ । बालभावेन शैशवेन । मङ्गलाङ्कुराविव मङ्गलस्य श्रेयस. अङ्कुरौ प्ररोहाविव, शैशवमङ्गलयोरारम्भ एव सद्भावात्सादृश्यम् । असमाप्तप्रमाणौ न समाप्तं नावसितं प्रमाणमुच्छ्रायो ययोस्तौ । अप्रमादौ प्रमादोऽ-नवधानता स नास्ति ययोस्तौ प्रमादरहिताविति यावत् । रूपसौभाग्येन सौन्दर्य-श्रिया कन्दर्पदारकौ कामसुतौ इव । उच्चतरौ अत्युन्नतौ सालतरू इव सालपादपा-विव । प्रस्पन्दौ प्रकृष्टः स्पन्दः स्फुरतिरूपो ययोस्तौ । लोलतरौ चपलतरौ इव महाबलौ अतिमात्रबलोपेतौ इव । अत्यन्तधीरौ अत्यन्तधैर्यान्वितौ । अत्यन्त-ललितौ अत्यन्तं लालित्ययुक्तौ । असंक्षेपितौ उपचीयमानारोहपरिणाहौ । कला-दर्शनौ कलाया. सङ्गीतकलाया दर्शनं विज्ञानं ययोस्तौ । वयस्यस्य तव कृते आगतौ समुपस्थितौ तापसकुमारकौ तपस्विपुत्रौ । साकूतं साभिप्रायम् । तयोः बालकयोः

रा—(साकूतम्) कस्तयोरस्मन्नयनसीमावतरणप्रतिबन्धः ?

वि—शृणु तावदेतयोर्बालभावललितयोः कौतूहलसम्बद्धयोरेत-
सुणाहि दाव एदाणं बालभावललिदाणं कोऊहलसंबद्धाणं एदं
मुपन्यासम्।
उवण्णासम्।

रा—कथय कथय।

वि—तौ किल भगवतो वाल्मीकिमहर्षेः शिष्यौ प्रवीणौ वीणाकलाविज्ञा-
ते किल भअवदो वम्मीइमहेसिणो सिस्सा पवीणा॰ वीणाकलाविण्णा
नेऽपूर्वं किलागमं धारयतः। एतौ किलैवं वदतः—"राजर्षेर्जनानां
णेअपुव्वं किल आअम धारिंति। एदे किल एव्वं वदंति—"राएसिणो जणाणं
तपोधनबहुमानेनास्माकमिव भूस्थानमासनं .. ..अनुष्ठातव्यम्,
तपोधणबहुमाणेण अह्लाणं विअ भूट्ठाणं आसणं पदाणं अ अणुचिट्ठिदव्वं,
.. ..दुष्करविन्यासं महा-
जदा अहे मदभद्दस्स दीअइ रादललुअ दुक्खरविण्णासं महा-
कविसङ्ग्रथितमहापुरुषचरित्रबन्धं महार्थगम्भीरं केनाप्यश्रुत-
कइसंगधितमहापुरुसचरित्तबंधं महत्थगंभीरं केण वि अस्सुद-
पूर्वमागमं गान्धर्ववेदसंवादि सरसं योगविरचितवर्णरमणीयकं
पुव्वं आअमं गधव्ववेदसंवादि सरसं जोअविरइअवण्णरमणीअं
वीणातन्त्रीरसितानुविद्धं गीतं गायावः, तदा विज्ञानविशेषप्रसन्न-
वीणातंतिरसिदाणुविद्धं गीदं गाअह्म, तदा विण्णाणविसेसपसण्ण-

अस्मन्नयनसीमावतरणप्रतिबन्ध अस्माकं नयनयोर्नेत्रयो सीमाया मर्यादाया अवतरणे विषयताया प्रतिबन्धो विघ्न· कः, कथमेतत्कुमारदर्शनेनास्माकं दृष्टिव्यापारो नान्यत्र भवति। नयनयोरेकत्रैव संलग्नत्वादन्यत्र व्यापाराभाव। शृणिवति। बालभावललितयो बालभावेन बाल्येन ललितयो. मनोहरयो. एतयोः कुशलवयो. एतम् उपन्यासं कथां शृणु। कथयेति रामेणोक्ते विदूषक आह—ताविति। वाल्मीकिमहर्षे शिष्यावित्युक्त्या तयोस्सद्गुरुत्वं सूचितम्। प्रवीणौ निपुणौ वीणाकलाविज्ञाने वीणायास्तन्त्र्या या कला वादनकला तस्या यद्विज्ञानं दर्शनं तस्मिन् अपूर्वम् लोकातिशायि आगमं विज्ञानं धारयत.। राजर्षे रामभद्रस्य जनानाम्, अत्र पाठस्त्रुटितः। दुष्करविन्यासं दुष्कर दु.खेन कर्तुं शक्य. पदविन्यास पदानां विन्यासो रचना यत्र तत्। महाकविसङ्ग्रथितमहापुरुषचरित्रबन्धं महाकविर्वाल्मीकिस्तेन सङ्ग्रथितो निर्मितो महापुरुषस्य लोकोत्तरस्य रामस्य चरित्रबन्धश्चरितप्रसङ्गो यत्र तत्। महार्थगम्भीरं महांश्चासावर्थ. महार्थस्तेन गम्भीरं गहनम्। केनापि जनेन अश्रुतपूर्वं पूर्वं न श्रुतम्। गान्धर्ववेदसंवादि गान्धर्वश्चासौ वेदः गान्धर्ववेद· सामवेदस्तस्य संवादि

हृदयो राजा यद्वृत्तान्तमनुष्ठास्यति एष ज्ञातव्य इत्यस्माकं
हिअओ राआ जं वुत्तंतं अणुचिट्ठस्सदि एसो जाणिदंव्वोत्ति अह्माणं
भगवतो वाल्मीकिमहर्षेरादेशः-इति ।
भअवदो वंमीइमहेसिणो आदेसोत्ति" ।

रा—**अहो विज्ञानावलेपः शौण्डीर्यगर्भश्चापन्यासः । वयस्य ! यथाभिमतं प्रतिज्ञाय प्रवेशयाविलम्बितं पुरा तौ न चिरावस्थाननिर्वेदेन पराङ्मुखीभवतः ।**

विं—**कुत इदानीं निर्वेदः ? तौ हि अन्योन्यवत्सलत्वमाकारसा-**
कुदो दाणिं णिव्वेदो ? ते हि अण्णोण्णवच्चलत्तणं आआरसा-
दृश्यं काकपक्षपरिभूषितं च वदनं प्रेक्ष्य 'एवं रामलक्ष्मणौ महा-
रिचं काअपक्खपरिभूसिदं च वअणं पेक्खिअ 'एव्वं रामलक्खणा महा-

संवदनशीलं सामवेदवद्गातुं शक्यमित्यर्थ । सरसं रसैः शृङ्गारादिभिस्सह वर्तत इति तत् । योगविरचितवर्णरमणीयकं योगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तेन विरचितं वर्णानामक्षराणा रामणीयकं सौन्दर्यं यत्र तत् । वीणातन्त्रीरसितानुविद्ध वीणाया विपञ्च्या यास्तन्त्र्यस्तासा यद् रसितं नादस्तेनानुविद्धं सङ्गतं वीणावादननादमिश्रितमित्यर्थ । विज्ञानविशेषप्रसन्नहृदय विशिष्टं ज्ञानं विज्ञानं सङ्गीतकला तस्य विशेषस्तेन प्रसन्नं हृष्टं हृदयं मनो यस्य स. । यद्वृत्तान्तं यमुदन्तम् अनुष्ठास्यति विधास्यति एष वृत्तान्तः ज्ञातव्य इत्यस्माकं वाल्मीकिमहर्षेः आदेश आज्ञा ।

टी०—अहो इति । विज्ञानावलेप. विज्ञानस्य विद्यायास्सङ्गीतकलाया इति यावत् अवलेपोऽहङ्कार. । शौण्डीर्यगर्भ. शौण्डीरस्य भाव शौण्डीर्यं मदातिरेक तद् गर्भे मध्ये यस्य सः । उपन्यासः कथानकम् । यथाभिमतं यथेष्टं प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञां कृत्वा अविलम्बितं शीघ्रं तौ प्रवेशय यथा चिरावस्थाननिर्वेदेन चिराय बहुकालं यदवस्थानं बहिर्द्वारे स्थितिस्तेन यो निर्वेदो ग्लानिस्तेन न पराङ्मुखीभवत न प्रतिनिवर्त्तेते ।

टी०—कुत इति । इदानीमधुना निर्वेदो वैराग्यं कुत कस्माद्धेतो. स्यादिति शेष । शङ्कितश्चिरावस्थाननिर्वेदस्तयोर्नास्तीति विदूषकस्याभिप्रायः । ताविल्यस्य द्वितीयान्तस्य पदस्य प्रेक्ष्येत्यनेनान्वय । तयो. अन्योन्यवत्सलत्वम् आकारसादृश्यं काकपक्षपरिभूषितं वदनं च प्रेक्ष्येति सम्बन्ध । अन्योन्यवत्सलत्वम् अन्यस्य अन्यस्य अन्योन्यस्य वत्सलत्वं भ्रातृत्वम्, अत्रान्योन्यपदयो. समासविरहत्वं बोध्यम्, कर्मव्यतिहारत्वात्सर्वनाम्नो द्वित्वं, समासवद्भावनिषेधश्च, असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सु. । आकारसादृश्यम् आकृतिसाम्यम् काकपक्षपरिभूषितं काकपक्ष. शिखण्डकस्तेन परिभूषितमलङ्कृतं वदनं मुखं प्रेक्ष्य विलोक्य एवं एवंरूपेणाकारेण रामलक्ष्मणौ महाराजदशरथे ध्रियमाणे जीवति राजस्थानं

राजदशरथे म्रियमाणे राजस्थानमलङ्कुर्वन्तावभूताम्'-इति
राअदसरहे धरमाणे राअट्ठाणं अलङ्करंता भवंति'-त्ति
युवयोर्बालभावं महाराजं च स्मृत्वा बाष्पपूर्णनयनैः सौविदल्लैः
तुझाणं बालभावं महाराअं अ सुमरिअ बफ्फपुरणणअणेहिं सोविदल्लएहिं
परिपृष्टौ तिष्ठतः।
परिपुट्टा चिट्ठति।

रा—किमस्मच्छैशवानुकारिणी तयोराकृतिः?

वि—अथ किम्।
अह इं।

रा—वर्धते मे कुतूहलम्, तत्प्रवेशयाविलम्बितम्।

वि—यद्भवानाज्ञापयति।
जं भवं आणवेदि।

(इति निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशतो विदूषकेणोपदिश्यमानमार्गौ तापसौ कुशलवौ)

वि—इत इत आर्यौ।
इदो इदो अआ।

(परिक्रम्य)

कुशः—(अपवार्य) वत्स लव! इदानीं भगवतो वाल्मीकेरादेशादम्बामभिवाद्य पार्थिवभवनाभिमुखं प्रस्थिते मयि काकपक्षग्रहणसञ्ज्ञया पर्णशालायां प्रवेश्य कीदृशेन रहस्येनाम्बया पृथक् संविभक्तो भद्रमुखः?

राजा दशरथस्तस्य स्थानं प्रासादं सभां वाऽलङ्कुर्वन्तौ भूषयन्तौ अभूतामित्येवं युवयोः रामलक्ष्मणयोः बालभावं शैशवं महाराजं दशरथं च स्मृत्वा चिन्तयित्वा बाष्पपूर्णनयनैः बाष्पैरश्रुभिः पूर्णानि भरितानि नयनानि येषां तैः सौविदल्लैः कञ्चुकिभिः परिपृष्टौ तिष्ठतः बहिर्द्वारदेशे इति शेषः।

टी०—किमस्मच्छैशवेति। अस्माकं शैशवस्य बाल्यस्य अनुकारिणी अनुरूपा। आकृतिः शरीररचना। कुतूहलम् आश्चर्यम्। अविलम्बितं शीघ्रम्। उपदिश्यमानमार्गौ उपदिश्यमानो मार्गो ययोः तौ। अपवार्य, अपवारितलक्षणं यथा 'तद्भवेदपवारितम्। रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते' इति साहित्यदर्पणे। आदेशात् आज्ञया अम्बां मातरम् अभिवाद्य प्रणम्य पार्थिवभवनाभिमुखं पार्थिवस्य राज्ञो भवनाभिमुखं प्रस्थिते गन्तुं प्रवृत्ते मयि काकपक्षग्रहणसञ्ज्ञया काकपक्षाणां शिखण्डकानां ग्रहणेन स्पर्शेन या सञ्ज्ञा सङ्केतस्तया पर्णशालायाम् उटजे प्रवेश्यानीय कीदृशेन रहस्येन अम्बया जनन्या भद्रमुख भद्रं शुभं मुखमाननं यस्य

लवः—न खलु कश्चित्संविभागः। किन्तु तदानीं तापसजनसङ्कीर्ण-मुटजाभ्यन्तरं प्रविश्य बाहूपपीडं तनूदरेण परिष्वज्य शिरसि चाघ्राय सीत्कारलक्षितस्मितमधुरं साशङ्का शनैः शनैः कर्ण-पत्रं वर्धयन्ती स्वमखेन मन्मुखमपवार्यैवं सन्दिष्टवती—वत्स! युवाभ्यां स्वाभाविकमवलेपं परित्यज्य सत्कर्त्तव्या महार्षिजः, कुशलञ्च परिप्रष्टव्यम् - इति

कुशः—युज्यते कुशलप्रश्नः, प्रणामस्तु कथम्?

लवः—न कथम्?

कुशः—अप्रणन्तारः किलास्मद्वंश्याः।

लवः—क एवमाह?

कुशः—अम्बा।

लवः—प्रणाममपि सैवोपदिष्टवती। न च गुरुनियोगा विचारमर्हन्ति।

कुशः—साधयामस्तावत्, अग्रतस्तत्र यत्कालोचितमनुष्ठास्यावः।

(परिक्रामत.)

स त्वम्। पृथक् संविभक्त पृथक् कर्त्तव्यतया समादिष्ट.।

न खल्विति। संविभागः पृथगनुष्ठेयम्। तदानीं तस्मिन् समये तापसजन-सङ्कीर्णं तापसजनैस्तपस्विभिः सङ्कीर्णं व्याप्तम् उटजाभ्यन्तरम् उटजं पर्णशाला तस्याभ्यन्तरमन्तर्वर्त्तिप्रदेशं प्रविश्य बाहूपपीडं बाहुभ्यामुपपीड्य तनूदरेण कृशो-दरेण परिष्वज्याभिलष्य शिरसि मूर्ध्नि आघ्राय परिचुम्ब्य सीत्कारलक्षितस्मित-मधुरं सीत्कारेण लक्षितं ज्ञातं यत् स्मितं तेन मधुरं हृदयग्राहि यथा स्यात्तथा। साशङ्का शङ्कया सह वर्त्तमाना शनैः शनैः मन्दं मन्दं कर्णपत्रं कर्णभूषणं वर्ध-यन्ती अपसारयन्ती। स्वाभाविक बालभावसुलभम् अवलेपं गर्वं परित्यज्य विहाय। सत्कर्तव्य. सम्माननीय। कुशलं कल्याणं परिप्रष्टव्यम्। कुशलस्य प्रश्नः युज्यते, स्वभावसिद्ध एवेत्यर्थः, प्रणामस्तु कथं युज्यते इति कुशस्य तर्कः। कथं न युज्यत इति लवस्य पृच्छागर्भं वच.। अत्र कुश उपपत्तिमाह। अप्रणन्तार इति। अस्म द्वंश्याः अस्माकं वंशे भवा. अप्रणन्तार. न कदापि प्रणमन्ति। क एवमाह केने-दमुक्तमिति लवेनापृष्टे अम्बयेदमभिहितमिति कुशस्य प्रतिवचनम्। अत्र लव आह—सैव अम्बैव प्रणामं नमस्कारमपि उपदिष्टवती कथितवती। गुरुनियोगा. गुरूणां नियोगाः शासनं विचारं तर्कं नार्हन्ति नापेक्षन्ते। अथ कर्त्तव्याकर्त्तव्य-निश्चयपराङ्मुख. कुशो लवं गमनायैव प्रेरयति—साधयामः गच्छाम· 'प्रायेण एयन्तकः साधिर्गमेः स्थाने प्रयुज्यते' इति दर्पणे। कालोचितं समयानुसृतम् अनुष्ठास्यावः करिष्याव.।

वि—इत इत आर्यौ ।
इदो इदो अंज्जा ।

रा—(विलोक्य) नूनं तदेवैतद्दारकद्वयं कौशिकेनोपदिश्यमानमार्गमित एवाभिवर्तते । कथमस्मायितोऽस्मि । किन्तु खल्वेतत ।

न चैतदभिजानामि नाकूतमपि किञ्चन ।
तथाप्यापातमात्रेण चक्षुरुद्बाष्पतां गतम् ॥ ६ ॥

अथ वा किमत्राश्चर्यम्—

आपातमात्रेण कयापि युक्त्या
सम्बन्धिनः सन्नमयन्ति चेतः ।
विमृश्य किं दोषगुणानभिज्ञ-
श्चन्द्रोदये श्च्योतति चन्द्रकान्तः ॥ १० ॥

टी०—नूनमिति । एतत् समीपतरवर्त्ति पुरतो दृश्यमानं वा दारकद्वयं बालकयुगलं कौशिकेन मुनिविशेषेण उपदिश्यमानमार्गम् उपदिश्यमानो निर्दिश्यमानो मार्गो वर्त्म यस्य तत् इत एव अभिवर्तते इत एवागच्छति । कथम् अस्मायित· आत्मानं विस्मृत्यान्यथाभावं प्रापितोऽस्मि ।

अ०—एतत् न अभिजानामि किञ्चन आकूतम् अपि न च जानामि, तथापि आपातमात्रेण चक्षु. उद्बाष्पतां गतम् ॥ ६ ॥

अभिजानामि—(I) recognise. आकूत—intention. आपातमात्र—merely casting a glance. उद्बाष्पता—tearfulness.

टी०—एतत् अग्रतो वर्त्तमानं दारकद्वयं न अभिजानामि न परिचिनोमि । किञ्चन आकूतम् अभिप्रायम् अपि न जानामि न वेद्मि । तथापि आपातमात्रेण आपातत एव दर्शनसमय एव चक्षु· नेत्रम् उद्बाष्पता गतमश्रुपूर्णं संवृत्तम् ॥ ६ ॥

अ०—सम्बन्धिनः कयापि युक्त्या आपातमात्रेण चेतः सन्नमयन्ति । दोषगुणानभिज्ञः चन्द्रकान्तः चन्द्रोदये विमृश्य किम् श्च्योतति ॥ १० ॥

स०—दोषगुणानभिज्ञ.—दोषाश्च गुणाश्च ते दोषगुणास्तेषामनभिज्ञः । चन्द्रोदये—चन्द्रस्य उदयस्तस्मिन् ।

सम्बन्धिन्—relation. आपातमात्र—first sight. सन्नमयन्ति—enslave. अनभिज्ञ—unconscious. चन्द्रकान्त—moonstone. श्च्योतति—melts. चन्द्रोदय—rise of the moon.

टी०—सम्बन्धिन. बान्धवा. कयापि युक्त्या केनाप्यविदितेन प्रकारेण आपातमात्रेण सद्य एव चेत· मनः सन्नमयन्ति स्ववशं नयन्ति । अत्र दृष्टान्तमाह—दोषगुणानभिज्ञः दोषाश्च गुणाश्च दोषगुणास्तेषाम् अनभिज्ञोऽज्ञातगुणदोष इत्यर्थः ।

निर्वर्णयामि तावत्किमाकारावेताविति । कथं द्रष्टुमपि न प्रभवामि । यथा यथा कुमारावेतौ निर्वर्णयामि तथा तथा हृदयमप्यननुभूतपूर्वेण साध्वसप्रहर्षशोकानुक्रोशसम्भेदचित्रेणावस्थाविशेषेणाक्रम्यमाणं मूर्च्छयेव तिरोधीयते । (मूर्च्छामभिनीय) बाष्पपातश्च कथम् ! प्रशान्त इव मे हृदयस्तम्भो बाष्पपातेन, स्वस्थीभूतोऽस्मि संवृत्तः । एतद्व्यपनीतबाष्पव्यवधानेन चक्षुषा पुनरवलोकयामि । (निर्वर्ण्य) गम्भीरोदारः सन्निवेशः, प्रशान्तमनोहरा वेषरचना, विनयोदयोदात्तमभिक्रान्तम्, सुव्यक्तमनेन युगलेन कुलीनेन भवितव्यम् ।

चन्द्रकान्तश्चन्द्रमणिः चन्द्रोदये चन्द्रस्य शशिनः उदये अभ्युदये विमृश्य विचार्य किं श्च्योतति द्रवति । अत्राजानतोपि बन्धुभावं रामस्य कुशलवयोस्सान्निध्यमात्रेण हृदयस्य द्रवीभावश्चन्द्रोदये चन्द्रकान्तस्य स्वाभाविकेन द्रवीभावेन समर्थितः । कयापि युक्त्येत्यनेन वाक्येन द्रवीभावे कारणविशेषो नाभिहित । एतदनुरूप एवार्थो यथोत्तररामचरिते—

> व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोपि हेतु-
> र्न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ।
> विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं
> द्रवति हि हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्तः ॥

टी०—निर्वर्णयामि निरूपयामि । किमाकारौ किमनुरूपौ । एतौ कुशलवौ । न प्रभवामि न शक्नोमि । अननुभूतपूर्वेण पूर्वमनुभूतः अनुभूतपूर्वः न अनुभूतपूर्वः अननुभूतपूर्वस्तेन । साध्वसप्रहर्षशोकानुक्रोशसम्भेदचित्रेण साध्वसं भयं, प्रहर्षः हर्षातिशयः, शोकश्चिन्ता, अनुक्रोशः कारुण्यं तेषां सम्भेदो मिश्रणं तेन चित्रेण विविधरूपेण, अवस्थाविशेषेण अवस्था दशा तस्या विशेषस्तेन, आक्रम्यमाणं व्याकुलीक्रियमाणं मूर्च्छयेव मोहेनैव तिरोधीयते आच्छाद्यते मूर्च्छितं भवतीत्यर्थः । बाष्पपात अश्रुविमोचनं च कथम् । बाष्पपातेन नेत्रवारिधाराप्रपातेन मे मम हृदयस्तम्भः हृदयस्य चेतसः स्तम्भो जडता प्रशान्तः शममुपगत अश्रुविमोचनेन मे हृदयं निर्वृत्तम् इति भावः । व्यपनीतबाष्पव्यवधानेन व्यपनीतं दूरीकृतं बाष्पमश्रु तदेव व्यवधानमन्तरायो यस्य तेन चक्षुषा नेत्रयुगेनेत्युन्नेयम् अवलोकयामि पश्यामि । गम्भीरोदारः गम्भीरश्चासावुदारश्चेति स । सन्निवेशः अङ्गानां संस्थानविशेषः । वेषरचना वसनादिपरिधानं प्रशान्तमनोहरा प्रशान्ता चासौ मनोहरा चेति सा । विनयोदयोदात्तम् विनयस्य नम्रताया उदयेन उद्गमेन उदात्तं चारु । अभिक्रान्तं गतिविशेषः । सुव्यक्तं सुस्पष्टम् । कुलीनेन सत्कुलजेन ।

वि—एषोऽत्रभवान् राजा, उपसर्पतामार्यौ यथाभिप्रायम् ।
एसो अत्तभवं राआ, उपसप्पदु अंआ जहाहिप्पाअं ।

कु—वत्स लव ! अपि जानासि त्वं सम्प्रत्येव प्रणामसम्बन्धेन यथा मया कथितम् ?

ल—अथ सम्प्रति किम् ?

कु—यथा यथैनं पार्थिवं प्रत्यासीदामि तथा तथा हृदयोत्कम्पकारिणा साध्वसेन न प्रभवामि स्वाङ्गानाम्, परित्यक्तोऽस्मि कस्मात्तुल्यावलेपेन ? न शक्नोमि चास्य पुरस्तादनवनतमुत्तमाङ्गमुद्वोढुम्, किं बहुना एष प्रणतोऽस्मि ।

ल—कथमार्योऽप्यहमिव परमवशत्वमापादितः । (उभौ प्रणमत)

रा—न खलु भवद्भ्यां मर्यादालङ्घनमनुष्ठेयम् । कथं प्रणतावेव ? कष्टं ब्रह्मशिरसा नतोऽस्मि । (विषादं नाटयति)

वि—भो त्वं किं विषण्णः ? एताभ्यां प्रयुक्तः प्रणामो न प्रतिगृहीतः,
भो तुवं कि विसण्णो ? एदेहिं पउत्तो पणामो ण पडिगहीदो,
अत्र न त्वं परिहीयसे ।
एत्थ ण तुमं परिहीयसि ।

रा—सम्यगुपलक्षितं कौशिकेन । आर्यावतिदाक्षिण्यपेशलौ, श्रूयताम्—

टी०—उपसर्पताम् समीपं गच्छताम् । आर्यौ भवन्तौ यथाभिप्रायं स्वच्छन्दम् । प्रणामसम्बन्धेन रामविषयकं प्रणाममुद्दिश्य । यन्मया कथितम् 'अप्रणन्तार किलास्मद्वंश्या' इत्यादिकम् । अथ सम्प्रति किम् , को विवेकोऽधुना । यथा यथा येन येन प्रकारेण एनं पार्थिवं राजानं राम प्रत्यासीदामि समुपसर्पामि तथा तथा तया तया रीत्या हृदयोत्कम्पकारिणा हृदयस्य चेतस उत्कम्पं वेपथुं करोति जनयतीति तेन साध्वसेन भयेन, स्वाङ्गाना स्वशरीरस्य न प्रभवामि अवशोस्मि संवृत्तः । परित्यक्तोऽस्मि तुल्यावलेपेन तुल्यः समानोऽवलेपो गर्वस्तेन रामसदृशेनाहङ्कारेणेत्यर्थः। रामस्य राजत्वनिमित्तो गर्व, कुशस्य विद्याहेतुकोऽवलेप इत्युभयोर्गर्वसादृश्यम् । कस्मादिति कुशस्य विस्मयः । अनवनतम् न अवनतम् अनम्रम् उत्तमाङ्गं शिर उद्वोढुं धारयितुं न शक्नोमि न पारयामि । रामतेजस सर्वातिशायित्वादलौकिकत्वाच्चानवनतेन शिरसा कुशलवयोस्तत्रावस्थानमशक्यमिति । कथमिति । कथम् आर्योपि भवानपि अहमिव परम् अत्यन्तम् अवशत्वं स्वाङ्गानामप्रभुत्वम् आपादितः कारितः नीत इति यावत् , कुशलवाभ्यामिति शेष. । न खल्विति । मर्यादालङ्घनं मर्यादाया 'न तपोधनेन क्षत्रियः प्रणन्तव्य' इत्येवंरूपाया लङ्घनं परित्यागः नानुष्ठेयं न कर्त्तव्यम् । कथं प्रणतौ एवेति वाक्येन रामस्य विस्मय-

अयं भवद्भ्यामतिसम्भ्रमेण
मयि प्रयुक्तः शिरसा प्रणामः ।
भवत्विदानीं मदनुज्ञयैव
युष्मद्गुरूणां चरणोपहारः ॥ ११ ॥

विं—अप्रतिहतशासनः प्रियवयस्यः—एष प्रणामस्य परिणामः–इति ।
अप्पडिहदसासणो पिअवअस्सो । एस पणामस्स परिणामोत्ति ।

कुशलवौ—(उत्थाय) अपि कुशलं महाराजस्य ?

रा—युष्मद्दर्शनात्कुशलमिव । भवतोः किं वयमत्र कुशलप्रश्नस्य भाजनम्, न पुनरतिथिभाजनस्य समुचितस्य कण्ठग्रहस्य ? (परिष्वज्य) अहो हृदयग्राही स्पर्शः । (विचिन्त्य) अनभिज्ञोऽहं तनयपरिष्वङ्गसौख्यस्य, यद्यपि तां तुलामारोहे । स्थाने खलु परिक्रामन्ति तपोवनपराङ्मुखा गृहमेधिनः ।

विषादयोर्युगपदुत्पत्तिः सूचिता । विषण्णो विषादं गतः । एताभ्यां कुशलवाभ्यां प्रयुक्तः कृतः प्रणामो नतिः न प्रतिगृहीतः न स्वीकृतः । अत्र प्रणामग्रहणविषये त्वं न परिहीयसे न कापि तव क्षतिरिति तत्त्वम् ।

अ०—अयम् अतिसम्भ्रमेण भवद्भ्यां मयि शिरसा प्रयुक्तः प्रणामः मदनुज्ञया एव इदानीं युष्मद्गुरूणां चरणोपहारः भवतु ॥ ११ ॥

अतिसम्भ्रम—mistake or hurry. **प्रणाम**—salutation. **अनुज्ञा**—permission. **उपहार**—present

टी०—अयम् अतिसम्भ्रमेण अतिशैघ्र्येण कर्त्तव्याकर्त्तव्यविचारमकृत्वैव भवद्भ्यां युवाभ्यां मयि रामभद्रे शिरसा उत्तमाङ्गेन प्रणामो नतिः प्रयुक्तः कृतः । इदानीं साम्प्रतं विहिते प्रणामे मदनुज्ञयैव मम अनुज्ञा अनुमतिस्तयैव ममादेशेनैव युष्मद्गुरूणां युवयोराचार्य्याणां चरणोपहारः चरणयोः पादयोः उपहारः उपायनं भवतु । क्षत्रिया वयं न ब्राह्मणानां नमस्कारार्हास्तस्मादतिसम्भ्रमेण युवाभ्यां कृतमेतदभिवादनं युष्मद्गुरुचरणयोरेव स्यादिति रामस्याशयः ॥ ११ ॥

टी०—अप्रतिहतशासनः—न प्रतिहतं न स्खलितं शासनमाज्ञा यस्य सः । परिणामः अवसानम् । उपहासगर्भमिदं विदूषकवचः । युष्मद्दर्शनाद् भवदवलोकनात् कुशलं मङ्गलम् । तपोधनानां दर्शनादेव कुशलप्राप्तिर्जायते; अन्यथा तु पत्नीविरहखिन्नचेतसो रामस्य कुशलं कुतः । कुशलवयोः रामस्य सीतावियोगजन्यशोकार्त्तिज्ञानाभावाद्दाक्षिण्येनैव कुशलप्रश्न इति तात्पर्यम् । भाजनं पात्रम् । किं वयम् अतिथिभाजनस्य अतिथिगोचरस्य समुचितस्य योग्यस्य कण्ठग्रहस्य आश्लेषस्य भाजनं न नार्हाः । अर्हा एव भवतोरालिङ्गनस्येति काकुः । अनभिज्ञः न अभिज्ञः । तनयपरिष्वङ्गसौख्यस्य तनयस्य पुत्रस्य यः परिष्वङ्ग उपगूहनं तेन यत्

(आसनार्धमुपवेशयति)

उभौ—राजासनं खल्वेतत् न युक्तमध्यासितुम्।

रा—सव्यवधानं न चारित्रलोपाय, तस्मादङ्कव्यवहितमध्यास्यतां सिंहासनम्। (अङ्कमुपवेशयति)

उभौ—(अनिच्छां नाटयतः) राजन्, अलमतिदाक्षिण्येन।

रा—अलमतिशालीनतया।

भवति शिशुजनो वयोऽनुरोधा-
द्गुणमहतामपि लालनीय एव।
व्रजति हिमकरोऽपि बालभावा-
त्पशुपतिमस्तककेतकच्छदत्वम् ॥ १२ ॥

सौख्यं तस्य तुला समता पुत्रस्पर्शसमसौख्यमित्यर्थः आरोहे अनुभवामि। अत्र कुशलवयोरालिङ्गनसुखमननुभूतपूर्वेण तनयपरिष्वङ्गसुखेन सहोपमितम्। स्थाने युक्तमेव तपोवनपराङ्मुखाः तपोवनात् पराङ्मुखा विमुखाः गृहमेधिनः गृहस्था परिक्रामन्ति परिभ्रमन्ति। गृहमेधिनां तपोवनपराङ्मुखत्वमपत्यस्नेहसंश्रयादेवेति भावः। राजासनं सिंहासनम्। अध्यासितुम् उपवेष्टुम्। सव्यवधानं व्यवधानेन सहितं, व्यवहितम्। चारित्रलोपाय चरित्रविनाशाय न भवति। यदि हि राजासनं वस्त्वन्तरेण व्यवहितम् अधिरुह्येत, तदा दोषाय न भवति। तस्मादतः अङ्कव्यवहितम् अङ्केन क्रोडेन व्यवहितं सिंहासनम् अध्यास्यताम् उपविश्यताम्। अतिदाक्षिण्येन अत्यन्तम् उदारतया। अतिशालीनतया, शालीनता अधृष्टता सङ्कोच इति यावत् तया।

अ०—शिशुजनः वयोऽनुरोधात् गुणमहताम् अपि लालनीयः एव भवति। हिमकरः अपि बालभावात् पशुपतिमस्तककेतकच्छदत्वं व्रजति ॥ १२ ॥

स०—शिशुजनः—शिशुरेव जनः। वयोऽनुरोधात्—वयसः अनुरोधस्तस्मात्। गुणमहताम्—गुणैः महान्तः तेषाम्। हिमकरः—हिमाः कराः यस्य सः। पशुपतिमस्तककेतकच्छदत्वम्—पशुपतेर्यन्मस्तकं तत्र यः केतकच्छदस्तस्य भावस्तत्त्वम्।

शिशुजन—children. **वयस्**—age. **अनुरोध**—regard. **लालनीय**—one deserving to be fondled. **हिमकर**—cool-rayed one *i.e.*, the moon. **बालभाव**—infancy **पशुपति**—lit. lord of creatures *i.e.*, Siva. **मस्तक**—forehead. **छद**—leaf.

टी०—शिशुजनः बालवर्गः वयोऽनुरोधात् वयस आयुषः अनुरोधात् कारणात् गुणमहता गुणैर्दाक्षिण्यादिभिर्महता समृद्धानामपि जनानां लालनीय एव भवति। अत्र दृष्टान्तमाह—हिमकरः हिमाः शिशिराः करा रश्मयो यस्य स इन्दुः बालभावात्, बाल्यात् पशुपतिमस्तककेतकच्छदत्वम् पशुपतिः शिवस्तस्य यन्मस्तकं तत्र केतकच्छदत्वं केतकीपत्रसमता व्रजति। इन्दुर्हि बालोऽपि शिवेन शिरसि

(साश्रुरवलोकयन् पुनः परिष्वजते । विदूषकमवलोक्य)

अपि स्मरति भवान् निर्वासितायाः सीतायाः कियन्तः संवत्सरा अतिक्रान्ता इति ?

वि—(विचिन्त्य) **स्मरामि मन्दभाग्यः** (हस्ताङ्गुलिप्रमाणसङ्ख्या
*सुमरामि मंदभाओ

विगणय्योपरिष्ठात्पदाङ्गुलित्रयमपि निर्दिश्य) **किं बहुना गणितेन,**
किं बहुणा गणिदेण,

सर्वथाद्य दशमः संवत्सरो देव्याः सीतायाः स्वहस्तेन परि-
सव्वहा अज्ज दसमो संवच्छरो देवीए सीदाए सहत्थेण परि-

प्रेषितायाः
प्पेसिदाए ।

रा—(कुमारौ निर्वर्ण्य) **यदि स्वस्तिना गर्भमपि निर्वर्तयेत्, यदि कश्चिद-वगाहेत तदपत्यमियता कालेनेदृशीमवस्थाम् ।**

वि—**हन्त ! स्तम्भितोऽस्मि मन्दभाग्य एतया अज्ञातविप्रयुक्तनय-**
हन्त ! तंभिदो म्हि मन्दभाओ एदाए अण्णादविप्पउत्ततणअ-

सङ्कथया ।
संकहाए । (रोदिति)

धार्यते, नात्र कश्चन चन्द्रमौलेरपराध, प्रत्युत गुण एव, इत्थं भवतोर्मदङ्कावस्थानं न दोषावहम् ॥ १२ ॥

निर्वासितायाः गृहान्निष्कासितायाः । संवत्सरा अब्दाः । अतिक्रान्ता व्यतीता.। सर्वथेति । निर्वासितायास्सीताया दशमः संवत्सरः । उत्तररामचरिते तु विवासिताया जानक्या रामकर्तृककुशलवदर्शनात्प्रागेव द्वादशवत्सरपरिसमाप्तिः । तत्रेयं वासन्तीरामसंवादे रामस्योक्तिः । रामः—सखि किमुच्यते धैर्यमिति

देव्या शून्यस्य जगतो द्वादश· परिवत्सरः ।
प्रनष्टमिव नामापि न च रामो न जीवति ॥

यदि स्वस्तिना सुखेन निर्विघ्नमिति यावत् गर्भमपि निर्वर्त्तयेत् सम्पादयेत्, यदि कश्चिद् अवगाहेत लभेत, तदपत्यं सीतायाः सन्तति· इयता कालेन एतावता समयेन ईदृशीम् अवस्थाम् आयुषम् अवगाहेत प्राप्नुयात् । अत्रावगाहेत तदपत्यमित्यस्य पूर्वापराभ्या सम्बन्ध उक्तप्रकारेण.—'यदि कश्चित् तदपत्यम् अवगाहेत, तदपत्यम् इयता कालेन ईदृशीम् अवस्थाम् अवगाहेत' इति । स्तम्भित· जडीभूतः । अज्ञातविप्रयुक्ततनयसङ्कथया अज्ञातः न ज्ञात एव विप्रयुक्तो वियोगं प्राप्तो यस्तनयस्तस्य सङ्कथा वार्त्ता तया । अहमिति । तापसकुमारौ तपोधनौ अवलोकयन् पश्यन् असह्यवेदनाम् असह्या सोढुमशक्या वेदना व्यथा यस्या ताम् अवस्थां दशाम् अवतीर्णोऽस्मि प्राप्तोऽस्मि ।

रा—अहमप्येतौ तापसकुमाराववलोकयन्नसह्यवेदनामवस्थामवतीर्णोऽस्मि।

यां यामवस्थामवगाहमान-
मुत्प्रेक्षते स्वं तनयं प्रवासी।
विलोक्य तां ताञ्च गतं कुमारं
जातानुकम्पो द्रवतामुपैति ॥१३॥

(परिष्वज्य रोदिति)

वि—(ससम्भ्रमम्) अविधा मुञ्च, सर्पः, मुञ्च, जीवतु तपस्वितनयः,
अविह मुंच, सप्पं, मुंच, जीवदु तवस्सितणओ,

अवतरतु सिंहासनतः।
ओदरदु सिंहासणादो।

रा—(ससम्भ्रमं कुमारौ मुञ्चन्) वयस्य, किमेतत्?

वि—श्रुतं मया साकेतनिवासिनां चिरजीवितानां मुखतः—यः
सुदं मए साकेदणिवासिणं चिरजीविआणं मुहादो—जो

किलाराघव इमं सिंहासनमधिरोहति तस्य मूर्धा शतधा शतधा
किल अराहवो इमं सिंहासणं अदिरोहदि तस्स मुद्धा सदहा सदहा

विद्लेदिति।
विदलदित्ति।

अ०—प्रवासी स्वं तनयं यां याम् अवस्थाम् अवगाहमानम् उत्प्रेक्षते तां तां च गतं कुमारं विलोक्य जातानुकम्पः द्रवताम् उपैति ॥ १३ ॥

स०—जातानुकम्पः—जाता अनुकम्पा यस्य स.।

प्रवासिन्—a sojourner. or one in exile. तनय-son. अवस्था—age. अवगाहमान experiencing (lit. plunging). उत्प्रेक्षते—imagines. विलोक्य—seeing. अनुकम्पा—compassion, here feeling. द्रवता—melting.

टी०—प्रवासी देशान्तरं गतः पुरुषः स्वं तनयं पुत्रं गृहावस्थितं या याम् अवस्था दशाम् अवगाहमानं सेवमानम् उत्प्रेक्षते भावयते ता ताम् अवस्था शैशवरूपां दशा गतम् अन्यं कुमारं बालकं विलोक्य निरीक्ष्य जातानुकम्पः जाता उत्पन्ना अनुकम्पा दया स्नेहो वा यस्य स द्रवता द्रवीभावम् उपैति प्राप्नोति।

परदेशस्थो यथा कश्चित् स्वगृहावस्थितस्य पुत्रस्यायुषा तुल्यमन्यं शिशुं पश्यति जातानुकम्पश्च द्रवतामुपैति तथैव रामस्य कुशलवौ समीक्ष्यादृष्टयोरपि तनययोः स्मृतिरभ्युपेता हृदयञ्च द्रवीभूतम् ॥ १३ ॥

टी०—श्रुतम् आकर्णितम्। साकेतनिवासिनाम् अयोध्यानिवासिनां चिरजीविताना नगरवृद्धानां मुखतः। अराघव. रघुवंशेऽसंजातोय इमं सिंहासनम् अधि-

रा—(सावेगम्) अवतीर्यतां शीघ्रम् ।

(उभाववतीर्य भूमावुपविशतः)

रा—अपि स्वस्थौ भवन्तौ, मूर्ध्नो वा न किञ्चिद्विकारः ?

उभौ—भोः ! स्वस्थावेवावाम्, न किञ्चिन्मूर्ध्नो विकारः ।

वि—अहो आश्चर्यमाश्चर्यम् ! एवं नामापरिक्षतप्रकृतिस्थशरीरौ तिष्ठतः ।

अहो अचरिअं ! अचरिअं ! एवं णाम अवरिक्खदपइदित्थसरीरा चिट्ठंति ।

रा—किमत्राश्चर्यम् (कुमारौ निर्दिश्य) स्वस्त्ययनपरिगृहीतानि तपश्शरीराणि । पश्य—

अपि नाम शरा मोघास्तपस्सन्नद्धमूर्तिषु ।
वासवस्यापि सुव्यक्तं कुण्ठाः कुलिशकोटयः ॥ १४ ॥

रोहति तस्य मूर्द्धा शिर शतधा खण्डश इत्यर्थ विदलेत् भिद्येत । स्वस्थौ प्रकृतिस्थौ । मूर्ध्नो विकार शिरसः क्षतादिकम् । अपरिक्षतप्रकृतिस्थशरीरौ अपरिक्षतं न परिक्षतं प्रकृतिस्थम् असंवृत्तविकारं शरीरं ययोस्तौ । स्वस्त्ययनपरिगृहीतानि स्वस्त्ययनेन स्वस्तिवाचनेन ' स्वस्ति नः इन्द्रो वृद्धश्रवाः ' इत्यादिना शुभाशीर्वादाशंसिना मन्त्रकलापेन परिगृहीतानि परिरक्षितानि तपश्शरीराणि तपस्विना शरीराणि, अत एतयोर्मन्त्रपरिरक्षितत्वान्न काचिच्छरीरस्य हानिरुपजायत इति रामस्याभिप्राय. ।

शकुन्तलायामप्येतदनुरूप एव सन्दर्भ उपनिवेशितः कविना कालिदासेन । तथाहि सप्तमाङ्के सर्वदमनरक्षाकरण्डकग्रहणेनाप्यप्रतिहतशरीरस्य दुष्यन्तस्य तापस्योर्विस्मयजनकत्वम् । तत्रायं सन्दर्भः—"प्रथमा—शृणोतु महाराज. । एषाऽपराजिता नामौषधिरस्य जातकर्मसमये भगवता मारीचेन दत्ता । एता किल मातापितरावात्मानं च वर्जयित्वा परो भूमिपतिता न गृह्णाति । राजा—अथ गृह्णाति । प्रथमा—ततस्तं सर्पो भूत्वा दशति' । अनुमितश्चैतेन दुष्यन्तस्य सर्वदमनपितृत्वम्, अत्रापि सिंहासनारोहणादपरिक्षतप्रकृतिस्थशरीरयो· कुशलवयो राघवत्वमवगम्यते ।

अ०—तपःसन्नद्धमूर्त्तिषु शराः अपि नाम मोघाः, वासवस्य अपि कुलिशकोटयः कुण्ठाः (इति) सुव्यक्तम् ॥ १४ ॥

स०—तपःसन्नद्धमूर्तिषु—तपसा सन्नद्धा मूर्तिः येषा तेषु । कुलिशकोटयः—कुलिशस्य कोटयः ।

सन्नद्ध—mailed. **तपस्**—penance. **मूर्ति**—body. **मोघ**—ineffective. **वासव**—Indra. **कुलिश**—thunderbolt. **कोटि**—edge. **कुण्ठ**—blunt..

टी०—तपःसन्नद्धमूर्त्तिषु तपसा व्रतेन सन्नद्धा वर्मिता मूर्तिश्शरीरं येषां तेषु

(कुमारावुद्दिश्य)

किं भवद्भ्यामव्यवहिता भूमिरध्यास्यते ?

उभौ—महाराज! प्रथमपरिणीतोऽयमर्थः ।

रा—तथा नाम ।

वि—भो राजन्, अतिथी खल्वेतौ, तत्करोतु सङ्कथाभिरातिथेयम् ।
भो राअ, अदिही खु एदे, ता करिदु संकहाहि आहिहेअं ।

रा—एष भवतोः सौन्दर्यावलोकनजनितेन कौतूहलेन प्रतार्यमाणः पृच्छामि,—कतमो वर्ण आश्रमो वा भवतोर्जन्मदीक्षाभ्यामलङ्क्रियते ?

कु—(सञ्ज्ञया लवमादिशति)

ल—द्वितीयो वर्णः प्रथम आश्रमः ।

रा—नैतावग्रजन्मानौ, तदल्पापराधः प्रणामप्रयोगो न्यूनासनपरिग्रहश्च । अथ क्षत्रियकुलपितामहयोः सूर्याचन्द्रमसोः को वा भवतोर्वंशस्य कर्त्ता ?

ल—भगवान् सहस्रदीधितिः ।

रा—कथमस्मत्समानाभिजनौ संवृत्तौ ।

शरा बाणाः अपि मोघा निष्फला व्यर्था इति यावत् । तपस्विनां शरीरं हि तपसा वर्मितं शरैर्न विध्यते । वासवस्य इन्द्रस्य कुलिशस्य वज्रस्य कोटयः धारा अपि कुण्ठाः प्रतिहताः भवन्तीति सुव्यक्तं सुस्पष्टम् । नामेति निश्चये ॥ १४ ॥

टी०—अव्यवहिता व्यवधानशून्या । भूमिः निवासस्थानम् । अध्यास्यते सेव्यते । किं युवयोरेकत्रैव वासस्थानमुत पृथक् पृथगिति रामस्य प्रश्नः । प्रथमपरिणीतः प्रथमं पूर्वं परिणीतः प्राप्तः, परिणत इति केचित्, अयमर्थ एकत्र निवासरूपोऽर्थः । अतिथी आगन्तुकौ । सङ्कथाभिः सप्रणयैरालापैः । सौन्दर्यावलोकनजनितेन सुन्दरस्य भावः सौन्दर्यं तस्य यदवलोकनं दर्शनं तज्जनितेन तदुत्पन्नेन कौतूहलेनाश्चर्येण प्रतार्यमाणः वञ्चितः वशीकृत इति यावत् । वर्णः ब्राह्मणादिः । आश्रमो ब्रह्मचर्यादिः । जन्मदीक्षाभ्यां जन्म च दीक्षा च जन्मदीक्षे ताभ्याम् । द्वितीयो वर्णः क्षत्रियः । प्रथम आश्रमो ब्रह्मचर्यम् । आवां क्षत्रियौ ब्रह्मचारिणौ च स्व इत्यर्थः । अग्रजन्मानौ ब्राह्मणौ अग्रे आदौ अग्रान्मुखाद्वा जन्म यस्य स अग्रजन्मा तौ । ब्राह्मणस्य मुखाज्जन्मनि श्रुतिरेव प्रमाणम्—ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्युक्तेः । अल्पापराधः अल्पोऽपराधो दोषो यस्मिन् सः । प्रणामप्रयोगः वन्दनव्यवहारः । न्यूनासनपरिग्रहश्च न्यूनमधोवर्ति यदासनं तस्य परिग्रहः स्वीकारः । क्षत्रियकुलपितामहयोः क्षत्रियकुलस्य क्षत्रियवंशस्य पितामहयोः पूर्वपुरुषयोः । सूर्याचन्द्रमसोः सूर्यश्च चन्द्रमाश्च तयोः । वंशस्य कुलस्य कर्त्ता प्रवर्त्तकः ।

वि—किं द्वयोरप्येकमेव प्रतिवचनम् ?
किं दोरणं वि एक्कं एव पडिवअणं ?

रा—कच्चिदस्ति युवयोर्मिथो यौनः सम्बन्धः ?

ल—भ्रातरावावां सोदर्यौ।

रा—संवादी सन्निवेशः। वयसस्तु न किञ्चिदन्तरम्।

ल—आवां यमलौ।

रा—सम्प्रति युज्यते, को भवतोर्ज्यायान्, किं नामधेयम् ?

ल—(अञ्जलिना निर्दिश्य) आर्यस्य पादपूजनायां लव इत्यात्मानं श्रावयामि, आर्योऽपि गुरुचरणवन्दनायां—(अप्रतिपत्तिं नाटयति)

कु—अहमपि कुश इत्यात्मानं श्रावयामि।

रा—अहो उदात्तरम्यः समुदाचारः।

वि—ज्ञातं नामधेयम्, को ज्येष्ठ इति न दत्तं प्रतिवचनम्।
जाणिदं णामहेअं, को जेट्ठोत्ति ण दिरणं पडिवअणं।

रा—नन्वञ्जलिनिर्देशादनामग्रहणाच्च दत्तमेव प्रतिवचनं कुशो ज्यायानिति।

वि—साधु ज्ञातं साम्प्रतम्।
साहु जाणिदं संपदं।

रा—किन्नामधेयो भवतोर्गुरुः ?

ल—ननु भगवान् वाल्मीकिः।

रा—केन सम्बन्धेन ?

ल—उपनयनोपदेशेन।

रा—अहमत्रभवतोः शरीरस्य धातारं पितरं वेदितुमिच्छामि।

ल—नहि जानाम्यस्य नामधेयम्। न कश्चिदस्मिंस्तपोवने तस्य नाम व्यवहरति।

सहस्रदीधिति सहस्रं दीधितीना यस्य स सूर्य । अस्मत्समानाभिजनौ अस्माकं समानस्तुल्योऽभिजनो वंशो ययोस्तौ। प्रतिवचनमुत्तरम्। मिथः अन्योन्यम्। यौनः योनेरागतः मातृसम्बन्धादुत्पन्नः। सोदर्यौ समाने उदरे शयितौ। सन्निवेशः अङ्गानां समवस्थिति.। संवादी सम·। वयस आयुष. अन्तर भेद.। यमलौ यमजौ सहोत्पन्नौ भ्रातरौ। ज्यायान् ज्येष्ठ। आर्यस्य कुशस्य पादपूजनाया चरणशुश्रूषायाम्। गुरुचरणवन्दनायां गुरोर्वाल्मीकेश्चरणयोः पादयोर्या वन्दना प्रणतिस्तस्या निरतमिति शेष.। अप्रतिपत्तिम् अस्वीकृतिम्। ज्येष्ठस्य भ्रातुर्नामग्रहणे दोषादनादरं दर्शयति। समुदाचार· सद्व्यवहारः। उदात्तरम्य· उदात्तश्चासौ रम्यश्चेति सः अत्यन्तं प्रशस्त। अयं ज्येष्ठस्य भ्रातुर्नामाग्रहणरूपो लवस्य व्यवहारोऽत्यन्तमादरणीय इति भाव.। अञ्जलिनिर्देशात अञ्जलिना निर्देशात् ज्ञापनात् अनामग्रहणाच्च ज्यायसः

रा—अहो माहात्म्यम् ।

कु—जानाम्यस्य नामधेयम् ।

रा—कथ्यताम् ।

कु—निरनुक्रोशो नाम ।

रा—(विदूषकमवलोक्य) अपूर्वं खलु नामधेयम् ।

वि—(विचिन्त्य) एवं तावत् पृच्छामि । निरनुक्रोश इति क एवं
एव्वं दाव पुच्छिस्सं । णिरणुक्कोसोत्ति को एव्वं

भणति ?
भणादि ?

कु—अम्बा ।

वि—किं कुपितैवं भणत्युत प्रकृतिस्था ?
किं कुविदा एव्वं भणादि आदु पइदित्था ?

कु—यद्यावयोर्बालभावजनितं किञ्चिदविनयं पश्यति तदैवमधिक्षिपति—निरनुक्रोशस्य पुत्रौ मा चापलम्—इति ।

वि—एतयोर्यदि पितुर्निरनुक्रोश इति नामधेयम्, एतयोर्जननी
एदाणं जदि पिदुणो णिरणुक्कोसोत्ति णामहेअं, एदाणं जणणी

तेनावमानिता निर्वासिता, तस्याप्रभवन्त्येतेन वचनेन दारकं
तेण अवमाणिदा णिव्वासिदा, तस्स अप्पवहंती एदिणा वअणेण दारएं

निर्भर्त्सयति ।
णिब्भच्छदि ।

रा—सम्यगुपलक्षितं कौशिकेन । (निश्वस्य) धिङ् मामेवंभूतम् । सा तपस्विनी मत्कृतेनापराधेन स्वापत्यमेवं मन्युगर्भैरक्षरैर्निर्भर्त्सयति ! (सबाष्पमवलोकयति) अपि सन्निहितस्तत्र भवान् निरनुक्रोशो युष्मदाश्रमे ?

सहोदरस्य नामानुच्चारणात् । किन्नामधेय किं नामधेयं यस्य स, किमभिधानः । उपन्यनोपदेशेन उपनयनं यज्ञोपवीतधारणं तत्पूर्वक उपदेशः शिक्षा तेन । शरीरस्य धातारं जनयितारमित्यर्थः । निरनुक्रोश निर्घृण. । कुपिता कोपवशङ्गता । प्रकृतिस्था कोपरहिता । बालभावजनितम् शिशुजनस्वभावहेतुकम् । अविनयं दुःशीलताम् । अधिक्षिपति तिरस्करोति । चापलं चपलस्य भावस्तत् । एतयोः दारकयोः । जननी माता । तेन एतयोर्जनयित्रा । अवमानिता अधिक्षिप्ता । निर्वासिता निष्कासिता । तस्य स्वभर्तुः । अप्रभवन्ती अशक्ता सती एतेन वचनेन 'निरनुक्रोशस्य पुत्रौ' इत्यात्मकेन वाक्येन दारकं पुत्रं निर्भर्त्सयति अधिक्षिपति । सम्यगुपलक्षितं सुष्ठु ज्ञातम् । तपस्विनी दयनीया मत्कृतेनापराधेन विवासनरूपेण निर्घृणेन कर्मणा

ल—न सन्निहित ।
रा—(ससम्भ्रमम्) अपि श्रूयते ?
ल—(कुशमवलोकयति)
कु—न तस्य पादावस्माकं नमस्कृतपूर्वौ । अम्बायाः पुनरेकवेणीसंसूचितानि तस्योच्छ्वसितानि ।
रा—किं वा भवन्तौ तेनाघ्रातपूर्वौ ?
कु—तदपि नास्त्येव ।
रा—अतिदीर्घप्रवासोऽयं दारुणश्च, यदियता कालेन नाम परस्परलोचनगोचरमपि नावतीर्णा यूयम् । (विदूषकमवलोक्य जनान्तिकम् कुतूहलेनाविष्टो मातरमनयोर्नामतो वेदितुमिच्छामि । न युक्तं च मम स्त्रीगतमनुयोक्तुम्, विशेषतस्तपोवने । तत्कोऽत्राभ्युपायः ?
वि—(जनान्तिकम्) अप्रतिहतवचनमहत्त्वा हि ब्राह्मणजातिः, अहं पुनः
अप्पडिहदवअणमहत्तणा हि बह्मणजादी, अहं उण
पृच्छामि (प्रकाशम्) भो किन्नामधेया युवयोर्जननी ?
पुच्छिस्सं भो किण्णामहेआ तुह्माणं जणणी ?
ल—तस्या द्वे नामनी ।
वि—कथमिव ?
कहं विअ ?

स्वापत्यं स्वसन्ततिम् एवम् इत्थम् मन्युगर्भैं मन्यु. कोपो गर्भे येषा तै अक्षरैर्वर्णैर्निर्भर्त्सयति तिरस्करोति । नमस्कृतपूर्वौ पूर्वं नमस्कृतौ प्रणतौ । अम्बाया मातु. । एकवेणीसंसूचितानि एकया वेण्या प्रोषितभर्तृकाया. केशबन्धो वेणी तया संसूचितानि ज्ञापितानि तस्य निरनुक्रोशस्य कृते उच्छ्वसितानि दीर्घा उच्छ्वासाः । आघ्रातपूर्वौ पूर्वम् आघ्रातौ चुम्बितौ । अतिदीर्घप्रवास. अतिदीर्घश्चासौ प्रवास इति सः । दारुण· कठोरः । परस्परलोचनगोचरम् अन्योन्यनयनविषयम् । जनान्तिकम् तल्लक्षणं यथा दर्पणे—

त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् ।
अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥

कुतूहलेनाविष्ट. कौतुकेनान्वितः अनयो. कुशलवयोः मातरं जननीं नामतो वेदितुं ज्ञातुम् इच्छामि अभिलषामि । स्त्रीगतं स्त्रीसम्बद्धम् अनुयोक्तुं प्रष्टुं न युक्तम् असाम्प्रतम् । विशेषतस्तपोवने नैमिषारण्ये तु विशेषत एव स्त्रीगता वार्ता न युज्यते । अप्रतिहतेति । अप्रतिहतवचनमहत्त्वा न प्रतिहतं कुण्ठितं यद्वचनं वाक्यं तेन महत्त्वं महिमा यस्या. सा तथाभूता, ब्राह्मणानां वचस्सर्वदैवाप्रतिहतत्वात्स्वतन्त्र

ल—तपोवनवासिनो देवीति नामाह्वयन्ति, भगवान् वाल्मीकिर्वधूरिति ।

रा—कतमं क्षत्रियकुलं वाल्मीकिमुनिमुखनिर्गतेन वधूशब्देन वर्धते ?

वि—विस्तीर्णं क्षत्रियकुलमिति न ज्ञायते कतमं क्षत्रियकुलमिति ।
वित्थिएणं खत्तिअकुलं ति ण जाणीअदि कदमं खत्तिअकुलं ति ।

रा—अपि चेतस्तावद्वयस्य मुहूर्तमात्रम् ।

वि—(उपसृत्य) आज्ञापयतु भवान् ।
आणवेदु भवं ।

रा—अपि कुमारयोरनयोरस्माकं च सर्वाकारसंवादी कुटुम्बवृत्तान्तः ?

वि—कथमिव ?
कहं विअ ?

रा—पश्य, एतयोः सीतागर्भस्य च तुल्यः कालातिपातः, एतावपि क्षत्रियौ सूर्यान्वयौ, अजातप्रोषितौ च निर्विकारौ राजासनारोहणे, पितरि चानयोर्दारुणत्वसूचनो निरनुक्रोशशब्दः, मातुश्च माहात्म्यविभावनो देवीशब्दः । सर्वथाहमनेन सादृश्यबाहुल्येन पर्याकुलोऽस्मि मन्दभाग्यः ।

(वैक्लव्यं नाटयति)

वि—किं तवेदृशोऽभिप्रायः, सीतागर्भगतावितौ दारकाविति ?
किं तव ईरिसो अहिप्पाओ सीदागब्भगदा एदे दारआ त्ति ?

सन्महत्त्वं बिभर्ति, अतो मत्कर्तृका पृच्छाऽव्याहृतेति भावः । किन्नामधेया युवयोर्जननीति विदूषकेन पृष्टे तस्या द्वे नामनीति लवस्य प्रतिवचः । तपोवनवासिनस्तपोधना देवीति संज्ञया तामाकारयन्ति, भगवान् वाल्मीकिस्तु वधूशब्देन तामाह्वयति । वाल्मीकिमुखनिर्गतेन वाल्मीकिमुनेर्मुखाद् वदनात् निर्गतेन निष्क्रान्तेन वधूशब्देन कतमं क्षत्रियकुलं वर्धत इति रामेण पृष्टो विदूषक आह—विस्तीर्णं क्षत्रियकुलं क्षात्रवंशस्यानन्त्याद्दुर्लक्ष्यमेतत् यत्कतमं क्षत्रियकुलं वधूशब्देनाभिनन्दति वाल्मीकिः । सर्वाकारसंवादी सर्वाकारेण सर्वरूपेण संवदितुं शीलमस्येति सः सर्वव्यवहारसम इत्यर्थः । एतयोः कुशलवयोः सीतागर्भस्य तुल्यः समः कालातिपातः समयातिक्रमणम् । निर्वासिताया गर्भिण्यास्सीताया एतयोश्च दशमो वर्षः । एतावपि बालकौ क्षत्रियौ क्षत्रियकुलोत्पन्नौ । सूर्यान्वयौ सूर्यवंशीयौ । अजातप्रोषितौ—न जातः अजातः तौ, अजातावेव प्रोषितौ इति तौ । राजासनारोहणे निर्विकारौ, अराघवस्य सिंहासनारोहणसमकालमेव मूर्ध्नः शतधा विदलनादेतयोश्च निर्विकारत्वात् रामस्य तयोः स्वपुत्राशङ्का । •अनयोः पितरि जनयितरि दारुणत्वसूचनः कठिनहृदयत्वसूचकः

रा—मा मैवम्। कथं हन्त! तपोवनवासिनि जने सम्बन्धमीदृश-
मध्यारोपयामि। किन्तु—

एतत्कुमारयुगलं वयसान्वयेन
श्यामोन्नतेन वपुषा विपदानया च।
तां मैथिली तनयसम्भविनीमवस्था-
मादाय मामतितरां तरलीकरोति ॥ १५ ॥

(चिन्ताशोकं नाटयति)

(नेपथ्ये)

भो भोः कोऽत्र सन्निहितस्तत्रभवतोरिक्ष्वाकुकुलकुमारयोः कुश-लवयोः?

उभौ—(आकर्ण्य) द्वावप्यावां सन्निहितौ।

निरनुक्रोशशब्दः मातृप्रयुक्त इति शेषः। माहात्म्यविभावनः माहात्म्यस्य गौरवस्य विभावनः द्योतकः देवीशब्दः। सर्वथा सर्वैरेभिर्हेतुभिः सादृश्यबाहुल्येन समतातिशयेन मन्दभाग्यः प्रियापुत्रविच्छेदाद् पर्याकुलो विह्वलः संवृत्तोस्मि।

अ०—एतत् कुमारयुगलं वयसा अन्वयेन, श्यामोन्नतेन वपुषा, अनया विपदा च ता मैथिलीं तनयसम्भविनीम् अवस्थाम् आदाय अतितरां मां तरलीकरोति ॥ १५ ॥

स०—कुमारयुगलम्—कुमारयो युगलम्। श्यामोन्नतेन—श्यामं च तदुन्नतमिति श्यामोन्नतं तेन। तनयसम्भविनीम्—तनयस्य सम्भवोऽस्यामस्तीति तनयसम्भविनी ताम्।

युगल—couple. **वयस्**—age. **अन्वय**—descent. **श्याम**—dark-brown. **उन्नत**—tall-statured. **विपद्**—misfortune. **तनय**—child. **अवस्था**—condition. **अतितराम्**—exceedingly. **तरलीकरोति**—makes restless.

टी०—एतत् कुमारयुगलं कुमारद्वयं कुशलवाख्यं वयसा आयुषा, अन्वयेन वंशेन सूर्यवंशेनेत्यर्थः, श्यामोन्नतेन श्यामं तप्तकाञ्चनवर्णाभम् उन्नतञ्च तेन वपुषा शरीरेण अनया विपदा मातृप्रवासवशाज्जनकादर्शनरूपयाऽऽपदा, ता मैथिलीं सीतां तनयसम्भविनी तनययोः पुत्रयोः सम्भव उत्पत्तिरस्यामस्तीति तनयसम्भविनी ताम् अवस्था दशाम् आदाय आनीय, गर्भिणीदशायां तां जानकीं मम स्मृतिपथं प्रापय्य माम् अतितराम् अत्यन्तं तरलीकरोति चपलयति मदीयं धैर्यं ग्लपयतीत्यर्थः। एतयोः कुमारयोर्दर्शनेनादृष्टपूर्वयोः सुतयोस्सीतायाश्च स्मारितोस्मीति तत्त्वम् ॥ १५ ॥

कोऽत्र सन्निहितः कः सन्निधौ स्थितः। तत्रभवतोः पूज्ययोः इक्ष्वाकुकुलकुमारयोः ऐक्ष्वाकवयोः। कुशलवौ तु स्वात्मानमामन्त्र्यमाणं मत्वा वदतः—

(पुनर्नेपथ्ये)

किमितीयतीं वेलां नियोगः प्रत्युदास्यत ?

वाल्मीकिना मुनिवरेण महारथस्य
याऽसौ पुराणपुरुषस्य कथा निबद्धा ।
सा राघवश्रुतिपथातिथितां च नेया
कालश्च मध्यसवनस्य न लङ्घनीयः ॥ १६ ॥

उभौ—राजन्, उपाध्यायदूतोऽस्मान् त्वरयति ।

रा—मयापि सम्भावनीय एव महार्थसंविधायी मुनिनियोगः ।

'द्वावप्यावा सन्निहितौ' इति, आवयोर्नैकतमोऽत्रोपस्थित , परं/ द्वावप्यावामत्र स्व. । किमिति । इयतीम् एतावतीं वेला समयं यावत् नियोगो रामायणकथागानरूपो वाल्मीकेरादेश· प्रत्युदास्यते उपेक्ष्यते ।

अ०—वाल्मीकिना मुनिवरेण महारथस्य पुराणपुरुषस्य या असौ कथा निबद्धा सा राघवश्रुतिपथातिथितां च नेया, मध्यसवनस्य काल. च न लङ्घनीयः ।

स०—महारथस्य—महान् रथो यस्य तस्य । पुराणपुरुषस्य—पुराणश्चासौ पुरुष पुराणपुरुषस्तस्य । राघवश्रुतिपथातिथिताम्—श्रुतिपथ· श्रुतेः पन्था., राघवस्य य. श्रुतिपथस्तस्यातिथिता ताम् ।

मुनिवर—the best among the sages. **महारथ**—the great warrior. **पुराणपुरुष**—the primeval Purusa. **निबद्ध**—composed. **श्रुतिपथ**—hearing. **अतिथिता**—lit. hospitality, here used only metaphorically. **मध्यसवन**—mid-day bath. **लङ्घनीय**—that which is to be transgressed.

टी०—वाल्मीकिना मुनिवरेण मुनिधौरेयेण महारथस्य महान् रथो यस्य तस्य वीरप्रवरस्य पुराणपुरुषस्य पुराणश्चासौ पुरुष. पुराणपुरुष आदिपूरुषो हरिस्तदवतारभूतो रामस्तस्य या असौ प्रसिद्धा रामायणाख्या कथा निबद्धा रचिता सा कथा राघवश्रुतिपथातिथिताम् राघवस्य रामस्य श्रुतिपथस्य कर्णविवरस्य अतिथिताम् अतिथिभावं विषयं नेया नेतव्या, दाशरथे· श्रावणीया इत्यर्थ । मध्यसवनस्य मध्याह्निकस्नानस्य काल समय न लङ्घनीयः नातिक्रमणीय ॥ १६ ॥

उपाध्यायदूत उपाध्यायस्य गुरोर्वाल्मीकेर्दूत आज्ञावहः अस्मान् आवामित्यर्थः त्वरयति त्वरितं गमनायाचष्टे । सम्भावनीय आदरणीयः । महार्थसंविधायी महाश्चासावर्थश्चेति महार्थस्तस्य संविधायी संविधानशील , महार्थस्य पुत्रप्राप्तिस्त्रीसमागमरूपस्य विधायक इति कवेरर्थ । मुनिनियोग मुनेर्वाल्मीकेर्नियोग आदेशः ।

अ०—भवन्तौ गायन्तौ, कविः अपि पुराण· व्रतनिधि., अयं गिरां सन्दर्भः वसुमतीं प्रथमम् अवतीर्णः, सरसिरुहनाभस्य इयं कथा च नियत श्लाघ्या, अयं·परिकरः श्रोतारं पुनाति रमयति च ॥ १७ ॥

तथा हि—

भवन्तौ गायन्तौ कविरपि पुराणो व्रतनिधि-
गिरां सन्दर्भोऽयं प्रथममवतीर्णो वसुमतीम् ।
कथा चेयं श्लाघ्या सरसिरुहनाभस्य नियतं
पुनाति श्रोतारं रमयति च सोऽयं परिकरः ॥१७॥

वयस्य ! अपूर्वोऽयं मानवानां सरस्वत्यवतारः. तदहं सुहृज्जन-साधारणं श्रोतुमिच्छामि । सन्निधीयन्तां सभासदः, प्रेष्यतामस्म-दन्तिकं सौमित्रिः, अहमप्येतयोश्चिरासनपरिखेदं पादविहरणेनाप-हरामि ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

पञ्चमोऽङ्कः ।

स०—व्रतनिधिः—व्रताना निधिः । सरसिरुहनाभस्य—सरसि रोहतीति सरसिरुहं तन्नाभौ यस्य तस्य ।

पुराण—ancient. **व्रत**—penance. **निधि**—repositary. **सन्दर्भ**—composition. **वसुमती**—earth. **अवतीर्ण**—descended. **सरसिरुहनाभ**—lotus-navelled *i. e.* Viṣṇu. **श्लाघ्य**—praiseworthy. **परिकर**—combination. **पुनाति**—purifies. **रमयति**—delights.

टी०—भवन्तौ मधुरालापौ गायन्तौ गायकौ स्तः । कविः महाकविरपि पुराणः पुरातनः काव्यनिर्माणे दृढाभ्यास इत्यर्थः, व्रतनिधिः व्रताना स्वाध्याया-दीना निधिः निवासस्थानम्, अनेन कवेस्तपोधनत्वमुक्तम्, अयञ्च गिरा वाचा सन्दर्भो रचना रामायणात्मको रचनाविशेषः, रामस्य तु काव्यविषयज्ञानाभावात्सा-मान्येनोक्तिः, वसुमतीं पृथिवीं प्रथमम् अवतीर्णः नव एवागतः, पूर्वमेतद्विषयक-सन्दर्भाभावात् । सरसिरुहनाभस्य सरसि रोहतीति सरसिरुहं कमलं तन्नाभौ यस्य तस्य विष्णोरियं कथा नियतम् असंशयं श्लाघ्या प्रशंसनीया । सरसिरुहनाभ-स्येयं कथेत्युक्तेः विष्णुस्तुतिविषयत्वमस्य काव्यस्यावगतं रामेण, नतु स्वविषयत्वं, तत्र स्वात्मनो विष्ण्ववतारत्वेन क्वचिदप्यनिर्देशात् । सोऽयम् एवंरूपः परिकरो गुणविशेषाणा सम्भूयावस्थानरूपम् उपकरणं श्रोतारं शृण्वन्तं मानुषं पुनाति पवित्रयति रमयति आनन्दयति च ॥ १७ ॥

अपूर्वः अभिनवः सरस्वत्यवतारः सरस्वत्या वाग्देव्याः अवतारः काव्यरूपेणा-वतरणम् । सुहृज्जनसाधारणं सुहृज्जनेन मित्रवर्गेण साधारणं समानं यथा स्यात्तथा सुहृद्भिर्मिलित्वैव काव्यं श्रोतुमिच्छामि । सन्निधीयन्ताम् मत्सन्निधौ प्रेष्यन्ताम् । सभासदः श्रोतार इत्यर्थः । अन्तिकं समीपम् । सौमित्रिः लक्ष्मणः । चिरासनपरि-खेदं चिरं चिरकालमासनेन स्थित्या जनितः यः परिखेदः क्लमस्तं पादविहरणेन पादाभ्यां चरणाभ्यां यद्विहरणं भ्रमणं तेन । अपहरामि अपनयामि

अथ षष्ठोऽङ्कः

(तत प्रविशति कञ्चुकी)

क—सम्पादितकौशिकमुखसङ्क्रान्तपार्थिवाज्ञोऽहमत्रस्थितं स्वामिनमवलोकयामि (विलोक्य) एष प्राप्त एव स्वामी—

महाशीलैस्त्रिभिः साधमित एवाभिवर्तते ।
परिष्कृतस्त्रिभिर्वेदैरश्वमेध इवाध्वरः ॥ १ ॥

(तत प्रविशति कुशलवाभ्यामनुगम्यमानो रामभद्रो लक्ष्मणश्च)

सर्वे—(परिक्रामन्ति)

क—(उपसृत्य) जयत्वार्यः, एतत्सज्जमास्थानमण्टपम्, एतदासनं च । (सर्वे उपविशन्ति)

कं—इतस्तावदवलोकयतु देवः, एते राघवाः पौरजानपदाश्च देवं सम्भावयन्ति ।

अथ कञ्चुकिमुखेन रामादीनामागमनं सूचयति । कञ्चुकिलक्षणं यथा—

अन्त.पुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः ।
सर्वकार्यार्थकुशल कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥

सम्पादितकौशिकमुखसङ्क्रान्तपार्थिवाज्ञ सम्पादिता विहिता कौशिकस्य मुखे सङ्क्रान्ता प्रापिता गमितेति यावत् पार्थिवस्य रामस्य राज्ञ आज्ञा येन स तथाभूतोऽहम् । यो रामस्यादेशो कौशिकम्प्रति मया प्रापयितव्य आसीत् स च प्रापित इत्यर्थ. । स्वामिनं राजानम् ।

अ०—त्रिभिः वेदै. परिष्कृत· अश्वमेध. अध्वरः इव (एषः स्वामी) त्रिभि महाशीलैः सार्धम् इतः एव अभिवर्तते ॥ १ ॥

स०—महाशीलै.—महत् शीलं येषां ते महाशीलाः तैः ।

महाशील—virtuous person. अभिवर्तते—comes. परिष्कृत—adorned. अध्वर—sacrifice

टी० – एष रामः त्रिभिः लक्ष्मणकुशलवैः महाशीलैः महत् उत्तमं शीलं वृत्तं येषा तै. सार्धं सह इत एव अत्रैव अभिवर्त्तते आयाति । त्रिभि. वेदैः ऋग्यजुस्सामभि. परिष्कृतः यथाविधि विहित, अश्वमेध. अध्वरः यज्ञ इव । अत्र रामस्याश्वमेधेन लक्ष्मणकुशलवयोश्च स्त्रिभिर्वेदैस्सह साम्यं दर्शितं, तत्र परिष्कृतत्वं सामान्यो धर्मः उपमानसहयोगेनोपमेयस्य पावनत्वं प्रकटितम् । प्रकृतस्याश्वमेधस्य तत्कर्त्रा रामेण सह सादृश्यसम्बन्धनिरूपणं बहूपयुक्तम् ॥ १ ॥

आस्थानमण्टपम्—आस्थानमण्डपं सभास्थानमिति यावत् । एतत् पुरो

रा—(दृष्ट्वा) किमिदमपरमस्मदन्तिकाद्यवनिकया तिरोधीयते ?

क—एतास्तिस्रो महादेव्यः कौसल्याद्या महीपतेः ।
एतद्भरतशत्रुघ्नलक्ष्मणानां वधूत्रयम् ॥ २ ॥

ल—(कञ्चुकिनमुद्दिश्य) आर्य ! वैदेही च न देवीषु सङ्ख्यायते, न वधूषु च ।

रा—(निश्वस्य) कञ्चुकिन् ! गच्छ त्वं स्वभूमिमध्यास्व ।

क—यदाह (इति निष्क्रान्तः)

रा—आर्यौ ! प्रस्तूयताम् ।

कुशलवौ—

उपयेमे ततस्तिस्रो धर्मपत्नीर्महीपतिः ।
कौसल्यामथ कैकेयीं सुमित्रां च सुमध्यमाम् ॥ ३ ॥

रामलक्ष्मणौ—(सहर्षम्) तात एव कथानायकतामुपनीतः कविना ।
(उभौ नमस्कृत्यासनादवतरतः)

कुशलवौ—कौसल्या सुषुवे रामं—

विलोक्यमानम् । राघवाः रामलक्ष्मणादयः । पौरजानपदाश्च पौराश्च ते जानपदाश्च ते । पौरा पुरवासिनो जनाः जानपदा जनपदवासिनो जना । देवं सम्भावयन्ति भवन्तं सत्कर्तुं प्रतिपालयन्ति । अस्मदन्तिकात् अस्मत्सान्निध्यात् अस्मद्दृष्टिविषयादित्यर्थः यवनिकया तिरस्करिण्या तिरोधीयते निह्नूयते ।

अ०—एता. तिस्रः कौसल्याद्या. महीपतेः महादेव्यः । एतद् भरतशत्रुघ्नलक्ष्मणानां वधूत्रयम् ॥ २ ॥

स०—कौसल्याद्याः—कौसल्या आद्या यासां ता. । भरतशत्रुघ्नलक्ष्मणानाम्—भरतश्च शत्रुघ्नश्च लक्ष्मणश्चेति भरतशत्रुघ्नलक्ष्मणास्तेषाम् । वधूत्रयम्—वधूनां त्रयम् ।

महीपति—king, lit. the lord of the earth.

टी०—एता· तिस्रः कौसल्याद्या. कौसल्या आद्या यासा ताः कौसल्यासुमित्राकैकेयीसञ्ज्ञका महीपते. पृथिवीपते· दशरथस्य महादेव्यो महिष्य. सन्ति । एतद् भरतशत्रुघ्नलक्ष्मणाना भ्रातॄणा वधूत्रयं पत्नीत्रयम् अस्ति । अत्र भरतशत्रुघ्नलक्ष्मणानामित्यस्य स्थाने वय·क्रमवशाद् भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नानामिति वक्तव्ये अकृतपाठे वृत्तभङ्गपरिहरणमेव मुख्यं कारणम् इति के चित् ।

अ०—ततः महीपतिः तिस्रः धर्मपत्नीः उपयेमे—कौसल्याम् अथ कैकेयीम्, सुमध्यमां सुमित्रां च ॥ ३ ॥

उपयेमे—married.

टी०—ततः महीपतिः दशरथ. तिस्रः धर्मपत्नीः उपयेमे· परिणीतवान् ।

ल—(प्रणमति)

कुशलवौ—कैकेयी भरतं ततः ।
सुमित्रा जनयामास यमौ शत्रुघ्नलक्ष्मणौ ॥ ४ ॥

रा—(लक्ष्मणमालिङ्गति)

कुशलवौ—उपयेमे ततः सीतां रामः सौमित्रिरूर्मिलाम् ।
तथा भरतशत्रुघ्नौ कुशध्वजसुते उभे ॥ ५ ॥
बाल्ययौवनयोर्मध्ये वर्तमाना नृपात्मजाः ।
नवयोत्कण्ठया चैव कलत्रे दुःस्थितिं ययुः ॥ ६ ॥

तदेव विशदयति—कौसल्याम्, कैकेयीम् सुमध्यमा सुमित्रा च । सुमध्यमाम्—शोभनो मध्ये भवोऽवयवो यस्याः सा सुमध्यमा ताम् ॥ ३ ॥

तात पिता दशरथः । कथानायकताम् कथायाः नायकः कथानायकः तस्य भावस्तत्ता ताम् । उपनीत प्रापितः ।

अ०—कौसल्या रामं सुषुवे, ततः कैकेयी भरतं (सुषुवे), सुमित्रा यमौ शत्रुघ्नलक्ष्मणौ जनयामास ॥ ४ ॥

सुषुवे—gave birth to. **यमौ**—twins.

टी०—कौसल्या कोसलानामधिपस्य राज्ञो दुहिता रामं सुषुवे प्रसूतवती । ततः रामोत्पत्त्यनन्तरम् कैकेयी भरतं सुषुवे । सुमित्रा यमौ यमजौ भरतशत्रुघ्नौ जनयामास उत्पादयामास ॥ ४ ॥

अ०—ततः रामः सीताम् उपयेमे । सौमित्रिः ऊर्मिलाम् (उपयेमे) । तथा भरतशत्रुघ्नौ उभे कुशध्वजसुते उपयेमाते ॥ ५ ॥

टी—ततः यथावसरं राम सीतां जनकस्य राज्ञो दुहितरम् परिणीतवान् । सौमित्रिः सुमित्राया अपत्यं पुमान् लक्ष्मणः ऊर्मिलाम् उपयेमे । तथा भरतशत्रुघ्नौ उभे द्वे कुशध्वजसुते कुशध्वजस्य जनकस्य भ्रातुः सुते पुत्र्यौ माण्डवीश्रुतकीर्त्यौ उपयेमाते । अत्रोत्तरार्धे उपयेमे इति पदस्य वचनपरिणामेनान्वयः ॥ ५ ॥

अ०—बाल्ययौवनयोः मध्ये वर्त्तमानाः नृपात्मजाः कलत्रे नवया उत्कण्ठया चैव दुःस्थितिं ययुः ॥ ६ ॥

स०—बाल्यं च यौवनं च ते बाल्ययौवने तयोः । नृपात्मजाः—नृपस्य आत्मजाः ।

बाल्य—infancy. **यौवन**—youth. **नृप**—king. **आत्मज**—son. **उत्कण्ठा**—longing. **कलत्र**—wife. **दुःस्थिति**—mental disturbance.

टी०—बाल्यं शैशवं यौवनं तारुण्यं तयोरुभयोर्मध्ये वर्तमाना स्थिताः नृपात्मजाः नृपस्य राज्ञ आत्मजाः पुत्राः रामभरतलक्ष्मणशत्रुघ्नाः कलत्रे स्वस्वपत्नीविषये नवया नूतनया उत्कण्ठया रणरणकेन औत्सुक्येनेति यावत् दुःस्थितिं मनो-

ल—रमणीयः ।

रा—अलं कालातिपातेन, गीयताम् ।

जरसा पलितस्तातः काकपक्षधरा वयम् ।
जानुदघ्नास्तदा तेऽपि साकेतोद्यानपादपाः ॥ ७ ॥

कुशलवौ—अथाभिषेकसम्भारे रामस्य समुपस्थिते ।
भरते मातुलं द्रष्टुं मातामहपुरं गते ॥ ८ ॥

रा—(आत्मगतम्) नियतं मध्यमाम्बा निन्द्यते । (प्रकाशम्)
तमुद्देशमुल्लङ्घ्य सीतापहरणात्प्रभृति गीयताम् ।

विकारं मदनोन्माथदशा ययुर्जग्मुः ॥ ६ ॥

टी०—रमणीयः अयं श्लोक इति शेषः । अन्यथा तु रमणीयमित्येव पाठो युक्त, सामान्यत्वात् कालातिपातेनालम्, समयपरिहारेणालम्, नोल्लङ्घनीया वेलेति ।

अ०—तातः जरसा पलित, वयं काकपक्षधराः, ते अपि साकेतोद्यानपादपाः तदा जानुदघ्नाः आसन् ॥ ७ ॥

जरस्—age. पलित—white-haired. काकपक्ष—side-locks of hair. साकेत—Ayodhya. उद्यान—garden. पादप—tree. जानुदघ्न—knee-high.

टी०—तातः पिता जरसा वार्द्धक्येन पलितः श्वेतकेशः आसीत् । वयञ्च चत्वारो भ्रातरः काकपक्षधरा. शिखण्डकधारिणो बाल्य एव स्थिता अभूम । तेऽपि परिचिताश्चिरसहवासादिति भावः, साकेतोद्यानपादपा. साकेतस्यायोध्याया उद्यानेषु उपवनेषु स्थिताः पादपा वृक्षाः तदा तस्मिन् काले जानुदघ्ना जानुपरिमाणा आसन् । यथेदानीमत्युन्नता वृक्षास्तदानीं क्षुद्रा एवासन् तथैव वयमप्युन्नतारोहपरिणाहास्तदानीमल्पकाया अभूम ॥ ७ ॥

अ०—अथ रामस्य अभिषेकसम्भारे समुपस्थिते मातुलं द्रष्टुं भरते मातामहपुरं गते—॥ ८ ॥

स०—अभिषेकसम्भारे—अभिषेकस्य सम्भारस्तस्मिन् । मातामहपुरम्—मातामहस्य पुरम् तत् ।

अभिषेक—installation. सम्भार—preparation. मातुल—maternal uncle. मातामह—maternal grandfather.

टी०—अथ विवाहानन्तरम् रामस्य अभिषेकसम्भारे अभिषेकस्य यौवराज्योचिताभिषवस्य सम्भार उपकरणे तस्मिन् समुपस्थिते प्राप्ते, मातुलं द्रष्टुं सम्मिलितुं भरते मातामहस्याश्वपतेः पुरं नगरं गते याते सति—॥ ८ ॥

अत्र कैकेयीवृत्तान्तमन्तरितुकामेन रामेण 'नियतं मध्यमाम्बा निन्द्यते' इति मनस्याधाय 'सीतापहरणात्प्रभृति गीयता' मित्युक्तम् । एवमेवोत्तररामचरितेपि

कुशलवौ—कालेन रूपसौन्दर्यं श्रुत्वा शूर्पणखामुखात्।
जहार देहं सीताया न चारित्रं दशाननः ॥ ६ ॥

ल—(राममवलोकयति)

कुशलवौ—ततो बध्वार्णवे सेतुं निहत्य युधि रावणम्।
सीतामादाय रामोऽपि साकेतं पुनरागतः ॥ १० ॥

रा—अहो संक्षेपः।

कुशलवौ—प्राप्तराज्यस्ततो रामो जनवादेन नोदितः।

प्रथमाङ्के चित्रदर्शनप्रसङ्गे मध्यमाम्बावृत्तान्तं दर्शयितुमनाः लक्ष्मणं निवार्य ज्येष्ठो राघवः शूर्पणखोदन्तप्रेक्षणाय प्रेरयति। एतेन रामचारित्र्यं सुदर्शितम्भवति।

अ०—कालेन शूर्पणखामुखात् रूपसौन्दर्यं श्रुत्वा दशाननः सीताया देहं जहार, चारित्रं न ॥ ६ ॥

स०—शूर्पणखामुखात्—शूर्पाणीव नखानि यस्याः सा शूर्पणखा तस्या मुखं तस्मात्।

कालेन—in course of time. **रूप**—form. **सौन्दर्य**—comeliness, **देह**—body. **जहार**—took away. **चारित्र**—character.

टी०—कालेन समयेन शूर्पणखामुखात् शूर्पणखा रावणस्य स्वसा तस्या मुखात् रूपसौन्दर्यं रूपस्याकृतिविशेषस्य सौन्दर्यं लावण्यं श्रुत्वाऽऽकर्ण्य दशाननो रावणः सीताया जानक्या देहं शरीरं जहार अपहृतवान् परं चारित्रं शीलं न जहार हर्तुं न शशाक। कृतेपि महति प्रयत्ने ता सतीत्वात्पातयितुं नाशक्नोत् ॥ ६ ॥

अत्र सीतायाः शुद्धिविषये वाल्मीकेरपि साक्ष्यमवगम्यातिहृष्टमना लक्ष्मणो राममवलोकयति।

अ०—ततः अर्णवे सेतुं बध्वा युधि रावणं निहत्य रामः अपि सीताम् आदाय पुनः साकेतम् आगतः ॥ १० ॥

अर्णव—sea. **सेतु**—bridge. **बध्वा**—having constructed. **निहत्य**—having killed. **साकेत**—Ayodhya.

टी०—ततः सीतापहरणानन्तरम् अर्णवे समुद्रे सेतुं पुलिनं बद्ध्वा निर्माय युधि सङ्ग्रामे रावणं दशाननं सबान्धवं ससैन्यं निहत्य व्यापाद्य रामोपि सीतां जानकीम् आदाय गृहीत्वा पुनः साकेतम् अयोध्याम् आगतः संप्राप्तः ॥ १० ॥

अहो सङ्क्षेपः! भूयसोप्युदन्तस्य समासेन वर्णनमतिविस्मयकरमिति भावः।

अ०—ततः प्राप्तराज्यः रामः जनवादेन नोदितः लक्ष्मणम् आहूय प्रोवाच 'सीता निर्वास्यताम्' इति ॥ ११ ॥

स०—प्राप्तराज्यः—प्राप्तं राज्यं येन सः।

आहूय लक्ष्मणं प्राह सीता निर्वास्यतामिति ॥ ११ ॥
बाष्पपर्याकुलमुखीमनाथां शोकविक्लवाम् ।
उद्वहन्तीं च गर्भेण पुण्यां राघवसन्ततिम् ॥ १२ ॥
सीतां निर्जनसम्पाते चण्डश्वापदसङ्कुले ।
परित्यज्य महारण्ये लक्ष्मणोऽपि न्यवर्तत ॥ १३ ॥

ल०—अहो ! अयशोभागी लक्ष्मणः ।

रा—कस्तवात्रापराधः, रामपराक्रमाः खल्वेते गृह्यन्ते । ततः ।

प्राप्तराज्य–one who had assumed sovereignty. **जनवाद**–public scandal. **नोदित**—incited. **आहूय**—having called. **निर्वास्यताम्**—should be exiled.

टी०—ततः साकेतागमनानन्तरं प्राप्तराज्य. प्राप्तमधिगतं राज्यं येन स रामः जनवादेन लोकापवादेन नोदितः प्रेरित सन् लक्ष्मणम् आहूय आकार्य प्राह उवाच—सीता निर्वास्यतां गृहाद् बहिर्वनम्प्रति नीयतामिति ।

अ०—बाष्पपर्याकुलमुखीम् अनाथाम्, शोकविक्लवाम् गर्भेण च पुण्यां राघवसन्ततिं च उद्वहन्तीं सीतां निर्जनसम्पाते चण्डश्वापदसङ्कुले महारण्ये परित्यज्य लक्ष्मणः अपि न्यवर्तत ॥ १२—१३ ॥

स०—बाष्पपर्याकुलमुखीम्—बाष्पेण बाष्पैर्वा पर्याकुलं मुखं यस्यास्ताम् । अनाथाम्—नास्ति नाथो यस्याः ताम् । शोकविक्लवाम्—शोकेन विक्लवा ताम् । निर्जनसम्पाते—निर्जनः सम्पातो यत्र तस्मिन् । चण्डश्वापदसङ्कुले—चण्डाश्च ते श्वापदास्तै· सङ्कुले ।

बाष्प—tear. **पर्याकुल**—bewildered. **अनाथ**—without a protector. **विक्लव**—bewildered. **गर्भ**—womb. **पुण्य**—virtuous. **सन्तति**—offspring. **निर्जन**—desolate. **सम्पात**—course. **चण्ड**—fierce. **श्वापद**—beast. **सङ्कुल**—infested with. **महारण्य**–the great forest.

टी०—बाष्पैरश्रुभि· पर्याकुलं परित आकुलं व्याप्तं मुखं वदनं यस्यास्ताम् । अनाथा नास्ति नाथः शरणं यस्यास्ताम्, शोकविक्लवा शोकेन शुचा विक्लवां व्याकुलाम्, गर्भेण च पुण्यां पवित्राम्, राघवसन्ततिं रामस्यापत्यम् उद्वहन्ती, सीतां निर्जनसम्पाते निर्जनो जनशून्य· सम्पात· सञ्चारो यत्र तस्मिन्, चण्डश्वापदसङ्कुले चण्डाः क्रूराश्च ते श्वापदा हिंस्रजन्तवस्तैः सङ्कुले व्याप्ते महारण्ये महाकान्तारे परित्यज्य विसृज्य लक्ष्मणोऽपि न्यवर्तत प्रतिनिवृत्त· ॥ १२—१३ ॥

अयशोभागी अयशोऽपयशो भजत इति तच्छीलः । अत्र सीतानिर्वासनविषये तव अपराधो दोषः कः, न कोपि तव दोषोऽत्रास्तीत्यर्थः । रामपराक्रमाः

कुशलवौ—एतावती गीतिः। —
रा—(सोद्वेगम्) सौमित्रे, कष्टमापतितम्—
उभौ—ततः प्राणैः परित्यक्ता निराशा जनकात्मजा।
अप्रियाख्यानभीतेन कविना संहृता कथा॥ १४॥
कुशः—(अपवार्य) महाभागावेतौ सीतासङ्कथायामत्यन्तविषादिनौ तस्मादनुयोक्ष्ये। (लक्ष्मणमुद्दिश्य) अपि भवन्तौ रामायणकथानायकौ रामलक्ष्मणौ ?
ल—तौ क्लेशभागिनौ।
कुशः—किं नीता त्वया सीता ?
ल—(सलज्जम्) मया मन्दभाग्येन।

रामस्य पराक्रमा बलसूचकानि कृत्यानि गृह्यन्ते गीयन्त इत्यर्थ। अस्मिन्काव्ये रामस्य वीरचरितं कविनोपनिबद्धं न च लक्ष्मणस्यापयश। एतावती गीति', एतावदन्तः सन्दर्भः। कष्टमापतितमिति। जीवन्त्या जानक्या कथोपसंहारोऽत्र न स्यात्, गाथावसानाच्चात्रानुमीयते सीतोपरतेत्यभिप्रायेणोक्तं कष्टमिति।

अ०—तत· निराशा जनकात्मजा प्राणैः परित्यक्ता। अप्रियाख्यानभीतेन कविना कथा संहृता॥ १४॥

स०—जनकात्मजा—जनकस्य आत्मजा। अप्रियाख्यानभीतेन—अप्रियस्य (संदर्भस्य) आख्यानम् यद्वा अप्रियं च तदाख्यानं अप्रियाख्यानं तस्माद् भीतस्तेन।

निराशा—full of despair. **जनकात्मजा**—daughter of Janaka. **अप्रिय**—unpleasant. **आख्यान**—narration. **भीत**—afraid. **कथा**—story. **संहृत**—concluded.

टी०—तत. निराशा जीविताशारहिता जनकात्मजा सीता प्राणै परित्यक्ता अभूत्। अयमर्थो रामेणावधारितः। वस्तुतस्तु ततः परित्यक्ता लक्ष्मणेन वने विसृष्टा जनकात्मजा जानकी प्राणैरसुभिः निर्गताशा अभवत्' इति कर्त्रैर्योजना ज्ञेया। श्वापदसङ्कीर्णत्वादरण्यस्य सीता स्वजीविते निराशा बभूव। अप्रियाख्यानभीतेन न प्रियमप्रियमनिष्टं तस्य यदाख्यानं कथनं तस्माद् भीतेन त्रस्तेन कविना वाल्मीकिना कथा गाथा संहृता समापिता। अत्राप्रियाख्यानभीतेनेति पदेन सीतामरणं सम्भाव्यते रामेण। प्रकृते तु प्रियाननुकूलोदन्तपरिहाराय वाल्मीकिना कथाऽवसानं नीतेति कुशलवयोर्मतम्। वस्तुतस्तु त्यागोत्तरं वृत्तं मुनिना कण्वायावेदितं न तु कुशलवाभ्याम्, तथा च तयो सम्बन्धज्ञानं न स्यादित्यभिप्रायेण॥ १४॥

महाभागौ रामलक्ष्मणावित्यर्थः अत्यन्तविषादिनौ अत्यन्तमतिमात्रं विषादवन्तौ खिन्नमानसौ तस्मात् अनुयोक्ष्ये प्रक्ष्यामि। रामायणकथानायकौ रामायणस्य कथा रामायणकथा-रामायणे वर्णितमितिवृत्तमिति यावत् तस्या नायकौ प्रधानपुरुषौ। अपीति

कुशः—किं सीता रामस्य धर्मपत्नी ?

ल—अथ किम ?

कुशः—अथ सीतायास्तद्गर्भस्य वा विदितः कश्चिद् वृत्तान्तः ?

ल—विदितो युष्मत्सङ्कीर्तन ।

रा—किमितः पुनः कल्याणमावेदयति ? (विचिन्त्य) एवं तावदनुयोक्ष्ये । आर्यौ, किमेष युवयोरागमावधिः, आहोस्वित्सन्दर्भावधिः ?

कुशः—न वयं जानीमः ।

रा—कण्वोऽनुयोक्तव्यः । सौमित्रे, कण्वमाह्वय ।

ल—(निष्क्रम्य कण्वेन सह पुनः प्रविष्टः)

कण्वः—(विलोक्य)

स एष रामो नयनाभिरामः सीतासुताभ्यां समुपास्यमानः ।
यदृच्छया तिष्यपुनर्वसुभ्यां पार्श्वस्थिताभ्यामिव शीतरश्मिः ॥१५॥

प्रश्ने । विदित इति । युष्मद्गीतेन युवयोर्गीत्या सीतायास्तद्गर्भस्य वा वृत्तान्तो विदित इति पूर्वेणान्वय । आपन्नसत्त्वा सीता निराशा प्राणैः परित्यक्तेत्येवंविधो वृत्तान्तो युष्मद्गीतेन विदित इति लक्ष्मणस्याशय. । किं कल्याणोदर्क. सीतोदन्त इति ज्ञातुकामो रामस्तौ पृच्छति किमेष इति । युवयो. कुशलवयोः आगमस्य शिक्षायाः अवधि· मर्यादा किमेष·, किं भवद्भ्यामेतावन्मात्रं शिक्षितम् । उत सन्दर्भस्य ग्रन्थस्यायम् अवधिः सीमा । आगमावधौ सन्दर्भशेषत्वात्सीताजीवनसम्भावना, सन्दर्भावधौ तु सीतासमाप्तिरिति भावः ।

अ०—सः एषः रामः सीतासुताभ्यां समुपास्यमानः यदृच्छया पार्श्वस्थिताभ्यां तिष्यपुनर्वसुभ्यां (समुपास्यमानः) शीतरश्मिः इव नयनाभिरामः (दृश्यते) ॥ १५ ॥

स०—सीतासुताभ्याम्–सीतायाः सुतौ सीतासुतौ ताभ्याम्। तिष्यपुनर्वसुभ्याम्–तिष्यश्च पुनर्वसुश्च तौ तिष्यपुनर्वसू ताभ्याम्–पार्श्वस्थिताभ्याम् पार्श्वे स्थितौ ताभ्याम्। शीतरश्मि.—शीता रश्मयो यस्य सः । नयनाभिरामः—नयनयोः अभिरामः ।

समुपास्यमान—attended by. **यदृच्छया**—incidentally. **पार्श्व**—side. **शीतरश्मि**—moon (lit. cool-rayed). **अभिराम्**-delightful.

टी०—स एषः पुरतो दृश्यमान. रामः सीतासुताभ्यां कुशलवाभ्या समुपास्यमानः सेव्यमानः यदृच्छयाऽकस्मात् पार्श्वस्थिताभ्या पार्श्वे सन्निधौ स्थिताभ्या वर्त्तमानाभ्यां तिष्यपुनर्वसुभ्यां तदाख्यनक्षत्राभ्या समुपास्यमानः शीतरश्मिश्चन्द्र इव नयनाभिरामः नयनयोर्नेत्रयोरभिरामः प्रियः दृश्यत इति शेषः । अत्र पुनर्वस्वोरेकीभाव आश्रितः, स च छन्दस्येव विकल्पत आश्रीयते न तु लोके, इह तु वैदिकवत्प्रवृत्तिरिति ज्ञेयम् । कुशलवयोस्तिष्यपुनर्वसुभ्यां रामस्य शशिना

ल—कण्वोऽयमार्य सम्प्राप्तः ।

रा—(प्रणम्य) इदमासनमास्यताम् ।

कण्वः—(उपविश्य) यदि रामायणश्रवणकौतुकं कथ्यतां कुत्रावधिरभिहितः कुशलवाभ्यामिति ।

ल—"सीतां निर्जनसम्पाते" (इति पठित्वा) एष कुशलवयोर्गीतसीमा ।

कण्वः—श्रूयतां ततः परम् ।

रा—का गतिः ?

कुशलवौ—रामदाराणां भद्रं गायति ।

कण्वः—ततः श्रुत्वा स शिष्येभ्यो वाल्मीकिर्मुनिरुत्तमः ।
स्वयं सीतां समाश्वास्य निनाय स्वं तपोवनम् ॥ १६ ॥

रा—अनुगृहीतं भगवता रघुकुलम्, अभ्युद्धृतोऽस्मि भगवता ।

कुशलवौ—दिष्ट्या कुशलिनो रामदाराः (सर्वे हर्षं नाटयन्ति)

सह सादृश्यन्तु सङ्गतमेव ॥ १५ ॥

रामायणश्रवणकौतुकं रामायणस्य रामचरितसम्बद्धग्रन्थविशेषस्य यच्छ्रवणमाकर्णनं तस्य तदर्थं वा यत्कौतुकं कौतूहलं यदि वर्तते तर्ह्युच्यतामिति शेषः । कुत्रावधिः कुत्र पर्यन्तम् अभिहित उक्तः रामायणकथासन्दर्भ इत्युन्नेयम् । गीतसीमा गीतावधिः । का गतिः नान्योऽस्ति कश्चिन्मार्गः, सर्वमपि शुभाशुभं श्रोतव्यमेव ।

अ०—ततः शिष्येभ्यः श्रुत्वा सः उत्तमः मुनिः वाल्मीकिः सीतां स्वयं समाश्वास्य स्वं तपोवनं निनाय ॥ १६ ॥

उत्तम—the best. **समाश्वास्य**—having consoled. **निनाय**—led, escorted

टी०—ततः सीतां वने त्यक्त्वा गृहान् प्रतिनिवृत्ते लक्ष्मणे शिष्येभ्यः स्नानादिकं निर्वर्त्य पुनर्निवृत्तेभ्य स्वान्तेवासिभ्य. सीताप्रवृत्तिं श्रुत्वा निशम्य स उत्तमः श्रेष्ठो मुनिर्वाल्मीकिः सीता स्वयं समाश्वास्य स्वं तपोवनम् आश्रमं निनाय प्रापयामास ॥ १६ ॥

भगवता वाल्मीकिना रघुकुलं रघुवंशः अनुगृहीतम् अनुकम्पितं सीतागर्भस्थरघुसन्ततित्राणादिति भावः । अभ्युद्धृतोऽस्मि उद्गमितोस्मि पापकूपादिति शेषः । सीताविनाशे तदपत्यविनाशः सममेवाभविष्यत्ततश्च महत्पातकं मामस्प्रक्ष्यत्, सीतारक्षया तदपत्यत्राणेन च वाल्मीकिना महतः पातकात् रक्षितोस्मीति निष्कर्षः । गीतिनिबन्धनानि गीत्याश्रितानि ननु वास्तविकानि । परमार्थतस्तु सीतानाम्नी काचिदपि नारी नात्र वर्त्तते । एतेन कुशलवयो. स्वजननीनामाभिज्ञानशून्यत्वं दर्शितम् ।

कुशः—अयि वत्स लव, कासौ वाल्मीकितपोवने सीता नाम ?
लवः—न काचित्, केवलं गीतिनिबन्धनान्येतानि सीता सीतेत्यक्षराणि।
रा—ततस्ततः।
कण्वः—परिपूर्णे ततः काले द्यौरिवेन्दुदिवाकरौ।
सीतापि जनयामास सा यमौ तनयावुभौ ॥ १७ ॥
ल—जयत्वार्यः, दिष्ट्या वर्धतां राघवकुलम्।
कुशलवौ—जयतु महाराजः पुत्रजन्मना।
रा—(स्वगतम्) अपि नाम कुशलवौ स्याताम्।
कण्वः—जातावस्थोचितं कर्म विदधानो यथाक्रमम्।
स चकार तयोर्नाम मुनिः कुशलवाविति ॥ १८ ॥
रा—कथमेताविव सीतातनयौ ? हा पुत्र कुश ! हा पुत्र लव !
ल—इयं सा देवीसम्भवाऽऽर्यस्यात्मसङ्क्रान्तिः।
कुशलवौ—कथमयं सः। हा तात, त्रायस्व। (सर्वे परस्परमालिङ्गय मोहं गच्छन्ति)

अ०—ततः काले परिपूर्णे सा उभौ यमौ तनयौ द्यौः इन्दुदिवाकरौ इव जनयामास ॥ १७ ॥

स०—इन्दुदिवाकरौ—इन्दुश्च दिवाकरश्च तौ।

परिपूर्ण—completed. यमौ—twins. तनय—son. इन्दु—moon. दिवाकर—sun. जनयामास—gave birth to.

टी०—ततः तदनन्तरं काले प्रसवसमये परिपूर्णे पूर्त्तिं गते सा सीतापि उभौ द्वौ यमौ यमलौ तनयौ सुतौ द्यौः इन्दुदिवाकरौ इव चन्द्रसूर्याविव जनयामास प्रसूतवती ॥ १७ ॥

अ०—जातावस्थोचितं कर्म यथाक्रमं विदधानः सः मुनिः तयोः कुशलवौ इति नाम चकार ॥ १८ ॥

स०—जातावस्थोचितम्—जातावस्थायाम् उचितम्।

जातावस्था—state of birth. उचित—proper. कर्म—ceremony. विदधानः—performing. यथाक्रमम्—in due order.

टी०—जातावस्थोचितं जातावस्थायाम् उत्पत्तिकाले उचितं युक्तं जातकर्मादिकं संस्कारकलापं यथाक्रमं क्रमेण विदधानः कुर्वन् स मुनिर्वाल्मीकिस्तयोः सीतापुत्रयोः कुशलवाविति नाम सञ्ज्ञा चकार विदधौ।

देवीसम्भवा देवी जानकी सम्भवः उत्पत्तिमूलं यस्याः सा। यद्वा देव्याः सीतायाः सम्भव उत्पत्तिर्यस्याः सा। आत्मसङ्क्रान्तिः आत्मनः स्वरूपस्य सङ्क्रान्तिः

कण्वः—(सविषादम्) किमेतत्कष्टमापतितम्।

मया तु मन्दभाग्येन भद्रं तु किल गायता।
रघुप्रवीराश्चत्वारो हितेनैकेन पातिताः ॥ १६ ॥

(निर्वर्ण्य) दिष्ट्या श्वासोद्गम इव। अहमेतं वृत्तान्तं भगवते देव्यै च निवेदयामि। (इति निष्क्रान्त)

(ततः प्रविशति वाल्मीकिः, ससम्भ्रमं सीता च)

वा—वत्से, त्वरस्व, मा परिलम्बिष्ठाः; अप्रतिक्रियमाणा मूर्च्छा निष्क्रान्तमापद्यते।

सीता—कथय कथय परमार्थम्, अपि भ्रियन्ते राघवाः?
कहेहि कहेहि परमत्थं, अवि धरन्ति राहवा?

वा—समाश्वसिहि, भ्रियन्ते राघवाः। किमेतान्न पश्यति भवत्युच्छ्वसितान्?

सीता—दृढं प्रत्यायितास्मि तातेन।
दिढं पच्चाइदह्मि तादेण।

वा—(अन्वेषणमभिनीय)

सङ्क्रमणम्, तथा चोक्तम्—अङ्गादङ्गात्प्रभवसि हृदयादधिजायसे। आत्मा वै पुत्रनामासि,' इति। एवमेव—'आत्मा वै जायते पुत्र.' 'तज्जाया जाया भवति यदस्या जायते पुनः' इत्यादिभिः श्रुतिस्मृतिवचनैरपत्यन्नामात्मन. प्रतिबिम्बनमेवेति ज्ञेयम्।

अ०—मन्दभाग्येन मया भद्रं गायता एकेन हितेन चत्वारः रघुप्रवीरा पातिताः ॥ १६ ॥

स०—मन्दभाग्येन मन्दं भाग्यं यस्य तेन। रघुप्रवीराः—प्रकृष्टा वीराः प्रवीराः, रघवश्च ते प्रवीराः रघुप्रवीराः।

मन्दभाग्य—ill-starred one. भद्र—auspicious. हित—well-wisher.

टी०—मन्दभाग्येन मन्दं हतं भाग्यं दैवं यस्य तेन मया, हर्षस्थाने दुःखप्रदेनेत्यर्थः। भद्रं मङ्गलं सीतापुत्रोत्पत्त्यादिकमभीष्टमपि गायता एकेन हितेन प्रियकारिणा प्रियेण वचसा वेति शेषः। चत्वार. रघुप्रवीराः रघुमुख्या· रामलक्ष्मणकुशलवाः विनिपातिताः मूर्च्छां प्रापिता इत्यर्थ. ॥ १६ ॥

श्वासोद्गम. श्वासगतागते। त्वरस्व त्वरा विधेहि। मा परिलम्बिष्ठा., विलम्बो न कार्यः। अप्रतिक्रियमाणा प्रतीकारं विना मूर्च्छा मोहः निष्क्रान्तं प्राणशून्यताम् आपद्यते प्राप्नोति। मूर्च्छा प्रतिरोधं विना मृत्युं नयतीति भावः। परमार्थं तत्त्वम्। भ्रियन्ते जीवन्ति। उच्छ्वसितान् श्वासान्। प्रत्यायितास्मि प्रत्ययं गमितास्मि विश्वासितास्मि। राघवा जीवन्तीत्यत्र श्वासगतागते प्रमाणं, जीवतामेव श्वासगतागतयोः सम्भवात्,

मैथिलि प्रहिणु लोचने ततः साधु धैर्यमवलम्ब्य यत्नतः ।
त्वत्कथाप्रलयमातरिश्वना पश्य राघवकुलं निपातितम् ॥ २० ॥

सीता—(सलज्जम्) भगवन्, अननुज्ञातदर्शनाहमार्यपुत्रेण ।
भअवं, अणणुण्णाददंसणा अहं अज्जउत्तेण ।

वा—(सावष्टम्भम्) मयि स्थिते को वा अभ्यनुज्ञायाः प्रतिषेधस्य वा । गच्छ, अभ्यनुज्ञातासि वाल्मीकिना मयैतद्दर्शने, उपसर्प निश्शङ्कमुपयन्तारम् ।

सी—(विलोक्य) किमेवं वर्तते, सर्वथा हतास्मि मन्दभाग्या ।
किं एव्वं वट्टदि, सव्वहा हदह्मि मन्दभाआ ।

(पतित्वा रोदिति)

वा—उत्तिष्ठ समाश्वासय, अहमपि रामलक्ष्मणावभ्युपपत्स्ये । वत्स राम, वत्स लक्ष्मण, समाश्वसिहि ।

सी—जात कुश, जात लव, समाश्वसिहि समाश्वसिहि । (एवं सलिलसेकं नाटयति)
जाद कुस, जाद लव, समस्सस समस्सस ।

अतस्तेषा श्वाससञ्चारं दर्शयता वाल्मीकिना तज्जीवितम्प्रति विश्वासं नीतास्मीत्यर्थः ।

अ०—मैथिलि ! यत्नतः धैर्यम् अवलम्ब्य ततः लोचने साधु प्रहिणु । त्वत्कथाप्रलयमातरिश्वना साधु निपातितं राघवकुलं पश्य ॥ २० ॥

स०—त्वत्कथाप्रलयमातरिश्वना—त्वत्कथा एव प्रलयमातरिश्वा (प्रलये मातरिश्वा) तेन ।

यत्नतः—with effort. **धैर्य**—courage. **अवलम्ब्य**—resorting to. **लोचन**—eye. **प्रहिणु**—direct, cast. **प्रलय**—dissolution of the universe. **मातरिश्वन्**—wind. **कुल**—family. **साधु**—completely. **निपातितम्**—fallen down.

टी०—हे मैथिलि ! जानकि ! यत्नतः धैर्यं धीरताम् अवलम्ब्य आस्थाय लोचने नयने साधु सम्यक् तत. तस्मिन् राघवाधिष्ठिते प्रदेशे प्रहिणु प्रक्षिप । त्वत्कथाप्रलयमातरिश्वना तव कथा त्वत्कथा सैव प्रलयमातरिश्वा प्रलयकालीनो वायुस्तेन साधु अत्यन्तं निपातितं भूतले क्षिप्तं मूर्च्छितमित्यर्थः राघवकुलं राघवाणा कुलं रामलक्ष्मणकुशलवान् पश्य विलोकय । अत्र सीताकथायां शाब्दः प्रलयपवनत्वारोपो राघवकुले द्रुमत्वारोपे आर्थे निमित्तम् ॥ २० ॥

अननुज्ञातदर्शना नानुज्ञातं नाज्ञप्तं दर्शनं यस्याः सा तथाभूताहमस्मि । आर्यानुज्ञयैवार्यदर्शनं मे प्रतिषिद्धमिति भावः । सावष्टम्भं सगर्वम् । मयि स्थिते मयि वर्तमाने अभ्यनुज्ञायाः प्रतिषेधस्य वा विधिनिषेधयोः कः प्रभवतीति शेषः । महर्षित्वान्मम वचसो राजाज्ञाया अपि प्राधान्यमिति वक्तुर्हृदयम् । उपयन्तारं

रामः—(प्रत्यागम्य) आर्य कण्व ! अपि ध्रियते वैदेही ?
वा—पुरत एव वर्तते ।
रा—(विलोक्य) कथं भगवान् सम्प्राप्तः । (लज्जां नाटयति)
वा—अलं लज्जया, कलत्रविषया खल्वनुकम्पा ।
ल—(आश्वस्य) अपि प्रत्यागतसञ्ज्ञ आर्यः स्यात् ?
रा—प्रत्यागतोऽस्मि मन्दभाग्यः ।
कुशलवौ—(समाश्वस्य) हा तात ! परित्रायस्व ।
(इति पादयोः पतित्वा रुदतः)
रामलक्ष्मणौ—(परिष्वज्य समाश्वासयतः) वत्सौ ! अलमावेगेन ।
वा—हा तातदर्शनदुर्ललितौ ! कस्य क्व रुद्यते, प्रमृज्यतामश्रु ।
कुशलवौ—(बाष्पं प्रमृज्य राममवलोकयन्तौ स्थितौ)
सी—(अपवार्य) क एषः, यो युवाभ्यामेवं प्रेक्षितः ?
को एसो, जो तुह्मेहिं एव्व पेक्खिदो ?

स्वामिनम् । एतेन ब्रह्मर्षेराज्ञा भर्तुरादेशादपि गरीयसीत्यवगम्यते। किमेवं वर्तत इति । मूर्च्छितान् राघवान् विलोक्य सीताया विषादगर्भितमिदं वाक्यम् । अत्रेदं बोध्यम्—रामलक्ष्मणयोः समाश्वासनाय वाल्मीकेः प्रयासः, कुशलवयोस्तु जानक्या इति शिष्टाचारानुगुणं चारित्रपद्धतिर्व्यवस्थापिता कविना । एवमेवार्यपुत्रेणाननुज्ञातदर्शनायास्सीताया रामोपसर्पणदोषपरिहारविषये वाल्मीकिवचसो हेतुत्वमुपात्तम् । कलत्रविषया स्त्रीविषया । अनुकम्पा दया । स्त्रीविषये क्रियमाणायामनुकम्पाया लज्जा परिहर्तव्या । गुरुसमक्षम् 'अपि ध्रियते वैदेही' इति प्रश्नेन लज्जितं रामं लज्जात्यागाय वाल्मीकिराह—अलमिति । प्रत्यागतसञ्ज्ञः प्रत्यागता पुनः प्राप्ता संज्ञा चैतन्यं यस्य स तथाभूतः । प्रत्यागतोऽस्मि संज्ञा प्राप्तोऽस्मि ।

• अदृष्टपूर्वबन्धुजनदर्शनेन कदाचिदतीतदुःखदशास्मरणात् कदाचिदनुपनतस्नेहस्मृत्याश्रुपातो जायते, अत्रोपगततातयोः कुशलवयोरननुभूतपूर्वस्य तातस्नेहस्यानुमित्या स्मरणाद्विषादोऽश्रुपातश्चेति। रामं तातमजानद्भ्यां कुशलवाभ्यां यन्नामाङ्कलालनसुखमुपलब्धं तत्स्मृत्वा दुःखवशङ्गताविति केचित् । तातदर्शनदुर्ललितौ तातस्य जनकस्य दर्शनेन दुर्ललितौ दुःखावस्था प्राप्तौ। कस्य क्व रुद्यते, कस्य युवां कस्य वा रामः, गर्भस्थावेव युवां त्यक्तौ निर्घृणेन रामेणेति तस्य कृते रोदनं व्यर्थमेव । अथ सीता विमनस्कतां द्योतयन्ती कुशलवावाह—क एष इति । क एषः, नास्त्यस्माकमनेन सह कश्चन सम्बन्धः, यो युवाभ्यामेवं प्रेक्षितो यो युवयोर्दृष्टिगोचरमापतितः । एतेन रामं प्रति सीताया औदासीन्यं प्रकटितम्भवति, तदेव ज्ञात्वा राम आह—औदासीन्यमिति । चिरकालोपनतं चिरकालेन चिरसमयेन उपनतं प्राप्तम् अस्मत्कुटुम्बिनाम्

रामः—अहो ! औदासीन्यं वैदेह्या यदियं चिरकालोपनतमस्मत्सन्निधानं मुखविकासेनापि न सम्भावयति ।

वा—(सकोपम्) हे राजन् ! धृतसौहार्द ! महाकुलीन ! समीक्ष्यकारिन् ! किं युक्तं तव प्रतिपादितां जनकेन, गृहीतां दशरथेन, कृतमङ्गलामरुन्धत्या, विशुद्धचारित्रां वाल्मीकिना, भावितशुद्धिं विभावसुना, मातरं कुशलवयोः, दुहितरं भगवत्या विश्वम्भरायाः, देवीं सीतां जनापवादमात्रश्रवणेन निराकर्त्तुम् ?

रामः—(वैक्लव्यं नाटयति)

वा—सौमित्रे युक्तमिदम् ? अथ वा कस्तवोपालम्भः, नियोज्यस्त्वं कनीयान् । (राममुद्दिश्य) अथ दशग्रीववीरवधावसाने सीताप्रतिग्रहं प्रति कः प्रमाणीकृतो देवः प्रमाणेन ?

रा—भगवान् वैश्वानरः ।

वा—भोः प्रत्ययनिवृत्तेः किं कारणम् ?

सी—हा धिक्, हा धिक्, ममाधन्यायाः कृत एवमाधिक्षिप्यत
हद्धि, हद्धि, मम अधरणाए किदे एव्वं अदिक्खिअदि
आर्यपुत्रः ।
अंअउत्तो ।

ममोपस्थितिं मुखविकासेन मुखस्य वदनस्य विकासः प्रफुल्लनं तेन, सस्मितेन वदनेनेत्यर्थः, न सम्भावयति नाद्रियते । चिरादुपस्थिते भर्तरि मुखप्रसादेनावलोकनं कुलीनानामभिमतम् । अत्रौदासीन्यं स्वत्यागप्रभवमिति ज्ञेयम् । अथ सीताया हृदयगतं भावं वाल्मीकिराह—हे राजन्निति । धृतसौहार्द धृतं मनसि धारितं सौहार्दं सुहृद्भावो येन तत्सम्बुद्धौ । महाकुलीन महच्च तत्कुलं महाकुलं तत्र भवस्तत्सम्बुद्धौ । समीक्ष्यकारिन् कार्य्याकार्य्यविचारकुशल । जनकेन राज्ञा तव प्रतिपादिता तुभ्यं पत्नीत्वेन दत्ताम् । दशरथेन त्वत्पित्रा गृहीताम् । अरुन्धत्या वसिष्ठपत्न्या कृतमङ्गला कृतं मङ्गलं यस्याः ताम् । विशुद्धचारित्रा विशुद्धं विशुद्धत्वेन निर्णीतं चारित्रं यस्यास्ताम् । विभावसुना वह्निना भावितशुद्धिम् भाविता प्रत्यक्षीकृता शुद्धिर्यस्यास्ताम् । विश्वम्भरायाः पृथिव्याः दुहितरं पुत्रीम् । जनापवादमात्रश्रवणेन केवलं मूढलोकनिन्दाकर्णनेन निराकर्तुं विवासयितुं न युक्तम् । वैक्लव्यं व्याकुलताम् । अथ रामोपालम्भानन्तरं वाल्मीकिर्लक्ष्मणमुपालभते—युक्तमिति । न युक्तमित्यर्थः । अथ सौमित्रिं समर्थयन्नाह—कस्तवोपालम्भः, न कश्चिदपीति तात्पर्यम् । अत्र हेतुमाह—नियोज्य इति । कनीयस्त्वात्तव ज्येष्ठाज्ञापरिपालनं न दोषायेति भावः । दशग्रीववीरवधावसाने दशग्रीवो रावणः स एव वीरस्तस्य यो वधो विनाशस्तस्यावसानेऽन्ते सीताप्रतिग्रहं

(कर्णौ पिदधाति)

वा—कुशलवजननीविशुद्धिसाक्ष्ये
पवनसखा यदि देवता नियुक्ता।
कथमिव भवतो निरङ्कुशोऽयं
हृदि निहितो नु पृथग्जनापवादः॥ २१॥

रामः—(आयुज्यमानमिव)

वा—कथं वीरहस्तेन मामतिवाहयति।

प्रति सीताया यः प्रतिग्रहोऽङ्गीकरणं तं प्रति प्रमाणेन साक्षिभावेन को देवः प्रमाणीकृत. प्रमाणत्वेनाश्रितः। वैश्वानरोऽस्मि.। प्रत्ययनिवृत्ते. प्रत्ययो विश्वासस्तस्य या निवृत्तिर्विलोपस्तस्या· किं कारणं को हेतुरिति भावः। अधन्याया मन्दभाग्याया मम कृते आर्यपुत्रो राम एवम् अधिक्षिप्यते कठोरवचनै· पराभूयते।

अ०—कुशलवजननीविशुद्धिसाक्ष्ये पवनसखा देवता यदि नियुक्ता, अयं निरङ्कुशः पृथग्जनापवादः भवतः हृदि कथम् इव निहितः नु॥ २१॥

स०—कुशलवजननीविशुद्धिसाक्ष्ये—कुशलवयोर्जननी तस्या विशुद्धिस्तस्यास्साक्ष्यं तस्मिन्। पवनसखा—पवनः सखा यस्य सः। पृथग्जनापवादः—पृथग्जनानाम् अपवादः।

जननी—mother. **विशुद्धि**—purity. **साक्ष्य**—witness. **पवनसखा**—the fire-god, the friend of the wind. **नियुक्त**—appointed. **निरङ्कुश**—uncontrolled. **अपवाद**—scandal. **पृथग्जन**—unenlightened people.

टी०—कुशलवयोर्जननी माता सीता तस्या विशुद्धिर्विशेषेण शुद्धिः परीक्षा तस्याः साक्ष्यं साक्षिभावस्तस्मिन् यदि पवनसखा अग्निः देवता नियुक्ता प्रमाणत्वेनाङ्गीकृता, तदा अयं निरङ्कुशो निरर्गलः पृथग्जनापवादः पृथग्जनानां सामान्यपुरुषाणाम् अपवादो निन्दा रावणगृहवासरूप इति यावत्, कथमिव केन हेतुना भवतस्तव हृदि नु निश्चयेन निहितः स्थित.। अत्राग्निशुद्धायां सीतायां सामान्यपुरुषापवादेन तव हृदि निहितः संशयो न युक्त इति तात्पर्यम्॥ २१॥

टी०—आयुज्यमानम् किञ्चित् स्पृश्यमानम् इव यथा स्यात्तथा। आयुज्यमानमिति क्रियाविशेषणम्। आ ईषदर्थे। अस्पष्टोऽर्थः। अत्र स्पर्शो मुनेर्वारणायाभिमत इति वाल्मीकिवचसा प्रतीयते—'कथं वीरहस्तेन मामतिवाहयति,' वीरश्चासौ हस्तो वीरहस्तो बलवान् करस्तेन माम् अतिवाहयति अपसारयति। अत्र रामकर्तृकं मुनेरपसारणं न वचनीयताबीजं, राजपरिषदि रामं दूषयतो मुनेरपसारणस्य निर्दोषत्वात्।

अनुकृतिसरले पृथग्जनानां
निवसति चेतसि संश्रितोऽनुरागः ।
नरपतिहृदये न जातमाल्यं (?)
न हि पुलिनेषु तिलस्य सम्भवोऽस्ति ॥ २२ ॥

वत्स ! किमनेन कण्डूयनेन, गृहाण कुशलवौ, गच्छामः स्वमाश्रमपदम् । (इति परिक्रामति)

रामलक्ष्मणौ—प्रसीदतु, गच्छतु भगवान् ।

वा—(प्रतिनिवृत्य) वैदेहि, तपोवनगतानामपि दण्डं समाज्ञापयति, तत्परिशोध्यतामात्मा ।

अ०—अनुकृतिसरले पृथग्जनानां चेतसि संश्रित अनुरागः निवसति । नरपतिहृदये जातमाल्यं न, पुलिनेषु तिलस्य सम्भव. नास्ति हि ॥ २२ ॥

स०—अनुकृतिसरले—अनुकृतौ सरलं तस्मिन् । नरपतिहृदये—नरपतेर्हृदयं तस्मिन् ।

अनुकृति—imitation. सरल—sincere. पृथग्जन—common people. संश्रित—sheltered. अनुराग—love. निवसति—abides. नरपति—king. माल्य—state of a garland. पुलिन—sandy soil. तिल—sesamum plant.

टी०—अनुकृतिसरले अनुकृत्या अनुकरणेन सरलं छलरहितं तस्मिन् । प्राकृतपुरुषो गतानुगतिकोऽत एव सरलप्रकृतिरित्यर्थः । पृथग्जनानां प्राकृतपुरुषाणां सरलचेतसामिति यावत्, चेतसि हृदये संश्रितः सम्यक् परिपाकं प्राप्त अनुराग प्रेम निवसति चिरकालं तिष्ठति, अनुकरणशीलानां सरलमनसां जनानां चेतस्यनुरागश्चिराय स्थरिमाणमावहतीति कवेराशय. । नरपतिहृदये राज्ञश्चेतसि जातमाल्यं सुरभिभरितं यथा स्यात्तथा अनुराग. प्रेम संश्रितो न भवति । यथा सौरभ्यानुसम्पृक्तं पुष्पं क्षणाय कल्पते, अनन्तरञ्च ह्रासमुपैति तद्वत् राज्ञां मनोऽवस्था । यद्वा यथा माल्यं नरपतिहृदये न तिष्ठति, अपि तु हृदयोपर्य्येव, तथैवानुरागो नृपस्य वाच्येव न तु चेतसि । अथ वा नरपतिहृदये जातमाल्यं मलस्य भावो माल्यं जातं माल्यं मलभावो यस्य तद् यथा स्यात्तथा संश्रितोऽनुरागो न निवसति किम्, अपि तु मालिन्यं गतः सन्नेव निवसति राज्ञो ह्यनुरागस्य नैकरसत्वादिति पक्षान्तरम् । दृष्टान्तरेण द्रढयति—पुलिनेषु सिकताप्रदेशेषु तिलस्य तिलोत्पत्तिपदार्थस्य हि निश्चयेन सम्भव उत्पत्तिर्नास्ति । प्राकृतजनास्स्वभावतस्सरला., रामस्तु प्राकृतेतरत्वात्कठिनमना इति वैशिष्ट्यम् ।

कण्डूयनेन गात्रविघर्षणेन किं प्रयोजनं, परिहरणीयः कालातिक्षेप इत्यर्थः । प्रसीदतु गच्छतु भगवानित्युक्ती रामलक्ष्मणयोर्मुनावुपेक्षां राजपदावलेपञ्च व्यनक्ति । तपोवनगतानां तपस्विनामपि दण्डं समाज्ञापयति दण्डं ददाति अयं राम इति

सीता—अहं किं परिशोधयामि।
अहं किं परिसोधेमि।

वा—अपापा भवसि।

सी—(सलज्जम्) जनमध्यगतैवं भणामि—मन्दभागिनी विदेह-
जणमज्झगदा एव्वं, भणामि— मन्दभाइणी विदेह-
राजतनयाऽभिन्नचारित्रेति।
राअतनआ अहिण्णचारित्तेत्ति।

वा—समुद्घुष्यतां विकारानुरूपः प्रतिकार इति।

सी—प्रभवति गुरुनियोगः। (अञ्जलिं बध्वा दिशो विलोक्य) शृण्वन्तु
पहवदि गुरुणिओओ। सुणंतु
भवन्तो लोकपाला गगनमध्यचारिणो देवता गन्धर्वसिद्धविद्या-
भवन्तो लोअपाला गअणमज्झचारिणो देवदाओ गन्धव्वसिद्धविज्झा-
धरा ये च प्रभावप्रत्यक्षीकृतसर्वलोकरहस्या वाल्मीकिविश्वा-
धरा जो अ प्पवाहपच्चक्खीकिदसव्वलोअरहस्सा वम्मीइविस्स-
मित्रवसिष्ठप्रमुखा महर्षयः, एष सकललोकशुभाशुभकर्मसाक्षी
मित्तवसिट्ठप्पमुहा महेसिणो, एसो सअललोअसुहासुहकम्मसक्खी

शेष.। वाल्मीकेर्वीरहस्तेनातिवाहनं दण्डाद्यातिरिच्यते। यद्वा तपोवनगता अपि वयं राज्ञा दण्डयितुं शक्या. किमुत त्वं सहधर्मचारिणीति। तत्परिशोध्यतामात्मा, आत्मा शोधनीयः, शुद्धत्वेन प्रमाणीकर्तव्य इति भाव.।

अहं किं परिशोधयामि, पुरापि मयाऽऽत्माऽग्नौ परिशोधितः, अधुना किं पुन. स्वात्मानं परिशोधयामीत्यर्थः। अपापा भवसि, एवं स्थिते त्वं निष्पापा भविष्यसि। मौनमाश्रितायां त्वयि लोकोऽन्यथा सम्भावयिष्यति,तदेवं स्वात्मनः परिशोधनेनापापात्वसिद्धिरेव तव श्रेयसे भवतु। जनमध्यगता सभामध्यस्थिता एवं भणामि कथयामि। मन्दभागिनी मन्दभाग्या विदेहराजतनया विदेहराजस्य जनकस्य तनया पुत्री सीताहमिति शेषः। अभिन्नचारित्रा न भिन्नं न क्षतं चारित्रं पातिव्रत्यं यस्याः सा। समुद्घुष्यताम् उच्चैः कथ्यताम्। विकारानुरूपः विकारस्य त्यागरूपस्य अनुरूपोऽनुकूलः प्रतिकार उपायः। प्रभवति सर्वसिद्ध गुरुनियोग. गुरोर्वाल्मीकेर्नियोग आज्ञा, यद्वाल्मीकिराज्ञापयति तन्मयाऽवश्यं विधेयम् इत्यर्थ.। लोकपाला इन्द्राद्या अष्टौ। गगनमध्यचारिण अन्तरिक्षचरा. देवताः गन्धर्वसिद्धविद्याधराः, गन्धर्वाश्च सिद्धाश्च विद्याधराश्च ते। प्रभावप्रत्यक्षीकृतसर्वलोकरहस्याः प्रभावेण सिद्धया प्रत्यक्षीकृतं दृष्टं सर्वलोकाना सर्वेषा जनाना रहस्यं मन्त्रणं यैस्ते। वाल्मीकिविश्वामित्रवसिष्ठप्रमुखा. वाल्मीकिः कुशलवयोः सीतायाश्च पालयिता, विश्वामित्रो रामलक्ष्मणयोश्शस्त्रास्त्रगुरुः, वसिष्ठः कुलगुरुः,

भगवान् राघवकुलपितामहः सहस्ररश्मिश्च सीताचारित्रशुद्धि-
भअवं राहवउलपिदामहो सहस्सरस्सि अ सीदा चारित्तसुद्धिं-
मन्तरेणैवं सत्यापयति ।
अन्तरेण एव्वं सच्चावएदि ।

वा—पश्यन्तु भवन्तः महाप्रभावाकृष्टमपि सीतामाहात्म्यसम्भृत-माश्चर्यम् ।

सर्वे—(सविस्मयम्) आश्चर्यमाश्चर्यम् । एष हि देवीवचनस्य समनन्तरं दत्तावधान इव निःशब्दप्रशान्तो निवृत्तसर्वारम्भः कृत्स्न एव स्थावरजङ्गमो लोकः संप्रवृत्तः । तथा हि—

उदन्वन्तः शान्ताः स्तिमिततरकल्लोलवलया
निरारम्भो व्योम्नि प्रकृतिचपलोऽप्येष पवनः ।
प्रवृत्ता चैतस्मिन्निभृततरकर्णा गजघटा
जगत् कृत्स्नं जातं जनकतनयोक्तावविहितम् ॥ २३ ॥

ते प्रमुखा येषा ते तथाभूता महर्षय· महान्त ऋषयः, एष· सकललोकशुभाशुभ-कर्मसाक्षी सकलाना सर्वेषा लोकाना यानि शुभाशुभानि पुण्यापुण्यानि तेषा साक्षी साक्षाद् द्रष्टा, राघवकुलपितामहः राघवकुलस्य पितामहः प्रचालक इत्यर्थ·, सहस्र-रश्मि· सूर्यः, इक्ष्वाकुकुलस्य प्रवर्त्तकत्वात्सूर्यस्य पितामहत्वम् । चारित्रशुद्धिम् अन्तरेण विना सत्यापयति सत्यतां प्रतिपादयति । महाप्रभावाकृष्टम् महाप्रभावाणा महाप्रभाववता देवादीनामाकृष्टमाकर्षणं यस्मात्तत्, सीतामाहात्म्यसम्भृतं सीताया माहात्म्येन गौर-वेण सम्भृतमुपानीतम् आश्चर्यं साद्भुतं कर्म भवन्तः पश्यन्तु विलोकयन्तु ।

एष इति । देवीवचनस्य देव्यास्सीताया वचनं वाक्यं तस्य समनन्तरं पश्चात् दत्तावधानः दत्तम् अवधानं मनस एकाग्र्यं येन स· । निःशब्दप्रशान्तः निश्शब्दः शब्दरहितः अत एव प्रशान्तश्च । निवृत्तसर्वारम्भ· निवृत्तः शान्तः सर्वारम्भः सर्व-व्यापारो यस्य स· । कृत्स्न· सर्वः । स्थावरजङ्गमश्चराचरात्मक· । लोको भूतग्राम· । सम्प्रवृत्त· सञ्जातः । तदेव दर्शयति तथा हीति ।

अ०—उदन्वन्त· स्तिमिततरकल्लोलवलयाः शान्ताः, प्रकृतिचपलः अपि एषः पवनः व्योम्नि निरारम्भ, गजघटा च एतस्मिन् निभृततरकर्णा प्रवृत्ता, जनकतनयोक्तौ कृत्स्नं जगत् अवहितं जातम् ॥ २३ ॥

स०—स्तिमिततरकल्लोलवलयाः—स्तिमिततराः कल्लोलानां वलया येषां ते । प्रकृतिचपलः—प्रकृत्या चपलः । निरारम्भः—निर्गत आरम्भो यस्मात्सः । गजघटा—गजानां घटा । निभृततरकर्णा—निभृततराः कर्णा यस्याः सा । जनक-तनयोक्तौ—जनकस्य तनया जनकतनया तस्या उक्तिस्तत्र ।

उदन्वत्—ocean. स्तिमित—stationary. कल्लोल—billow. वलय—circle. शान्त—unruffled. प्रकृति—nature. चपल—

सी—यदि मया सकललोकमहार्थप्रत्ययापूरितगुरुशासनमुन्मूलित-
जदि मए सअललोअमहत्थप्पच्चआपूरिदगुरुसासणं उम्मूलिअ-
महामहीधरसहस्रविरचितसेतुबन्धविभक्तमहासमुद्रं सुरासुर-
महामहीहरसहस्सविरइदसेदुबन्धविभत्तमहासमुद्दं सुरासुर-
भुवनैकधनुर्धरं राघवकुलनन्दनं त्वामुज्झित्वा पतिव्रताविरुद्धेन
भुवणेक्कधणुद्धरं राहवकुलणंदणं तुमं उज्झिअ पइव्वदाविरुद्धेण
भावेनान्यः कोपि नयनाभ्यां निर्वर्णितः, वचनेनालपितः, हृदयेन
भावेण अण्णो को वि णअणेहिं णिव्वण्णिदो, वअणेण आलविदो, हिअएण

restless. पवन—wind. व्योमन्—sky. निरारम्भ—still without activity. गजघटा—herds of elephants. निभृततर—absolutely motionless. तनया—daughter उक्ति—speech. कृत्स्न—entire. जगत्—world. अवहित—attentive.

टी०—उदन्वन्तः समुद्राः स्तिमिततरकल्लोलवलया· स्तिमिततरा विशेषेण निश्चलाः कल्लोलानामूर्मीणा वलयास्समूहा येषां ते तथाभूता· शान्ता जाता· । प्रकृतिचपलः प्रकृत्या स्वभावेन चपलश्चञ्चलः अपि एष पवनो वायुः व्योम्नि गगने निरारम्भ· निर्गत आरम्भः प्रसरणात्मकं कर्म यस्मात्स तथाभूतः संवृत्त इति शेषः । गजघटा गजाना दन्तावलाना घटा पङ्क्तिः एतस्मिन् सीतायाः शुद्धिनिर्णये निभृततरकर्णा निभृततराऽत्यन्तं स्तिमिताः कर्णा यस्याः सा तथाभूता प्रवृत्ता । जनकतनयोक्तौ जनकस्य तनया जानकी तस्या उक्तिर्वचनं तत्र कृत्स्नं सर्वं जगत् अवहितं दत्तकर्णं जातम् । एतेन लोकाना श्रवणकुतूहलं प्रकटितम् ॥२३॥

सकललोकमहार्थप्रत्ययापूरितगुरुशासनं सकले सर्वस्मिन् लोके भुवने महार्थप्रत्ययेन महाश्वासावर्थप्रत्ययो महार्थप्रत्ययस्तेनापूरितमनुष्ठितं गुरोः पितुर्दशरथस्य शासनं येन तम् । पितुराज्ञाया अलङ्घनीयत्वाल्लोके गौरवं विदितम्, अत एवास्याः पालनं रामेणाचरितमिति भावः । उन्मूलितमहामहीधरसहस्रविरचितसेतुबन्धविभक्तमहासमुद्रम् उन्मूलिता उत्खानिता ये महान्तो महीधराः पर्वतास्तेषां सहस्रेण प्रभूतसङ्ख्यया विरचितो निर्मितो यः सेतुबन्धस्तेन विभक्तो द्विधाकृतो महान् समुद्रो येन तम् । सुरासुरभुवनैकधनुर्धरम् सुराश्च असुराश्च ते सुरासुराः देवदानवाः तेषां भुवने लोके स्वर्गे पाताले च एकं मुख्यं धनुर्धरम्, त्रिलोक्यामद्वितीयं धानुष्कमिति भावः । राघवकुलनन्दनं रघुवंशनन्दयितारं त्वाम् उज्झित्वा विहाय पतिव्रताविरुद्धेन साध्वीभावप्रतिकूलेन भावेन मनसा अन्यः कोपि पुरुषः नयनाभ्यां चक्षुर्भ्यां निर्वर्णितो विलोकितः, वचनेन वाक्येन आलपित आकारितः, हृदयेन मनसा चिन्तितो ध्यातः, एतेन सत्यवचनेन तथ्यवाक्येन सकललोकप्रत्यक्षदृश्यमानदिव्यरूपधारिणी सकलैस्सर्वैर्लोकैर्जनैः प्रत्यक्षं समक्षं दृश्यमानं चक्षुर्विषयीक्रिय-

वा चिन्तितः, एतेन सत्यवचनेन सकललोकप्रत्यक्षदृश्यमान-
वा चिंतिदो एदिणा सच्चवअणेण सअललोअपच्चक्खदीसमाण-
दिव्यरूपधारिणी भगवती महाप्रभावा चित्तशुद्धिं मे लोकस्य
दिव्वरूपधारिणी भअवदी महप्पहावा चित्तशुद्धिं मे लोअस्स
प्रकाशीकरोतु (प्रकटीकरोतु)।
पआसीकरोदु (पअडीकरोदु)।

(सर्वे सम्भ्रम नाटयन्ति)

वा—किमेतदव्यक्तभीषणं लोकस्य रसान्तरमाविर्भूतम्।
नादः पातालमूलात्प्रभवति तुमुलं पूरयन् व्योमरन्ध्रं
पातक्लिष्टा इवैते दिशि दिशि गिरयो मन्दमन्दाश्चरन्ति।

माण दिव्यमलौकिक यद्रूपं तस्य धारिणी भगवती देवी महाप्रभावा मे मम चित्त-शुद्धिं मनसः परिपूर्तिं लोकस्य प्रकाशीकरोतु प्रकटयतु। किमेतदिति। अव्यक्त-भीषणम् अव्यक्तञ्च तद् भीषणमित्यव्यक्तभीषणम्—स्पष्टतयाऽवलोकयितुमशक्य-त्वादव्यक्तम्, अदृष्टपूर्वत्वाद्भीषणम्। रसान्तरं रसा भूमिः, अन्या रसा रसा-न्तरम्, विलोक्यमानात्पृथिव्याकाराद्भिन्नः कश्चिदाकारविशेषो धराया इत्यर्थः। यद्वा अन्यः शृङ्गारादिव्यतिरिक्तो रसो रसान्तरं तत्।

अ०—व्योमरन्ध्रं तुमुलं पूरयन् पातालमूलात् नादः प्रभवति। एते गिरयः पातक्लिष्टाः इव दिशि दिशि मन्दमन्दाः चरन्ति। बद्धानन्दाः लवण-जलधयः वेगात् सीमाम् उल्लङ्घ्य उदनिधिसलिलैः स्वानि वेलावनानि मथ्य-मानाः इव आसन्॥ २४॥

स०—व्योमरन्ध्रम्—व्योम एव रन्ध्रम्। पातालमूलात्—पातालस्य मूलं तस्मात्। पातक्लिष्टा—पातेन क्लिष्टा। बद्धानन्दा—बद्ध आनन्दो यैस्ते। लवण-जलधयः—लवणसहिता जलधयः। उदनिधिसलिलैः—उदनिधेः सलिलम् उदनिधि-सलिलं तैः। वेलावनानि—वेलाया वनं तानि।

व्योमन्—sky. रन्ध्र—vacuum. तुमुलम्—tumultuously. पूरयन्—filling up. पाताल—nether region. नाद noise. गिरि—hill. पात—fall. क्लिष्ट—discomfitted. चरन्ति—move about. बद्धानन्द—over-joyed. लवणजलधि—ocean. & lit. saline waters. वेग—impetuosity. सीमा—boundary line. उल्लङ्घ्य—having transgressed. उदनिधि—ocean. वेला—shore. मथ्यमान–churning.

टी०—व्योमरन्ध्रं व्योम गगनमेव रन्ध्रं छिद्रं तत् तुमुलं गाढं पूरयन् व्याप्नु-वन् पातालमूलात् पातालस्य मूलात्तलात् नादो ध्वनिः प्रभवति जायते। एते समीपवर्त्तिनः पुरतो दृश्यमाना वा गिरयः पर्वताः पातक्लिष्टा इव पातेन पतनेन क्लिष्टाः

बद्धानन्दाः समन्ताल्लवणजलधयो मथ्यमाना इवासन्
सीमामुल्लङ्घ्य वेगादुदनिधिसलिलैः स्वानि वेलावनानि ॥२४॥

सीते ! त्वामुद्दिश्य प्रादुर्भूतानि सर्वलक्षणानि, पुनरप्यावर्ततां सत्यम् ।

सी—("जइ मए सअललोअ" इत्यादि पठति)

(नेपथ्ये)

स्वस्ति गोभ्यः, स्वस्ति ब्राह्मणेभ्यः, स्वस्ति राघवकुलाय ।
आकृष्टा मिथिलाधिराजतनयासत्येन पातालत-
स्तोयान्मज्जनलीलया तनुमिमां हित्वात्मनः स्थावराम्
साक्षाल्लक्षितदिव्यमूर्तिमहिमायोगेन विश्वम्भरा
लोकं मध्यममम्बुराशिरशना देवी समारोहति ॥ २५ ॥

खिन्ना इव दिशि दिशि प्रतिदिशं मन्दमन्दा शनैः शनैश्चरन्ति । गिरीणा पातस्तु भूकम्पजनित एवेति ज्ञेयम् । बद्धानन्दाः बद्धः प्राप्त आनन्दो हर्षो यैस्ते हर्षभरिता इत्यर्थः । लवणजलधयः लवणसमुद्रा वेगात् सीमा मर्यादाम् उल्लङ्घ्यातिक्रम्य उदनिधिसलिलैः समुद्रजलैः निजैरेवेति केचित्, अपरेभ्यः समुद्रेभ्य आगतैरित्यन्ये, स्वानि निजानि वेलावनानि वेलाया तटे यानि वनानि उद्यानानि तानि मथ्यमाना आलोड्यमाना इव आसन् अभूवन् । सीतां सत्यापयितुं प्रादुर्भवन्त्यां धराया महानादः प्रादुरासीत्, गिरयश्चकम्पुः, जलधयस्सीमामुल्लङ्घ्य लवणोदधितीरवर्त्तिभूभागानालोडयामासुः । एतेन भविष्यतोऽद्भुतस्य प्राग्लक्षणानि सूचितानि ॥ २४ ॥

त्वामुद्दिश्य त्वत्कृते तव सतीत्वप्रतिपादनाय सर्वलक्षणानि सर्वाणि चिह्नानि प्रादुर्भूतानि प्रकाशं गतानि। पुनरपि भूयोऽपि सत्यं पथ्यं वच इति शेष, आवर्तताम् पठतु भवतीति शेषः ।

अ०—अम्बुराशिरशना विश्वम्भरा देवी मिथिलाधिराजतनयासत्येन पातालतः आकृष्टा तोयात् मज्जनलीलया इमां स्थावराम् आत्मनः तनुं हित्वा साक्षाल्लक्षितदिव्यमूर्तिमहिमायोगेन मध्यमं लोकं समारोहति ॥ २५ ॥

स०—अम्बुराशिरशना—अम्बुराशिः एव रशना यस्याः सा । मिथिलाधिराजतनयासत्येन—मिथिलाया अधिराजः मिथिलाधिराजः तस्य या तनया तस्याः सत्येन । मज्जनलीलया—मज्जने लीला तया । साक्षाल्लक्षितदिव्यमूर्तिमहिमायोगेन—साक्षात् लक्षिता या दिव्या मूर्त्तिस्तस्या यो महिमा तस्य योगेन ।

अम्बुराशि—ocean, lit. the reservoir of water. **रशना**—girdle. **विश्वम्भरा**—earth. **पाताल**—nether region. **आकृष्ट**—pulled up. **तोय**—water, **मज्जनलीला**—sportive duckings in

सर्वे—(आकर्ण्य विस्मयं नाटयन्ति)

वा—कथमदृष्टपूर्वोऽश्रुतपूर्वेयमाश्चर्यपरम्परावृत्तिः ।

एतज्ज्योतिरुदेति नागभवनात्संवासयन्तश्चिरा-
न्माल्यैः शीतलपद्मगन्धिसुभगाः पातालवाता दिशः ।
एषाविर्भवति क्रमेण वसुधा राजन्! दधानाञ्जलिं
सौमित्रे! प्रणमादरात् कुशलवौ! पुष्पाञ्जलिः कीर्यताम् ॥२६॥

water. स्थावर—immovable. तनु—body. हित्वा—having cast off. साक्षात्—obviously. लक्षित—revealed. दिव्यमूर्ति—divine form. महिमा—magnanimity. समारोहति—ascends.

टी०—अम्बुराशिरशना अम्बुराशिः समुद्र एव रशना काञ्ची यस्याः सा विश्वम्भरा पृथिवी देवी मिथिलाधिराजतनयासत्येन मिथिलाया अधिराजोऽधीश्वरस्तस्य या तनया पुत्री तस्याः सत्येन सत्यवाक्येन पातालतो रसातलात् आकृष्टा बलादानीता तोयात् सलिलात् मज्जनलीलया स्नानव्याजेन इमाम् आत्मनः स्वस्य स्थावरां जडां नदीनदवृक्षाद्यनेकपदार्थकलापोपेतामिति यावत्, तनुं शरीरं हित्वा विसृज्य साक्षाल्लक्षितदिव्यमूर्तिमहिमायोगेन साक्षात् प्रत्यक्षं लक्षिता नयनविषयीकृता जनैरिति भावः या दिव्या मूर्तिस्तनुस्तस्या यो महिमा महत्वं तस्य योगेन मध्यमं लोकं भूलोकं समारोहति। आधिभौतिकीं तनुं विहायाधिदैविकीं मूर्तिमाश्रित्य वसुन्धराऽधोलोकादिमं भूलोकमुपैतीति निष्कर्षः ॥ २५ ॥

अ०—नागभवनात् एतत् ज्योतिः उदेति, माल्यैः शीतलपद्मगन्धिसुभगाः पातालवाताः चिरात् दिशः संवासयन्तः (वान्ति), राजन्! अञ्जलिं दधाना एषा वसुधा क्रमेण आविर्भवति, सौमित्रे! आदरात् प्रणम, कुशलवौ! पुष्पाञ्जलिः कीर्यताम् ॥ २६ ॥

स०—नागभवनात् - नागानां भवनं तस्मात्। शीतलपद्मगन्धिसुभगाः—शीतलानां पद्मानां गन्धो येषु ते च सुभगाः च ते। पातालवाताः—पातालस्य वाताः। कुशलवौ—कुशश्च लवश्च तौ। पुष्पाञ्जलिः—पुष्पाणाम् अञ्जलिः।

नागभवन—abode of the Nagas. ज्योतिष्—light. उदेति—emanates. माल्य—garland. शीतल—cool. पद्म—lotus. सुभग—pleasant. पाताल—nether region. वात—wind. चिरात्—since long. संवासयत्—perfuming. अञ्जलि—folded hands. वसुधा—earth. क्रमेण—gradually. आविर्भवति—appears. आदर—reverence. पुष्पाञ्जलि—handful of flowers.

टी०—नागभवनात् नागानां सर्पाणां भवनं वसतिस्तस्मात् पातालादिति यावत्। एतत् पुरतो विलोक्यमानं ज्योतिस्तेजः उदेति उद्गच्छति। अधोलोका-

सर्वे—(यथोक्तं नाटयन्ति)

(ततः प्रविशति पातालोद्भेदं नाटयन्ती पुष्पवर्षाभिर्नारीभि सह समानोदात्तोज्ज्वलवेषाभिश्च पृथ्वी)

सर्वे—(कृताञ्जलय)

त्वं बिभर्षि जगत् कृत्स्नं शेषमूर्ध्ना त्वमुह्यसे ।
काम्यानभिमतान् देवास्त्वामेव दुदुहुः पुरा ॥ २७ ॥
उन्नतौ विन्ध्यकैलासौ तव देवि ! पयोधरौ ।
जाह्नवी हारयष्टिस्ते समुद्रा रत्नमेखलाः ॥ २८

दुद्गच्छन्ती रसा तेजोरूपेण लक्ष्यते। माल्यै. स्रग्भि. शीतलपद्मगन्धिसुभगाः शीतलाना शिशिराणा जलसम्पर्कात्, स्वभावतो वा, पद्माना कमलाना गन्धो विद्यते येषु ते च सुभगाश्च प्रियाश्च ते तथाभूता पातालवाताः पातालस्य रसातलस्य वाता पवना· चिरात् चिरकालाय दिश· काष्ठा· संवासयन्तो गन्धयुक्ता· कुर्वन्त· प्रसरन्तीति शेष । राजन् नृप ! अञ्जलिं दधाना साञ्जलि· एषा वसुधा पृथिवी क्रमेण आविर्भवति प्रकटीभवति । सौमित्रे लक्ष्मण ! आदरात् सम्मानपूर्वकं प्रणम नमस्कुरु एना पृथिवीमिति शेष· । कुशलवाविति सम्बोधनम् । पुष्पाणा कुसुमानाम् अञ्जलिः करपुटयुगपरिमितकुसुमचय कार्यता प्रक्षिप्यताम्, वसुधा प्रति पुष्पवर्षा विधेयेति भाव· ॥ २६ ॥

पातालोद्भेदम् पातालस्य नागलोकस्य उद्भेदं प्रस्फोटम् । समानोदात्तोज्ज्वल वेषाभिः समानः सदृश उदात्त उज्ज्वल शुद्धश्च वेषो यासा ताभि ।

अ०—त्वं कृत्स्नं जगत् बिभर्षि, त्वं शेषमूर्ध्ना उह्यसे, पुरा देवाः अभिमतान् काम्यान् त्वाम् एव दुदुहुः ॥ २७ ॥

स०—शेषमूर्ध्ना—शेषस्य मूर्धा तेन ।

कृत्स्न—entire. **जगत्**—world. **बिभर्षि**—sustain. **मूर्धन्**—forehead. **पुरा**—formerly. **अभिमत**—desired. **काम्य**—desired object or necessity.

टी०—हे देवि वसुन्धरे त्वं कृत्स्नम् अखिलं जगत् लोकं बिभर्षि धारयसि । त्वं शेषमूर्ध्ना शेषस्य भोगिराजः मूर्ध्ना शिरसा उह्यसे धार्यसे । पुरा देवा इन्द्राद्याः अभिमतान् अभीष्टान् काम्यान् भोगान् भोग्यवस्तूनीत्यर्थ·, त्वाम् एव दुदुहुः दुग्धवन्तः, दुहेर्द्विकर्मत्वम् ॥ २७ ॥

अ०—देवि ! उन्नतौ विन्ध्यकैलासौ तव पयोधरौ (स्तः) । जाह्नवी ते हारयष्टिः (अस्ति) । समुद्राः रत्नमेखलाः (सन्ति) ॥ २८ ॥

स०—विन्ध्यकैलासौ—विन्ध्यश्च कैलासश्च तौ । रत्नमेखला·—रत्नैर्निबद्धा मेखलाः ।

यज्ञाङ्गानां समुत्पत्त्यै वासवस्त्वां प्रवर्षति ।
रत्नानामोषधीनां च त्वां प्रसूतिं प्रचक्षते ॥ २६ ॥

नमो भगवत्यै विश्वम्भरायै । (प्रणमन्ति)

पृथ्वी—[दिशो विलोक्य] अहो ! अनतिक्रमणीयं शासनं प्रतिनिवृत्तानां पतिव्रतानाम् ।

व्याप्य द्यावापृथिव्यौ प्रतिहतगतयो यत्र भानोर्मयूखाः
गाम्भीर्यात्क्षीणवेगो नियमयति गतिं यच्च वोढुं गरुत्मान् ।
यत् स्थानं विप्रकर्षात् परिमिततपसां योगिनामप्यगम्यं
तस्मादाकृष्य साहं जनकतनयया दूरमारोपितास्मि ॥ ३० ॥

देवि—goddess. पयोधर—breast हारयष्टि—necklace. रत्नमेखला—girdle studded with gems.

टी०—देवि ! उन्नतौ तुङ्गौ उच्छ्रिताविति यावत्, विन्ध्यकैलासौ विन्ध्यश्च कैलासश्च तौ तव पयोधरौ स्तनौ स्तः । जाह्नवी जह्नो राजर्षेरपत्यं गङ्गा ते हारयष्टिः माला अस्ति। समुद्रा जलधयः रत्नमेखला. रत्नैर्निबद्धा मेखलाः काञ्च्यः सन्ति॥२८॥

अ०—वासवः यज्ञाङ्गानां समुत्पत्त्यै त्वां प्रवर्षति। रत्नानाम् ओषधीनां च त्वाम् प्रसूतिं प्रचक्षते ॥ २६ ॥

स०—यज्ञाङ्गानाम्—यज्ञस्य अङ्गानि तेषाम् ।

वासव—Indra. समुत्पत्ति—production. यज्ञाङ्ग—materials of sacrifice. प्रवर्षति—rains over. रत्न—gem. ओषधि—the medicinal herb. प्रसूति—source.

टी०—वासव इन्द्रः यज्ञाङ्गाना यज्ञस्येष्टेर्यान्यङ्गानि साधनानि उपकरणजातमिति यावत् तेषा समुतपत्त्यै जननाय त्वां प्रवर्षति सिञ्चति । रत्नानां मणीनाम् ओषधीना च त्वा वसुन्धरा प्रसूतिं प्रभवक्षेत्रं प्रचक्षते कथयन्ति ऋषय इति शेषः॥२६॥

अहो इति । अनतिक्रमणीयम् अनुल्लङ्घनीयम् । शासनम् आज्ञा । प्रतिनिवृत्तानां भर्तृगृहमायातानाम् ।

अ०—द्यावापृथिव्यौ व्याप्य भानोः मयूखाः यत्र प्रतिहतगतयः, गाम्भीर्यात्क्षीणवेगः गरुत्मान् यत् च वोढुं गतिं नियमयति, परिमिततपसां योगिनाम् अपि यत् स्थानं विप्रकर्षात् अगम्यम्, तस्मात् आकृष्य जनकतनयया सा अहं दूरम् आरोपिता अस्मि ॥ ३० ॥

स०—द्यावापृथिव्यौ—द्यौः च पृथिवी च तौ । प्रतिहतगतयः प्रतिहता गतिर्येषां ते । गाम्भीर्यात्क्षीणवेग.—गाम्भीर्येण न क्षीणः वेग· यस्य सः । परिमिततपसाम्—परिमितं तपो येषां तेषाम् । जनकतनयया जनकस्य तनया तया ।

तत्तामेवाभिभाषिष्ये । वत्से मैथिलि ! कर्त्तव्यतां केनार्थयसि ?

सीता—(सविस्मयं विलोक्य) भगवति ! का त्वम् ?

भअवदि ! का तुमं ?

पृथ्वी—किं न मां वेत्ति भवती ?

मामामनन्ति मुनयः प्रणवद्वितीयां
मत्तः प्रसूतिरखिलस्य चराचरस्य ।
मय्येव सिद्ध्यति तपोऽवनिदेवतां त्वं
जानीहि जानकि ! तवान्तिकमागतां माम् ॥ ३१ ॥

द्यावापृथिव्यौ—heaven and earth. व्याप्य—pervading भानु—sun. मयूख—ray. प्रतिहत—obstructed. गति—passage. गाम्भीर्य—depth. अक्षीण—unchecked. वेग—impetuosity. वोढुम्—to carry. गति—gait. नियमयति—slackens. परिमित—limited. तपस—austerity. विप्रकर्ष—remoteness. अगम्य—inaccessible. आकृष्य—pulling, having pulled.

टी०—द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ रोदसी व्याप्य वेष्टयित्वा भानोः रवेः मयूखा अंशव· यत्र यस्मिन् प्रदेशे प्रतिहतगतय प्रतिहता संरुद्धा गतिर्गमनं येषां ते निरुद्धसञ्चारा भवन्ति, यत्र लोके भगवान् सहस्ररश्मिरपि संरुद्धगतिरस्ति, गाम्भीर्याक्षीणवेग· गाम्भीर्येण अक्षीणो न क्षीण· न नष्ट वेगो यस्य स·गरुत्मान् गरुडः यत् स्थानं वोढुं नेतुं हरिमिति शेष· गतिं वेगं नियमयति । परिमिततपसा परिमितं लघु तपो येषा तथाभूताना योगिनाम् अपि यत् स्थानं विप्रकर्षात् असान्निध्यात् अगम्यम् गन्तुम् अशक्यम्, तस्मात् स्थानात् आकृष्य रभसा गृहीत्वा सा अहं जनकतनयया सीतया दूरम् आरोपिता आनीता अस्मि । एतेन सीतायाः सतीत्वप्रभावो दर्शितः ॥ ३० ॥

मैथिलि जानकि ! कर्त्तव्यता केनार्थयसि किं ते कार्यमस्ति यदर्थमहमत्राहूतेति वसुन्धराया अभिप्रायः ।

अ०—मुनयः मां प्रणवद्वितीयाम् आमनन्ति, अखिलस्य चराचरस्य मत्तः प्रसूतिः, मयि एव तपः सिद्ध्यति, जानकि ! तव अन्तिकम् आगतां माम् अवनिदेवतां त्वं जानीहि ॥ ३१ ॥

स०—प्रणवद्वितीयाम्—प्रणवः द्वितीयो यस्यास्ताम् ।

प्रणव—the sacred syllable om. आमनन्ति—regard. अखिल—entire. चराचर—animate or inanimate creation. प्रसूति—generation, birth. सिद्ध्यति—fructifies. अन्तिकम्—near. अवनि—earth. देवता—the presiding deity. जानीहि—know.

अपि च वत्से ! ज्ञायतामिदमपि—

अभ्युद्धृतिश्च सहसा ममैवेयमनुष्ठिता ।
पुरा महावराहेण त्वत्प्रभावेन साम्प्रतम् ॥ ३२ ॥

सीता—(अञ्जलिं बध्वा) भगवति ! अनुकम्पामध्यास्य यथा त्वयैवं
भअवदि ! अणुकम्पं अज्झासिअ जह तुए एव्वं
चारित्राविकलत्वेनाभिलक्षिता तथा लोकस्य प्रकाश्यताम् ।
चारित्तविकलत्तणेण अहिलक्खिदा तह लोअस्स पआसीअदु ।

पृथ्वी—तथास्तु । (समन्तादवलोक्य)

ऋषयो दानवाः सिद्धा यक्षगन्धर्वकिन्नराः ।
मानवा लोकपालाश्च भवन्त्ववहिताः क्षणम् ॥ ३३ ॥

टी०—मुनय महर्षय. मा प्रणवद्वितीया प्रणव ओङ्कारो द्वितीयो यस्या ताम् आमनन्ति कथयन्ति; पृथिव्याश्शक्तिरूपत्वादोङ्कारस्य शिवरूपत्वाच्च शिवशक्त्यो-रभेदान्वयेन साहचर्य्यमुक्तम् इति केचित् । अखिलस्य सर्वस्य चराचरस्य स्थावरजङ्गमरूपस्य जगतो मत्तो मत्सकाशादेव प्रसूतिरुत्पत्ति., तपो योगादिकं मय्येव सिद्ध्यति फलति, पृथिव्या आश्रयत्वादिति भाव.। हे जानकि सीते तव अन्तिकं समीपम् आगताम् आयाताम् अवनिदेवता भगवतीं पृथिवीं त्वं जानीहि मन्यस्व ॥ ३१ ॥

अ०—इयं मम अभ्युद्धृतिः पुरा महावराहेण साम्प्रतं त्वत्प्रभावेन च सहसा अनुष्ठिता ॥ ३२ ॥

अभ्युद्धृति—deliverance महावराह—the Great Boar. (Viṣnu) साम्प्रतम्—now. प्रभाव—supernatural power. सहसा—suddenly. अनुष्ठिता—accomplished.

टी०—इयं मम अभ्युद्धृतिः अभ्युद्धरणं पुरा पुराणे कल्पे महावराहेण महांश्चासौ वराहो महावराहो वराहावतारो विष्णुस्तेन, साम्प्रतम् अधुना त्वत्प्रभावेन तव पुण्यचारित्र्येणेत्यर्थः, सहसा अविलम्बितम् अनुष्ठिता विहिता ॥ ३२ ॥

टी०—अनुकम्पां दयाम् । अध्यास्य आश्रित्य । चारित्राविकलत्वेन चारित्रस्य अविकलत्वम् अविपर्यासस्तेन । अभिलक्षिता विलोकिता ।

अ०—ऋषयः दानवाः सिद्धा. यक्षगन्धर्वकिन्नराः मानवाः लोकपालाः च क्षणात् अवहिताः भवन्तु ॥ ३३ ॥

स०—यक्षगन्धर्वकिन्नरा.—यक्षाश्च गन्धर्वाश्च किन्नराश्च ते ।

दानव—demon. लोकपाल—guardian of the quarter. क्षणात्—for a while. अवहित—attentive.

रामं दाशरथिं मुक्त्वा न जातु पुरुषान्तरम् ।
मनसापि गता सीतेत्येवं विदितमस्तु वः ॥ ३४ ॥

(आकाशात्पुष्पवृष्टि दुन्दुभिध्वनयश्च)

सर्वे—(सहर्षम्) अहो विस्मयः । वसुन्धरासम्पादितशुद्धिमनुवर्तयन्ति बहुविधान्येतानि प्रादुर्भवन्ति—

आशामुखे त्रिदशदुन्दुभयो ध्वनन्ति
व्योम्नः पतन्ति कुसुमानि निरन्तराणि ।
आकस्मिकोऽप्युपरि धार्यत एव देव्याः
केनाप्यवध्यवितते गगने वितानः ॥ ३५ ॥

टी०—ऋषयः वाल्मीकिप्रभृतयः, दानवा दैत्याः शुक्रादयः, सिद्धा यक्षगन्धर्वकिन्नरा देवयोनिविशेषाः, मानवा मनुष्याः, लोकपाला इन्द्रादयोऽष्टौ दिशा रक्षितारः क्षणं क्षणमात्रम् अवहिताः सावधाना भवन्तु ॥ ३३ ॥

अ०—सीता दाशरथिं रामं मुक्त्वा जातु मनसा अपि पुरुषान्तरं न गता इति एवं वः विदितम् अस्तु ॥ ३४ ॥

मुक्त्वा—leaving aside, with the exception of. अन्तर—other. विदित—known.

टी०—सीता जनकतनया दाशरथिं दशरथस्यापत्यं पुमान् दाशरथिस्तं रामं मुक्त्वा विहाय जातु कदाचित् मनसा अपि हृदयेनापि किमु शरीरेण पुरुषान्तरम् अन्यं पुरुषं न गता इति वः युष्माकं विदितं ज्ञातम् अस्तु ॥ ३४ ॥

वसुन्धरासम्पादितशुद्धिम्—वसुन्धरया पृथिव्या सम्पादिता अनुष्ठिता शुद्धिर्यस्यास्ता सीताम् एतानि प्रादुर्भवन्ति प्रकटीभवन्ति दिव्यानीति शेषः अनुवर्तयन्ति अनुमोदयन्ति । अत्र प्रादुर्भवन्तीति शत्रन्तं क्लीबे रूपम् ।

अ०—आशामुखे त्रिदशदुन्दुभयः ध्वनन्ति, व्योम्नः निरन्तराणि कुसुमानि, पतन्ति, आकस्मिकः अपि वितानः अवध्यवितते गगने देव्याः उपरि केनापि धार्यते एव ॥ ३५ ॥

स०—आशामुखे—आशाना मुखं तस्मिन् । त्रिदशदुन्दुभयः—त्रिदशाना दुन्दुभयः । अवध्यवितते—अवध्यश्च तद्वितत तस्मिन् ।

आशामुख—the intermediate region. त्रिदश—the gods. दुन्दुभि—drum. ध्वनन्ति—produce sounds. व्योमन्—sky. निरन्तर—continuous. कुसुम—flower. आकस्मिक—incidental. वितान—canopy. अवध्य—unchecked. वितत—spread. गगन—sky. धार्यते—is held.

टी०—आशानां दिशा मुखे सर्वासु काष्ठासु त्रिदशदुन्दुभयः त्रिदशाना देवा-

(नेपथ्ये)

जयति दशरथः स सत्यसन्धो
जयति तथैकधनुर्धरश्च रामः
जयति रघुकुलं कलङ्कमुक्तं
जयति चरित्रगुणोन्नता च देवी ॥३६॥

पृथ्वी—अपि शुद्धिमती वैदेही ?

सर्वे—(कृताञ्जलय)

या स्वयं प्रकृतिनिर्मला सती
छाद्यतेऽन्यजनवादवारिदैः ।

ना दुन्दुभयो वाद्यविशेषा ध्वनन्ति स्वनन्ति । व्योम्न आकाशात् निरन्तराणि सन्ततानि कुसुमानि पुष्पाणि पतन्ति । अवध्यम् अप्रतिहतं च तद् विततं विस्तृतं तस्मिन् गगने आकाशे आकस्मिक. अकस्मादकारणमेव सञ्जातः वितानः उल्लोचः देव्याः सीताया उपरि केनापि धार्यते । एतेन सीताया अलौकिकप्रभावशालित्वं दर्शितम्भवति ।। ३५ ॥

अ०—स. सत्यसन्धः दशरथः जयति, तथा एकधनुर्धरः रामः च जयति, कलङ्कमुक्तं रघुकुलं जयति, चरित्रगुणोन्नता देवी च जयति ॥ ३६ ॥

स०—सत्यसन्ध.—सत्या सन्धा यस्य सः । एकधनुर्धरः—एकस्य धनुषः धरः । रघुकुलम्—रघो. कुलम् । कलङ्कमुक्तम्—कलङ्कात् मुक्तम् । चरित्रगुणोन्नता—चरित्रगुणैः उन्नता ।

सन्धा—promise. **धनुर्धर**—archer. **कलङ्क**—ignomy. **मुक्त**-purged. **चरित्र**—character. **उन्नत**—elevated.

टी०—सः सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः दशरथः जयति वर्धते । एकधनुर्धरः एकस्य अद्वितीयस्य धनुष. धरो धारयिता रामश्च जयति । कलङ्कमुक्तं लोकापवाद-वर्जितं रघुकुलं रघुवंश. जयति, चरित्रगुणोन्नता चरित्रस्य सच्चरितस्य गुणैः उन्नता उत्कर्षं गता देवी सीता च जयति ॥ ३६ ॥

अ०—या स्वयं प्रकृतिनिर्मला सती अन्यजनवादवारिदै. छाद्यते, भगवति ! सा जानकी अद्य त्वया शरदा चन्द्रिका इव विशोधिता ॥ ३७ ॥

स०—प्रकृतिनिर्मला—प्रकृत्या निर्मला । अन्यजनवादवारिदैः—अन्ये च ते जना अन्यजनास्तेषां वादा एव वारिदास्तैः ।

प्रकृति—nature. **निर्मल**—pure. **जनवाद**—public scandal. **वारिद**—cloud. **छाद्यते(स्म)**—was muffled. **शरत्**—autumn. **चन्द्रिका**—moonlight. **विशोधित**—purified.

टी०—या जानकी स्वयं प्रकृतिनिर्मला प्रकृत्या स्वभावत. निर्मला शुद्धा

जानकी भगवति! त्वयाद्य सा
चन्द्रिकेव शरदा विशोधिता ॥ ३७ ॥ (प्रणमन्ति)
अपि नामाश्चर्यं मिथुनं भूयः संयुज्यत !

वा—भो भोः कौसल्यामातः! सम्भाव्यतां सीता परिशुद्धि परिग्रहेण।

रामः—यदाज्ञापयन्ति गुरवः। वत्स लक्ष्मण! क्रियतां पादप्रणामः।

सीता—[अञ्जलिं बध्वा सहर्षम्] जयत्वार्यपुत्रः।
जेदु अंअउत्तो।

वा—अहो! उदात्तशालीनः प्रतिग्रहप्रकारः।

लक्ष्म—[सहर्षं सलज्जं च] आर्ये! वध्यः पातकी लक्ष्मणः प्रणमति।

सीता—कुतस्त्वयाऽऽत्मा निन्द्यते, एवमात्मगुरुनियोगवर्ती
कीस तुए अप्पा णिदिअदि, एव्वं अप्पगुरुणिओअवट्टी
चिरं जीव।
चिरं जीव।

वा—वत्स राम, अनेन गृहीता वैदेही। स्वयमाभाष्य पाणिना पाणौ सङ्गृह्य नियुज्यतां यज्ञाधिकारे।

रामः—(लज्जा नाटयति)

वा—अलं लज्जया, यज्ञाङ्गं विना किं वाऽपूर्वं दाशरथेः सर्वसाक्षिकं पाणिग्रहणमिति?

अपीति शेषः, अन्त्यजनवादवारिदैः अन्त्यजनानां प्राकृतपुरुषाणां वादा अपवादा एव वारिदा मेघास्तैः छाद्यते निह्नूयते स्म, भगवति! पूज्ये वसुमति! सा जानकी अद्य त्वया शरदा शरदृतुना चन्द्रिका ज्योत्स्ना इव विशोधिता मलशून्यता प्रकटिता। यथा च चन्द्रिका निसर्गशुद्धापि मेघादिभिः प्राव्रियते शरदि च नभसः प्रसन्नतया नैर्मल्यं याति, तथैव प्रकृतिनिर्मलापि जनकतनया प्राकृतपुरुषापवाददोषकलुषिताभूत्, इदानीन्तु त्वया तद्दोषापनयनेन विशुद्धिं प्रकाशितेति तत्त्वम् ॥३७॥

टी०—कौसल्यामातः कौसल्या माता यस्य सः तत्सम्बुद्धौ, हे रामेत्यर्थः। प्रतिग्रहप्रकारः प्रतिग्रहस्य आदानस्य परित्यक्तायाः सीतायाः पुनर्ग्रहणस्य प्रकारो रीतिः उदात्तशालीनः लोकातिशायित्वेन वर्तते। वध्यो हन्तुं योग्यः। आत्मगुरुनियोगवर्ती आत्मनो यो गुरुस्तस्य नियोगवर्ती आज्ञोद्वहः। अथ लज्जात्यागाय रामं प्रेरयन् वाल्मीकिराह—अलं लज्जयेति। यज्ञाङ्गं विना अश्वमेधयज्ञमन्तरेण दाशरथेः रामस्य सर्वसाक्षिकं सर्वजनसमक्षं पाणिग्रहणं पाणिपीडनं किम् अपूर्वम् आश्चर्यजनकं, नैवेत्यर्थः। अत्रायमभिसन्धि—सीतापरित्यागानन्तरं यज्ञे हिरण्मय्याः सीताया एव रामसाहचर्य्यं प्रसिद्धं तद्धि रामस्यापूर्वं पाणिग्रहणमभूत्, यज्ञं विना

रामः—समाचारोऽयं गुरुनियोगश्च (सीतां पाणौ गृहीत्वा) भद्रे वैदेहि !

अपत्यमिष्टं च वदन्ति देवाः फलद्वयं दारपरिग्रहस्य ।
पूर्वं तयोस्त्वय्युदपादि हृद्यं वहस्व वासे भवने द्वितीयम् ॥ ३८ ॥

सीता—यदार्यपुत्र आज्ञापयति। उच्छ्वसितो मे आत्मा । प्रत्यागता
जं अज्जउत्तो आणवेदि । उच्छसिओ मे अप्पा । पच्छागदा
मे प्राणाः ।
मे पाणा ।

पृथ्वी—अविघ्नमस्तु यज्ञानां काले वर्षतु वासवः ।
निरातङ्का प्रजाः सन्तु सीतारामसमागमात् ॥ ३९ ॥

तु न क्वचिदपि रामस्य सीताया पाणिपीडनेऽपूर्वत्वम्, तदित्थमधुना सर्वसाक्षिकं सीताहस्तावलम्बनं नाश्चर्यायेति। समाचार सदाचारः, असति दोषे स्त्रीत्यागस्याप्रशस्तत्वात्। गुरुनियोगश्च गुरोर्वाल्मीकेर्नियोग आज्ञा च, आज्ञा गुरूणामविलङ्घनीयेत्युक्तेः।

अ०—देवाः अपत्यम् इष्टं च दारपरिग्रहस्य फलद्वयं वदन्ति । तयो पूर्वं त्वयि हृद्यम् उदपादि, भवने वासे द्वितीयं वहस्व ॥ ३८ ॥

स०—दारपरिग्रहस्य—दाराणा परिग्रहस्तस्य ।

अपत्य—progeny. **इष्ट**—sacrifice. **दारपरिग्रह**—marriage. **हृद्य**—the cherished one. **भवन**—palace.

टी०—देवा मनीषिण अपत्यं सन्ततिम् इष्टं यज्ञं च दारपरिग्रहस्य दाराणां स्त्रीणा परिग्रहस्य ग्रहणस्य फलद्वयं द्वे फले वदन्ति, गृहस्थाना कृते यज्ञयागादिकं कर्म विहितं तत्र स्त्रीरहितस्यानधिकाराद्दारपरिग्रहस्येज्याप्यन्यतमं फलम्। तत्रोभययो तयो फलयो. पूर्वम् अपत्यं कुशलवरूपं हृद्यं रमणीयम् उदपादि उत्पन्नम्, भवने गृहे वासे सति द्वितीयं फलं यागाख्यं वहस्व प्राप्नुहि ॥ ३८ ॥

अ०—यज्ञानाम् अविघ्नम् अस्तु, वासवः काले वर्षतु, सीतारामसमागमात् प्रजाः निरातङ्काः सन्तु ॥ ३९ ॥

स०—सीतारामसमागमात्—सीता च रामश्चेति सीतारामौ तयोः समागमस्तस्मात् ।

अविघ्न—absence of impediment. **वासव**—Indra. **वर्षतु**—shower rain. **काल**—opportune moment. **निरातङ्क**—without distress.

टी०—यज्ञानां यागानाम् अविघ्नं विघ्नाभावः अस्तु, निष्प्रत्यूहं यागादिक्रियाकलापोऽनुष्ठितः स्यात्, वासव इन्द्र काले ईप्सिते समये वर्षतु मेघैस्सलिलं क्षिपतु। एतत्समानार्थका श्रुतिर्यथा-'निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु' तथा नागानन्देऽपि-

(अन्तर्धानं नाटयन्ती निष्क्रान्ता)

रामः—कथमन्तर्भूता वसुमती !

वा—अनतिदीर्घसन्निधाना हि देवताः।

रामः—भगवताहमप्यनुज्ञातो लक्ष्मणमभिषेक्तुमिच्छामि।

लक्ष्म—(अञ्जलिं बध्वा) यदि प्रसन्नमार्येण, तेन तनयसङ्क्रामिणा युवराजशब्देन विभज्यतां चिरकालानुचरः सौमित्रिः।

वा—इक्ष्वाकुकुलसदृशमभिहितम्।

रामः—का गतिः, अनतिक्रान्तैव रामेण लक्ष्मणप्रार्थना। अवश्यं चेदिदं कर्म वत्सस्य, तदहमेव तत्प्रतिपत्स्ये। सौमित्रे! आनीयतामभिषेकसम्भारः।

लक्ष्म—आर्य, सम्पादितं सर्वमभिषेकसमयोचितं व्यग्रहस्ताभिर्देवताभिः। पश्य—

एतच्छत्रं वहति भगवान् वासवश्चन्द्रगौरं
देवी वालव्यजनयुगलं जह्नुकन्या शची च।

'वृष्टिं हृष्टशिखण्डिताण्डवकृते मुञ्चन्तु काले घनाः'। सीतारामसमागमात् चिरविरहानन्तरं दम्पत्योर्मिथःसंश्लेषात् प्रजाः निरातङ्का निर्भयाः सन्तु, न च सीतादूषकैर्जनैरधुना सीतारामसमागमाद् भेतव्यम् इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

टी०—अन्तर्भूता तिरोहिता। अनतिदीर्घसन्निधाना न अतिदीर्घं नातिचिराय सन्निधानं समीपावस्थितिर्येषां ते। देवता हि नातिदीर्घकालं पुरुषसन्निधौ तिष्ठन्ति, एतेन वसुमती सद्य एव तिरोहितेत्यत्र नाश्चर्यम्। तनयसङ्क्रामिणा तनये पुत्रे कुशे इत्यर्थः सङ्क्रामिणा सङ्क्रमणभाजा युवराजशब्देन युवराजपदेन चिरकालानुचरः चिराय अनुचरः सेवकः सौमित्रिः लक्ष्मण विभज्यतां पृथक्क्रियताम्। सीतातनयाज्ञानाद् योऽयं युवराजशब्दो मय्यारूढः सोऽधुना कुशस्योपस्थित्या तस्मिन् सङ्क्रामणीयः, कुशः साम्प्रतं यौवराज्येऽभिषेक्तव्य इत्यर्थः। इक्ष्वाकुकुलसदृशम् इक्ष्वाकुवंशानुरूपम् अभिहितम् उक्तम्। सति तनये नास्ति भ्रातुर्युवराजपदाधिकारः, नहि कुलीना अन्याधिकारमादातुमिच्छन्ति, तत्रापि विशेषत इक्ष्वाकुवंशोत्पन्ना इति वाल्मीकेरभिप्रायः। अनतिक्रान्ता नोल्लङ्घिता। अवश्यं चेदिदं कर्म वत्सस्य लक्ष्मणस्य कर्तव्यमिति शेषः, प्रतिपत्स्ये करिष्ये। रामेण तु कुशः साम्राज्ये नियुक्तो लवश्च यौवराज्येऽभिषिक्त इत्यग्रे स्फुटम्। आनीयताम् अत्र प्राप्यताम्। अभिषेकसम्भारः अभिषेकाय राज्योचिताभिषवाय सम्भार उपकरणानि। व्यग्रहस्ताभिः कार्यनिपुणाभिः।

अ०—भगवान् वासवः एतत् चन्द्रगौरं छत्रं वहति। देवी जह्नुकन्या शची च वालव्यजनयुगलं वहतः। प्रजौघाः अम्भोगर्भान् कनककलशान् धारयन्ति। तद्विधानां सम्पदः प्रणयसुलभाः एतत् चित्रं न ॥ ४० ॥

अम्भोगर्भान् कनककलशान् धारयन्ति प्रजौघा-
श्चित्रं नैतत् प्रणयसुलभाः सम्पदस्तद्विधानाम् ॥ ४० ॥

रामः—आवयोस्तर्हि वेत्राधिकारः।

लक्ष्म—अनुगृहीताभियोगः संविभागः।

रामः—लक्ष्मण, वेत्रं धारय। (वाल्मीकिमुद्दिश्य) भगवन्नभिषिच्यतां नप्ता।——

वा—(कलशमादायोपसर्पन्) भो भोः साकेतनिवासिनः पौराः! नानादिगन्तवासिनो राजानः! विभीषणसुग्रीवहनुमत्प्रभृतयो महारथाः! शृण्वन्तु भवन्तः—

मैथिलीतनयः श्रेष्ठः कुशो नाम महारथः।
अभिषिक्तोऽद्य साम्राज्ये मान्यतामस्य शासनम् ॥ ४१ ॥

स०—चन्द्रगौरम्—चन्द्र इव गौरम्। जह्नुकन्या—जह्नोः कन्या। वालव्यजनयुगलम्—वालव्यजनस्य युगलम्। प्रजौघा—प्रजानाम् ओघाः। अम्भोगर्भान्—अम्भो गर्भे येषां तान्। कनककलशान्—कनकस्य कलशान्। प्रणयसुलभाः—प्रणयेन सुलभाः।

भगवान्—the revered. **वासव**—Indra. **चन्द्रगौर**—white like the moon. **छत्र**—umbrella. **वालव्यजन**—chowry. **युगल**—pair. **ओघ**—multitude. **अम्भस्**—water. **गर्भ**—interior. **कनक**—gold. **कलश**—pitcher. **तद्विध**—such-like. **प्रणय**—love. **सुलभ**—easily obtainable.

टी०—भगवान् महामहिमशाली वासवः इन्द्रः एतत् पुरतो विराजत् चन्द्रगौरं शशिधवलं छत्रम् आतपत्रं वहति धारयति। एतेन सुरपतिसान्निध्येनाभिषेकस्य गौरवं दर्शितम्। देवी भगवती जह्नुकन्या जाह्नवी गङ्गेति यावत् शची इन्द्राणी च वालव्यजनयुगलं चामरद्वयं वहतः। प्रजौघाः प्रजानाम् ओघाः सङ्घाः अम्भोगर्भान् अम्भो जलं गर्भे मध्ये येषां तान्, कनककलशान् कनकस्य सुवर्णस्य कलशान् अत्र विभक्तिविपरिणामेनान्वयः। घटान् धारयन्ति उद्वहन्ति। तद्विधानां तथाभूतानां कुशलवसदृशानां सम्पदः श्रियः प्रणयसुलभाः प्रणयेन प्रेम्णा सुलभाः सुप्राप्याः, अत्र कुशलवयोर्महाभाग्यत्वाद्देवता अपि शुश्रूषायां स्वात्मानं व्यापारयन्तीत्येतच्चित्रम् आश्चर्यं न ॥ ४० ॥

आवयोः रामलक्ष्मणयोः। वेत्राधिकारः वेत्रे वेत्रग्रहणरूपे द्वारपालकर्मणि अधिकारः, आवां द्वारपालौ भवाव इत्यर्थः। अनुगृहीताभियोगः अनुगृहीतोऽनुकम्पितोऽभियोगः कर्म यत्र स तद्विधः संविभागः वेत्राधिकारे नियोगः। भवताऽऽत्मना सह वेत्राधिकारे यदहं नियुक्तस्तन्महदुपकृतमिति लक्ष्मणस्याशयः।

अ०—मैथिलीतनयः श्रेष्ठः महारथः कुशः नाम अद्य साम्राज्ये अभिषिक्तः, अस्य शासनं मान्यताम् ॥ ४१ ॥

पुरन्दरस्य यत् स्वर्गे पाताले यच्च वासुकेः।
पृथिव्यां यच्च मान्धातुस्तदस्तु तव मङ्गलम् ॥ ४२ ॥
(नेपथ्ये कलकल.)

जय जय महाराज।

सीता—प्रियं मे दिष्ट्या संवृत्तम्।
पिअं मे दिट्ठिआ संउत्तं।

रामः—पूर्णास्ते लक्ष्मणस्य मनोरथाः।

सर्वे—(हर्षं नाटयन्ति)

रामः—(कुशमुद्दिश्य) राजन्, त्वयाऽहमभ्यनुज्ञातो यौवराज्ये लवमभिषेक्तुमिच्छामि।

कुशः—यदाज्ञापयति देवस्तातः।

रामः—(प्रकामं कलशमानीय)

महाराजकुशस्यायं लवो नाम प्रियानुजः।
मया तद्वचनादेव यौवराज्येऽभिषिच्यते ॥ ४३ ॥

महारथ—the great warrior. साम्राज्य—sovereignty. अभिषिक्त—installed. शासन—command. मान्यताम्—should be obeyed.

टी०—मैथिल्या जानक्याः तनयः पुत्रः श्रेष्ठः वरः महारथः अतिरथः कुशो नाम अद्य साम्राज्ये चक्रवर्तिपदे अभिषिक्तः कृताभिषेक. सन् स्थापितः। अस्य कुशस्य शासनम् आज्ञा मान्यता स्वीक्रियताम् ॥ ४१ ॥

अ०—पुरन्दरस्य यत् स्वर्गे, यत् च वासुकेः पाताले, यत् च मान्धातुः पृथिव्यां, तत् मङ्गलं तव अस्तु ॥ ४२ ॥

पुरन्दर—Indra. स्वर्ग—heaven. वासुकि—the lord of snakes. पाताल—the nether world. मङ्गल—good fortune.

टी०—पुरन्दरस्य इन्द्रस्य यत् मङ्गलं स्वर्गे स्वर्गलोके, वासुकेः शेषस्य नागाधिराजस्य यत् पाताले रसातले, मान्धातुर्नृपस्य यत् मङ्गलं पृथिव्यां वर्तते, तत् कृत्स्नं मङ्गलं तव अस्तु ॥ ४२ ॥

अ०—महाराजकुशस्य अयं प्रियानुजः लवः नाम मया तद्वचनात् एव यौवराज्ये अभिषिच्यते ॥ ४३ ॥

अनुज—younger brother.

टी०—महाराजकुशस्य, अत्र कुशस्याभिषेकानन्तरं महाराजेति विशेषणं सङ्गतम्। अयं प्रियानुज. प्रियः सहोदर लवो नाम मया रामेण तद्वचनात् तदाज्ञयैव यौवराज्ये युवराजपदे अभिषिच्यते विधिना स्थाप्यते। अत्र रामस्य स्वाधिकारत्याग. कुशवचनपरिपालनञ्चेतदुभयं गम्यते ॥ ४३ ॥

सर्वे—(यथोचितं हर्षं नाटयन्ति)

वा—किं ते भूयः प्रियमुपहरामि ।

रामः—त्वद्दर्शनेन विधिना परिशुद्धवृत्ति-
जाता महाध्वरसखी मम सैव पत्नी ।
न्यस्तं च सूनुयुगलं भुवनाधिकारे
किं स्यादतः प्रियतमं गुरुणाभिधेयम् ॥ ४४ ॥

वा—तथापीदमस्तु—
स्थाणुर्वेधास्त्रिधामा मकरवसतयः पावको मातरिश्वा
पातालं भूर्भुवस्स्वश्चतुरुदधिसमाः साममन्त्राश्च वेदाः ।

अ०—विधिना त्वद्दर्शनेन परिशुद्धवृत्ति सा एव मम पत्नी महाध्वरसखी जाता । सूनुयुगलं भुवनाधिकारे न्यस्तम्, अतः प्रियतमं किं स्यात् (इति) गुरुणा अभिधेयम् ॥ ४४ ॥

स०—परिशुद्धवृत्ति.—परितः शुद्धा वृत्तिर्यस्याः सा । महाध्वरसखी–महाश्चासावध्वर. महाध्वरस्तस्य सखी । सूनुयुगलम्–सूनोः युगलम् । भुवनाधिकारे–भुवनस्य अधिकारस्तत्र ।

विधि—luck. दर्शन—visit. परिशुद्ध—chaste. वृत्ति—conduct. महाध्वर—the great sacrifice. सखी—companion. सूनु—son. युगल—couple. भुवन—world. अधिकार—administration. न्यस्तम्—has been entrusted. प्रियतम—dearest. गुरु—preceptor. अभिधेयम्—to be ordained.

टी०—विधिना दैवेन त्वद्दर्शनेन आकस्मिकमेवात्रागमनेनेत्यर्थ., परिशुद्धवृत्तिः परिशुद्धा वृत्तिर्यस्याः सा परिपूतचारित्रा, सा एव सीतैव साक्षात् न तु हिरण्मयी सीताप्रतिकृतिरित्यर्थः, मम पत्नी भार्यात्वेन मयाऽङ्गीकृता महाध्वरसखी महाश्चासावध्वरो यज्ञो महाध्वरः अश्वमेधाख्यः क्रतुस्तत्र सखी सहचारिणी जाता संवृत्ता । सूनुयुगलं पुत्रद्वयं कुशलवाख्यं भुवनाधिकारे प्रजाशासने न्यस्तं नियुक्तम् । अतः प्रियतमं हृद्यं किं स्यात् किं प्रार्थयितव्यम्भवेत् इति गुरुणा भवता वाल्मीकिनेत्यर्थ , अभिधेयं वाच्यम् ॥ ४४ ॥

अ०—स्थाणुः, वेधाः, त्रिधामा, मकरवसतय., पावकः, मातरिश्वा, पातालं, भूर्भुवःस्व , चतुरुदधिसमा. साममन्त्राः वेदाः च, सम्यक्संसिद्धिविद्यापरिणततपसः पीठिनः तापसाः च अस्मिन् नरेन्द्रे श्रेयांसि विदधतु, गोकुलं च वर्धताम् ॥ ४५ ॥

स०—त्रिधामा–त्रीणि धामानि यस्य सः । मकरवसतय·–मकराणां वसतयः । चतुरुदधिसमा·—चत्वार उदधयः चतुरुदधय·, तैः समाः । सम्यक्संसिद्धिविद्या-

सम्यक्संसिद्धिविद्यापरिणततपसः पीठिनस्तापसाश्च
श्रेयांस्यस्मिन्नरेन्द्रे विदधतु सकलं वर्धतां गोकुलं च ॥ ४५ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

षष्ठोऽङ्कः।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः।

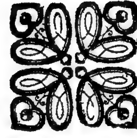
परिणततपस —सम्यक् संसिद्ध्या विद्यया च परिणत तपो येषा ते, यद्वा, सम्यक्संसिद्धिविद्याश्च ते परिणततपसश्च ते।

स्थाणु—Śiva. **वेधस्**—Brahmā. **त्रिधामन्**—Visnu. **मकरवसति**-ocean. **पावक**—fire. **मातरिश्वन्**—wind. **पाताल**—the nether world. **उदधि**—ocean. **सम**—resembling. **संसिद्धि**—accomplishment. **विद्या**—knowledge. **परिणत**—perfected. **तपस्**—austerity. **पीठिन्**—patriarchal sage. **तापस**—ascetic. **नरेन्द्र**—ruler of men. **श्रेयस्**—good fortune. **सकल**—entire. **गोकुल**—stock of cattle.

टी०—स्थाणु शिव., वेधा ब्रह्मा, त्रिधामा विष्णुः, मकरवसतय· मकराणा नक्राणा वसतय निवासस्थानानि, समुद्रा इति यावत्, पावकः वह्निः, मातरिश्वा वायु., पातालं रसातलं, भूर्भुव स्व· भूर्लोक· भुवर्लोकः स्वर्लोक , चतुरुदधिसमाः चत्वार उदधयः समुद्रास्तै समास्तुल्या साममन्त्रा गीतिमुख्यमन्त्रोपेता वेदा; सम्यक्संसिद्धिविद्यापरिणततपस. सम्यक् संसिद्ध्या विद्यया च परिणतं परिपाकं गतं तपो येषा ते, पीठिन. पीठम् आसनमस्त्येषामिति ते कुलपतय इति भावः, तापसास्तपस्विनः, अस्मिन् नरेन्द्रे राजनि कुश इत्यर्थ., श्रेयासि भद्राणि विदधतु वितरन्तु, सकलं समग्रं गोकुलं गवा समूहः वर्धतां वृद्धिं यातु। अत्र नरेन्द्रे शुभाशंसया गोकुलवृद्ध्यभिलाषेण च मङ्गलान्तत्वमस्य नाटकस्य स्फुटम् ॥ ४५ ॥



श्लोकानुक्रमणिका



KUNDAMĀLĀ

ACT 1

May the dust from the feet of Heramba (Gaṇeśa), sipping (lit. kissing) the honey of the garland of Mandāra flowers on the crest of the enemy of Jambha (Indra), dry up the ocean of obstacles. (1)

कुन्दमाला—This is the title of the play. The formation of the epithet may be explained as कुन्दाना माला, ' a garland of the Kunda flowers'. The appellation signifies the play of that name by rhetorical transference of an epithet (अभेदोपचारात्). It is mentioned for the first time towards the end of Act 1. (See page 29). In Act third it plays an important part.

Śl. 1. **जम्भारि** etc. According to the writers on rhetoric every composition poetic or dramatic should begin with a benediction (आशी·), salutation (नमस्क्रिया) or hinting of the subject-matter (वस्तुनिर्देशः). In keeping with this convention, Diṅnāga opens the play with this benedictory verse in which the god Gaṇeśa is invoked for the removal of all obstacles.

जम्भ—Here it signifies a demon. Jambha was a demon-leader in the war against the gods who were marshalled by Indra. Indra slew him and was consequently known as Jambhāri, Jambha-dviṭ etc. The word has different meanings as enumerated below:—

जम्भः स्याद्दानवान्तरे ।
दन्तभोजनयोरंसे हनौ जम्बीरतूणयो· ॥

मौलिः (m.f.)=मुकुटः (०टम्) **मन्दारमालिका**–The garland of Mandāra flowers. मन्दार—मन्दयत इति, मन्दा आरा धारा अस्येति वा, √मदि (अञ्जिमदिमन्दिभ्य आरन्)+आरन्. It is one of the five trees belonging to the gods.

(After the benediction, enters the Stage-Manager.)

Cf. पञ्चैते देवतरवो **मन्दारः** पारिजातकः ।
संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम्—अमरः

मधुचुम्बिनः—मधु चुम्बितुं शीलमेषामिति ते, √चुम्ब् (सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये Pan 3. 2. 78)+णिनि (इन्).

हेरम्ब—हे रणे रम्बते(√रबि–to cry, thunder) गर्जतीति हेरम्बः—One who thunders in battle. Perhaps the battle of obstacles is here meant, since Ganeśa is called विघ्नराट्.

हेरम्बः शौर्यगर्विते ।
महिषे विघ्नराजे च ॥

ह is used in the following meanings —

हः शङ्करे हरौ हंसे रणरोमाञ्चवाजिषु—नानार्थरत्नमाला

हे उषसि रम्बत इति स्वामी It is an appellation of Ganeśa, the pot-bellied and elephant-headed god, the son of Śiva and Pārvatī and according to one legend of Pārvatī alone. He is the god of wisdom and is invariably invoked by the denizens of heaven and earth alike to remove all obstacles in the accomplishment of their desired undertakings.

अन्तरायाब्धिम्—अन्तराया. एव अब्धिः (कर्म०) तम्, the ocean of obstacles. अब्धि—आपो धीयन्तेऽत्र. अप्+√धा (कर्मण्यधिकरणे च Pan 3. 3. 93)+कि, ocean. For its various meanings read—

अब्धिर्ना सरसि वारिधौ.

Compare similar formations with कि affix —उदधि (उदकानि धीयन्तेऽत्र), पयोधि (पयांसि धीयन्तेऽत्र), जलधि (जलानि धीयन्तेऽत्र), Metre—अनुष्टुप्.

नान्द्यन्ते, etc.—The benedictory verse (नान्दी)is so called because the gods are supposed to delight in it (नन्दन्ति देवता अत्र It is recited as a sort of prologue at the opening of the play. and constitutes the *mangala* which is regarded as necessary for the removal of all impediments in the successful consummation of the play. Viśvanātha defines Nāndī as a 'composition recited in praise of a deity, Brāhmaṇa, king or the like, which also contains benedictory words':—

आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रयुज्यते ।
देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥ S. D. 6. 24.

ततः प्रविशति सूत्रधारः—सूत्रधार is defined as

नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते ।
सूत्रं धारयतीत्यर्थे सूत्रधारो निगद्यते ॥

Literally the word सूत्रधार means the thread-holder. It is a technical term applied to the stage-manager or chief actor who arranges the cast of characters, instructs them and takes a prominent part in the Prastāvanā or Sthāpanā (the prelude). It has been surmised on the basis of the literal sense of the word that the Sanskrit drama developed out of the exhibition of puppets and paper figures. But scholars are not agreed upon this point. The theory, however, recognizes the Sūtradhāra clearly, as the man who lays out the temporary play-house needed for the exhibition, which sense passes easily over into that of a director or manager.

'At the close of the Nāndī the Sūtradhāra enters'. Sanskrit dramas open with the benedictory verse followed by this stage direction. According to the view ascribed to Bharata, it is the Sūtradhāra, unless otherwise directed, who performs the recitation of the Nāndī. Another authority permits the Sūtradhāra or any other actor to recite it. The rule that at the end of the preliminaries the Sūtradhāra is supposed to leave the stage corroborates the view that it is the Sūtradhāra who recites the Nāndī. Yet in most of our dramas the entry of the Sūtradhāra is announced after the benediction. The explanation may lie in that it came to be thought desirable that the Nāndī which consists of a stanza or stanzas of benediction or invocation should form the first words of the play, and it could not, indeed, be the first words as desired, in case the word Sūtradhāra preceded it. Again, it was not in the character of Sūtradhāra as such that he recited the Nāndī, but he did so in the capacity of a Brāhmana. He did not assume the character of Sūtradhāra till he had finished the Nāndī.

May the mass of the matted hair of Śiva, tawny like the rays of the morning sun, protect you—(the mass of hair) which is like the upward moving flame of the perfected fire of inner austerities, which is as it were the splendid (lit. splendour) ant-hill, the abode of serpents in the form of the ripples over the waters of the Ganges, which is like the ever-lasting twilight to the Moon (on Śiva's fore-head), tender in form like a fresh lotus-stalk. (2)

Śl. 2. **अन्तस्तपस्तेजसः**—अन्तस्तप एव तेजः तस्य, of the fire of inner austerities as contrasted with that form of penance in which the body (the external self) is subjected to various degrees of torture and pain. Śiva's penance consisted in wrapt contemplation with all the physical activities ceased, the inner self only remaining active. **ऊर्ध्वविसर्पिणी**–ऊर्ध्वं विसर्तुं शीलमस्या इति सा—rising upwards. For the idea compare–प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुज. Śiśu. 1. 2. **तरङ्ग**–तृ (तरत्यादिभ्यश्च) +अङ्गच्; wave. cf. लवङ्ग etc. **वल्मीक**–वलन्ते प्राणिनोऽत्रेति (अलीकादयश्च) इति निपातनात्सिद्धिः, an ant-hill. Here Śiva's matted hair is compared to an ant-hill, and the ripples in the Ganges on the God's head to serpents. Śiva bears the Ganges on his head with, which he is said to have intercepted the rush of the river in its descent from heaven that the earth might not be crushed by the weight of the falling stream.

इन्दोः etc. The moon, on the forhead of Śiva and the God's tawny matted hair being perpetually juxtaposed, the conjunction is said to bring about an everlasting twilight. **तरुणारुणांशुकपिला**—तरुणः य. अरुणः तस्य ये अंशवः तद्वत् कपिला—tawny like the rays of the morning sun. **अरुण**, the charioteer of the sun, is generally described as the son of **कश्यप.** It also means red, hence the red colour which pervades the sky before sunrise. Kālidāsa has used the word in this sense वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका विभावरी यद्यरुणाय कल्पते Kum. 5. 44. It is also used simply for sun—

I have been commanded by the audience that I should stage Kundamala, the work of the revered poet Dinnāga, the resident of Arāralapura. So having called the noble lady (wife), rendering me co-operation in the performance of this dramatic composition, I betake myself to the stage.

(*Behind the Scenes*)

Let your ladyship descend here.

Stage-Manager—Ah ! Who is that rendering me help, as it were, by calling upon the noble lady ? (*Looking off.*) Alas ! alas ! it is a very painful (sight).

अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिषु—अमर.

Also in the sense of बालसूर्य—

अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के सन्ध्यारागेऽर्कसारथौ ।

निश्शब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिषु ॥ मेदिनी

It is derived from √ऋ (to go) (अर्तेश्च)+उनन्; similarly तरुण, √तॄ (त्रो रस्य लो वा)+उनन्; Here तरुण should be taken in the sense of 'fresh' i.e. newly risen and not in the sense of 'advanced youth' which sense does not agree with अरुण, which it qualifies. पायाद् वः,—वः= युष्मान्, अस्मान्, अन्यांश्च सर्वानित्यर्थः. It refers to people as a whole (त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् Pan. 1. 2. 72) Here as enjoined by the vartika 'त्यदादीना मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते' the analysis of 'व' would have been 'अस्मान् अन्यान् सर्वान् युष्मांश्च' but according to the Bhāṣya 'पूर्वशेषोऽपि दृश्यते' it is better to expound the word as युष्मान् अस्मान् etc.; similarly for 'सश्च यश्च' we have both यौ and तौ. The compound so formed is called एकशेष ।

Metre—शार्दूलविक्रीडित.

P. 2. तत्रभवतः—The word अत्रभवत् and तत्रभवत् are used in the sense of 'respectable, noble.' तत्र and अत्र are used in sense other than that of the Locative and enter into a compound with भवत्. The compound so formed is सुप्सुपा. अरारालपुर—The native place of the poet Diññāga, the author of the play. It has not been possible to

identify the town with any known place. It is suggested that the word Arāiālapura might have been erroneously deciphered for Anurādhapura in Ceylon. According to the reading in certain manuscipts the word is अनूपराध. Such an error could easily arise in old Grantha Script. This view is further sought to be supported by a Ceylonese tradition according to which Nicula, supposed to be a contemporary of Dinnāga was a resident of Ceylon. It is, however, difficult to accept this suggestion as final.

वास्तव्य—वसतीति वास्तव्य √वस् (वसेस्तव्यत्कर्त्तरि णिच्च. वा० on 3. 1. 96)+तव्य, inhabitant. Cf.

पुरेऽस्य **वास्तव्य**कुटुम्बता ययुः. Śiśu. 1. 66.

P. 3. **दिङ्नाग**—According to certain manuscripts, the author's name is धीरनाग. For further information see Introduction. **साचिव्य**—सचिवस्य भावः—assistance. Cf.

न नर्म**साचिव्य**मकारि नेन्दुना. Śiśu. 1. 59.

आर्याम्—The honourable or respectable lady—an honorific title used by a man in addressing his wife. **रङ्गभूमिम्**—रङ्गभूमि=theatre. Its various meanings are given below—

रङ्गो ना रागे नृत्यरणक्षितौ
अस्त्री त्रपुणि———मेदिनी.

नेपथ्य—निनो नेत्रस्य, नेर्नेतुर्वा पथ्यम्— agreeable to the eye or to the hero. It means (1) a place for decoration where the actors attire themselves, (2) decoration, (3) costume of an actor. Here it is used in the first sense.

को नु खलु etc. The particle नु is often compounded with an interrogative pronoun and its derivatives in the sense of 'possibly, indeed'. खलु ind. is used as a particle of affirmation in the sense of 'indeed, verily, yes, etc'. as also as a continuative particle meaning 'now, now then, now further.' It frequently does little more than lay stress on the preceding word and is sometimes used merely as an expletive.

कष्टम्–ind. is an exclamation of grief or sorrow (Ah! alas!). The exclamation is repeated to indicate the intensity

Here is Laksmana carrying to the forest Sītā, in advanced pregnancy, exiled even from the state by Rāma, perturbed by his fear of the public scandal, due to her residence for a long time in the palace of the lord of Lankā (Rāvana). (3)

(Exit.)

End of the Prelude.

---

of emotion.

Sl. 3. The verse is quoted in the Sāhityadarpana as an instance of **प्रयोगातिशय**, which is defined as :—

यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते ।
तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ॥ S. D. 6. 36.

Viśvanātha's note on this verse runs as follows—

अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्याह्वानमिच्छता सूत्रधारेण 'सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्' इति सीतालक्ष्मणयो· प्रवेशं सूचयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयान एव प्रयोगः प्रयोजितः ।

सुचिरम्–ind. for a long time, very long, a good while. **लोकपरिवादभयाकुलेन**–लोकस्य परिवाद लोकपरिवाद· तस्माद् यद् भयं तेन आकुलः तेन–uneasy for fear of public scandal. परिवाद–scandal. It is spelt परीवाद as well. Compare words of similar sense—**निर्वाद, अपवाद.** For the meaning read—

परिवादोऽपवादे स्यात्—मेदिनी.
निर्वादः स्याल्लोकवादपरिनिष्ठितवादयोः ।
अपवादस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरपि ॥

For the use of **निर्वाद** in the sense of scandal, it is interesting to note the following—

खलनिर्वादकथायां वदिता यत् खलजनोपि स्यात् ।

Compare the speech of the actor in the Uttararāmacarita—

देव्यामपि हि वैदेह्यां सापवादो यतो जनः ।
रक्षोगृहस्थितिर्मूलमग्निशुद्धौ त्वनिश्चयः ॥ I. 6.

गर्भगुर्वीम्–गर्भेण गुर्वी ताम् । big with foetus. गुर्वी–गुरु (वोतो गुणवचनात् Pan 4.1.44) + ङीष्. Cf. आतङ्कस्फुरितकठोरगर्भगुर्वीम् Uttara. 1. 49.

(Then enter Sītā seated in a chariot, the charioteer and Lakṣmana)

The word गुर्वी suggests a twofold foetus · गुर्वीमित्यनेन यमलत्व सूच्यते। **वनाय परिकर्षति**–Here the expression 'वनाय परिकर्षति' may be construed as वन नेतुं परिकर्षति (vide क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन. Pān. 2. 3. 14.) Compare similar formations—**फलेभ्यो** याति i. e. फलान्याहृतुं याति, नमस्कुर्मो नृसिंहाय i. e. नृसिंहमनुकूलयितुं नमस्कुर्मः·। The object of the तुमुन्नन्त verb changes its case from the accusative to the dative when तुमुन्नन्त verb is not expressed अप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी.

Metre—वसन्ततिलका.

P. 4. **स्थापना**—is equivalent to प्रस्तावना (the prelude). Sanskrit drama generally uses the term Prastāvanā, the only exceptions being the Mattavilāsa, the Āścaryacūdāmani, the present play and the plays of Bhāsa which employ the term Sthāpanā. The term has not been defined in the Nāṭyaśāstra or the Daśarūpa but the definition given of Prastāvanā clearly indicates that the two are equivalent. The accepted essential feature of the Prastāvanā or the prologue is an address by the director to an attendant or an actress or the vidūsaka on some personal business which indirectly hints the *dramatic purport.*

नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा ।
सूत्रधारेण सहिता· संलापं यत्र कुर्वते ॥
चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः ।
आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥ S. D. 6.31,32.

When the Actress or the Vidūṣaka (the jester or buffoon), or the Pāripārśvika (Associate), discourses with the Manager in interesting speeches arising out of their own business and hinting the subject in hand (i. e. the matter to be represented), it is designated Āmukha (Prelude) or Prastāvanā (Introduction).

ततः प्रविशति, etc. Then enter Sītā seated on a chariot, a charioteer and Lakṣmaṇa. The expression is a technical

Laksmana—Let your ladyship alight here. These forests on the banks of the Bhāgīrathī (Ganges) are not fit to be traversed on a chariot as they are completely blocked by the thick growth of trees and creepers. Let your ladyship, therefore, get down.

Sītā—Laksmana, my dear, my body is seized with a tremor owing to the fast dash of the horses. I am unable to (even) hold myself (in the chariot seat) much less get down.

---

one meaning that these characters are discovered described on the stage when the curtain is lifted up.

गहनतरुलताप्रतानसंरुद्धतया—गहनो यस्तरूणा लतानाश्च प्रतानस्तै संरुद्धानि (काननानि) तेषा भाव तत्ता तया–on account of being completely blocked by the expanse of trees and creepers. प्रतान –प्र+√तन् (to stretch out, to spread abroad)+घञ्, 'expanse' It also means a tendril. cf. लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैः Rgh.2.8. **भागीरथी** is the name of the river Ganges, so called because it was brought down from heaven by Bhagīratha, an ancient king of the Solar dynasty, and the great grandson of Sagara. The Herculean task was undertaken by Bhagīratha in order that he might purify the ashes of his sixty thousand ancestors, the sons of Sagara who had been reduced to ashes by the wrath of the sage Kapila. By his austerities he succeeded in making the celestial stream descend from heaven to earth and from earth to the nether regions where lay the ashes of his ancestors.

वत्स is often used in the vocative as a term of endearment, meaning, 'my dear,' 'my darling', 'my dear child'.

अतिप्रवृत्ततुरङ्गमकम्पितदेहा—with (my) body seized with a tremor owing to the fast dash of the horses. तुरङ्गम— Cf. तुरग and तुरङ्ग. √तुर to move hastily, +√गम्, तुरेण त्वरया वा गच्छतीति, खच् is added to √गम् (गमश्च Pan. 3. 2. 47) and it is ordained डित् (खच्च डिद्वा वाच्यः) and as such the म् of √गम् vanishes optionally. By inserting मुम् (म्) by अरुर्द्विषद-जन्तस्य मुम् (Pan. 6. 3. 67) we have तुरङ्ग and the other form

Lakṣmana—Sumantra! Let an effort be made to restrain the horses.

Sumantra—Effort is being made, but the horses, fond of music (lit. Gāndharva art), defy it. For see—

These horses greatly attracted by the strains of the swans, pouring lightly into their ears, gallop all the more swiftly, unheedful of the pull of the reins. (4)

---

will be तुरङ्गम. For similar formations compare विहग, विहङ्ग, विहङ्गम: **संस्थातुम्**–(Inf.)सम् + √स्था + तुम्. The root √स्था with सम् means to die, to be complete, Cf. संस्थाच पाण्डुपुत्राणाम्, सन्तिष्ठते यज्ञः, but संस्था may also mean स्थिति etc.

संस्था तु मर्यादा धारणा स्थिति ——अमर.

संस्थश्चरेऽवस्थिते स्त्री स्थितौ सादृश्यनाशयोः——मेदिनी.

For the use of √स्था with सम् in the sense of स्थिति compare—रावणभवनसंस्थानात् Uttara. P. 6. and इक्ष्वाकूणां सन्ततिर्गर्भसंस्था Uttara. 1. 19.

अवतरितुम्–the other form would be अवतरीतुम्, the इ being elongated optionally (vide वृतो वा Pāṇ. 7. 2. 38).

P. 5. **ननु**–ind. is here used in the sense of 'अनुनय' pray', 'be pleased'.

गान्धर्वप्रिया वाजिनः–The horses fond of music. Gāndharva (n) means the art of the Gandharvas, a class of demi-gods regarded as the singers or musicians of the gods.

Compare the opening scene in the first act of Śakuntalā where Duṣyanta is represented in a sitting posture on the chariot in the company of the charioteer.

Śl. 4. **विकृष्यमाणाः कलहंसनादैः**—The strains of the swans are so ravishing that the horses would not pay any heed to the pull of the rains but would gallop all the more swiftly. **कलहंस**—a melodious swan. The bird as described by Sanskrit writers is the vehicle of the god Brahmā and is gifted with the peculiar power of separating milk from water. **प्रग्रहसंयमस्य**-प्रग्रहैः संयमस्तस्य–of the strain of the reins. प्रग्रह—Here it is used in the sense of 'reins'.

Lakṣmana—But, Sumantra, the steeds, not seeing the even or uneven parts of the ground on account of the terrific speed urged by their intense zeal, might throw the chariot down the steep bank of the Ganges. You should, therefore, endeavour (to hold them in), with all your strength.

Sumantra—(*Gesticulates pulling up of the reins*)

Lakṣmana—The chariot is stopped. Your ladyship can, therefore, get down.

(*Sītā having alighted walks about.*)

Lakṣmana—Sumantra ! These horses are tired on account of long journey. You would, therefore, give them rest.

Sumantra—As my Lord commands.

(*Exit, seated in the chariot.*)

For its various meanings compare—

प्रग्रहस्तु तुलासूत्रे बन्द्या नियमने भुजे ।
हयादिरश्मौ रश्मौ च सुवर्णहरिपादपे ॥

अनाश्रवाः—न आश्रवाः (नञ् तत्पु०). आश्रव—आ + श्रु (पचाद्यच् Pān. 3. 1. 134) + अच्, obedient. Cf.

विधेयो विनयग्राही वचने स्थित **आश्रवः**——अमरः
आश्रवो वचनस्थिते—हैमः

Metre—उपेन्द्रवज्रा.

अतिरभसप्रवृत्तवेगत्वात्-अतिशयितो यो रभसस्तेन प्रवृत्तो यो वेगस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्—on acconnt of their speed urged by intense delight. रभस—√रभ् (अत्यविचमितमि०)+असच्. The word is here employed in the rare sense of delight. It is in the sense of speed that it is commonly used. Bhaṭṭoji quotes Viśva—'रभसो वेगहर्षयोः'.

गङ्गाप्रपाते-गङ्गाया. प्रपातस्तस्मिन्,-in the steep of the Ganges. प्रपात-प्रपतन्त्यस्मादिति, प्र+√पत् (अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् Pān 3. 3. 19)+घञ्, steep. Cf.

प्रपातस्त्वतटो भृगुः—अमरः
प्रपातो निर्झरे भृगौ
अवटे पतने कच्छे—हैमः

सर्वात्मना-सर्वेण आत्मना—With the entire self i.e. whole-

Lakṣmana—(*Walking about—aside*) I have been commanded by my noble brother, nay, by (my) master, thus—"Dear Lakṣmana! Some strange scandals have gained circulation among the citizens, grown suspicious of the chastity of Queen Sītā on occount of her stay in the palace of Rāvana. I am, therefore, not going to bring (lit. incapable of producing) a slur on the Ikṣvāku family, spotless like the autumnal moon, merely for the sake of Sītā. Moreover, from a longing so natural to a lady in the family way, Sītā (herself) has requested me for a

---

heartedly, thoroughly or completely, with all the strength.

P. 6. **अन्यादृशाः प्रलापाः प्रवर्त्तन्ते**—strange scandals have gained currency. For the clarity of the idea it is interesting to note the following from the Rāmāyana—

अस्माकमपि दारेषु सहनीयं भविष्यति ।
यथा हि कुरुते राजा प्रजास्तमनुवर्तते ॥
एवं बहुविधा वाचो वदन्ति पुरवासिनः ।
नगरेषु च सर्वेषु राजन् जनपदेषु च ॥

सीतामात्रस्य कृते—for the sake of mere Sītā. It shows how highly Rāma prized the good name of his family. He would not suffer his personal affection to stand in the way of his duty. Great as was the love of Rāma for Sītā, greater still was his resolve to preserve the fair name of the royal house. For the maintenance of the tradition of his house, no price was considered too much. He would sacrifice even the idol of his heart.

शरच्चन्द्रनिर्मलस्य इक्ष्वाकुकुलस्य—The family of Ikṣvāku, the celebrated founder of the solar dynasty of Ayodhyā is here compared to the autumnal moon, purity being the common factor, but unlike the moon, the race of Ikṣvāku is spotless, and he would not permit even the slightest scandal to be associated with its name.

दोहदेन-दोहद—(m. and n.) दोहमाकर्षं ददातीति । दोह+√दा (आतोऽनुपसर्गे कः. Pān 3. 2. 3)+क. But it is really a Prākrita

visit to the Bhāgīrathī. Taking her, therefore, under the pretext of this visit to the Ganges on a chariot driven (lit. guided) by Sumantra, you should abandon her in some forest tract and come back."

So I am leading her ladyship—apprehending no mishap by virtue of the faith in her kinsmen—to the forest as a domesticated female deer to the place of execution.

---

word coming from the Sanskrit दौहृद It means pregnancy as well as the longing of a pregnant woman–'अयमिच्छामात्रवाच्यपि विशेषेण गर्भिणीच्छाया प्रयुज्यते—भानुजिदीक्षित ' Cf. also

दोहृदो गर्भलक्षणे
अभिलाषे तथा गर्भे—हैम.

Here it is used in the sense of 'the longing natural to a pregnant woman'. Compare the following from the Uttararāmacarita'. 'य कश्चिद्गर्भदोहृदोऽस्या भवति सोऽचिरान्मानयितव्य '. The following note by Vīrarāghava on it may be interesting to read 'गर्भदौहृदलक्षणं' 'स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रै.' इतिवत् विशेष्यमात्रपरम्, अन्यथा दौहृदशब्दस्यैव गर्भचिह्नवाचित्वात् । तच्च विशिष्टवस्तुविषयाभिलाषादिरूपम् ।

गङ्गागमनव्याजेन–under the pretext of a visit to the Ganges. Sītā had requested Rāma for a visit to the Ganges and this afforded Rāma an opportunity for sending her into exile through Lakṣmaṇa without being an eye-witness to the piteous scene of abandonment.

स्वजनविस्रम्भनिर्विशङ्काम्–स्वस्य जन. स्वजनः तस्मिन् यः विस्रम्भः तेन निर्विशङ्का ताम्—who is fearless by reason of confidence in her kinsmen. Compare Rāma's speech in the Uttararāmacarita —विस्रम्भादुरसि निपत्य लब्धनिद्राम्. 1. 49.

गृहहरिणीमिव वध्यभूमिम्–Like a domesticated female (being led) to a place of execution. Rāma and Lakṣmaṇa were fully alive to the magnitude of the perils that awaited Sītā in the forest. The fact that they had already regarded her as lost reveals the immensity of the sacrifice involved in Rāma's action.

Sītā—Lakṣmana, my dear, my feet, wearied with bearing the weight of the greatly advanced pregnancy, are failing me. Stepping ahead, therefore, you would let me know how far is the sacred Ganges.

Laksmana—Surely, the sacred Bhāgīrathī is near at hand.

Away with anxiety for we have almost arrived. See—

The Gangetic breeze wafting the aroma of the floral juice from the lotus-forest, carrying the exceedingly sweet notes of the swans, and scattering the cool spray of the ripples, blows hither, as it were, with the desire of greeting you. (5)

For the idea compare—

शैशवात्प्रभृति पोषितां प्रिया सौहृदादपृथगाश्रयामिमाम् ।
छद्मना परिददामि मृत्यवे सौनिको गृहशकुन्तिकामिव ॥ Uttara. 1. 45.

Elsewhere in the Uttararāmacarita Rama says —

'क्रव्याद्भयो बलिमिव निर्घृणः क्षिपामि' 1. 49.

Sl. 5. **गङ्गानिलः**—गङ्गाया अनिलः the breeze from the Ganges. **अनिल**—अनिति प्राणित्यनेनेति. √अन् (to breathe) (सलिकल्यनिमहि॰) +इलच्. Compare similar formations where the affix इलच् is used. सलिल (सलति गच्छति निम्नमिति), महिला, कोकिल etc. **पङ्कजवनात्** from the lotus-bed. Vana (n) has also the sense of a cluster, group or multitude. Therefore, the phrase also means 'from the multitude of lotuses (growing in the thick bed)'.

मकरन्दगन्धान्-मकरन्दस्य गन्ध. मकरन्दगन्धस्तान्-मकरन्दः=पुष्परसः-the juice of flowers. **आदाय** (Gerund)आ+ √दा (समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् Pan.7.1.37)+ल्यप्. **विकिरन्**(Pr. act. part)-वि+ √कॄ+शतृ, spreading. **सभाजनकाङ्क्षयेव**- √सभाज् (to greet) (ल्युट् Pan. 3. 3. 115)+ ल्युट् (॰यु). यु is replaced by अन (vide युवोरनाकौ Pan 7. 1. 1.).

For the idea compare—

मधुरमिव वदन्तः स्वागतं भृङ्गशब्दै-
नतिमिव फलनम्रैः कुर्वतेऽमी शिरोभिः ।
मम ददत इवार्घ्यं पुष्पवृष्टिं किरन्तः
कथमतिथिसपर्यां शिक्षिताः शाखिनोऽपि ॥ Nag. 1. 11.

Metre—वसन्ततिलका.

Sītā—(Indicates contact) The contact of the breeze from the ripples of the Bhāgīrathī, cool and pleasant like the touch of a mother's hand, has now wiped off my fatigue as also my sins. Nevertheless, the longing of maternity urges (lit. encourages) me to take a bath in the Ganges. You would, therefore, show me the way so that I, overpowered with fatigue, may descend this steep of the bank.

Lakṣmaṇa—(Pointing out) These places along the banks are difficult to descend on account of their being entirely unfrequented by men. Holding firmly, therefore, at every step—

जननीकरस्पर्शसुखशीतलस्य—There is really something tragic in the statement of Sītā. The touch of the balmy breeze from the Ganges is pleasant like that of a mother's hand. Sītā, to be sure, was not to experience any more the touch of her mother's hand. Ganges henceforward would be her mother and the breezes from the stream would be the mother's hand to her.

तरङ्गमारुतस्य—For तरङ्ग see p.(4.) मारुत is same as मरुत्. Words such as प्रज्ञ take अण् as a स्वार्थिक suffix (viz. in the sense of the base itself). Thus प्रज्ञ, मनस्, रक्षस्, देवता and मधु give us the forms प्राज्ञ, मानस, राक्षस, दैवत and माधव respectively without any change in sense.

परिश्रमस्येव पापस्य—The potency of the Gangetic waters to remove all sin has been believed implicitly by the Hindus since ages. The river has ever been regarded the most sacred one in India and a dip in it is believed to bless one here-after.

अत्यन्तविश्रान्तमनुष्यसञ्चारतया-अत्यन्तं विश्रान्तो विरतो मनुष्याणां सञ्चारो यत्र तेऽत्यन्तविश्रान्तमनुष्यसञ्चारा (तटप्रदेशाः), तेषां भावः, तत्ता तया, —because these banks have not been visited by men, or the cpd. may be dissolved thus.—अत्यन्तं विश्रान्तानां मनुष्याणां संचारो यत्र ते (तटप्रदेशाः), तेषां भावः, तत्ता तया, —because of the roaming of extremely wearied persons. But in that case it is not

Catching hold of the Nīvāra creeper with the left hand and supporting the knee with the right, your ladyship may come slowly, for a while, planting foot upon each of my foot-prints. (6)

Sītā—(Descending as directed) Darling, I am extremely wearied, I would rest for a while sitting under this shade of the tree.

Lakṣmana—As pleases the noble lady.

(Sitting down, Sītā motions resting)

Lakṣmana—Ah ! The meritorious have (always) an inseparable paraphernalia. For thus—

---

clear why only wearied persons move about on the banks of the Ganges. The sense seems to be that the steep banks are difficult to descend for want of a proper passage on account of the absence of all human traffic.

दुरवताराः–The correct form would be दुरवतरा , दुर्+अव+ — √तृ (ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् Pan. 3. 3. 126)+खल्. Similarly we have दुष्करः, ईषत्करः, सुकर. etc. But it is interesting to note the following sūtra of Vāmana in connection with the formation of the word अवतार—अवतारावचायशब्दयोर्दीर्घव्यत्यासो बालानाम् ।

प्रपदम्—पादस्याग्रम्, (पादाग्रं प्रपदम्–अमरः) प्रकृष्टं प्रारब्धं प्रगतं वा वा पदम्. The prepositions such as प्र are compounded in the sense of गत etc. with words in the nominative case (vide प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया). Similarly प्राचार्य (प्रगत· आचार्यः). **आस्थाय**–(gerund) आ+√स्था+ल्यप्.

Śl. 6. **समालम्ब्य**–(gerund) सम्+आ + √लम्ब्+ल्यप्. **आदधाना** —Present active participle from आ+ √धा to hold. Mark the alliteration in the stanza.

Metre—इन्द्रवज्रा

सुष्ठु—ind. means excellently, exceedingly.

P. 9. **यदभिरुचितं देव्यै**—the dative is used in connection with the root रुच् (रुच्यर्थाना प्रीयमाणः Pan. I. 4. 33).

असंहार्यपरिच्छदाः सुकृतिनः—The meritorious have an inseparable (Lit. irreducible) paraphernalia. असंहार्यपरिच्छदाः –असंहार्याः परिच्छदा· येषां ते (बहु०). The idea is that the command-

The ripples blow cool breezes laden with spray. And these swans of sweet strain sing in concert. This shade, embracing like a friend, gratifies the heart. Your ladyship has attendants, so it seems, even in this desolate forest. (7)

Sītā-As stated by the prince, here my mind feels ecstatic as if in the company of kinsmen.

---

ing personality of Sītā could not but be the recipient of devotinal service from nature and her objects. In her palace the queen was fanned by her maid-servants and was waited upon by her friends. A regular orchestra contributed exceedingly to the diversion of her mind. These details of service are assiduously maintained in the forest though those who administered them are no longer to be found. The Ganges fans the queen with its cool breezes, while the music of the bards has been appropriately replaced by the melodious clucking of the swans. The place of the bosom companions of the queen has been taken by the delightful shade. Surely the merits find a footing everywhere (पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते Rgh. 3. 62).

Śl. 7. **सजलकणिकान्**-जलस्य कणिका जलकणिकास्ताभिः सह वर्त्तन्त इति तान् (बहु०). The particle सह may be compouded with a noun in the instrumental case in a Bahuvrīhi compound when there is equal participation in some action. (तेन सहेति तुल्ययोगे Pāṇ 2. 2. 28).

वीजन्ते—fan. √वीज् (to fan) Pr. 1st. per. plu. **रमयति**—(caus.) √रम् + णि + अ + ति. The vowel of the first syllable is shortened by मिता ह्रस्वः (Pāṇ. 6. 4. 92). **परिजनवतीवात्रभवती**- It can be split up either परिजनवती इव or परिजनवती वा, without any change in the meaning. वा is sometimes used in the sense of इव. Cf.

आशीविषो वा सङ्क्रुद्धः सूर्यो वाभ्रविनिर्गतः ।
भीमोऽन्तको वा समरे गदापाणिरदृश्यत—Kṣīrasvāmī

Metre—शिखरिणी.

Laksmana—(*Aside*). The noble lady has had rest and is sitting comfortably. This, therefore, is the opportunity to act as resolved upon. (*Openly*) (*Suddenly falling at her feet*) This Lakṣmaṇa, of luck and virtue all bereft, the sharer in the trouble of ceaseless exile, begs you to make your heart firm.

Sītā-(*Confusedly*) Is it all well with my Lord?

Laksmana-(*Pointing to the forest*). How could it be well with the noble Sir in these circumstances ?

Sītā—Is it that another exile has been ordered by the lady Kaikeyī ?

Laksmana—An exile has been ordered but not by mother.

Sītā—By whom, then, has it been enjoined ?

Laksmana—By the noble Sir.

Sītā—Enjoined in what manner ?

सअणमज्झगदाए—The Phrase is rendered into Sanskrit in two ways· (1) शयनमध्यगताया (2) स्वजनमध्यगतायाः. The second rendering agrees with the context – परिजनवतीवात्रभवती ।

एषा विश्रान्ता etc. This simple sentence is pregnant with truth. The saddest events of our life are tragically preceded by the happiest moments. Lakṣmaṇa found his opportunity to break the sad news of abandonment at a time when Sita was sitting quite comfortably, musing delightfully upon the charming scenes around.

अनवरतप्रवासदुःखभागी – The sharer in trouble of ceaseless exile. The student should mark in this connection the grievous outburst of Rama in the third act—

पूर्वं वनप्रवासः पश्चाल्लङ्का ततः प्रवासोऽयम् ।
आसाद्य मामधन्यं दुःखाद्दुःखं गता सीता ॥ 3. 3.

निर्लक्षणः—Lit. without any auspicious marks or without significance and consequently bereft of all virtues or merits.

आर्यपुत्र—आर्यः पूज्यः श्वशुरः तस्य पुत्रः, lit. the son of the venerable father-in-law ; an address by a lady to her husband.

Lakṣmana—(*Gesticulating the suppression of tears.*) I am struggling to speak simply because it is my noble master's behest but even so the speech entering the heart forms (at it were) a knot. (8)

Sītā—Has the exile been enjoined upon me ?

Lakṣmana—Not only upon you but also upon himself.

Sītā—How so ?

Lakṣmana—When you are in exile, Rāma's residence even in the delightful palace which has been heartily enjoyed

---

Śl. 8. **वक्तुमिच्छामि यत्नतः**—I desire to speak forth with effort. Lakṣmana means to indicate that as a younger brother he was bound to carry out implicitly the behests of Rāma, howsoever unpalatable they might be. For him there was no alternative but to obey. But the words embodying the order of banishment for Sītā would not easily come to the lips, they had formed themselves into a knot in the heart and got fixed there. But he was nobody to withhold them. He has, therefore, to make a supreme effort to express himself. The idea of desire, however, is difficult to reconcile with the idea of compulsion involved in the verse. In the case of effort all idea of desire must be ruled out and in the case of desire effort has little meaning.

ग्रन्थि बध्नाति—forms a knot. ग्रन्थि (m.), √ग्रन्थ (सर्वधातुभ्य इन्)+इन्, a knot. Cf.

ग्रन्थिस्तु ग्रन्थिपर्णो ना बन्धे रुग्भेदपर्वणो —मेदिनी

Metre—अनुष्टुप्

Śl. 9. **सुहृज्जनेन**—सुहृद्-शोभनं हृदयमस्येति, a friend. Its antithesis is दुर्हृद् Cf. सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः (Pāṇ.5.4.150). **स्वगृहाभिमानात्**—because of the pride or worthy feeling of one's own house. The palace had been heartily enjoyed by Rāma's friends as if their own. Mark the alliteration in the last two lines of the verse. Rāma's affection for Sītā was so deep-rooted that life in her absence had no charm for him. **प्रकामभुक्ते**-प्रकामं भुक्ता यत्र (बहु०) तस्मिन्. It qualifies "भवने'. प्रकाम (n.) heartily. It is adverbially

by (his) friends, as if their own, and in which the sacrificial fire is (always) kept, is no better than residence in the wilds. (9)

Sitā—Tell me clearly, my dear, how my exile into the forest to-day means the exile of my Lord as well.

Lakṣmana—What more I, the unfortunate one, can say?

Verily, you have been deserted by Rāma, endowed with the excellence of character. I, too, must return, leaving you here in the forest. (10)

Sitā—Alas! Father, noble lord of Kosala, today indeed, you are dead (for me). *(Faints.)*

---

used. **आहितयागवह्नौ**-आहित. यागवह्निः यत्र. आहित (p.p.p)आ + √धा=क्त. √धा is changed into हि by दधातेर्हि (Pān. 7. 4. 42). यागवह्नि -यागस्य वह्निः (तत्पु०), अश्वघासादिवत् षष्ठीसमासः.

Metre—उपजाति.

Śl. 10. **चारित्रगुणशालिना**—चारित्रगुणै शालत इति, चरित्रमेव चारित्रम्, प्रज्ञादिभ्योऽण्. The word चारित्र, चरित्र and चरित are used in the sense of good conduct (सद्वृत्त). Cf.

निष्ठा च शीलं **चारित्रं** चरित्रं चरितं तथा—रत्नकोष

The virtuousness of Rāma may be understood to lie only in his keen anxiety to safeguard the spotless glory of the Royal house. Otherwise the epithet would have little significance.

किल—Ind. verily, indeed.

कोसलाधिप—the ruler of कोसल i.e. Daśaratha. Kosala may be the modern Oudh.

Page 12. **अद्योपरतोसि**—रम् with उप is used here in the sense of 'to die'. Though Daśaratha had breathed his last long ago, his death had never been felt so keenly by Sītā as at the present moment, for now she found herself entirely defenceless and forlorn, having been abandoned by her husband. Moreover, during the life-time of Daśaratha, Rāma might not have dared to extern Sītā from the palace, let alone externment from the kingdom. In case innocent

Lakṣmaṇa-(*In great consternation*) Alas! Alas! The noble lady has surely died (of the shock) on hearing the news of her abandonment, terrible like the blow of a thunderbolt. (*Observing closely*). Nay happily she breathes. What, indeed, could be the means of bringing her back (to herself)! (*Indicates despair*). Wonderful, oh, wonderful!

Being served by the gentle breeze, cool with the spray • of the Ganges and being aroused (from the swoon) by the

---

Sītā was deserted by Rāma, she would at least find refuge with her father-in-law. Now that Sītā is suddenly abandoned, the magnitude of the loss she had sustained on account of the death of her father-in-law (Daśaratha) is easily brought home to her.

निर्घातपातदारुणेन—निर्घातस्य यः पातः तद्वद् दारुणं तेन—terrible like the fall of a thunderbolt निर्घातः–निःशेषेण हन्यतेऽनेनेति–नि + √हन्+घञ्. ह of हन् is changed into घ by हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु (Paṇ. 7. 3. 54). निर्घात signifies a whirlwind, or a thunderstroke Cf.

वातपातस्तु **निर्घात**श्चडकोप्यशनिर्न षण् ।
स्फूर्जथुर्वज्रनिष्पेषो न स्त्री वज्रोऽशनिर्न षण्—वैजयन्ती

दिष्ट्या—Ind. It is always used as an exclamation of delight: '**दिष्ट्या** समुपजोषं चेत्यानन्दे'

प्रत्यानयने—प्रत्यानयन—प्रति+आ+√नी (to bring back)+ल्युट् (अन), i. e. bringing back to consciousness, recovery.

Śl. 11. **भागीरथीशीकरशीतलेन**—भागीरथ्याः शीकराः भागीरथीशीकराः तैः शीतलः तेन—cool with the spray of the Ganges. शीकर (m.)-√शीक् (ऋच्छेररन्) + अरन्, particles of water. Cf.

शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः—अमरः

• It is spelt सीकर as well—'दन्त्यादिरयमिति धनपालादयः' Bhānuji Dīkṣita. Others read with palatal syl. 'श'–'तालव्यादिरयम् । 'शम्बशीकरपाशवः' इति तालव्यप्रकरणे ऊष्मविवेकात्' । शीतल—शीतं गुणोऽस्यास्तीति ; शीत (सिध्मादिभ्यश्च Paṇ 5. 2. 97)+लच्. यद्वा शीतं लातीति । Here it means the same as शिशिर. For its various meanings

remnant of my luck, the princess has, after all, recovered her consciousness. (11)

Sītā—Laksmana dear, art thou gone?

Laksmana—Command me, here I am, the ill-starred.

Sītā—What blame have I been abandoned for.

Laksmana—What blame could there be about the Queen?

Sītā—Oh Fates! Have I been punished without even the slightest accusation? Is there any message from him?

Laksmana-There is one.

Sītā—Tell me, tell me.

Laksmana—This is the message from the noble Sir:—

I realize thou art equal in lineage, art possessed of like virtues, art rich in parts, hast been my companion for long in joys and sorrows. I am forsaking thee Sītā only for fear of a social slander and not on account of any lack of feeling. (12)

---

read—

शीतलं पुष्पकाशीसे शलजे मलयोद्भवे ।
पुमानासनपर्यायां स्याच्छिशिरं वाच्यलिङ्गकम् ॥

सम्भाव्यमाना—Present passive participle from √भू with णिच्, preceded by सम्.

Metre—इन्द्रवज्रा.

P. 13. **अहो मे अधन्यत्वम्.** Lakṣmana in an answer to Sītā's query about her guilt replies that there was nothing censurable about her. This afflicts her all the more, in as much as she was innocent and had been punished for no fault of hers. Nevertheless Lakṣmana's answer had its redeeming features, for it vindicated that the abandonment meant no slur upon the good name and character of Sītā.

Sl. 12. **सहवासिनी**-सह वस्तु शीलमस्या अस्तीति सा; सह + वस् (सुप्यजातौ॰ Pāṇ. 3. 2. 78)+णिनि (इन्)+ङीप्. **जनवादभीत्या**—on account of the fear of the public scandal. Rāma was afraid of the public scandal being associated with his house. Cf.

इक्ष्वाकुवंशोऽभिमतः प्रजानां
जातं च दैवाद्वचनीयबीजम्। Uttara. 1. 44.

Sītā—How on account of a fear of scandal among the people! Is there anything censurable about me?

Lakṣmana—What could possibly be discreditable about your ladyship?

The queen was purified in the fire in the presence of the sages, the guardians of quarters, Rāma and myself; and yet

Sītā—(*Gesticulates shamefulness.*) Yes, go on, and yet—

Lakṣmana—The people are unreined. (13)

Sītā—The mention of the purification through fire revives memories. The incident of Rāvanas' palace afflicts me

---

Also—

अवैमि चैनामनघेति किन्तु लोकापवादो बलवान्मतो मे—Rgh 14. 40.

Metre—वसन्ततिलका.

Śl. 13. **लोकपालानाम्**—of the guardians of the quarters. Lokapālas or Dikpālas are eight in number—

इन्द्रो वह्नि. पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् ।
कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीना दिशां क्रमात् ॥

They are regarded as deities appointed by Brahmā at the creation of the world to act as guardians of different orders of beings, but more commonly they are identified with the deities presiding over the four cardinal and four intermediate points of the compass. **अग्नौ शुद्धिं गता**—The well-known ordeal of fire proposed by Sītā herself when Rāma, afraid of public scandal, expressed his unwillingness to take her back until she proved her purity. **निरङ्कुशः**–निष्क्रान्तः निर्गतो वा अङ्कुशादिति (प्रादिसमास.) (निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्याः).

Metre—अनुष्टुप्.

अग्निशुद्धिसङ्कीर्तनेन—अग्नौ या शुद्धिस्तस्या यत् सङ्कीर्तनं तेन–by the mention of purification in fire. **सङ्कीर्तन**—mention. In the sense of flattery it is rarely used. Cf. Malav. सङ्कीर्तनशंसिनालं स्नेहेन—'Enough of affection (for me) indicative of flattery'. **रावणभवनोदन्तः पुनरप्युद्बाधयति**—The sentence is open to more then one interpretation. Sītā here wonders that even 'Sītā' herself could be thought of in this manner. When even

once again. If even Sītā's name is to be thought of in such a manner of what avail is womanhood? And so I have been abandoned. Yes, indeed, I have been abandoned. Does it not behove me to forsake myself (commit suicide), forsaken as I am by my noble Lord? Yet should I not preserve my life, covered with the thorns of disrepute, so that I may look after this offspring ruthless as himself.

Lakṣmana—I am favoured. (*Gets up and bows.*) Here is another message from the noble Sir.

Sītā—What, indeed, can it be?

Lakṣmana—You, my Queen, enshrined in my heart, are the presiding deity of my house and you alone are my bed-

---

her purity is questioned, the fate of the rest is undoubtedly doomed. But this implies that Sīta considers herself far above woman-hood. True, self-praise would be the last thing to commend itself to Sīta; but she may have a legitimate pride in her purity. Others take the phrase 'सीताया अपि नाम एवं सम्भाव्यते' in the sense of 'that even Sīta's name exists i. e. she has not left this world, (अद्यापि जीवतीति). The idea of leaving this world often occurs to her mind (किं न खलु युक्तं ममार्यपुत्रपरित्यक्तमात्मानं परित्यक्तुम्). But this interpretation is open to serious objections.—Two particles 'अपि नाम' are used here in the sense of possibility. The order in that case would be सीताया नामापि. Moreover, the word 'संभाव्यते' does not mean 'exists'. The line सर्वथालं महिलात्वेन also suggests that by referring to the great slur upon herself despite her exalted position, she manifests the utter helplessness of womankind against public scandal.

निरनुक्रोशस्य—निर्गतः अनुक्रोशो यस्मात् स निरनुक्रोशस्तस्य. Here the genitive is used optionally in connection with समान in the sense of equal', (तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् Pāṇ. 2. 3. 72), similarly कृष्णस्य कृष्णेन वा समानः ।

Sl. 14. स्वमागता शयनमध्यसखी त्वमेव—Rama means to emphasise that no lady other than Sīta can haunt his mind

mate haunting me in dreams , and it is your image that will represent my wife at the sacrifice, my mind being averse to the espousal of any other woman. (14)

Sītā—By sending this message my lord has entirely removed my grief at being abandoned, for a wife devoted to another does not cause so much pain to the husband as a husband devoted to another causes pain to the wife.

Lakṣmana—What is your message in return?

Sītā—Message, for whom ?

Lakṣmana—For the noble Sir—

Sītā—Message in return even in these circumstances ? Tendering homage, on my behalf, to the mothers-in-

---

even in dreams.

Here Rāma admits that he used to see Sītā in dream This indicates his self-control in as much as he could enjoy sleep even in the absence of Sītā. Contrast the speech of Dusyanta in Sakuntalā—

प्रजागरात्खिलीभूतः स्वप्ने तस्याः समागमः ।
बाष्पस्तु न ददात्येना द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥ Śak. 6. 22.

It is interesting to note here the speech of a lady who laments over her inability to see her lover even in dream, since she cannot have a sleep at all.

धन्यास्ता महिला याः स्वप्ने दयितं हि प्रेक्षन्ते ।
निद्रैव तेन विना नैति का प्रेक्षते स्वप्नम् ॥

दारान्तराहरणनिःस्पृहमानसस्य–The message assuring Sītā of the deep-rooted affection and fidelity of Rāma reveals the magnitude of the sacrifice involved in his attempt to preserve the high traditions of his family. **प्रतिकृतिः**—It refers to the golden image of Sītā. **धर्मपत्नी**–(तत्पु॰). The sense may be given as धर्मार्था पत्नी.

Metre—वसन्ततिलका.

परित्यागदुःखं निरवशेषमपनीतम्—Cf. अहो उत्खातमिदानीं मे परित्यागलज्जाशल्यमार्यपुत्रेण–Uttara. **नहि तथान्यासक्ता**–Ladies are more jealous of their husbands than they are of them.

law, you should request them that the noble ladies should, from their heart, favour me abiding defenceless in this forest infested with wild beasts.

Lakṣmana—I acknowledge this command, but there is nothing to be communicated to the noble Sir.

Sītā—That one so hard-hearted is also addressed a message shows rather the irresistibility of the words of Lakṣmana than my own blessedness. You should intimate to that person in my name that bewailing (the loss of) me, the ill-starred one and thus neglecting the protection of the Varnas and Āśramas he should not afflict himself and that he should pay full attention to his person as also to the duties laid down by the virtuous. Dear Lakṣmaṇa, how could I find fault with the great king ?

Lakṣmana—Is your ladyship incapable of doing even that ?

Sītā—This much also you should communicate to that person—"It ill-becomes you to banish, all of a sudden, this innocent person from your heart, and what is worse from the state."

Page. 16. **वर्णाश्रमपरिपालनमभिघ्नन्**—neglecting the protection of the Varṇas and Āśramas. Varṇas are the four principal castes, Brāhmana, Kṣatriya, Vaiśya and Śūdra; and the Āśramas are the four stages of the religious life of an Aryan—Brahmacarya (student life), Gārhasthya (worldly life), Vānaprastha (hermit life), and Sannyāsa (life of renunciation). **अभिघ्नन्**—destroying wholesale. Here it means neglecting.

निरपराधमिमं जनम्—Sītā feels very strongly the apparent injustice done to her in having been abandoned without a fault. To expose a person of proved innocence to suffering is, in fact, as much a travesty of truth and justice as to suffer a proclaimed offender to escape with impunity.

विषयत :—**विषय**—State. It is used here in the sense of **जनपद** and not in the sense of **देश** as Sītā was deserted in

Laksmana—The noble lady has given a worthy message. Perhaps the noble lady has been banished from the heart by our mighty lord, for how else could she his very home, be exiled from home and even from the state ? (15)*

Sītā—You should submit further in my name—"With folded hands placed on the parting line of braided hair, I, dwelling in this penance-grove, implore that though I have no merits yet for long acquaintance sake, for helplessness, or just for being Sītā, I may be kindly favoured with remembrance"

Lakṣmana—When he hears this message, like salt applied to a sore, my lord will experience, it is clear, an unbearable state of grief (16)

Sītā—How can there be found, even in a vast kingdom,

---

the forest of Vālmiki, which formed part of the territory protected by Rāma. Compare कथं गृहाद् गृहं नाम कथं जनपदादपि. Here Lakṣmana speaks of Sītā's banishment not from देश, but from जनपद. For the various meanings of the word compare.

विषयो गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च ।
प्रबन्धाद्यस्य यो ज्ञातस्तत्र रूपादिके पुमान्—मेदिनी

Sl. 15. **प्रभविष्णुना**—प्र+ √भू + इष्णुच्, Ins. sing
Metre—अनुष्टुप्.

सीमन्तः=केशविन्यासः—braided line of hair, 'सीमन्तः केशवेशे' **अञ्जलिना**-अञ्जलि-(m.) folded hands. 'अञ्जलिः परमा मुद्रा निखं क्षिप्रप्रसादिनी'.

Sl. 16. **आहित**—See notes on p. 20.
Metre—अनुष्टुप्.
Page 18. **स्वमण्डले**—√मडि+कलच्; a vast territory. Cf.
स्यान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च बिम्बे च कदम्बके च ।
कुष्ठप्रभेदेप्युपसूर्यकेऽपि भुजङ्गभेदे शुनि मण्डलः स्यात् ॥

---

* 'How else could she be exiled from the home, nay let aside home, even from the state'. According to the first translation read the prose order as:—कथं गृहं गृहात् निर्वासिता

those who can pertake of troubles as wives? In my absence he is now to be looked after by you alone. You must take care of the person of your brother.

Laksmana—This is becoming of your great magnanimity.

Sītā—Dear Laksmana, you would address, in my name, a salutation to the holy Ayodhyā, the capital of Raghu's house, wait upon the statue of the great king, execute the commands of the mothers-in-law, offer solace to my beloved and sweet-speaking companions and always remember the woe-begone creature. *(Weeps.)*

Laksmana—*(Feelingly.)*—Full of enmity was the son of Maruta who revived me as I lay comfortably senseless in the war of Lankā, only that I might abandon with my own hands this noble lady in the forest and hear her lamentations. (17)

अयोध्या—The capital of the solar kings of the line of Ikṣvāku, situated on the river Sarayu. Later on, it was also called Sāketa.

प्रतिमागतो महाराज :—the king gone to (the state of) an image, means the statue of the king.

प्रियंवदा :—प्रिय+ √वद (प्रियवशे वदः खच् Pān. 3. 2. 38)+खच्. मुम् is inserted after प्रिय by अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् (Pān 6. 3. 67), similarly वशंवद.

Śl. 17 **परिदेवित**—परि+ √देव+क्त. **आत्तवैर** :—One who has avowed hostility. Lakṣmana means to say that by bringing him back to life Hanumat did him an act of great unkindness, for his death would have spared him this sad spectacle of the abandoned queen.

मारुति :—the son of Marut, the god Vāyu. It is an epithet of Hanumat, a powerful monkey-chief, born of Añjanā by the god wind. He is well known for his selfless devotion to Rāma, whom he cherished as the idol of his heart. One of his many chivalrous exploits is his

(*Looking around.*)—Gazing at the Queen the deer are shedding tears giving up their grazing; the swans, overwhelmed with grief are crying piteously and the peacocks also have given up their dance; better are

---

bringing of the potent herb Sañjīvanī from the mountain Rsabha, when Laksmana had been fatally wounded with the Śakti of Meghanāda during the Lankā war.

Metre—**वसन्ततिलका.**

Śl. 18. **एते रुदन्ति**—Nature sympathises with human beings. Here the idea is objectively expressed since it is not fancied, but is put as observed in reality. For the similarity of idea compare—

उद्गीर्णदर्भकवला मृग्यः परित्यक्तनर्तना मयूराः ।
अपसृतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यश्रूणीव लता· ॥ Śak. 4. 12.

हरितम्—हरित—grass. Fawns are generally very sensitive; they would give up eating of the grass on hearing the musical sound and on seeing a heart-rending sight and they are said to express the feeling of sympathy by shedding tears. Harsa describes in the Nāgānanda how the deer ceased from chewing the grass on hearing the musical notes—

एते दन्तान्तरालस्थिततृणकवलच्छेदशब्दं नियम्य ।
व्याजिह्माङ्गाः कुरङ्गाः स्फुटललितपदं गीतमाकर्णयन्ति ॥ Nāg. 1.12.

Being afraid of Dusyanta's charge, the chased deer runs with half-eaten grass dropping from his mouth gaping by reason of weariness.—

दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा । Sak. 1. 7.

शिखिनः—शिखा. सन्त्यस्येति शिखी. Amara gives the meaning of this word as (1) fire and (2) peacock:-**शिखिनौ** वह्निबर्हिणौ.

The word has various meanings such as a bull, an arrow, the Ketu planet, a tree, peacock, fire etc. Cf.

शिखी वह्नौ बलीवर्दे शरे केतुग्रहे द्रुमे ।
मयूरे कुक्कुटे पुंसि शिखावत्यन्यलिङ्गक.—मेदिनी

नृत्तम्-dance. √नृती (नपुंसके भावे क्त. Pan.3.3.114)+क्त; also नृत्यम् √नृती (ऋदुपधाच्चाक्लृपि॰ Pan. 3. 1. 110)+क्यप्. Both have the

these lower animals than men. (18)

Sītā—Laksmana, my darling, the sun is about to set; human habitation is afar, the birds are flying to their nests; and the beasts are prowling. You should go back, you must not delay.

Laksmana—(Folding his hands.) This is Laksmana's final salutation with folded hands. Please accept it with attention.

Sītā—Surely, I am all attention.

Lakṣmana—I would request your ladyship that this person of yours must not (be allowed to) suffer death under (pangs of) grief caused by the remembrance of your husband, friends and other kinsmen, and this

---

same meaning. **वरम्**-In the sense of 'slightly better' it is neuter and is used in the sing. number only whatever be the gender and number of the word qualified by it. Cf.

वरं गर्भस्रावो वरमृतुषु नैवाभिगमनं
वरं जात प्रेतो वरमपि च कन्यैव जनिता ।
वरं वन्ध्या भार्या वरमपि च गर्भेषु वसति-
र्न चाविद्वान् रूपद्रविणगुणयुक्तोपि तनयः ॥ पञ्चतन्त्र K.m. 5

Metre—वसन्ततिलका.

आसन्नास्तमयः-आसन्नः अस्तमयः यस्य (बहु०) आसन्न (ppp.) आसीद्-दिति, आ+√सद्+क्त. It is used here only in the sense of near. It also means confident, trusted. Cf. आसन्नपरिजन—trusted servant, आसन्नसखीमुखेन-Kumara 5. 6. **मानुषसम्पातः**-human habitation. सम्पात is derived from सम्+√पत् to meet together.

सर्वपश्चिमः—पश्चाद् भवः पश्चिमः; सर्वेषां पश्चिमः सर्वपश्चिमः i. e. last of all, final.

Sl. 19. In this śloka Lakṣmana appeals to Sita in the name of the perpetuation of the Raghu family not to commit suicide in a fit of despair.

गर्भसंस्था-गर्भे संस्था संस्थितिर्यस्याः सा—in embryo. For the various meanings of **संस्था** see note on p. 5.

Metre—शालिनी.

offspring of the Iksvākus, yet in embryo, must be carefully protected. (19)

Sītā—Irresistible are the words of the son of Sumitrā (Laksmaṇa).

Lakṣmaṇa—There is yet another request.

Sītā—What other ?

Laksmana—Forgive me this one guilt, Queen, that having been led to this desolate wilderness you have been deserted by me under the command of my elder brother. (20)

Sītā—(*In confusion.*) What guilt can be imputed to you when there is great satisfaction that you are obedient to the commands of your elder brother ?

Lakṣmaṇa—(*Offers salutation walking round her to the right.*)

Sītā—(*Weeps.*)

अप्रतिहतवचनः—न प्रतिहतं वचनं यस्य सः—whose word has never been crossed. Sītā means that she will not disobey him, as she has never done. This very expression occurs on page 16 'तथा निष्ठुरो नाम सन्दिश्यत इत्यप्रतिहतवचनतैषा लक्ष्मणस्य'. **सौमित्रिः**—the son of Sumitrā i. e. Laksmana.

Śl. 20. **ज्येष्ठस्य भ्रातुरादेशात्**—It is merely a repetition of 'आर्यस्यादेश इत्येव' 1. 8. **विजने**-विगता जना यस्मात्, तस्मिन्; विजन—solitary, similarly निर्जन (निर्गता जना यस्मात्).

Metre—अनुष्टुप्.

ज्येष्ठवचनानुवर्ती—Even at this moment of dire distress, Sītā would not let go an opportunity to appreciate the dutifulness of Lakṣmaṇa. She fully realized that Lakṣmaṇa had absolutely no hand in the cruel fate that was forced upon her, for in abandoning her in the forest he was merely carrying out the commands of his elder brother. Rather it was a source of genuine pleasure to her to see him execute Rama's injunctions. unscrupulously and without demur. **सप्रदक्षिणम्**—प्रदक्षिणेन सहितम्—It indicates Lakṣmaṇa's devotional reverence for Sītā.

Lakṣmaṇa—(*Looking at the directions.*) Oh Ye, guardians of the quarters, do you please listen—

This daughter-in-law of Daśaratha, the great warrior—

Sītā—Words, greatly commendable, are being heard.

Lakṣmaṇa—The consort of the slayer of Madhu, Rāma by name—

Sītā—Whence can there be such a good fortune for me ?

Lakṣmaṇa—Expelled from the house of her husband—

Sītā—(*Closes her ears.*)

Lakṣmaṇa—Takes her abode in this desolate forest unattended , do you protect her. (21)

Sītā—(*Indicates the child in her womb.*)

Lakṣmaṇa—For the sake of the noble lady, I shall beseech the revered one as well.

At the opportune time you also serve the wearied one with your breezes, balmy with the fragrance of the lotuses ; when the queen plunges into thee for bath, restrain thy current, Bhāgīrathī, for a while. (22)

Śl. 21. **महारथस्य**—महारथ–a great warrior. Cf.

एको दशसहस्राणि योधयेयस्तु धन्विनाम् ।
शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च विज्ञेयः स **महारथः** ॥

Similarly **अतिरथ**—**अतिक्रान्तो रथिन इति**, a matchless warrior who fights alone against a host of enemies. It is defined as :—

'अमितान् योधयेयस्तु सम्प्रोक्तोऽतिरथस्तु सः'

मधुसूदनस्य—of the slayer of the demon Madhu. Madhusūdana is an epithet of Viṣṇu. The expression would sound more appropriate in the mouth of the dramatist than that of Lakṣmaṇa.

Metre—वसन्ततिलका.

Śl. 22. **अनुगृहाण**—Imp. second person singular from अनु+ √ग्रह. **सवन**—√षुञ् (ल्युट् च Pāṇ. 3. 3. 115.)+ल्युट्. यु is changed into अन by युवोरनाकौ (Pāṇ. 7. 1. 1.) It is used in the sense of taking bath, sacrifice, etc. Here it means bath. For various meanings compare :—

सवनं त्वध्वरे स्नाने सोमनिर्दलनेऽपि च—मेदिनी.

With bowed head, I beg of the sages who reside in this forest to be always kindly towards the Queen, because she, of excellent merits, is a *woman* and has noble descent, and because she is forlorn and without protection. (23)

I address this salutation, with folded hands, to the sylvan deities, may they listen for a while to my request that the venerable ones should sedulously protect this lady in sleep, swoon or while some other calamity befalls her. (24)

Ye wild beasts! You must not frequent this tract (resorted to by Sītā), for the land of others is not to be intruded into. Ye female deer, part not company with her even for a moment for ye are her friends in the absence of her companions. (25)

Ye streams, her companions! Ye Lords, the guardians of the quarters! Mother Ganges! Ye brothers, lords of mountains! This Lakṣmaṇa implores you again and again to guard the princess zealously. I must go—(26)

(*Salutes and exit.*)

Sītā—Is Laksmana really gone away leaving me forlorn? (*Looking around.*) Alas! alas! The sun has set. Laksmana is out of ear-shot (lit. not visible even in

---

In the same sense it is used in सवनमवसितम्—P. 94. Dr. Woolner here takes the word सवन in the sense of 'purification'.

Metre—वसन्ततिलका.

The verses 23, 24, 25, and 26 are composed in वसन्ततिलका metre.

Sl. 26. मातर्गङ्गे—The Ganges out of respect is often addressed as mother. Its breezes are soothing like the touch of mother's hand. Cf.

जननीकरस्पर्शसुखशीतलस्य भागीरथीतरङ्गमारुतस्य—P. 7.

स्वरेणापि लक्ष्मणो न दृश्यते—Lakṣmaṇa is not visible even in voice i.e. even Lakṣmaṇa's voice cannot be heard, as he has gone beyond earshot. **उड्डीनाः पक्षिणः, सञ्चरन्ति**

voice). The deer also are retiring to their abodes. The birds are flying back to their nests. The beasts are prowling about and the vision is blurred by darkness. The great forest is desolate (lit. devoid of men). What shall I do, unfortunate me? How shall I walk about in the forest all alone? What sins, indeed, have I committed that I taste now this (fruit of) separation. How is it? How is it that the sylvan deities charged by Laksmana How is it that the great sages of great power headed by Vasiṣṭha and Vālmīki, associated lineally with the Raghus, now forsaking me (*Falls into a swoon.*)

(*Then enters Vālmīki*)

Vālmīki—(Perturbed.) Having heard of a bewailing lady, big (lit. afflicted) with pregnancy, lonely and defenceless, from the hermit boys who had repaired to the daughter of Jahnu (Ganges) to take the evening bath, I have come in great hurry (to this place). (27)

श्वापदाः This is repeated on page 19. **निर्मानुषं महारण्यम्**—compare **दूरे चेतो मानुषसम्पातः** P. 19.

वसिष्ठवाल्मीकिप्रमुखाः—Vasiṣṭha is the celebrated family priest of the kings of solar race. He is said to be the son of Brahma in one life and of Mitra and Varuṇa in another. He appears as an author of several vedic hymns, particularly of the seventh maṇḍala of the Ṛgveda. Vālmīki is the renowned author of the Rāmāyaṇa.

Śl. 27. **सन्ध्याभिषेकविधये**—सन्ध्याया योऽभिषेकस्तस्य यो विधिस्तस्मै—to take the evening bath. The expression conveys the sense of time. Lakṣmaṇa must have started from Ayodhyā a little after noon, and reached the forest just before evening. In the Uttararāmacarita too, Rāma, after inspecting the picture-gallery at midday, asks Lakṣmana to bring a chariot to carry Sītā to the forest on the Ganges, so that she might fulfil her longings of pregnancy (दोहद). After a short interval in which Rāma learns of an evil

I shall, therefore, conduct a search for her (*Indicates a search.*)

Sītā—(*Recovering consciousness.*) Who is this fanning* me? Nobody, it is the revered Bhāgīrathī, waiting upon me under the command of the dutiful Lakṣmaṇa, that shows me favour with her waves.

---

report about Sītā from Durmukha and indulges in self-grief, the chariot is made ready and Sītā ascends सज्जो रथ आरोहदु देवीति। It is implied that she must have started there and then and reached the Ganges within a reasonable period of time just before evening Thus the time of arrival of Sītā in the forest is the same in both the plays **जह्नुतनया**—the daughter of Jahnu, i.e, the Ganges Jahnu was an ancient king, son of Suhotra. His sacrificial ground was inundated with the waters of the Ganges, as it followed Bhagīratha to the nether regions. The king's wrath blazed up and he drank up the waters of the stream On the intervention of the gods and sages, he relented and disgorged the waters from his ears. Thenceforth, the stream came to be regarded as his daughter. Hence the epithets Jāhnavī, Janhu-tanayā, etc

रुदतीम्–(Pr. act.part.) √रुद्+शतृ(उगितश्च Pāṇ.4.1.6)+ङीप्. The absence of नुम् can be explained by the fact that it is always inserted only after शप् and श्यन् before शतृ (शप्श्यनोर्नित्यम् Pān. 7. 1. 81) as in पचन्ती, पचन्ति or optionally after the reduplicated form of the root before शतृ affix (वा नपुंसकस्य Pāṇ. 3. 1. 79) as in ददन्ति, ददति or optionally after the अ syllable before शतृ (आच्छीनद्योर्नुम् Pāṇ. 7. 1 80.) as in तुदन्ती तुदती. The word रुदती does not come within the range of these rules and remains as such without नुम्.

---

* The Prakrit reading is विज्जई which has been rendered into Sanskrit as वीज्यते. This however seems to be a defective rendering, as it does not harmonize with the context. It should better read वीजयति which reading has been accepted in the translation.

Vālmīki—I cannot see, for my vision is obstructed by darkness. I shall therefore shout. Ho ! Here I am.

Sītā—(*joyfully.*) Laksmana, my darling, have you returned ?

Vālmīki—It is not Laksmana.

Sītā—(*Gesticulates concealing her face.*) How calamitous ! Who else can this stranger be ? How shall I be able to ward off this great misfortune ? (*Reflecting.*) Like this—I am a woman and all alone.

Vālmīki—Here I stand, my child. Away with the misgivings of a stranger. I, who regard penance as my riches, have come solely to help you, having obtained your news from the hermit boys who had returned from the Bhāgīrathī where they had gone for an evening bath. I would ask your ladyship in this connection—

Tell me, pray, my child, whence has this calamity befallen you when Rāma, the righteous victor of wars,

---

Metre—वसन्ततिलका.

P.26.**अवकुण्ठं नाटयति**–It is a clear indication of the fact that women in the days of Dinnāga observed *parda.* But we know on the authority of the Rāmāyana (Yuddha Kānda 114, 28.) that they could appear unvieled on occasions of distress and difficulty, in battle, at a **स्वयम्वर,** as well as on occasions of sacrifice and marriage. *Parda* was, however, restricted to married women.

दिवसावसानसवनाय–compare the expression 'सन्ध्याभिषेकविधये' **अभ्युपपत्तुम्**–अभि+उप+पद्+तुम्, to favour, to help. Cf.

अभ्युपत्तिरनुग्रहः—अमरः

Śl. 28. **जितसङ्ग्रामे रामे शासति**—an instance of locative absolute.

कथ्यतां कथ्यताम्–The repetition of words is common in this play. Cf. मूर्यो मूर्यो विप्रवासे सखीनाम्. 1. 25, एकाकिनी वसति रक्षत रक्षतैनाम्. 1. 21.

Metre—अनुष्टुप्.

is ruling over the earth ? (28)*

This thunderbolt has fallen upon me from the same full moon.

Vālmīki—Are you sure that Rāma is the source of all this trouble ?

Sītā—Why, yes.

Vālmīki—If you have been exiled by the great king, the very law unto caste and order (incarnate), then I bid you farewell and go ! (*Walks away.*)

Sītā—But I request—

Vālmīki—Yes, go on.

P.26. तत एव पूर्णचन्द्रात्-Herein Sītā passes a severe stricture on Rāma such as would be entirely impossible for Bhavabhūti to place in the mouth of his character. Sītā in the Uttararāmacarita would blame only herself for the cruelty of Rāma in abandoning her and would not tolerate that any person, however great and privileged, should find fault with him. But Dinnāga is fully alive to the great truth that it would be rather too much to expect of mortal women that they should submit to their misfortunes without registering their protest against the irresponsible nature of Nemesis.

P.27. यदि त्वं वर्णाश्रमव्यवस्थाभूतेन-Vālmīki had such a high opinion of the ideal justice of Rāma that the mere fact that Sītā had been abandoned by Rāma would be enough to enable him to infer the gravity of the offence she must have committed to merit such punishment at Rāma's hands. However, Sita's entreaties prevailed and the sage, aided in his investigation by his meditative vision, soon revised his opinion.

स्वस्ति भवत्यै—Here the dative is used in connection with स्वस्ति Cf. (नम.स्वस्तिस्वाहालंवषट्योगाच्च Pān.2.3.16) The words नमः, स्वस्ति, स्वाहा, स्वधा, and वषट् govern the dative case.

---

* i.e. I cannot possibly be expected to render aid to a person who has been declared to be an outlaw by our virtuous king.

Sītā—I may not deserve to be pitied on account of having been externed by Rāma (the best of the Raghus) but I (certainly) deserve to be protected now that I carry in my womb the descendants of such (brave heroes) as Raghu, Sagara, Dilīpa and Daśaratha.

Vālmīki—(*Retracing his steps.*) How is it that she relates the geneology of the Iksvākus ? Let me, therefore inquire. Art thou, my child, the daughter-in-law of Daśaratha ?

Sītā—Yes, as the revered Sir says (lit. commands.)

रघुवरेण—by the best of the Raghus. As Rāma was the most illustrious of the kings of that line, the term is applied to him.

रघुसगरदिलीप— Raghu was the celebrated son of Dilīpa of the solar race. He appears to have been called Raghu from √ragh or rangh 'to go,' because as Kālidāsa puts it, his father foresaw that the boy would go to the end of the holy learning as well as of his enemies in battle.

श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भकस्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।
अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविच्चकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम् ॥ Rgh. 3. 21.

सगर—Lit. 'having poison'. It is the name of another distinguished king of the same dynasty. He was called Sagara because he was born together with gara or poison given to his mother by the other wife of his father. His sixty thousand sons were reduced to ashes in the Pātāla by the sage Kapila whom they had accused of stealing the sacrificial horse of their father and thus interrupting the performance of his hundredth sacrifice.

दिलीप–He was the father of Raghu as mentioned above. He was the son of अंशुमत्. Kālidāsa describes him as an ideal king in his Raghuvaṃśa.

अनुयोक्ष्ये–Future, first person, singular, अनु + √युज् means to interrogate. Cf.

प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च—अमरः

Vālmīki—Art thou the daughter of Janaka, the lord of Videha ?

Sītā—Why, yes.

Vālmīki—What, Sītā ?

Sītā—No, not Sītā, revered Sir, but the ill-starred one.

Vālmīki—Alas ! I am undone, the unfortunate me. But why this fall of your ladyship from the palace ?

Sītā—(*Indicates bashfulness.*)

Vālmīki—How is it that she feels abashed ? Be it so. I shall see through contemplative vision (*Gesticulating meditation.*) You have been abandoned, my child, by Rāma, solely through the fear of scandal among the people and not from any aversion of heart * Innocent as you are, you do not deserve to be forsaken by us Come, let us go to the hermitage

Sītā—Who art thou, to be sure ?

Vālmīki—Listen.

विदेहाधिपतेः-विदेहस्य अधिपति. विदेहाधिपति· तस्य, of the lord of Videha. Note the grammatical difference between अधिपतेः and पत्युः. पति is declined like हरि when it is compounded with some word (पतिः समास एव Pān. 1. 4. 8.). The country of Videha lay to the north-east of Magadha. Its capital Mithilā is the same as Janakapur in Darbhanga, north of Madhuvāni. Janaka was the foster father of Sītā. Sitā is said to have sprung up from the furrow when he was ploughing the ground and preparing for a sacrifice to obtain offspring. He, is also called Sīradhvaja for, as usual with his line, he had the mark of a plough (सीर) on his flag.

योगचक्षुषा-through contemplative or prophetic vision. Yoga is the deep and abstract meditation, contemplation of the supreme spirit. It is defined as चित्तवृत्तिनिरोध.

---

* Apprehensive of a public scandal, my child, Rāma has sent you away from his person but not from his heart.

I, this very person here, am no stranger but (well-known) Vālmīki, an old friend of your father king Janaka, an associate from childhood of Daśaratha and therefore (just like) a father as well as father-in-law to you. Entertain, therefore, no misgivings on account of (my being) a stranger. (29)

Sītā—I salute your reverence.

Vālmīki—May you be the mother of heroes and meet your husband again !

Sītā—You may be known to the world as Vālmīki, but you are a father unto me. Lead me, therefore, to your hermitage. (*Looking towards the Ganges and folding her hands.*) Revered Bhāgīrathī, if I have an easy delivery I shall present to you as an offering, day by day, a skilfully wreathed garland of Jasmine flowers.

Vālmīki—This path is extremely difficult to traverse, more so for you.† So you should come behind me just as I

Śl. 29 **चिरन्तनसखा**—चिरन्तनश्चासौ सखा च–an old friend. Strictly speaking it ought to be चिरन्तनसखः (vide राजाह. सखिभ्यष्टच् Pāṇ. 5. 4. 91) but the rules relating to समासान्तविधि are not peremptorily binding. **अबला**–a woman (as belonging to the weaker sex). Bhartrhari delivers a very amusing tirade against the poets for their use of the word अबला for women.

नूनं हि ते कविवरा विपरीतबोधा
ये नित्यमाहुरबला इति कामिनीनाम् ।
याभिर्विलोलतरतारकदृष्टिपातैः
शक्रादयोऽपि विजितास्त्वबलाः कथं ताः ॥ Bh. 2. 10.

Metre—वसन्ततिलका.

वीरप्रसवा भव, भर्तुश्च पुनर्दर्शनमाप्नुहि—वीरप्रसवा=वीरसूः These benedictory words spoken by the sage Vālmīki lead us gradually to the ultimate purpose in the play. This is in a net-shell the theme of the concluding portion of the drama.

कुन्दमाला—'The garland of kunda flowers from which

---

† Since you are not used to this part of the land.

point out the way.

Plant lightly your feet, a little ahead on this Kuśa grass and then bend down gently, for here is a drooping bough, a huge chasm being to your left you should take hold of the post to your right. Now the ground is even. Let the feet be washed in this sacred tank (lit. the abode of the lotuses.) (30)

(*Sītā walks as directed*)

Vālmīki—(*Addressing her.*) You need not be anxious on account of your pregnancy for it is by us that Puṃsavana and other ceremonies of all the Ikṣvākus are consummated. (31)

---

the play derives its name. Here the word Kundamālā occurs for the first time. It plays a very prominent part in Act III where Rāma recognises a jasmine garland in the Gomatī as one strung by Sītā.

Sl. 30. **लघुतरम्**-(Ind.), here lightly and not quickly. तरप् and तमप् affixes (like ईयसुन् and इष्ठन्) are added to words to form comparative and superlative degrees. **नमस्व**-(Impr. 2. sing.)√णम् I. P. 'to salute' is generally used in परस्मैपद but sometimes in Ātmanepada also. **स्थाणुः**- √स्था (स्थोः णु·) + णु·, i e, fixed, the headless trunk of a tree, or the appellation of Śiva. Here it means a post (तिष्ठतीति). Cf.

स्थाणुः कीले हरे पुमान् ।
अस्त्री ध्रुवे ।—मेदिनी

कमलाकरे—कमलानाम् आकरः तस्मिन्. कमलाकर-a pond, a lake. Metre—शार्दूलविक्रीडितम्.

Sl. 31. **पुंसवनादय** :—पुमान् सूयते अनेनेति पुंसवनम्, तदादि यासां ताः पुंसवनादय· क्रिया· । Puṃsavana is the first of the purificatory Saṃskāras. It is, a ceremony performed on a woman's perceiving the first signs of a living conception, with a view to the birth of a son. It is to be performed by the couple on some auspicious day, generally in the beginning of the third month after conception but might be performed in the fourth month also in case of an absence of earlier indica-

In the old matrons you will find the pleasure of service to the feet of Kausalyā, and lo behold, these hermit girls will be your friends and sisters. (32)

(*Exeunt all.*)

END OF ACT I.

---

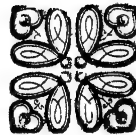
tion of conception.

व्यक्ते गर्भे तृतीये तु मासे **पुंसवनं** भवेत् ।
गर्भेऽव्यक्ते तृतीये चेच्चतुर्थे मासि वा भवेत् ॥ शौनक.

Metre—अनुष्टुप्.

Śl. 32. **कौसल्यापादशुश्रूषासौख्यम्** — Here the whole verse is the object of the verb पश्य (वाक्यार्थस्य कर्मत्वम्) Similarly in the sentence 'पश्य मृगो धावति' the part of the sentence, viz. 'मृगो धावति' is the object of the verb 'पश्य'.

Metre—अनुष्टुप्.



ACT 2.

(Then enter two ascetic-maids.)

First—Congratulations, dear Vedavati my friend. Two sons, dark-brown like unto Rāma, have been born to your dear friend Sītā.

Vedavatī—I am really very glad. What are their names ?

First—The elder one has now been named by the revered Sir as Kuśa and the other one as Lava.

Vedavatī—Are they able to run about on the road ?

First—Why say that—

As the twins of lovely appearance, very much like (lit rivalling) the lion cubs, race along with the fawns they ravish the hearts of the ascetic ladies. (1)

हला—Ind. is a vocative particle (used only in theatrical language. **दिष्ट्या** etc. you deserve to be gratulated. **रामश्यामौ**—Here the standard of comparison (=**राम**) is compounded with the object compared, possessing the common property (=**श्याम**) (vide उपमानानि सामान्यवचनैः. Pan. 2. 1 55.). Similarly घनश्याम.—घन इव श्याम ।

ज्येष्ठ—अतिशयेन प्रशस्त इति. प्रशस्य (अतिशायने तमबिष्ठनौ Pan. 5. 3. 55)+इष्ठन् ज्य is inserted in the place of प्रशस्य by ज्य च (Pan.5. 3. 61). **शब्दापितः**—This is not incorrect. The insertion of पुक् here is welcomed by certain grammarians, in whose opinion the forms अङ्कापयति, मुद्रापयति are correct. According to their view the augmented अ is held permanent (अकारस्य स्थितिपक्षे दीर्घे पुक्) and प् is inserted after आ by अर्त्तिह्रीब्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुङ्णौ (Pan. 7. 3. 36). Following this view Kālidāsa uses शब्दापय in Śakuntala—"यदि भवानन्तःपुरकालकूटान्मोचयते तदा मा मेघप्रतिच्छन्दे प्रासादे शब्दापय."

Śl 1. **हरिणकैः** The use of the affix कन् after हरिण gives us the sense of smallness, thus the word हरिणक would mean the young one of the deer (=हरिणशावक).

They move about from lap to lap among the ascetic-folk And now they are learning the Rāmāyana composed by Vālmīki.

Vedavatī—On hearing this news I feel that so far Sītā has got the due reward of her virtues

First—Would it (reward) were greater. What news about Naimiśa forest ?

Vedavatī—Materials for the sacrifice arranged by the king have already been collected and the whole assembly of ascetics with their consorts has been invited.

First—Has the revered Vālmīki been invited ?

Vedavatī—I hear that Rāma's messenger has come to the penance-grove of Vālmīki as well. Where shall I find Sītā now ?

—She is here seated under the shade of the Sāla tree, musing how she should pass her time. (*Exeunt.*)

Again we have the expression ' किशोरसिंहानाम् ' which means 'cubs.' The comparison with the young ones of the deer and lion denotes their young age. **तपस्विनीहृदयम्**-प्रशस्तं तपः अस्याः सा, तपस् (अस्मायामेधास्रजो विनि· Pan. 5 2 121)+विन्+ङीप्. Similarly मनस्विनी, मेधाविनी etc

Metre—आर्या.

सम्भरणीयम्—सम्यक् भरणीयं पूरणीयम् इत्यर्थः । This is to be made full i e. her good luck in being blessed with two noble sons needs further be enriched by her union with her husband. This is according to one interpretation. It may also mean 'It is sufficient, i. e. the birth of her sons is sufficient to wipe away her afflictions (दुःखनिवृत्तौ पर्याप्तमेतत् पुत्रयुग्मम्) **सान्तर्वासिनीकः**—अन्तर्वासिनीभिः सहित· (बहु०). The बहुव्रीहि compound is formed in conjunction with सह by तेन सहेति तुल्ययोगे (Pan. 2. 2. 28), सह alternates optionally with स by वोपसर्जनस्य (Pan. 6 3 82), and कप् is added to it (नद्यृतश्च Pan. 5. 4. 153.)

कथमतिवाहयामीति—अतिवाहयामि-अति+√वह्+णि (caus.), means to carry, to pass. It can be differently interpreted—

(End of Pravesaka.)
(Then enters Sītā seated on the ground, expressing anxiety)

Sītā—Oh ! the untrustworthiness of the hearts of men, (imbued) with cruel nature ! Having first been raised to the great renown so much so that among wedded pairs whose love was worthy of being engraved on pillars, only Umā and Maheśvara in heaven and only Sītā and Rāma on earth were noteworthy—I, the innocent one, have been doomed perenially to such a plight. But how should I find fault with my noble husband ? Thus formerly by my noble husband . . . now parted (from me) by great

---

(1) how, shall I take you to Sita ? (2) How shall I pass days. The latter meaning is more probable, It refers to Sītā, meaning 'here she sits beneath the Sāla tree thinking how shall I pass my days'.

प्रवेशक—an introductory scene Sometimes a period of considerable length intervenes between the action of one act and that of the other just following it To reveal to the audience the events during such intervals, the theory permits a choice of five forms of scenes of introduction which serve also to narrate things the performance of which on the stage is forbidden by the etiquette of the drama. The **प्रवेशक** is one such form. It cannot be used at the beginning of a drama and is confined to inferior characters who use Prakrit—

प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजित ।
अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा ॥ S. D. 6. 353.

दम्पती—जाया च पतिश्च. The word जाया is changed into जम् and दम् when it is compounded with पति; for the words जम्पती and दम्पती are found as such in the राजदन्तादिगण—'जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च निपात्यते. The words जम् and दम् are synonyms of जाया. Cf.

दाराः पुंसि बहुत्वे च दं कलत्रे नपुंसकम्—अमरमाला
पत्न्या जं दमलिङ्गत्वे—नामप्रपञ्च

distance (lit. many yojanas) .. without ony reason have become a cause of complete affliction. I used to witness the moonrise in his company, hear the melodious cooing of the cuckoo with him and enjoy the contact of the Malaya breeze in his company, but now I see, hear and feel all by myself. That I should give up life is wholly unbecoming (lit. untrue) of ladies like me. The shame that I who formerly was to be approached with requests by all the people of Mithilā on account of my being the beloved of my husband have become so deplorable, afflicts me still more deeply than the wrench of separation. But now two sons have been born and brought up. The revered Vālmīki is now full of regard. It is not proper for me to waste away time in deep sighs, so out of harmony with life in the penance-grove. That the beloved companion Vedavatī was neither informed nor invited by me is in itself an obstacle to the attempt to commit suicide.

In the Veda, however, दम्पति is used in the sing. in the sense of 'the mistress of the house.' **तेन सह दृष्टश्चन्द्रोदयः** etc She used to enjoy the sight of the moon, hear the melodious cooing of the cuckoo and enjoy the Malaya breeze with him Now she does all by herself. A similar idea is differently put by Bhavabhūti

"हा दैव एष मया विनाऽहमप्येतेन विनेति स्वप्नेऽपि केन सम्भावितमासीत्"

प्राणान् परित्यजामीति सर्वथाऽलीकं मादृशीभिः स्त्रीभिः—That I should give up my life is wholly untrue of ladies like me. Contrast with it 'एतदेव मरणव्यवसायस्य प्रतिबन्धो यन्मया प्रियसखी वेदवती न सन्दिष्टा नाप्युपनिमन्त्रिता च' where she expresses her readiness to put an end to herself. The idea can only be reconciled if we take मादृशीभिः as referring to कठिनहृदयाभि **दारौ**—In the sense of 'son' the word does not seem to have been used anywhere else. दारौ perhaps is a mistake for दारकौ in the manuscript.

(*Then enters Vedavatī*)

Vedavatī—Honouring of the ascetics with salutation has been done and so also the courtesy due to guests. I can therefore, now repair to the Sāla tree from here and greet my beloved friend. (*Moving about and looking around.*) This daughter of the king of Videha, resembling the creeper of the summer months, adorns the root of the Sāla tree revealing (the anguish of) her heart by her exceedingly emaciated and pallid state (of the body). I would, therefore, approach her. (*Approaching.*) Here is she of piteous glances with her face cast-down as if overwhelmed with anxiety and her eyes clouded with her long tresses. I shall call to her. Vaidehi, my friend. (*Shouts.*)

Sītā—(*Looking around with confusion.*) I am so glad, my beloved friend Vedavatī has arrived. Welcome to my dear friend! (*Embraces her and makes her sit down.*)

Vedavatī—Is it all well with Kuśa and Lava?

Sītā—Just as (it can be) with the forest dwellers.

Vedavatī—And how are you yourself?

P.35. **निदाघमासलतेव परिक्षामपाण्डुरयाऽवस्थया.** The heat of summer as well as of the god of love are equally effective. Just as the creeper in summer fades away, similarly the person in love looks emaciated and pale, with the difference that the summer adversely affects the loveliness of a person while love adds to its graces. Cf.

समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रसरयोः
नतु ग्रीष्मस्यैवं सुभगमपराद्धं युवतिषु ॥ Śak. 3. 10

Compare a similar description of Sītā in the Uttararāmacarita—

परिपाण्डुदुर्बलकपोलसुन्दरं
दधती विलोलकबरीकमाननम् ।
करुणस्य मूर्तिरथ वा शरीरिणी
विरहव्यथेव वनमेति जानकी ॥ 3. 4.

आक्षिपन्ती-(pr.act.part.)आ + √क्षिप्+शतृ+ङीप्, throwing out,

distance (lit. many yojanas) without ony reason have become a cause of complete affliction. I used to witness the moonrise in his company, hear the melodious cooing of the cuckoo with him and enjoy the contact of the Malaya breeze in his company, but now I see, hear and feel all by myself. That I should give up life is wholly unbecoming (lit. untrue) of ladies like me. The shame that I who formerly was to be approached with requests by all the people of Mithilā on account of my being the beloved of my husband have become so deplorable, afflicts me still more deeply than the wrench of separation. But now two sons have been born and brought up. The revered Vālmiki is now full of regard. It is not proper for me to waste away time in deep sighs, so out of harmony with life in the penance-grove. That the beloved companion Vedavati was neither informed nor invited by me is in itself an obstacle to the attempt to commit suicide.

In the Veda, however, दम्पति is used in the sing. in the sense of 'the mistress of the house.' **तेन सह दृष्टश्चन्द्रोदयः** etc She used to enjoy the sight of the moon, hear the melodious cooing of the cuckoo and enjoy the Malaya breeze with him Now she does all by herself A similar idea is differently put by Bhavabhūti

"हा दैव एष मया विनाऽहमप्येतेन विनेति स्वप्नेऽपि केन सम्भावितमासीत्"

प्राणान् परित्यजामीति सर्वथाऽलीकं मादृशीभिः स्त्रीभिः—That I should give up my life is wholly untrue of ladies like me. Contrast with it 'एतदेव मरणव्यवसायस्य प्रतिबन्धो यन्मया प्रियसखी वेदवती न सन्दिष्टा नाप्युपनिमन्त्रिता च' where she expresses her readiness to put an end to herself. The idea can only be reconciled if we take मादृशीभिः as referring to कठिनहृदयाभि . **दारौ**—In the sense of 'son' the word does not seem to have been used anywhere else. दारौ perhaps is a mistake for दारकौ in the manuscript.

(*Then enters Vedavatī*)

Vedavatī—Honouring of the ascetics with salutation has been done and so also the courtesy due to guests. I can therefore, now repair to the Sāla tree from here and greet my beloved friend. (*Moving about and looking around.*) This daughter of the king of Videha, resembling the creeper of the summer months, adorns the root of the Sāla tree revealing (the anguish of) her heart by her exceedingly emaciated and pallid state (of the body). I would, therefore, approach her. (*Approaching.*) Here is she of piteous glances with her face cast-down as if overwhelmed with anxiety and her eyes clouded with her long tresses. I shall call to her. Vaidehi, my friend. (*Shouts.*)

Sītā—(*Looking around with confusion.*) I am so glad, my beloved friend Vedavatī has arrived. Welcome to my dear friend! (*Embraces her and makes her sit down.*)

Vedavatī—Is it all well with Kuśa and Lava?

Sītā—Just as (it can be) with the forest dwellers.

Vedavatī—And how are you yourself?

P.35. **निदाघमासलतेव परिक्षामपाण्डुरयाऽवस्थया.** The heat of summer as well as of the god of love are equally effective. Just as the creeper in summer fades away, similarly the person in love looks emaciated and pale, with the difference that the summer adversely affects the loveliness of a person while love adds to its graces. Cf.

समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रसरयोः
नतु ग्रीष्मस्यैवं सुभगमपराद्धं युवतिषु ॥ Śak. 3. 10

Compare a similar description of Sītā in the Uttararāmacarita—

परिपाण्डुदुर्बलकपोलसुन्दरं
दधती विलोलकबरीकमाननम् ।
करुणस्य मूर्तिरथ वा शरीरिणी
विरहव्यथेव वनमेति जानकी ॥ 3. 4.

आक्षिपन्ती-(pr.act.part.)आ + √क्षिप्+शतृ+ङीप्, throwing out,

Sītā—(*Pointing to the braid.*) Like that.

Vedavatī—(*To herself.*) The poor soul, is exceedingly distressed. I shall console her by dwelling upon her insult (?) at the hands of Rāma. (*Openly*) Oh! You, ignorant one! Why dost thou waste thyself away, day by day, like the digit of the moon in the dark fortnight, for the sake of one who is so indifferent and heartless.

Sītā—How is he heartless?

Vedavatī—For he has abandoned you.

Sītā—Have I been abandoned?

Sītā—(*Laughingly, touching her braid*) Verily you have been abandoned, so says the world.

Sītā—But only from the body and not from the heart.

Vedavatī—How do you know the heart of another?

Sītā—How can his heart be another's to Sītā?

Vedavatī—Ah! the constancy of affection!

Sītā—How can he, my noble Lord—who for me, the unfortune one, experienced the well-known toil of the construction of the bridge and like—be devoid of love for me.

Vedavatī—Oh! You, self-praiser! It was only the characteristic Kṣatriya indignation against Rāvaṇa and not any love for Sītā.

Sītā—Don't you see this other point?

Vedavatī—What other point?

Sītā—It is this.

---

hanging out, exposing to view, indicating, etc. **वराकी**—(f). poor, wretched, etc. The term is expressive of the feeling of compassion.

P.37. **सेतुबन्धादिपरिश्रमः**-Sītā like an ideal faithful wife fails to find fault with her Lord for abandoning her without the slightest accusation. She, on the other hand, eulogises his fidelity by alluding to the perils he underwent in his efforts to rescue her from Rāvaṇa. **सेतु**, etc., refers to the construction of the bridge across the sea to

Vedavatī—Well, what ?

Sītā—(*Bashfully*) It is that, all along, I have been honoured by Rāma's bosom remaining untarnished by the breath of co-wives.*

Vedavatī—Friend, don't soar so high.† The time has come for the initiation of Rāma's sacrifice

Sītā—What then ?

Vedavatī—Surely, he will have to accept without delay the hand (in marriage) of a companion (in performance of religious ceremonies).

Sītā—I can prevail over my lord's heart but not over his hand

---

enable the army to cross over to Lanka. Traces of this bridge, called the Adam's bridge, are still indicated on the geographical maps.

P. 38. **सपत्नीजननिःश्वासानुपविद्धे**–समानः पत्युर्यज्ञे संयोगो यस्याः सा सपत्नी, समानः पतिर्यस्या इति वा, सपति (पत्युर्नो यज्ञसंयोगे Pan. 4 1. 33)+ नुक्+ङीप्. The word समान is changed into स by नित्यं सपत्न्यादिषु (Pan. 4. 1. 35). The derivation of this word is threefold. Cf. Bhaṭṭoji सपत्नीशब्दस्त्रिधा–शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादित्वात् ङीन्येकः । समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो द्वितीय· । स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्तृतीयः ।

The idea is in keeping with the words of Rāma in the first act—दारान्तराहरणनिःस्पृहमानसस्य P.15. **तत्राशुस्य**–dissolve तत्र+आशु+अस्य. **पाणिग्रहः**=पाणिपीडनम्; पाणेः ग्रहः. It is compounded by षष्ठी (Pān. 2. 2. 8.)

आर्यपुत्रस्य हृदये प्रभवामि न पुनर्हस्ते—Vedavatī suggests that Rāma might accept the hand of another lady in Sītā's absence to be his companion at the sacrifice. Sītā pathetically replies that she could control her lord's heart but not his hand. This reply, however, sounds strange in the mouth of Sītā who as we know from Act 1 had already

---

* It is indeed a point of honour for Sītā that Rāma has not gone in for another marriage.

† Or don't pine for him.

Vedavatī—(*Aside.*) Ah! Her firmness of affection! (*Aloud.*) Friend, has not the anguish of your exile been removed even by tha sight of the faces of your sons?

Sītā—Grief is intensified even by (the effort at) its removal.

Vedavatī—How so?

Sītā—When the two children, looking into my face, used to laugh with their countenance lovely with the sprouting teeth that had budded a little, and indulge in similar, exceedingly sweet prattle I felt myself lost in his (Rāma's) loveliness. But now that they are grown up and have left behind infancy, thus ceasing to be children, it pains me all the more.

Vedavatī—Oh! How great his cruelty! That even Sītā, with her sons of tender age, should experience such a plight!

Sītā—Friend, Vedavatī! Perhaps........ ....

Vedavatī—Why this bashfulness? Say—'I shall see my noble husband.'

Sītā—(*Aside.*) Why this feeling of shame? I shall speak thus. (*Aloud.*) Will my birth be fruitful with the sight of the father of Kuśa and Lava?

Vedavatī—Indeed your (time of) seeing the king is almost at hand.

Sītā—How?

(*A sage behind the curtain.*)

O Ye residents of the hermitage! Listen ye all! A great Horse-sacrifice is to be celebrated (at a place)

---

received the assurance from Rāma that he was averse to the espousal of any other lady and that he would accept none but her image to fill up the wife's place at the sacrifice It is a matter of no little surprise that Sītā fails to recall to her mind her lord's message addressed to her through Lakṣmaṇa.

P 40. अश्वमेध-the horse-sacrifice, अश्वः मेध्यते हिंस्यतेऽत्र. In

not very far from here. The materials for the sacrifice have been collected and the great sages, Vasiṣṭha, Ātreya and others, residing in hermitages at different places, have poured in amain. But the king, awaiting only the arrival of the revered Vālmīki, would not even now enter upon the initiation of the sacrifice. Rāma's envoy has arrived to invite the dwellers in the penance grove of Vālmīki. You should not, therefore, tarry.

Let the sages taking the holy water, unimpaired sacred fuel and unimpaired sprouts of darbha grass, stand ahead immediately and let the ascetic maids offer, in the courtyards of the cottages, oblations ensuring auspiciousness. (2)

Vedic times this sacrifice was performed by people desirous of offspring, but subsequently it was performed only by kings and implied that he who instituted it was a conqueror and king of kings. A horse was set at large to roam at will for a year, attended by a guardian. When the horse entered a foreign country, the ruler was bound either to submit or to fight. In this way the horse returned at the end of a year, the guardian obtaining or enforcing the submission of princes whom he brought in his train. After the succussful return of the horse, the rite called Aśvamedha was performed amidst great rejoicings. It was believed that the performance of hundred such sacrifices would lead to the attainment of the seat of Indra, who is, therefore, always represented as trying to prevent the completion of the hundredth sacrifice.

आत्रेय—a descendant of Atri, a celebrated sage and author of many Vedic hymns.

Sl. 2. **परिपूर्णरूपाः**—परिपूर्णं रूपं यासां ताः—just of the size enjoined by scriptures. **मङ्गलबलीन्**—बलि—√बल् (सर्वधातुभ्य इन्)+इन्, oblation. It is used in various meanings. Cf.

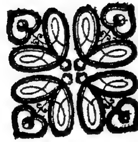
बलिर्दैत्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः ।

Sītā—I should hurry up. Simultaneously with the proclamation of the march, this noble Kāśyapa has proceeded forth taking with him the materials of the sacrifice. I shall perform the valedictory ceremonies of Kuśa and Lava. (*Exeunt all*)

END OF ACT II.

उपह्वारे पुमान् स्त्री तु जरया श्लथकर्मणि
गृहदारुप्रभेदे च जठरावयवेऽपि च ॥———मेदिनी

P.41. **प्रस्थानमङ्गलम्**—Auspicious rites performed on the eve of a journey in order to avert all evil and to ensure safety.



ACT 3.

(*Then enters an anchorite fatigued with journey and carrying a load.*)

Hermit—(*Indicating fatigue.*) Oh ! I have been utterly exhausted by this summer hour oppressive (lit. tedious) with intense heat. I am unable to lift and plant my fatigued legs, and the soles of my feet are festering with blisters. Besides, queen Sītā so delicate, and Kuśa and Lava so tender, arrived at the Naimiśa forest before sunset in the company of the assembly of ascetics, while I have not reached, even to-day, the entrance of the forest. (*Reflecting.*) Who would now

---

P.42. **विक्षेपनिक्षेपौ**—विक्षेपश्च निक्षेपश्च तौ (द्वन्द्व), the uplifting and planting of the feet. **तापससार्थेन**-तापसानां सार्थः तेन—the assembly of ascetics. The word **सार्थ** is used in the sense of group, assembly etc. For its various meanings read—

सार्थो वणिक्समूहे स्यादपि सङ्घातमात्रके—मेदिनी.

सङ्घसङ्घातपुञ्जौघसार्थयूथकदम्बकाः—भागुरिः

पिटकविस्फोटकैः—पिटक-blister. पिटक and विस्फोटक are synonymous with each other. Cf.

पिटकः स्यात्तु विस्फोटे मञ्जूषायामपीष्यते—हेमचन्द्रः

The repetition implies the variety of blisters on his feet.

नैमिश—more commonly spelt as नैमिष—the sacred forest in which the horse-sacrifice was to be performed by Rāma. This forest has been celebrated as the residence of certain sages to whom Sauti related the Mahābhārata. The name is thus derived—

यतस्तु निमिषेणेदं निहतं दानवं बलम् ।

अरण्येऽस्मिंस्ततस्तेन नैमिषारण्यसंज्ञितम् ॥

अहमद्यापि नासादयाम्यटवीदिशामुखे—The object of the verb in this sentence is wanting. Therefore the word नैमिशम् is to be supplied here. But it would be better to

show me the way to the Naimiśa forest ? (*Looking round.*) Surely this is Rāma arrived at the Naimiśa forest in the company of Laksmana. I would also, therefore, follow their course.

(Exit.)

End of the Praveśaka.

(Then enters Rāma afflicted with grief, Lakṣmaṇa leading ahead.)

Lakṣmaṇa—This way, this way, noble brother. (*Walking about*)

Formerly I, having enticed (lit. taken forcibly) that innocent Queen, had come out with the desire to abandon (her) in the impenetrable wilderness. Once more I, the ill-starred one, well-versed in (drawing) misery on my kinsmen, am bound for some place (I know not whither) bringing with me Lord Rāma the (only) survivor of (his) family. (1)

Ah ! It has indeed been well said—

Neglect destroys fortune and arrogance destroys affection. Evil habits destroy humility and grief

---

alter the locative case in अटवीदिशामुखे to the accusative and read अटवीदिशामुखम्—which would stand as an object to the verb आसादयामि rendering unnecessary the supplying of any other object.

नैमिशं सम्प्राप्तः i. e. नैमिशं गन्तुमनाः सम्प्राप्तः—Perhaps he means that Rāma has come thither on his way to Naimiśa.

Sl. 1. **समुत्कृष्य**-(Gerund)सम्+उत्+√कृष्+ल्यप्. **त्यक्तुकामः**-त्यक्तुं कामः यस्य (बहु०) सः, desirous of abandoning her. The म of affix तुम् is dropped before काम and मनस्, *Vide* 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि'. Similarly त्यक्तुमनाः. **कुलशेषम्**—the only survivor of his family. Lakṣmaṇa had lost all hope of Sītā, and he regarded Rāma as the only survivor of his family, for the destruction of Sītā meant automatically the extinction of Rāma's house.

Metre—मालिनी

(destroys) patience. (2)

For instance—Having learnt of the arrival of the revered Vālmīki, this Rāma, possessed of fortitude equal to that of the mandara mountain, had proceeded towards the hermitage on the bank of the Gomatī with the object of seeing him (Vālmīki) But now leaving that very direction he, his heart greatly agitated with intense grief, has started towards the great forest. Should I, therefore, inform him rightly? Or away with it, I shall indicate the way run upon by a footman* (lit. door-keeper) so that he may unconsci-

Sl. 2 **प्रमादः**—A very happy feature of Dinnāga's poetry is the charming simplicity with which he expresses pithy proverbial truths in a language which is inornate without being ineffective. **प्रश्रय**—love, courtesy. Cf.

प्रश्रयप्रणयौ समौ—अमरः

विस्मय—arrogance. Cf. नात्मना व्यस्मयत—Rām. Also **विस्मयोऽद्भुतदर्पयोः**. Its other meaning is wonder. **हन्ति**—the repetition of हन्ति is faulty (अनवीकृतत्वम्), but it is common in verses that speak of universal truth. Compare the following from Sāhityadarpana where it is cited as the instance of अनवीकृतत्व—

सदा चरति खे भानुः सदा वहति मारुतः ।
सदा धत्ते भुवं शेषः सदा धीरोऽविकत्थनः ॥

Here the word सदा is repeated.

Metre—अनुष्टुप्

P. 44. **मन्दरमहीधरसमानधैर्यः**–मन्दरमहीधर–the celebrated Mandara mountain used by the gods and demons as a churning stick when they churned the milky ocean for nectar.

प्रतिहारेण धावितं मार्गमादेशयामि—प्रतिहार is also spelt as प्रतीहार. The इ of प्रति is optionally lengthened (उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् Pan. 6. 3. 122). Laksmana means to say that he would ask some servant to run ahead of Rāma

* I will show him the way by running ahead as a footman—Dr. Woolner.

ously arrive at the hermitage of Vālmīki. This way, this way, noble brother.

Rāma—(*Heaving a sigh.*) Verily, the stony-bridge over the ocean (lit. the abode of the crocodiles) was rendered futile. The fire-god, as well, appointed as witness of her purity, was disregarded. The world-renowned offspring of the Ikṣvākus was ignored. What indeed have I done in abandoning through madness, the princess of Mithilā ? (3)

---

so that the latter may follow the right way of himself.

Sl. 3. **तावत्**—तत् परिमाणमस्येति । Here it is used in the sense of 'first of all'. तावत् is formed by adding वतुप् to तत् and by lengthening the first vowel (आ सर्वनाम्नः Pān.6. 3. 91). Ancient grammarians formed the word by adding डावतु affix to the word तत् by तद्धिताः (Pān. 4. 1. 76).

बन्ध्यताम्—बन्ध्ये साधुर्बन्ध्यः, बन्ध् (तत्र साधुः Pāṇ. 4. 4. 98.) + यत्, बन्ध्यस्य भावो बन्ध्यता—fruitlessness.

देवो वह्निर्नेच विगणितः शुद्धिसाद्ये नियुक्तः—When Sītā's chastity had been established by the fire-god and consequently accepted by Rāma and others, it was nothing short of gross insult to the god itself to send Sītā into exile on the basis of a public scandal in direct disregard of the god's testimony. Thus in the sixth act Vālmīki questions Rāma as to why he had disregarded the evidence of fire-god in the purity of Sītā—

कुशलवजननीविशुद्धिसाक्ष्ये
पवनसखा यदि देवता नियुक्ता ।
कथमिव भवतो निरङ्कुशोऽयं
हृदि निहितो नु पृथग्जनापवादः ॥ 6. 21.

Rāma here ascribes his disregard of divine evidence to his own delusion (मोह). **भुवनमहिता**-भुवनेषु महिता—respected in the world. महिता- √मह् 'to offer respect.'

इक्ष्वाकूणाम्—Had Rāma seriously applied himself to such thoughts as these before the fatal step to exile her was taken, naturally much of the misery would have been

(*Walking about*)

Alas ! Alas ! Misery ! Absolutely without support is the exile of the poor lady.

On what does she set her eyes ? Seizing upon what object her mind finds relief ? How does Sītā, bereft of all hope, live in a forest, the abode of the wild beasts ? (4)

Lakṣmana—(*Aside*) Pondering over the exile of the noble lady and the destruction of (his) offspring, he is extre-

---

spared her. At that time Rāma was obsessed only with one idea—the gratification of his subjects—and in order to see that his family was saved from that fancied ignominy he mercilessly set aside all consideration of the offspring in her womb and what is worse the divine evidence which had proved beyond the shadow of a doubt the purity of Sītā was also disregarded. **निरस्य**—(gerund.) निर् + √अस्+ल्यप्.

Metre—मन्दाक्रान्ता.

Śl. 4. **आश्वसिति**—√श्वस् is one of the five roots of the second conjugation (√अन् to breathe, √जक्ष् to eat √रुद् to weep, √श्वस् to breathe √स्वप् to sleep) that insert the augment इ between their final and the terminations beginning with any consonant except य.

निराशा—full of despair, knowing no limit to the period of time which she has to spend in exile. Bhavabhūti uses the phrase निरवधिः 'limitless' in connection with Śītā's second separation from Rāma and this is the reason of her despair (निराशात्व).

श्वापदभवने वने-Cf. 'क्रव्याद्गणेषु परित· परिवारयत्सु' Uttar. 4. 23.

Metre—आर्या.

P 45 **आत्मगतम्**-It is a stage direction which implies that the actor speaks to himself. It is opposed to 'प्रकाशम्' which means 'openly or aloud'.

वैशस—It is used in the Uttararāmacarita in the sense of great calamity—

एतद्वैशसवज्रघोरपतनं शश्वन्ममोत्पश्यतः

Here it signifies destruction, death, murder etc.

mely distressed. I would, therefore, remove (from his mind) the incident of the Queen by (diverting to) another topic. (*Aloud.*) May the noble Sir, just look hither—

Here is to be seen in front of you, O best of men, this Gomatī, the sole repository of waters, green like emeralds, having its environs pleasant on account of the music of the impassioned swans, and charging with fragrance even the remote places (lit. ends of the directions) by the blossoming of its lotus-forests. (5)

सन्तप्यते—सम्+ √तप्+श्यन्–present third person singular. The root तप् is used in the sense of prosperity 'ऐश्वर्ये'; श्यन् is optionally added and it is optionally used in the Ātmanepada. Cf. Bhaṭṭoji 'तप ऐश्वर्ये वा' अयं धातुरैश्वर्ये वा तङ्श्यनौ लभते। अन्यदा तु शब्विकरणः परस्मैपदीत्यर्थः Some take वा in तप ऐश्वर्ये वा with वृतु the root that follows it. Others read पत् instead of तप्. Cf. Bhattoji केचित्तु वाग्रहणं वृतुधातो-रावयवमिच्छन्ति। पतेति व्यत्यासेन पाठान्तरम्—'द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः'.

Śl. 5. **हरित**—It is used here in the sense of green and not in the sense of grass as in 1. 8

दिगन्तान्-दिशामन्ता दिगन्तास्तान्. **गोमती**—The river Gomatī here is the same as the Ganges. Pandit Nṛsiṃhadeva quotes the following from Gaṅgāsahasranāma—

गोमती गुह्यविद्या गौर्गोंश्रीगगनगामिनी।

Here गोमती is one of the thousand names of the Ganges. This is further supported by facts. Sītā addresses the Ganges in the first act that she would daily present to her a skilfully wreathed garland of Kunda flowers if she had an easy delivery, 'भगवति भागीरथि! यद्यहं सुखेन गर्भमभिनिर्वर्तयामि तदा दिने दिने स्फुटु प्रथितया कुन्दमालयोपहारं करोमि'. In the third act Rāma comes across the Jasmine garland floating over the surface of the Gomatī (verse 3. 7) and Lakṣmana suggests going up the stream along the bank of the Gomatī in order to get to the source of the garland of Kunda flowers—

इदमेव गोमतीतीरं प्रतिस्रोतोऽनुसरावो यावदस्याः कुन्दमालायाः प्रभवं समासादयावः।

Metre—मालिनी

Rāma—(*Gesticulating contact*) Ever since the abandonment of Sītā, the pearl-necklaces, the Malaya breezes, sandal-pastes and the rays of the moon have caused only extreme torment to me. All of a sudden, to-day, the breeze from the banks of the Gomatī ravishes the mind. Surely, that poor, exiled creature resides in that direction. (6)

Lakṣmana—The way down to the stream is very rough; you should, therefore, descend carefully. (*Both gesticulating descent*) (*Observing.*) As the sand-banks are marked with uninterrupted footprints, as the creepers

---

Śl. 6. चन्द्रपादाः—चन्द्रस्य पादाः-the rays of the moon. The word पादाः is used here in the sense of ray For its various meanings read—

पादो बुध्ने तुरीयांशे शैले प्रत्यन्तपर्वते ।
चरणे च मयूखे च—मेदिनी

Generally the effect of pearl-necklaces, Malaya breeze, sandal paste and the rays of the moon is cool and soothing. But to Rāma these things appear hot since he has deserted Sītā. The variance of the nature of the cause and its effect is better illustrated in the following verse from Sakuntalā

तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दो-
र्द्वयमिदमयथार्थं दृश्यते मद्विधेषु ।
विसृजति हिमरश्मिरग्निमिन्दुर्मयूखै-
स्त्वमपि कुसुमबाणान् वज्रसारीकरोषि । 13. 2.

सीतात्यागात्प्रभृति—The ablative is used here in connection with the word प्रभृति. Although it is not specially enjoined by Pānini, the word in close connection with प्रभृति takes ablative case, for Patañjali uses ablative with प्रभृति. Compare Bhaṭṭoji on this point 'अपादाने पञ्चमीति सूत्रे कार्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात् प्रभृतियोगे पञ्चमी ।

Metre—मन्दाक्रान्ता.

P.47 निम्नगावतारः-अवतार-अव+√तॄ (अवे तॄस्त्रोर्घञ् Pan. 3. 3. 120)+घञ्.

अविरलपदन्यासलाञ्छितानि—न विरलाः अविरलाः (नञ् तत्पु०)

on the bank indicate the plucking of their flowers, as the stalks only are left behind, and as the shade of the trees is not dense on account of their shoots having been lopped off recently, I believe human habitation to be close by. Also—

The sandy banks are rich in offerings of water and flowers recently offered to the gods and here in the

---

अविरलाश्च ते पदन्यासा. अविरलपदन्यासा. (कर्म०) तै लाञ्छितानि (तत्पु०) It qualifies सैकतानि. **सैकतानि**—सिकतायाः इमानि, सिकता (सिकताशर्कराभ्याश्च Pān. 5. 2. 104)+अण्, or सिकतानां विकार. सैकतं तानि, सिकता (मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयो. Pān. 4. 3. 143)+अण्. **वृन्तमात्रप्रमाणावशेषतया**-वृन्तं प्रमाणम् अस्येति वृन्तमात्रम् तस्य अवशेष. तस्य भावः तत्ता तया. Here the affix मात्रच् is added to वृन्त in the sense of प्रमाण by प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः (Pān. 5. 2. 37).

संसूच्यमानकुसुमापचयाः—संसूच्यमाना कुसुमानाम् अपचयाः यासाम् (बहु०) ता. Here अपचय is used in the sense of अवचय 'plucking'. √चि with अप् is used in the sense of 'to take away' 'to carry off' Cf. अपहारस्त्वपचयः —अमर.

रोधोलताः—रोधसि लताः—रोधस् is so called because it wards off the rush of water—रुणद्धि जलप्रवाहम् इति It is both सान्त and अदन्त (vide असुन् and तत्राच्) Cf. **रोधः** प्रोक्तश्च रोधसि—संसारावर्त्त as quoted by Bhānuji.

The mark of the footprints on the sandbanks, the plucking of flowers from the creepers indicated by foot stalks as only they are left behind and the shade of the trees reduced to thinness by reason of their leaves being lopped off are sufficient reasons to indicate the presence of human habitation near by. Similarly in the following verse which is attributed to Bhāsa a hero imagines his lady-love to have left the place only on beholding him. Compare.

पादाक्रान्तानि पुष्पाणि सोष्म चेदं शिलातलम् ।
नूनं काचिदिहासीना मां दृष्ट्वा सहसा गता ॥

Sl. 7. **अभिनवरचितानि इति** । Supply 'कृते आनीतैः' after 'देवतानाम्'. Thus the sentence would read 'देवतानां कृते आनीतैः' *i. e.* brought to be offered to the gods. **जलकुसुमैः**–जलसहितैः

midst of the ripples is a jasmine garland, imitating the sportive movements of a female serpent. (7)

Rāma—The human habitation is not only near but also hard by, a little way up the stream.

Lakṣmana—Wonderful! Wonderful! This jasmine garland has gradually been carried close to the feet of the lord by succession of ripples of the stream (lit. one wending its way to the sea) desirous, as it were, of worshipping (your Lordship's) feet. The arrangement (of flowers) deserves to be noticed carefully. The noble Sir, may, therefore, look at it. (*Taking it up hands over to Rāma.*)

Rāma—(*Examining, gesticulates a thrill.*) My dear, this dexterity of arrangement in the stringing of flowers is familiar to me.

कुसुमैः (मध्यमपदलोपितत्पु॰). **बलिमन्ति**—(n.) full of offerings. It qualifies सैकतानि. The sandy banks are said to be recently made (अभिनवरचितानि) but it is ridiculous to say that Sīta should have recently made sandy banks. Therefore it would be proper if we take the word रचित to mean as arranged. The sentence would mean that a place on sandy bank was prepared by Sīta in order to present the offerings of water and flower to the deities. Some commentators construe अभिनवरचितानि with बलि which Grammar would not allow.

भुजगवधूललितानि—The comparison is very apt. The jasmine garland is rightly said to be imitating the sportive movements of a female serpent, for when the garland moves in eddies it really produces the impression of a female serpent floating over the surface of water.

Metre—पुष्पिताग्रा.

P.48. **चरणसपर्यामिव कर्तुकामया**–Cf. कथमतिथिसपर्यां शिक्षिताः शाखिनोपि–Naī.11.For कर्तुकामया see note on त्यक्तकाम P.54 **दृष्टपूर्वम्**—पूर्वं दृष्टम् इति दृष्टपूर्वम् । प्रतिस्रोतः स्रोत स्रोत प्रति (अव्ययी॰) (लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये Pān. 2. 1. 14) *i. e.* to the direction from which the water flows.

Laksmana—Where has it been seen before ?

Rāma—Or where else could its place be ?

Laksmana—In the noble Queen ?

Rāma—Yes, indeed.

Lakṣmana—What ignorant mortal can understand, in what different ways the Lord of creatures amuses Himself ?* The noble Sir may proceed, we would go up the stream along this very bank of the Gomatī till we get at the source of this jasmine garland.

Rāma—Human art lends itself so easily to imitation. And we are not so lucky, nor is it possible for exiled Sītā to have arrived in this remote place Nevertheless, you point out the way so that we, following the course of water (lit not leaving the immediate proximity of water) may arrive at (some) habitation

Lakṣmana—This river—strand is difficult to traverse on account of the conch-shells and hard sandstones pricking like thorns, the noble Sir, should, therefore, walk softly just as I point out the way.

Rāma—very well. Though I like this jasmine garland, I cannot use it for fear it might be an offering to some god. *(Casts it away.)*

P.49.**सुलभसादृश्यो लोकसन्निवेशः**-सदृशस्य भावः सादृश्यम् , सुलभं सादृश्यं यस्य स.। सन्निवेशः=रचना—art, सम्+नि+√विश् (हलश्च Pan. 3. 3. 121)+घञ्.

सलिलान्तरम्—सलिलस्य अन्तरम्. अन्तर—space, then adjacent space, proximity. For its various meanings read—

अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतार्थ्ये ।
छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च ॥

कण्टकितशर्कराशुक्तिपुटदुःखसञ्चारा—कण्टकाः सञ्जाता अस्या इति कण्टकिता, कण्टक (तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् Paṇ.)+इतच्, कण्टकिता चासौ शर्करेति सा कण्टकितशर्करा (कर्म०), शुक्तीना पुटा. इति शुक्तिपुटाः (तत्पु०) कण्टकितशर्कराश्च शुक्तिपुटाश्चेति कण्टकितशर्कराशुक्तिपुटाः (द्वन्द्व) तैः दु.खः सञ्चारो यस्या (बहु०) सा. It qualifies नदीभूमि.

---

* Or, take दुर्विदग्ध (ill-skilled) with Prajāpati.

Lakṣmana—Step over these reeds, do not plant your feet on this (spot) for here are conch-shells, bend your head with care for in front is a tree bending low Avoid this slanting bough in your front by setting it aside with the point of your bow, walk on stealthily (lit. steadily), lest the yonder female beasts get startled (8)

Rāma—(*Stepping round as described.*) My dear, is the hermitage of the revered Vālmīki situated in this (part of the) country ?

Lakṣmana—Why, what has the noble Sir seen ?

Rāma—That line of smoke, to be discerned only with care as it is so thin, rises upwards into the sky (lit. quarters), the chanting of the Sāmans, wafted by the gentle breeze, sounds distinct into the ears. (9)

Śl. 8. **विलङ्घ्य**-वि+ √लघि + णिच् Imp. second person, sing. **मा कृथाः**-कृथा - √कृ Aor. second pers. sing. Aorist is not preceded by अट् in conjunction with माङ् as prohibited by न माङ्योगे (Pan. 6. 4. 74). **शुक्रयः**-Supply सन्ति with it. **व्यवधाय**—(Gerund.) वि+अव+ √धा + ल्यप्.

पुरा उत्त्रस्यन्ति—The present tense is used here in the sense of future, as it is used in connection with पुरा (यावत्पुरानिपातयोर्लट् Pan. 3. 4. 4). **शरारु**—The name is commonly applied to ferocious beasts such as lion etc. Cf.

शरारुर्घातुको हिंस्र.—अमर

Metre—**शार्दूलविक्रीडित.**

Śl. 9. **अवधानलक्ष्या**—अवधानेन लक्ष्या—Only to be discerned with care. **तनुत्वात्**—on account of thinness. This is the reason why the column of smoke is to be noticed only with a careful eye. **समाक्रामति**— √क्रम् with आ takes Atmanepada by आङ उद्गमने (Pan.1. 3. 40.) but the restriction is imposed by the Varttika (ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यम्) to the effect that √क्रम् preceded by आ takes Ātmanepada only when it is used in connection with the rising of a luminary. Hence आ+ √क्रम् here takes Parasmaipada. Cf,

Lakṣmana—The noble Sir has observed aright. Stepping forward, I shall also see. (*Stepping about and gesticulating an obstruction due to a tree*) I cannot explain why my heart is full of alarm, as it were, at this lifting up of feet, my thighs are paralysed and the feet when lifted dare not step forward on the ground. What then can it mean ? (*Reflecting.*) Obviously, this tract has been frequented by venerable personages. Also, there is to be seen something like footprints. (*Scrutinizes the ground.*)

Rāmā—Why this carefulness on the part of the dear one in the examination of the ground ?

Lakṣmana—Here are to be seen, planted on the sandy bank, the footprints which appear to be those of a lady, the form of the marks being lovely and deeply planted and which, by reason of their exquisite beauty, have imprinted on them the delicacy of the sole of the foot. The noble Sir may see—

Be it through dalliance, fatigue or may be through habit (inherent nature), these silent footprints of some lady on this beach move slowly on, so like the sportive gait of the swans. (10)

Bhaṭṭoji on आङ उद्गमने—आक्रमते सूर्यः, उदयत इत्यर्थः । ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यम् , नेह, आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् ।

श्रोत्रेषु सम्मूर्च्छति सामनादः—The chanting of the Sāmans sounds distinct into the ears. सम्मूर्च्छति—waxes strong, prevails. √मूर्च्छ् has the opposite senses of (1) to lose strength or to faint, (2) to grow strong, to increase in bulk, etc. The use of the latter sense is very common in Kalidāsa also;—न पादपोन्मूलनशक्तिरंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य— Raghu 2, 34, also Raghu 6, 9, 12, 57; तमसां निशि मूर्च्छतां निहन्त्रे हरचूडानिहितात्मने नमस्ते Vik. 3. 7.

Metre—उपजाति.

P.50 **तरुस्तम्भमभिनीय**-gesticulating obstruction (in gait) due to a tree. The word 'gesticulating' would be meaningless in case we take तरुस्तम्भ as a wooden post or a post in the form of tree, etc.

Sl. 10. The slow gait of her feet is ascribed to her dalliance **विलास** or weariness **परिश्रम** or **स्वभाव** natural disposition. विलास is one of the eighteen ornaments of women. It is defined as—

यानस्थानासनादीना मुखनेत्रादिकर्मणाम् ।
विशेषस्तु **विलासः** स्यादिष्टसन्दर्शनादिना ॥

निभृतानि—नितरा भृतानि. The word निभृत is here used in the sense of निहित, स्थापित.

कलहंसविभ्रमैः तुल्यम्—like the sportive gait of the swans. The instrumental case is here used optionally with the genitive in connection with तुल्य (तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्या तृतीयाऽन्यतरस्याम् Pan 2. 3. 72.) *i. e.* in the case of words denoting equality or likeness such as तुल्य, सदृश etc. the person or thing with whom or which any object is compared is put in the genitive or instrumental case, except in the case of तुला and उपमा with which only the genitive case is used.

Here the movement of Sītā's footsteps is likened to that of a swan. Sanskrit poets generally compare the motion of a lady's feet to the majestic gait of the elephant or to the lingering motion ef swan's feet. Wordsworth conceives of Lucy's learning stateliness from the clouds; 'the moving clouds shall lend their state to her.' Compare the remarkable parallel to this in the Arabic poetry in the poem of El, Asha 1. 3.

"Kā nnā mishyata—hā man baiti jārati-hā
Marrūssahalati la raithun wak lā, ajalu."

i. e Her walking out of the tent of her neighbour is like the passing of cloud without slowness or haste.' Compare also the following where the motion of the cloud is compared to that of elephants:—

'The cloudy rack show journeying in the west
Like herded elephants.' (*Keats Endymion.*)

Metre—वंशस्थ.

Rāma—*(Observing, with delight.)* My dear, why some lady ? It can be asserted with certainty that these are the foot-prints of Sītā. See—

The outline (of the footsteps) is the same, so similar is the perfect (lit. deeply planted) and happy form, the beautiful mark made by the same lotus-sketch (on the soles of the feet) is the same, and as this line of footprints instantaneously ravishes, by its sight, my heart afflicted with grief, so it must surely have been planted here by the Queen. (11)

Lakṣmana—*(Joyfully.)* In the meanwhile, following this very line of foot-marks, we go in pursuit of the hermitage of Vālmīki. And as this line of footprints seems to have been recently marked I presume that the Queen is near.

Śl. 11. **संस्थानम्**—form, outline. Cf

स्त्रीसंस्थानं ज्योति·—Śak. 5. 33.

चारु तिलकम्—a beautiful mark. It may be the impression of the lines on the soles naturally formed into a lotus. According to others the practice of lotus sketching by women on the soles of their feet is indicated

In this verse Rāma definitely pronounces the footprints which Laksmaṇa had inferred as those of a woman only, to be Sītā's. Their lovely and sluggish formation, and the exquisite beauty and delicacy which marked them led Lakṣmana to conclude that they were feminine. Rāmā's careful scrutiny revealed that apart from their formation, even their position was the same and that there was also the impression of the lotus-sketch on the soles of Sītā's feet. But what is more impressive is the testimony of his heart which indeed cannot be easily brushed aside With Dinnāga as with Kālidāsa, we are tempted to believe that in matters of doubt the inclinations of their minds to the good are an unerring guide—

सता हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्त करणप्रवृत्तयः—Śak. 1. 20

Metre—शिखरिणी.

(*Then enters Sītā.*)

Sītā—The bath has been taken, prayers have been offered, the fire (lit. carrier of oblations) has been fed (lit. offered oblation); a plunge has been taken in the sacred Ganges and the garland of Kunda flowers made with my own hands has been offered to the revered Bhāgīrathī. Entering into this lofty, dense and cool bower of creepers I would now pluck flowers worthy of being presented to the guests. (*Enters and indicates plucking of flowers*)

Laksmana—This line of footprints, gradually diverging from the sand-bank, along the path, has shot up the hard ground and vanished. So before we approach the revered Vālmīki we would remove our fatigue sitting under the exceedingly delightful and thick shade of this clump of creepers, visible yonder.

Rāma—As you please.

(*Stepping about both sit down.*)

Rāma—(*Sighing mournfully.*) Ah ! my dear.

Sītā—(*Listening*) Who is he, to be sure, who with his peculiar voice, deep like the roar of the moisture-laden

---

P.53 **उपासिता सन्ध्या**-Dinnāga is in favour of the ladies' learning the sacred text and reciting the same while offering prayers.

स्वहस्तग्रथिता कुन्दमाला—as a fulfilment of the word—"भगवति भागीरथि ! यद्यहं सुखेन गर्भमभिनिर्वर्तयामि तदा तव दिने दिने सुष्ठु ग्रथितया कुन्दमालयोपहारं करोमि."

प्रनष्टा—The न of √नश् is not changed into ण when the root ends in ष् (नशेः षान्तस्य Pān. 8. 4. 36).

भगवन्तं प्राचेतसम्—प्राचेतस is a patronymic of Vālmīki who was the twelfth son of Pracetas or Varuna.

तत् को नु खल्वेषः etc. For the idea compare—अहो जलभरभरितमेघमन्थरस्तनितगम्भीरमांसलः कुतो न्वेष भारतीनिर्घोषो भ्रियमाणकर्णविवरां मामपि मन्दभागिनीं झटित्युत्सुकयति—Uttara.

cloud, causes thrill even to my body, the repository of ceaseless misery ? I shall see who he is. Nay it is not proper for me to cast my eyes on a wrong object without knowing the truth. Yet what is here to be ascertained ? My body would not be disturbed with a thrill at a stranger's word. It is obvious that the Ruthless One has arrived here. I would, therefore, minutely observe. The truth is that I am ashamed even of myself that I am so kindly disposed towards one who is so indifferent. I would not, therefore, look (at him). (*Turning away her face.*) How is it that I connot control myself ? My sight is, perforce, drawn to that very side. What else am I do ? It is the command of my own allegiance to the king. (*Gazes.*)

नावनाहयति etc अवनाहयति–(Caus.)अव+ √नह्+णिच् pr. third, sing. Through this entire passage runs the echo of the idea that, to the good, no greater guide is required than the urge and promptings of their own heart. That Sītā's person has caught a thrill at his words is enough to establish that he is Rāma. Pandit Nrsiṃhadeva quotes the following from the Mahābhārata.

न मे वागनृतं प्राह नाऽधर्मे धीयते मतिः ।
वर्तते हि मनो मेऽत्र नैषोऽधर्मः कथञ्चन ॥

P.54 **निरनुक्रोशः सम्प्राप्तः**–Sītā used to refer to Rāma by the name निरनुक्रोश as subsequently revealed in the fifth act.

किमपरं करोम्यात्मनो राजपराधीनताया नियोगः—Despite Rāma's apparent tyranny, Sītā, the very embodiment of female excellence finds herself incapable of any remissness towards him. However much she may attempt to rivet her attention on some other object, her sight is perforce directed towards Rāma. She offers *amende honorable* for this attitude of hers when she describes it as being due to her allegiance to the crown. It being the paramount duty of the subjects to wait upon their ruler, it was incumbent upon Sītā as upon other subjects of the king to pay her quota of service to him.

There is a feeling of joy in me because of his sight, sorrow because of long exile, distress at his emaciation, pride because of heartlessness, love because of his long intimacy, longing because he is exquisite to behold, (lit. worthy of being seen), great esteem because he is (my husband), the lofty feelings of a housewife as he is the father of Kuśa and Lava and shame because I have been held guilty (of moral aberration). I know not what state (of feeling) I experience at the sight of my noble husband.*

Lakṣmana—Having suddenly called upon me, why has the noble Sir, silent and with eyes overflowing with tears cast down his face ?

Rāma—Seeing this forest, lonely on account of the absence of habitation, and this stream (lit. seaward bound one) carrying transparent waters and having its sand-banks delightfully overspread with the shade of the trees growing on them, I, having recollected the exile into the Dandaka forest, have experienced this distress.

Sītā—Ah, My Lord, you remember the exile into the forest but not the exiled person.

Lakṣmana—What is there worth remembering in that forest exile, the exclusive abode of miseries ?

अहो दृष्ट इति—The figure of speech is आक्षेप.

P.55. **दण्डक**—a vast and desolate forest in the Deccan situated between the rivers Narmadā and Godāvarī. Rāma and Sītā spent many years of their exile in this forest.

The sight of the Gomati river and the Naimiśa forest have reminded Rāma of his exile into the Daṇdaka forest. With the recollection of the exile comes the painful memory of the happy moments spent in the company of his beloved.

---

* In this paragraph are explained in detail, the host of feelings arising simultaneously in Sītā's heart at the sight of her husband.

Rāmā—Laksmana, my child ! Why say 'worth remembering in a forest, the exclusive abode of miseries' ? Look here—

I remember when at the close of the day, grasping the queen's hand, delicate like a tender shoot, I with talks full of the various joys of love sauntered lingeringly, on the sand-bank of the stream, the water oozing out of the sand under the pressure of the plantation of our feet (12)

Sītā—O you heartless one ! Why by recounting this conversation you afflict all the more this person who is

---

Śl. 12. **किसलयसुकुमारं पाणिमालम्ब्य** etc. The hand in Sanskrit poetry is often compared to a leaf, tenderness being the common factor. What kind of leaf it is, the poet does not say. According to some it is the leaf of Pārijāta, according to others it is that of kalpavṛksa. Cf. Harsa.

श्रीरेषा पाणिरप्यस्या. पारिजातस्य पल्लव —Ratnavali.

विविधरतिसखीभिः सङ्कथाभिः Cf. विविधविश्रम्भातिसाक्षिणः प्रदेशाः Uttara.

चङ्क्रमस्य स्मरामि—The genitive is used by अधीगर्थदयेशां कर्मणि (Pān. 2. 3. 52.)

मन्थरस्य—Her feet that had moved so hastily have now become wearied and have slackened their gait. The slowness of her gait was attributed to various causes by Lakṣmaṇa in 3. 10.

"विलासयोगेन परिश्रमेण वा
स्वभावतो वा निभृतानि मन्थरम्."

तटिन्याः—तटमस्त्यस्या इति तटिनी. तट (अत इनिः Paṇ. 5. 2. 115)+इनि+ङीप्.

स्रुतपयसि—स्रुतं पय यस्मात् (बहु०) तस्मिन्. It qualifies 'सैकते' The adjective describes the wet state of sandbanks. This may also be the reason of her slow movement, since it is naturally difficult to walk over wet place in haste.

distressed and without refuge ?

Laksmana—Enough of sorrow, noble sir.

Rāma—How should I, the unfortunate one, not lament ? Look here—

Firstly exile into the forest, then Lankā and after that this banishment, having come to me, the unfortunate one, (as wife) Sītā has suffered misery after misery. (13)

Sītā—My Lord, (this grief) for one, exiled (by yourself), is unbecoming.

Rāma—Alas, the daughter of Janaka

Sītā—O you who have to be avoided by this person so poor in merit.

Rāma—Oh, my helpmate in the forest exile

Sītā—Not even this at present.

Rāma—Alas ! where hast thou gone ?

Sītā—The way the wretched go

Rāma—Give me an answer.

Sītā—What answer to a person who cannot be approached ?

(*Rāma indicates grief*)

P.56 **संलापस्थानेन**-by (recalling) the occasion of conversation. The second reading संलापास्थानेन should be preferred. It would mean 'by recounting the conversations' which seems to be the original meaning intended.

Śl. 13. Rāma here draws a picture of the days passed and present in which he has been and is still a source of extreme affliction to his beloved—

वनप्रवास-refers to the fourteen year's exile of Rāma due to Kaikeyī's persistence. It was undertaken by Sītā at her own sweet will. Compare Sītā's words—

पुरस्ते गमिष्यामि मृद्नन्ती कुशकण्टकान् ।

पश्चाल्लङ्का—This was a solitary confinement forced on her by Rāvana who carried her away to Lankā despite her protests. **ततः प्रवासोऽयम्**—This banishment was thrust on her by the cruelty of fate or by the force of circumstances. Of all these miseries Rāma has been directly or indirectly the source.

Laksmana—Prithee, noble sir, enough of grief.

Rāma—How should I not grieve for the Videha princess, so deserving of pity ?

Sītā—Say not thus, my Lord, that Sītā is lamentable. A person, whose lover is thus grieving for her, cannot indeed, be deplorable

Rāma—Dear Laksmana, is it at all possible to ascertain where she is ?

Sītā—She lives in exile in this very place like the female Cakravāka bird whose union is thwarted by the termination of the day.

Laksmana—No, it is not possible to ascertain where she is.

Rāma—I have extirpated the dynasty of the Raghus—unbroken for so long. (*Weeps.*)

Sītā—(*Sorrowfully.*) My Lord is extremely distressed. What am I to do ? I would make bold to wipe away the accumulation of tears making his eyes dim. (Lifting her foot.) Or a scandal should be guarded against. Though I am not yet seen by the noble Lord, I am unable to control myself by force of the intensity of grief. This place is the haunt of ascetics and somebody, arrived perchance, might notice me. Going, therefore, to the hermitage by this path, concealed

---

P.58 **दिवसावसानविनिवारितसमागमेव**-Cakravākī is said to be separated from her mate at night-fall. She and her mate would perch on the trees on the opposite banks of a stream calling out to each other in piteous, doleful cries. though they are located close to each other, they are ordained not to approach and enjoy each other's company till daybreak. Similarly Sītā, though within earshot of Rāma, cannot, by an irony of fate, approach him and enjoy his company.

यदृच्छा—या ऋच्छा. ऋच्छा—√ऋच्छ् (गुरोश्च हल. Pāṇ. 3. 3. 103)+अ. It is compounded by विशेषणं विशेष्येण बहुलम् (Pāṇ. 2. 1. 57). It means accident or chance.

behind the thicket of creepers and thus making safe passage, I would attend to Kuśa and Lava.

(Gesticulates looking carefully round, and exit.)

(Then enters a sage.)

The Sage—I have been commanded thus by the revered Vālmīki.—'Bādarāyana my child, I have heard that noble Rāma, with Laksmana as his companion, has arrived at this penance-grove. He might be waiting outside taking us to be engrossed in the performance of the mid-day rites. Approaching him, therefore, you should inform him that I have concluded my mid-day duties and am desirous of seeing him' In the meanwhile, therefore, I too would make a search for Rāma as commanded by the revered Vālmīki. *(Walks about.)*

Lakṣmana—*(Looking round in confusion.)* Noble sir, this ascetic is coming to this very side. *(Having wiped off his tears Rāma sits firmly.)*

Sage—*(Observing.)* O, there is, as it were, a couple of men in this dense shade of the clump of creepers. Probably it is Rāma, with Lakṣmana as his companion. *(Reflecting.)* What doubt is there ?

The breeze is blowing gently, the glare of the summer sun (lit. rays) is not oppressive; even the female deer roam about confidently with the lions

---

यद्दच्छा स्वैरिता—अमरः

It is used in this sense by Kalidāsa—

वसिष्ठधेनुश्च यद्दच्छयाऽऽगता
श्रुतप्रभावा ददर्शेऽथ नन्दिनी । Rgh 1. 40

Śl. 14. **निदाघार्चिषः**—निदाघे अर्चिः यस्य (बहु॰) सः निदाघार्चिः तस्य, It is an epithet of the sun. The sun is so called because it assumes its full vigour in summer

न त्रस्यन्ति चरन्त्यशङ्कमधुना etc. This is not sound. The very influence of the ascetics is sufficient to generate love between friends and foes. The speech of the sage on the other hand implies that antipathy between naturally

without being afraid; the shade resorted to by him goes not close to the hedge though it is mid-day; it is obvious that Hari, under the appellation of Rāma, has visited this forest. (14)

It can be ascertained not only from his superhuman prowess but also from his features.

(*Observing him.*)

---

hostile creatures is diminished only on the presence of Rāma This minimises the all-powerful potency of asceticism that tradition claims for it.

मध्याह्नेऽपि न याति गुल्मनिकटम् etc. This is against the law of nature. The poet here makes even nature yield to the divine influence of Rāma. गुल्म—hedge. For its various meanings read—

"गुल्मः स्तम्बे प्लीह्नि घट्टसैन्ययोः सैन्यरक्षणे"—विश्वः

व्यक्तं सोऽयमुपागतो वनमिदं रामाभिधानो हरिः—It is one of the many instances scattered through-out the play, the cumulative evidence of which establishes the author's belief in the Paurāṇic Hinduism. Such passages constitute, without doubt, a great obstacle in the way of our identification of Diṅnāga the dramatist with Diṅnāga the Buddhist logician. The most glaring instance of this type is the invocation of Gaṇeśa and the matted hair of Siva in the very beginning of the play—which would really sound odd in the mouth of a staunch Buddhist such as Diṅnāga, the logician certainly was. The doubts and difficulties in the acceptance of the two personalities as one have partly been discussed in the introduction.

सोऽयम्=सः प्रसिद्धः—well known. Here तत् is not followed by यत् which should have been according to the established principle 'यत्तदोर्नित्यसम्बन्धः. But तद् referring to some thing in the context, a well-known thing or person or something already perceived need not be preceded by यत्. Says mammaṭa—

'प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यदुपादानं नापेक्षते.'

Hardened by exercise, tall of stature, his eyes extending to the very corners of his ears, broad-chested and long-armed—clearly he is Daśaratha's son. (15)

Approaching him, therefore, I would inform him of the facts. (*Approaching.*) Hail to thee, my king !

Rāma—I salute you.

Sage—May you be victorious !

Rāma—What is the object of the visit of the noble sir ?

Sage—The revered Vālmīki having concluded all his rites is waiting for the arrival of the king.

Rāma—(*Looking around.*) O ! the noon has elapsed.

After having whiled away the mid-day heat by resorting to (lit. entering) the roots of the trees, the shade like the travellers, recedes slowly and slowly. (16)

Moreover—

The elephant, who had made the circles of billows in the stream resound with splashing sound of the strokes of his trunk, and with his countenance happy with the ear-breezes drenched with spray of water,

---

Śl. 15 **कर्णान्तायतलोचनः**—कर्णान्तम् आयते लोचने यस्य (बहु०) स —lit. with eyes extending to the very corners of his ears. Here कर्णान्त is not to be taken literally but would denote the extremity of breadth till the corners of the eyes towards ears.

व्यूढोरस्कः—व्यूढम् उरो यस्य सः—व्यूढ+उरस् (उरः प्रभृतिभ्यः कप् Pan. 5. 4 151)+कप्.

Śl. 16. **प्रविश्य तरुमूलानि**—Mark the aptness of comparison. The travellers resort to the trees to save themselves from the piercing heat of the sun. In the afternoon when the intensity of the heat is abated, they resume their onward journey. Similary, the shade as if to while away the scorching heat of the midday sun takes refuge under the root of the tree but with the lessening of the intensity of the sun's rays recedes more and more from the root.

अध्वनीनाः—अध्वानम् अलं गच्छन्तीति. अध्वन् (अध्वनो यत्खौ Pan.

having allayed the (intense) heat of the rays of the mid-day sun by excessive duckings in water, slowly and slowly approaches the bank flooded with the waters propelled by his breast. (17)

(*Exeunt all.*)

END OF ACT III.

---

5. 2. 16.)+ख 'Cf. अध्वगा', अध्वन्याः.

Sl. 17. **मध्याह्नार्कमयूखतापम्**—मध्याह्नस्य यः अर्कः तस्य मयूखानां तापः तम्. मध्याह्न—अह्नो मध्यम्. अहन् (राजाहःसखिभ्यष्टच् Pan. 5. 4. 91.)+टच्. अहन् is changed into अह्न (अह्नोऽह्न एतेभ्यः. Pan. 5. 4. 88). अह्न is compounded with मध्य as indicated by संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहनन्यतरस्यां ङौ (Pān. 6. 3. 110) (संख्याविसायेति ज्ञापकात्समासः).

वारिकणार्द्रकर्णपवनैः—Cf. संसक्तैर्निजकर्णतालपवनैः सवीज्यमानाननः. Nāg. 1. 19.

आह्लाद्यमान—Present passive participle from आ + √ह्लाद् 'to be glad.'

वक्षःप्रणुन्नैः—वक्षसा प्रणुन्नैः. प्रणुन्न—pra + √nud 'to propel' (नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् Pān. 8. 2. 56). The other form would be प्रणुत्त Similarly विन्न, वित्त.

करघातझाङ्कृतिसरित्कल्लोलचक्रः—झाङ्कृति is the splashing sound. Compare a similar use of the word in the following from the uttararāmacarita.

स्थाने स्थाने मुखरककुभो झाङ्कृतैर्निर्झराणाम् 2. 14.

कल्लोल—कं जलं तस्य लोल उन्माद.—The anusvāra is changed into ल by वा पदान्तस्य (Pān. 8. 4 59) or the word may be derived from कल्ल् 'to produce an indistinct noise' (अव्यक्ते शब्दे), कल्लन्तेऽनेन नद्य इति; कल्ल+ओलच्.

The expression means that the circles of billows in the stream have become resonant with the splashing sound engendered by the strokes of the elephant's trunk.

ACT 4

(*Then enter two ascetic women*)

First—Friend Yajñavedi, I have been addressed thus by Tilottamā who has arrived at the penance-grove of Vālmīki for the recital of the Rāmāyana—

'Having descended in Sītā's guise, accomplished through my supernatural powers, within range of Rāma's sight, I verily wish to ascertain if Rāma is kind to Sītā or not. You, therefore, go in search of Rāma.' My beloved friend, therefore, should show me Rāma's resting place.

Yajñavedi—Friend Vedavatī, the noble Hasita, Rāma's

P.63 **रामायणसङ्गीतकनिमित्तम्**-for the public recital of the Rāmāyana. सङ्गीतक is a public entertainment consisting of songs attended usually with music and dancing (नृत्यं वाद्यञ्च गीतञ्च त्रय सङ्गीतमुच्यते).

तिलोत्तमा—a lovely celestial nymph who as indicated by the statement of Vedavatī had a mind to gauge the affections of Rāma for Sītā by enacting the latter's deeds before him. She is known to have been sent by Indra on this earth in order to destroy the two demon brothers Sunda and Upasunda who growing insolent because of the boon from the creator that they would not die, till they should kill themselves, had become a menace to the world. Indra's tactics prevailed and the demons quarrelled for the possession of the celestial courtezan, the quarrel culminating in the destruction of both of them.

दर्शनपथम्—दर्शनस्य पन्थानम्. The इन् of पथिन् is changed into अ by ऋक्पूरब्धू:पथामानक्षे (Pān. 5. 4. 74).

विश्रमस्थानम्-विश्रमस्य स्थानम् विश्रम-वि + √ श्रम् (भावे Pāṇ.3.3. 18) + घञ्. The वृद्धि is prohibited by नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः (Pān. 7. 3. 34) Hence formations such as विश्राम are grammatically incorrect (विश्राम इति त्वपाणिनीयम् Bhaṭṭoji).

friend, while seated concealed behind the thicket of hedges and creepers close by, has overheard this conversation (of yours) which took place with Tilottamā.

Vedavati—Great harm has been done. In case Tilottamā acts the part of Sitā before him when he has already got the clue, there will only be bitter ridicule. I would, therefore, prevent my dear friend Tilottamā from (doing) this.

Yajnavedi—Friend Vedavatī, where is Sītā at this time ?

Vedavatī—Listen. Today, on the seventh day, the revered Vālmīki was thus requested by the ascetic women who waited upon him—On account of the proximity of the king this lake of the hermitage being exposed to the view of strangers is not a place for women to plunge into for purposes of the plucking of lotuses and the like.

यदैष आलापः प्रवृत्तस्तदा—The affix दा is added to यत्, तत् etc. when they indicate time and are used in the locative.' Thus तदा would mean तस्मिन् काले, यदा यस्मिन् काले (vide सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा Pan. 5. 3. 15) The restriction of काल is imposed to exclude the cases when the pronoun indicates देश etc. Thus we have यस्मिन् देशे instead of यदा देशे.

P.64 **अद्य सप्तमे दिवसे**-It is clear that it was the seventh day since the arrival of Sīta with Kuśa and Lava at the Naimiśa forest and consequently the sixth day since the arrival of Rāma who reached a day later. The fourth act thus begins in the morning five days after the third Act.

पद्मापचयादिषु—Dinnāga is fond of अपचय and prefers it to अवचय. It may be useful to quote here some of the passages where अपचय is used—संसूच्यमानकुसुमा**पचया** Page 47 सुतनु सुमा**पचयाय** निर्गता त्वाम् । कुसुम**मपचितं** विकीर्य भूमौ 4. 21

महाराजस्य—महांश्चासौ राजा महाराजस्तस्य । महत्+राजन् (राजाहःसखिभ्यष्टच् Pan. 5. 4. 91)+टच् (अ). Here राजन् drops the अन्. The final अत् of महत् is changed into आ when महत् forms

Then the venerable Vālmīki, with his eyes, fixed in contemplation, having meditated for a while spoke thus—'Womenfolk, who are on this lake, will be invisible to the eyes of men.' Since then Sītā, away from (lit. avoiding) the range of Rāma's sight has spent the whole of the day on the bank of the lake.

Yajñavedi—Are Kuśa and Lava aware of their connection with Rāma ?

Vedavatī—Let alone the story of Rāma interrupted by long exile, they know not even their mother by her (real) name on account of their infancy and (exclusive) association with ascetics.

Yajñavedi—Do you know that Rāma has entered this penance-grove ?

Vedavatī—Whence is his arrival ?

Yajñavedi—You go to Tilottamā , I, too, would attend on Sītā.

(Exeunt)

End of the Pravesaka.

(Then enter Sītā wearing a mantle as a cloak, and Yajñavedi)

Yajñavedi—Friend Vaidehī ! Who has directed you to wear this wonderful (lit. strange) pair of mantles ?

Sītā—The extremely cold and ceaseless breeze rippling the lake.

Yajñavedi—Friend, this upper garment, exceedingly white like the heaped-up rays of the autumnal moon, and delightful with the humming of the multitude of bees

---

the first member of a Karmadhāraya or a Bahuvrīhi compound or when the termination जातीय follows (आन्महत समानाधिकरणजातीययो Pān. 6. 3 46). Such compounds are declined like the words ending in अ.

P.65. ततः प्रभृति–The ablative is used in connection with 'प्रभृति' vide our note on P. 59.

पार्श्वपरिवर्तिनी—lit. one in proximity i. e. an attendant

P.66 दीर्घेण दीर्घिकामारुतेन-Note the alliteration. दीर्घेण–lit. long continued or blowing ceaselessly

occasioned (lit. commenced)* by the abundant, aromatic fragrance, indeed, ill becomes an exile.

Sītā—Friend, when I, abandoned in the forest by order of the great king, leaving Citrakūta had proceeded to the south, the solicitous sylvan deity, Māyāvatī (lit. one possessed of magical powers) who had developed affection by virtue of the long stay, presented to me as a keepsake her celestial mantle perfumed and white like the moon This one, exceedingly befriended by the hand of my lord and mine, and my companion in affliction since long, I have now put on respectfully. (*Weeps.*)

Yajñavedi—Weep not, friend! This stay at the penance-grove cannot, indeed, be styled as forest-exile.

Sītā—How shall I not weep? How can I endure the doubled (anguish) now that my Lord has arrived at the penance-grove. I spend day and night all alone in deep

---

प्रवासविरुद्धम्—not in keeping with exile.

महाराजशासनेन वनप्रवासे परित्यक्ता—abandoned by the order of the great king (Daśaratha). It alludes to the previous exile of fourteen years.

चित्रकूट—lit. with variegated peaks It is the name of a hill to the south of the Yamunā and situated in the district now called Citrakota or Catrakota about fifty miles south-east of Bundelkhand. According to the Rāmāyana, it was the first habitation of Rāma in his exile and then the seat of Vālmīki's hermitage. It lay at a distance of ten Krośas from the confluence of the Ganges and the Yamunā.

दशक्रोशा इतस्तात गिरिर्यस्मिन्निवत्स्यसि ।
चित्रकूट इति ख्यातो गन्धमादनसन्निभः ॥
Rām. Ayo.

P.67 **रात्रिन्दिवम्**-रात्रौ च दिवा च. Similarly अहनि च दिवा च अहर्दिवम्, नक्तञ्च दिवा च नक्तन्दिवम्. It is an instance of irregular Dvandva (Vide अचतुरविचतुर॰ Pān.5.4.77). There is some difficulty of grammar about this compound. रात्रिन्दिव is allowed as a Dvandva

---

* Attracted—Woolner.

sighs. This is surely a greet cause for uneasiness.

Yajñavedi—Such misfortunes do befall men. Diveit

---

only in the sense of the locative, while it is here used in the sense of the accusative. It can be defended thus. Since the भाष्यकार has used दोषा and दिवा in the accusative in दोषामन्यमह., दिवामन्या रात्रि , the words दिवा and रात्रि in the comp. may somehow be considered as used in प्रातिपदिकार्थ and have the accusative. Compare

स्वकालपरिमाणेन व्यस्तरात्रिन्दिवस्य ते ।
यौ तु स्वप्नावबोधौ तौ भूताना प्रलयोदयौ ॥ Kumā. 2. 8.

Compare the following note of Mallinātha there upon. यद्यपि 'अचतुर' इत्यादि सूत्रेण रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवमिति सप्तम्यर्थे वृत्तौ द्वन्द्व इत्युक्तं तथापि 'दोषामन्यमह ' 'दिवामन्या रात्रि ' इत्यादौ कर्मवदत्रापि प्रातिपदिकार्थवृत्तित्वं कथञ्चित्प्रयोगबलादाश्रयणीयम् ।

आलक्षणीयानि एतानि कदनानि—कदनम्—'an injury.' It is derived from √कद् 4. A. 'to suffer mentally or to kill or hurt. In the latter sense, the root belongs to the first conj. middle (or active). It also means war, havoc and destruction. Cf.

तत्किं निजे परिजने **कदनं** करोषि—Uttara.

Yajñavedi tries to palliate the grief of Sītā by emphasizing that life after all is only a thorn-crown which has to be worn. Human happiness is marred at every step by the obstructive tactics of nature so much so that happiness becomes but an episode in a general drama of pain. Happiness and sorrow are to be found in this world only closely intermingled and we cannot conceive of one without thinking of the other. When sorrow is such an integral part of our life, it is the height of inexpediancy to worry ourselves into misery by incessantly musing upon it. We should profit by the experience of the inevitable rather than suffer our spirits to sink under its sickening influence. For—

कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा ।
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ Meghadūta. 113.

To whom indeed sorrow and happiness come ceaselessly, the

yourself by looking at the amorous sports of the pairs of birds on the bank of the lake, while I also attend to my work. (*Walks around.*)

Sītā—(*Looking at the lake.*) Exceedingly fortunate indeed, is this couple of the royal swans that it enjoys the pleasure of union without having suffered from (the pangs of) separation. Or it shows that a (married) couple (in general) has'nt got a teacher like my separation (so) versed in imparting instruction and this is why even the birds sweet and charmingly able to ravish each other's heart, indulge in coaxing speech.

Yajñavedi—(*Observing.*) As all the ascetics who have hastily quitted their seats the very moment, who have

---

course of life now rises and now falls like the course of rims of wheels.

P.68. **अतिधन्यं खल्वेतत्**-The sight of the couple of swans sporting in the lake brings to the mind of Sītā the idea of her own distress and she feelingly thinks the couple to be exceedingly lucky to enjoy the pleasure of union. But the next moment she realizes the extreme unworthiness of the love pleasures unsobered and unchastened by separation. She, therefore, explains all coquetry, effusiveness and frivolity in love as being due to the absence of separation 'the great teacher' under the salutary influence of which love is greatly chastened and purified.

अन्योन्यहृदयग्रहणसमर्थललितमधुराः—अन्योन्यस्य हृदयस्य ग्रहणं तस्मिन् (तत्पु०) समर्थाश्च ते ललिताश्च मधुराश्च (कर्म०) तादृशाः. अन्योन्य—It is a reciprocal pronoun formed by the rule 'कर्म-व्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये. The pronouns अन्य, पर, इतर and उत्तर are doubled when reciprocity of action is expressed and स् replaces the case of the first part of अन्य and पर and does not disappear in a compound. These are generally used in the singular and also adverbially. Thus we have अन्योन्य and परस्पर.

ससम्भ्रमतत्क्षणविमुक्तासनः--The idea is indicative of the great esteem in which Rāma was held by the ascetics

made their consorts put on bark garments on their shoulders, and whose eyes are distended with amazement, have marched forth in one direction, I understand that the king has arrived

(Exit)

(Then enters Rāma absorb in thought and Kanva.)

Kanva—I have been commanded thus by the revered Vālmīki 'Kanva, go and divert the son of Daśaratha by showing him the beauty of the Naimiṣa forest.' But on account of being absorbed in thought he does not recognize me even while I walk before him. For—

He stumbles again and again even on the level path, lags a long way behind on account of his sluggish pace, and with his face downcast rests not his eyes on this exceedingly delightful forest. (1)

(Approaching.) O king !

Rāma—Friend, this address does not behove an ascetic

परिग्रहांसदेशसमुत्क्षिप्तवल्कलः—परिग्रह–The word is used in the sense of पत्नी–'a consort'. Cf.

पत्नीपरिजनादानमूलशापाः **परिग्रहाः**—अमर•.

P. 69 **चिन्तापराधीनत्वात्**—On account of being absorbed in deep thought.

Śl. 1. **निभृतगति**.–निभृता गतिर्यस्य (बहु०) स ; Diṅnāga is fond of this word Cf. ललितनिभृतविन्यासतया P. 51 स्वभावतो वा निभृतानि मन्थरम् P.51 निभृतललिता सैव रचना P.52 निभृतमनोहरयाऽऽकृत्या P. 88

अवनतवदनः etc. The expression suggests his absent-mindedness or the onesidedness of his heart and it is the reason why he does not cast his look on attractive objects of nature. It also reflects that nature cannot win the heart lost in affairs of love

Metre—पुष्पिताग्रा.

हन्त Ind. It is a participle implying joy, surprise compassion or grief. It is often used as an inceptive particle.

'हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः'—अमर.

वयस्य—वयसा तुल्यः वयस्यः तत्सम्बुद्धौ , वयस् (नौवयोधर्मविषमूल•

Or it is the fault of the change wrought by age and not of the revered sir.

In childhood I was 'Rāma' unto you, and you were 'Kanva' unto me, but while the age has made a venerable sage of you, of me (it has made) only a king. (2)

Kaṇva—Ah, bold and generous is this home-thrust.

Rāma—Speak out what you wish to say.

Kanva—I hope this wood-land tract, encircled on its borders by a dark line of thousands of trees charging the quarters with the aromatic fragrance of the flowers and stooping with the weight of their fruit, delights your heart. (3)

Pān. 4. 4. 91)+यत्. The suffix यत् is added to the words नौवयस etc. in the sense of तार्य (which can take to the other side of water), तुल्य (which is equal) etc.

Śl. 2. **अहं राम इति** – a simple yet not ineffective protest. Rāma regrets the use of the royal title for him by Kanva for it smells of that lack of intimacy which is the characteristic of all true friendship. The use of a merely formal address such as 'king' acutely grates upon the mind of Rāma who expected from his friend Kanva something more than mere formality.

अभूवम्—aorist first person singular from √bhū 'to be'. The second line shows the great esteem in which the sages were held by the kings of those days. The sages commanded reverence even from the occupants of the imperial thrones by virtue of their piety

Metre—अनुष्टुप्.

विवक्षितम्—What is desired or intended to be said.

Śl. 3.**फलभरनमितानाम्**-bending under the weight of (their) fruit. Cf. भवन्ति नम्रास्तरवः फलागमैः-Śak.5.12. and नतिमिव फलनम्रैः कुर्वतेऽमी शिरोभिः—Nāg. 1. 11

विरचितपरिवेषश्यामलोपान्तरेखः—उपान्तरेखा - उपान्ते रेखा ; विरचितेन परिवेषेण श्यामला उपान्तरेखा यस्य सः—the border line of which is dark because of trees encircling it. परिवेष—It

Rāma—There is hardly any need for asking whether this penance-grove does or does not delight me, my mind is wholly taken up with so great an esteem. See—

Honouring the forest-conflagration with the devotion due to the sacrificial fire, the trees with the consideration due to sacrificial posts, the indistinct chirping of the birds with the devotion due to the Sāmans chanted by the sages, and the forest deer with the regard due to ascetics, I plant, some how, my feet on the ground in this Naimiśa forest with great constraint. (4)

---

usually indicates the 'circumference of a circle or the halo of lustre surrounding an illuminating body. (परिवेषस्तु परिधि-रुपसूर्यकमण्डले-अमर.) The word is used here in the sense of 'a circle.' **कच्चित्**-Ind. It is a particle of interrogation, joy and auspiciousness. It often expresses—'I hope'. **वनान्त**—the woodland tract. वनस्य अन्त वनान्त.—a forest region. Cf.

अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयो.—हेमचन्द्र.

Metre—मालिनी.

P. 71 **वहुमाननिरन्तरीकृतमानसम्**-Rāma was so deeply impressed with the feeling of reverential awe that he had hardly any time to judge whether his mind felt pleased at the sight of the forest scenes or not. He suffered himself to be so completely merged into the grandeur and the extremely sacred character of the Naimiśa forest that he felt all consideration of the charm of the landscape as entirely out of place.

Śl. 4. **दावाग्निम्**—conflagration of the forest. The verse reflects the greatness of sanctity which Rāma attached to the forest. **क्रतुहोमपावकधिया**—क्रतु, करोति क्रियते वा इति क्रतुः *i. e* the most important thing that a man does, hence a sacrifice.

वन्यान्—वने भवान्—wild, living in the forest.

कथं कथमपि—some how, with great difficulty.

Metre—शार्दूलविक्रीडित.

Kanva—Of the king who is the (one) source of bliss and prosperity of the entire world, and who is wholly devoted to Dharma, most befitting is this great esteem for the Naimiśa forest, the sacred place for the success of the uninterrupted austerities resorted to by the line of royal sages of yore.

Having conquered with a single bow the world right up to the celestial regions and having paved the

P.72. **धर्मैकपरायणस्य**–परमयन परायणम्, धर्म एवैक परायणं यस्य तस्य–who is wholly devoted to Dharma or righteousness.

युक्तरूपोऽयम्—युक्तरूप.—अतिशयेन युक्त. The affix रूपप् is added in the sense of प्रशंसा (excellence or excessiveness) by प्रशंसाया रूपप् (Pan. 5. 3. 66). Here it expresses excessiveness of great esteem. Cf. चौररूपोयं यदक्ष्णोरप्यञ्जनं हरति.

पूर्वराजर्षिवंशाध्यासिते—In ancient times, monarchs would retire to the forest in old age, having passed on the administration to their heirs. Having earned name and fame by virtue of their valour in worldly conquests, they set themselves to the conquest of the spirit by leading a life of piety and earnest devotion to God.

It is interesting in this connection to compare the speech of Kanva addressed to Sakuntalā on her departure from the hermitage.

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी
दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य।
भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्धं
शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन्. ॥ 4. 20.

भवनेषु रसाधिकेषु पूर्वं क्षितिरक्षार्थमुशन्ति ये निवासम्।
नियतैकयतिव्रतानि पश्चात्तरुमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥ 7.20

निष्प्रत्यूहतपःसिद्धिक्षेत्रे—In the sacred place for the success of the uninterrupted austerities. The perfection of penance manifests itself in eight different forms of superhuman power known as the eight siddhis. They are the following—

way to heaven by (virtue of) hundreds of holy sacrifices, the descendants of Ikṣvāku with the charge (lit. burden) of their kingdom entrusted to their sons, resort to this forest for eternal bliss. (5)

(Rāma makes salutation)

Kanva—See this wondrous greatness of the Naimiśa forest uncommon to other penance-groves—

The scorching heat of summer remaining only lukewarm on account of its blending with the (cool) light of the moon on the forehead of Śiva residing in this (forest), causes no withering of the sprouts of trees or the drying up of the waters of pools, and it does not (in any way) afflict men, bringing, however, as it does, only a lustre to their eyes. (6)

अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ।
ईशित्वं च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता ॥

(1) The power of becoming as small as an atom. (2) The power of assuming excessive lightness at will. (3) The power of obtaining anything. (4) The irresistible will. (5) The power of increasing size at will. (6) Overlordship, (7) Control over all. (8) The power of suppressing passion at will

Śl. 5 **आनाकम्**—Up to the celestial regions. **आ** expresses the limit exclusive—till, up to (**आङ् मर्यादाभिविध्योः**)

Metre—वसन्ततिलका.

अवलोकय—Here the imperative is used to denote free will—कामचारानुज्ञाया लोट्.

Sl. 6. **कवोष्णताम्**—कवोष्णम्—ईषदुष्णं कवोष्णम्. The का is substituted before उष्ण in the sense of 'a little' by ईषदर्थे (Pān. 6. 3. 105), thus we have कोष्णम्. When कव and कत् are substituted by कवं चोष्णे (Pān. 6. 3. 107) we get कवोष्णम् and कदुष्णम्.

सन्तापं न जनस्य किन्तु जनयत्यालोकमात्रं दृशाम्—The scorching heat of the sun's rays in the Naimiśa forest is happily counteracted by the cool light of the moon on the

Further,—

On account of the daily presence of Indra at the sacrifice performed, the trees in the (Naimiśa) forest visible (only) to an eye set on high, have been reduced to mere tying posts in disregard of the sandal trees in the Nandana forest and consequently bear the mark (lit. injury) caused by the girdling rope round the neck of the rutting Airāvata. (7)

---

forehead of Śiva residing there. It can no longer cause the leaves to fade, nor can it dry up the waters of the pools. Reduced to this state of impotency, the sun produces light only just enough to make objects visible. Having been divested of its fiery and oppressive character, it has now become a source of great happiness to the foresters.

Metre—शार्दूलविक्रीडित.

Śl. 7 **विततध्वरे**—वितते अध्वरे, वितत is P. p. participle from vi+ √तन् 'to stretch', 'to lay out, to perform'. **अध्वर—** न ध्वरति इति, √ध्वृ+अच् Cf. ध्वरतिः हिंसाकर्मा तत्प्रतिषेधः—Nirukta, or it may be derived as अध्वानं स्वर्गमार्गं राति ददाति इति, अध्वन्+√रा (आतोऽनुपसर्गे कः Pan.3.2.3.)+क. **नन्दन**–It is the Elysium, the garden of Indra.

मत्तैरावणकण्ठरज्जुवलयन्यासक्षतिम्—मत्तस्य ऐरावणस्य कण्ठरज्ज्वा वलयस्य न्यासेन या क्षतिस्ताम्—Indra being constantly present in the forest, his elephant Airāvata is always tethered to the trees in that region which are thus reduced to the state of mere tying posts, and are perpetually sore with the injury on their bark due to the friction of the halter. ऐरावण—इरया उदकेन वणतीति, इरा + √वण (पचाद्यच् Pan 3. 1. 134)+अच्. Then अण् is added to it, or इरा सुरा वनमुदकं यस्मिन् इति इरावणः, इरावणे भवः ऐरावणः, इरावण (तत्र भवः Pan 4. 3. 53)+अण्.

Here the trees used as posts for the elephants are said to be bleeding from the injury caused by the friction of

Rāma—(*Looking about.*) The god Indra has been made to forget even the Nandana forest by this sacred grove in which the great sacrifice is being constantly performed.

Listening timorously to the recital of the mantras invoking the Lord of the gods (Indra), the wife of Indra, having given up the garland, is perpetually twisting her hair into a braid of separation. (8)

Kanva—You have not seen this other—

The flapping of ears of the rutting elephants, grown still and motionless on account of the attentiveness of mind wrapt in listening to the chanting of the Sāmans, presents no obstruction at all to the bees engaged in drinking the rut of the temples. (9)

---

the halter. Similarly in the Mālavikāgnimitra, the enemy is said to have been lowered or bent down along with the trees on the banks of the Varadā which serve as tying-posts for the victorious elephants —

विजयकरिणामालानत्वं गतैः प्रबलस्य ते
वरद वरदारोधोवृक्षैः सहावनतो रिपुः. 5 1.

Metre—शार्दूलविक्रीडित.

पुरन्दरः—पुरः शत्रूणां नगराणि दारयतीति. It is an epithet of Indra.

Śl. 8. **शची**—the wife of Indra. **सुरपति**—Indra, lit. the lord of the gods. **वियोगवेणिबन्धम्**—वियोगे वेणिबन्ध इति वियोगवेणिबन्ध. तम्. वेणि is spelt also as वेणी. It is a twisting up of a braid in a special way as would denote separation. This particular mode of twisting the braid is styled as एकवेणीबन्ध, and is indicative of separation-stage (विरहदशा). Compare the king's description of Śakuntalā in separation—

वसने परिधूसरे वसाना
नियमक्षाममुखी धृतैकवेणिः ।
अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला
मम दीर्घं विरहव्रतं बिभर्ति ॥ Śak. 7. 21.

Metre—पुष्पिताग्रा.

Śl. 9. **मधुव्रतानाम्**—मधु व्रतं भक्ष्यं येषां ते मधुव्रताः तेषाम् । जातु

Rāma—(*With a smile.*) What is surprising in that ?

The auspicious and melodious chanting of the Sāmans by the sages ravishes the heart of even those who live abroad (away from their homes). Why not of the tusked elephants too. (10)

Kaṇva—(*Aside.*) Oh, the great grief of Rāma due to exile ! That he should regard the exiled more absent-minded than even the lower animals. (*Aloud.*) Just turn your eyes hither—

Leaving aside the mango branch which has flowers thick and full-bloomed, even in the absence of the vernal season on account of the (superhuman) power of the sages, these bees scared by the smoke of the sacrificial fire are rushing to the hollows of the lotuses in the lake. (11)

—Ind. a particle meaning 'at all, ever.'

Metre—वसन्ततिलका.

Śl.10. **प्रवासिनाम्**—That the chanting of the Sāmans ravished the mind even of Rāma who was utterly lost to all external stimulus for diversion is in itself an adequate proof of their extremely sweet melody. When even Rāma, who by force of the excruciating grief due to his separation from his beloved felt himself incapable of relishing any joy, finds happiness and peace of his mind return to him because of the melodious chantings, what wonder is there if these sweet songs should be able to captivate the mind of the forest elephant, who, enjoying in the pleasant company of his mate, the bliss of earthly existence unmarred by the threats of separation is easily capable of response to all that is sweet and charming around him.

Metre—अनुष्टुप्.

Śl. 11. **उन्निद्रसान्द्रकुसुमाम्**—उन्निद्राणि सान्द्राणि कुसुमानि यस्याः (बहु०) ताम्. It qualifies 'सहकारशाखाम्'.

Metre—वसन्ततिलका.

Rāma—How the mass of smoke augmented by incessant oblations has begun to trouble us as it does the bees! (*Gesticulates the smarting of smoke.*)

Kanva—O, are your eyes really smarting with smoke?

Rāma—My eyes, perpetually sore with the tears flowing from Sītā's separation have again been intensely afflicted with smoke. (12)

Kanva—Therefore taking a plunge into that pool of the hermitage in front there and obtaining comfort by removing the pain of your eyes by washing them with the cool water, you stay her for a while. I too would honour the occasion of the fire-offering of the patriarch with my personal attendance (lit. proximity).

(*Exit.*)

Rāma—(*Walking about.*) I would descend to this bank of the pool. (*Gesticulating descent.*) Ah! The limpidity of water of this pool. (*Seeing reflection in the midst of water, with confusion*) Is it that Sītā is here? (*Expresses joy and surprise.*)

Sītā—(*Seeing.*) Alas! Engrossed in gazing at the couple of swans I noticed not my lord arriving unexpectedly. I now must go away. (*Does so.*)

Śl. 12. **बाढम्**—Ind. It means assuredly, oh! yes, and exceedingly.

Metre—अनुष्टुप्.

P. 77 **कुलपति**—lit. the head or chief of a family. The term is used as a designation of a sage who feeds and teaches one thousand pupils. He is defined thus—

मुनीना दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् ।
अध्यापयति विप्रर्षिरसौ **कुलपतिः** स्मृतः ।।

The Padmapurāṇa defines a Kulapati as—

आचार्यो बहुशिष्याणां मुनीनामग्रणीस्तु यः ।
व्रतयज्ञादिकर्माढ्यः स वै **कुलपतिः** स्मृतः ।।

Rāma—How, Sītā has gone away without even greeting me!

Having conveyed to me her deep anguish of separation by means of her slightly palish face with flowing tresses, this Sītā beheld after long with a hundred longings, is again going to some (unknown) place leaving me (forlorn). (13)

I therefore, will seize upon her. (*Stretching out his arm.*) Nay, it is not Sītā but—

I saw in water only the reflection of Sītā going somewhere by the path along the bank of the lake. (14)

I would, therefore, make a search for the original of this reflection. (*Gesticulates search.*) The bank is lonely on account of the absence of any habitation, but (at the same time) it cannot be (imagined) that there should be reflection without the type. What is it ?

Sītā—How is it that my Lord sees the image but does not see me! (*Reflecting.*) Yes, I understand it. The invisibility of the women dwelling in the penance-grove to the eyes of men on this bank of the lake is due to the graciousness of the sage. If the invisibility of the shadow also had been ordained by the sage, this person (Sītā) would have felt obliged. I must just slip away in a manner that the reflected image is not seen (by Rāma). (*Goes away.*)

Rāma—I would just see that very Sītā in image lying in midst of the transparent water. (Seeing.) How, even that has vanished. (*Faints.*)

Sītā—Alas, alas! My Lord has fainted. I would approach him. (*Walks about.*) Or if my Lord, when seen, becomes angry again, the sages will regard me as immodest. I shall, therefore, go away. (*Turning round.*) But

---

Śl. 13. For full significance of this verse consult commentary. **मनोरथशतैः**—the number **शत** is here indefinitely used.

Metre—वसन्ततिलका.

this is not the time to brood upon what is proper and what is not. My Lord may become indignant, the sages may regard me as immodest, I cannot at all afford to neglect my Lord now passed into such a state. (*Walks about.*) Listen, Ye the Guardians of the Quarters ! I who have been exiled by my Lord, am now transgressing the commands of my Lord not because of my immodesty but I have taken such a daring step because I am unable to restrain myself under the overpowering influence of the intensity of grief. (Going up and looking.) Alas, alas ! My Lord seems devoid of consciousness. (*Embraces.*) (*Rāma betokens recovery.) (Sītā moves away)*

Rāma—How have I been seized with a horripilation all of a sudden ?

Sītā—The truth is that I who assuredly have been thus exiled, have got nervous over having dared to act thus

Rāma—(*Lamentin* .) Give me a close embrace, O Princess of Videha—

Sītā—I have been unerring.

Rāma—Show thyself unto me, my beloved—

Sītā—All powerful is the command of the seer (Vālmīki);

P.81. **अनपराद्धास्मि**-Sīta was already overwhelmed by the plight of her lord and his fainting only deepened her anguish. Yet she hesitated to run to his rescue, lest, he, when revived, should coldly receive her. Ultimately, however, logic melted away in the rapid overflow of affection and she decided to approach him and press him to her bosom even at the risk of incurring a bad name. Rāma's earnest solicitations for a close embrace, after his recovery, showed that Sītā's doubts as to her welcome at the hands of Rāma were entirely baseless. It was after the realization of this fact that Sītā applauded her course of action and exclaimed that in waiting upon her lord in that sore time she had been unerring.

प्रभवति सिद्धशासनम्—On account of the supernatural

what am I, the unfortunate one, to do ?
Rāma—This keen resentment should be given up—
Sītā—I, too, would similarly request my Lord.
Rāma—Why indeed are you merciless. (15)
Sītā—Unjust is this censure, my Lord.
Rāma—I beseech you, O queen—
Sītā—You may command, I am all attention.
Rāma—That you endowed with character—
Sītā—Ah, the life is (now) unworthy of being given up.
Rāma—Were externed from the kingdom—
Sītā—My Lord has authority over all his subjects.
Rāma—Be pleased (to forgive) in this my failing. (16)

---

power of Vālmiki, women residing on the shore of the lake of the hermitage were invisible to men. Consequently Sītā's manifestation of herself was precluded by the injunction of the sage.

सिद्ध—He is a semi-divine being supposed to be of great purity and holiness and said to be particularly characterized by eight supernatural faculties called Siddhis. The term is also applied to an inspired seer or sage such as Vālmiki certainly was.

अहमप्यार्यपुत्रमेवं विज्ञापयामि—Mark the tragic pathos in Sītā's reply to Rāma's request to her, to give up her wrath.

विपरीतः खलूपालम्भः–Rāma in the course of his bewailings happened to exclaim that Sītā had been ruthless unto him. Sītā, however, very aptly asserts that the boot had been on the other leg. Rāma by abandoning his beloved wife, well merited the censure of tyranny passed against him but Sītā had done absolutely nothing which by any stretch of imagination could be styled as unkind, much less cruel. Rāma had twitted Sītā with cruelty which charge is repudiated by her as being entirely baseless.

Śl.16.**देवि विज्ञापयामि त्वाम्**–The simple verse describes effectively the feeling of personal contrition that perpetually oppressed Rāma's mind.

Sītā—Be propitiated yourself, I am always pleased.

Rāma—When shall I spend again a night under full moon in thy company resting on a couch with lovely tapestry* (lit. cloth), with thy arm serving as a pillow ? (17)

Sītā—O you, apprehensive of a calumny ! You pine for one so near here.

Rāma—Alas, my beloved, the daughter of Janaka ! Give me an answer. (*Faints.*)

Sītā—Why, my Lord has fainted again ! I would revive him. (*Fans with her garment.*)

Rāma—(*Extending his arm, takes hold of the end of the garment.*) How, it seems like the end of a garment ! Who indeed can it be ? (*Reflecting.*) Nay,

In this world I know of on other person except my queen, the daughter of Janaka, possessed of power like this, who would fan my person with breezes from the skirt of her garment. (18)

I, therefore, will look at her. (*Opening the eyes.*) The eyes being dimmed (lit. closed) with incessant tears, I can perceive nothing at all. Pulling at it, therefore, I would wipe away (these tears). (*Wiping the tears*

Śl. 17. **बाहूपधानेन**—making the arm serve as a pillow. For the idea compare—

आविवाहसमयाद् गृहे वने शैशवे तदनु यौवने पुनः ।
स्वापहेतुरनुपाश्रितोऽन्यया रामबाहुरुपधानमेष ते ॥ Uttara. 1.37.

पटान्तशयने—पटस्य अन्तः पटान्तः, पटान्तेन आस्तृतं शयनं पटान्तशयनं तस्मिन् (मध्यमपदलोपितत्पु०); or पटेन अन्तं यत् शयनं तत् पटान्तशयनं तस्मिन्. In the first case अन्त means 'edge or skirt of the garment ; in the second case अन्त would mean handsome or lovely

Metre—अनुष्टुप्.

P. 84 **परिधानकम्**—(Acc.) a wearer. It has not been possible to enlist support from lexicons for this meaning of the word. The usual word परिधान means a 'garment.'

---

* Couched on a mantle's end—Woolner.

with self-same garment-skirt pulls it off)

Sītā—(*Casts away the garment.*) My Lord, you should not wipe your tears with the garment belonging to another like one skilled in love.

Rāma—(*Looking at the fallen garment.*) How is it that I see only the garment but not its wearer ?

Rashly seized by me acting without due thought this upper garment of some one, lovely like the snake's slough in the moonlight, has slipped down from the sky. (19)

(*Observing again.*)

Why, again, do I judge myself to have acted without due consideration ? Obviously, it is the same which was (first) shown to me by the sylvan deity Māyāvatī (lit. one possessed of magic powers).

By force of good luck has been secured by me this upper garment of the deer-eyed one—(the garment which has served, as it were, like) a stake in gambling,

---

Śl. 19. अन्यांशुकम् इति । Failing to recognize the garment at first sight, Rāma felt a bit disconcerted at having pulled at a garment belonging to another. Sītā as indicated by her statement (just preceding Rāma's) had uttered a mild reproach that Rāma should not have wiped his tears with a garment belonging to another.

The upper garment has been compared with moonlight as well as snake's slough. The figure of speech लुप्तोपमा is indicative of the extreme whiteness of the upper garment.

Metre—आर्या.

Śl. 20. The verse is quoted in the Śṛṅgāraprakāśa of Bhojadeva and in the Mahānāṭaka.

हरिणेक्षणायाः—हरिणस्येक्षणे इति हरिणेक्षणे (तत्पु०) हरिणेक्षणे इव ईक्षणे यस्याः (बहु०) सा हरिणेक्षणा तस्या . In such compounds the word following a noun in the locative or a noun expressive of a standard of a comparison is dropped (vide सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च). Later grammarians like Vāmana

a noose around the neck in amorous sport, a fan palliative of the fatigue of enjoyment at the conclusion of amorous pleasures, and a bed for nocturnal quarrels. (20)

Sītā—Happily my Lord has recognized it.

Rāma—What sort of special regard should I show for this, much loved by my beloved. (*Reflecting.*) Right, this alone can be the special (lit. uncommon) honour for it. (*Puts on.*) (*Wraps it and then looks at himself.*) Seeing me with two mantles on, the hermits might make some surmises. I would, therefore, cast away my own mantle. *(Casts it away.)*

Sītā—(Taking it up with delight.) Happy has been the fruit of my long survival. (*Smelling it.*) Luckily this garment of my Lord is not scented with fragrance of pastes (sandle and the like) Absolutely true to their words are the descendants of Raghu. (*Putting it on.*) Ah, putting on this upper garment the touch of which is soothing on account of its contact with my beloved, I

---

and Bhattoji etc. have without justification rejected this Vārttika altogether as of no practical value.

निशीथकलहे—निशीथ—निशेरतेऽस्मिन्निति, नि+√शी+थक्. It means the dead of night as well as a night. Cf.

निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्याद्रात्रिमात्रके ।

P.86**असङ्क्रान्तविलेपनामोदम्**-असङ्क्रान्तो विलेपनस्य आमोद. यस्मिन् तत्-not scented with the fragrance of paste. Sītā was naturally pleased with the absence of all decoration on the person of Rāma as it indicated the depth of his affection for her. Sītā had been assured by Laksmana that her Lord who 'was averse to the espousal of any other woman' would be leading only the life of an exile in her absence. The passage indicates that these assurances were not mere bluffs, but the solemn vows of a man of word.

आर्यपुत्रवक्षःस्थलपरिश्रान्तम्—The contact of Rama's garment brought to the mind of Sītā the pleasant memory of pleasures enjoyed previously in his company.

being thoroughly thrilled with uninterrupted horripilation, feel myself reclining as it were on the bosom of my Lord.

Rāma—(*With amazement.*) As this mantle has been taken hold of by somebody before it reached the ground, I understand the success of my desire to be near at hand. (*Reflecting.*) The removal of the mantle is visible in a shadow in water, but not Sītā Why is that ? Yes, this power of hers might be derived from the persons dwelling in the hermitage of the seer. What indeed can be the means of seeing her immediately ? O princess of Videha ! Don't you remember even a whit of past events that you do not, thus, favour me even with your sight ?

Sītā—What sort of (recalling of) bygone events even today ?

Rāma—Do you remember, O fair bodied one, the incident at Citrakūta when I, having stealthily pursued you who had gone out to pluck flowers, held passionately the skirts of your garments, scattering (thereby) the plucked flowers on the ground. (21)

Sītā—(*With a smile.*) O daring one, that is why you are kept off at a distance.

Rāma—Why does she not give answer at all ?

Sītā—The time of sunset (lit. the termination of the day) has approached, but it is not proper for me to depart leaving my Lord in this state all alone (lit. with only the deity as his companion). Then what should I do in this case ? (*Gazing at the quarters.*) Happily, this dear

---

न किञ्चित् स्मरसि कस्यचित् पूर्ववृत्तान्तस्य-The genitive is used in connection with √स्मृ (अधीगर्थदयेशां कर्मणि Pāṇ. 2. 3. 52).

Śl. 21. **अनुसृत्य**—अनु√सृ+क्त्वा (=ल्यप्). **सुमापचयाय**—सुमानाम् अपचयः सुमापचयः तस्मै. सुम—a flower. स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम्.—अमरः

P. 88. **देवताद्वितीयम्**—lit. having (only), the gods as his companion. It means 'all alone'. The other idiomatic expressions in this sense are आत्मना द्वितीयः, छायाद्वितीयः.

friend Kauśika is coming to this very side looking out for something, as it were, his eyes teeming with eagerness cast (in this direction). I shall, therefore, depart.

(*Exit.*)

(*Then enters Vidūsaka gesticulating search.*)

Vidūṣaka—Where, indeed, is the king to be found? (*Walking and seeing round.*) He, my dear friend, distracted with anxiety is adorning the bank of the lake with his exceedingly comely form. I, therefore, would approach him. (*Approaching.*) May your honour be victorious!

Rāma—(*Seeing.*) Happily, my dear friend, Kauśika, has arrived. Where have you been, friend Kauśika?

Vidūsaka—Since sunrise, the whole of my day has been spent up in searching after you.

Rāma—What for this attempt of yours in my search?

Vidūṣaka—Seated concealed in the interior of an arbour of the atimukta creepers, I overheard at daybreak some confidential secret of the penance-grove from the ascetic maids and the celestial nymphs engaged in conversation. That (secret) was to your good. Lodged in my heart it afflicts me much like advanced pregnancy.

Rāma—What sort of secret of the penance-grove?

Vidûsaka—O, don't you know that her ladyship—

P. 89. **अतिमुक्तमण्डपाभ्यन्तरे**-अतिमुक्तस्य मण्डप. इति अतिमुक्तमण्डपः तस्य अभ्यन्तरं तस्मिन् (तत्पु०). The atimukta is the same as Mādhavī or Vāsanti. The beauty and fragrance of the flowers of this creeper give them a title to all the praises which Kālidāsa and Jayadeva bestow on them. It is a gigantic luxuriant climber, but when it meets nothing else to grasp, it assumes the form of a sturdy tree, the highest branches of which, however, display in the air their natural flexibility and inclination to climb.

—*Sir William Jones.*

Rāma—(*Plugging his ears.*) This secret relates to a woman, enough, therefore, of listening to it.

Vidūsaka—Be not alarmed. I am, forsooth, Rāma's friend. Do you not know her ladyship, the ancient strumpet of heaven

Rāma—(*Aside.*) As this story relates to a celestial nymph, there is no harm in listening to it. (*Openly.*) Who is that ancient nymph of heaven? Is she Urvaśī or Tilottamā?

स्त्रीसम्बद्धमेतद्रहस्यम्—Rāma not only would not marry in the absence of Sītā but would even refuse his ear to a story connected with any other lady.

उर्वशी—The name is frequently mentioned in the Ṛgveda. She is one of the heavenly nymphs and the wife of Purūravas. The love affairs of Urvaśī and purūravas have formed the theme of numerous stories in the Purānas based more or less on the Vedic version and have afforded Kālidāsa the subject-matter of the play entitled Vikramorvaśīya. She has been sometimes described as having been born of the thigh of a certain sage Nārāyana who was practising religious austerities in the Badrikāśrama. Indra, grown jealous of his penance, commanded Cupid and spring to disturb his meditation. Consequently, they visited the sage in the company of lovely celestial nymphs who had been specially deputed for this purpose. The sage, however, understood their purpose and taking a flower he placed it on his thigh and in an instance the flower grew up into a nymph of exquisite beauty. The beauty of the newly born Urvaśi cast a veil over the charms of the celestial nymphs who felt greatly ashamed. The sage sent Urvaśī as a present to Indra.

Mark the dramatic effect of the statement of the Vidūṣaka as to the intention of Tilottamā to act the part of Sītā before Rāma. The sight of the reflection in water, the upper garment and the line of footprints had practi-

Vidūṣaka—Tilottamā or what not—I do not know. Indeed she desires to make a fun of you by performing the deeds of her ladyship, the daughter of the king of Videha, separated since long.

Rāma—(*Aside.*) Misery ! Kauśika has observed aright. Otherwise that my beloved should herself be invisible when the object indicating her proximity could be seen —is impossible in the case of mortal women. I have been wholly deceived by Tilottamā who is capable of assuming all forms at will.

Hoping to obtain transparent water I, being thirsty, have through delusion, folded my hands (into a cup) to drink (only) of a mirage in the wilderness. (22)

(*Looking at the upper garment*) How, even the upper garment has been (artificially) prepared by her possessed of great magic powers ! What an extreme cleverness in deceiving others !

---

cally assured Rāma of the proximity of Sītā. Rāma then must have made enquiries about her in the hermitage and the scene of the re-union of the lovers, thus reduced to absurd simplicity would have been a tame one. Such a device would hardly be of any credit to a dramatist. Dinnāga very aptly introduces here Tilottamā, a statement about whose intentions removes entirely the idea of Sītā's presence from Rāma's mind—an effect which was highly essential for the creation of thrills in the scene of re-union.

Śl. 22. **प्रसन्नसलिलाशया**—प्रसन्नं च तद् सलिलं तस्य आशा तया. प्रसन्न—प्र+√सद्+क्त It is used here in sense of 'clear' 'transparent.' (प्रसन्नोऽच्छ —अमर·). Cf. क्षीरोदजावसतिजन्मभुवः. प्रसन्ना.. √सद् preceded by प्र means 'to be clear'.

फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् ।
न नामग्रहणमात्रेण तस्य वारि प्रसीदति ॥ Manu.

कान्तारमृगतृष्णिकाम्—कान्तारे मृगतृष्णिका ताम्. मृगतृष्णिका—मृगाणां तृष्णाऽस्त्यस्यामिति मृगतृष्णा सा एव मृगतृष्णिका—a mirage.

Vidûṣaka—You are looking worried, my friend. Have you been deceived by her ?

Rāma—Yes I have been.

Vidûsaka—Could the secret overheard by me be otherwise ?

(*Behind the curtain.*)

Having first scorched the entire world with his irresistible lustre, the hot-rayed sun has become mild towards eventide, like a violent ruler of men who, having first (in his youth) oppressed his subjects with his unchecked might, has his splendour diminished in due course of time by the ripeness of age, as it were. (23)

Rāma—(*Observing.*) The revered maker of the day (sun) is about to set.

विलक्षमुखः—विलक्षं मुखं यस्य (बहु०) स —lit. with countenance disconcerted or bewildered. Rama appeared greatly embarrassed at having been befooled by the celestial courtezan.

Sl. 23. **निरवग्रहेण स्वधाम्ना**—With his irresistible lustre in the case of the sun and unreined might (in the case of the king). निरवग्रह—निष्क्रान्तः अवग्रह. प्रतिबन्ध. यस्मात् तत् निरवग्रहं तेन, निर्+अव+ग्रह् (ग्रहवृद० Pan. 3. 3. 58)+अप्. The word can also be analysed as निश्शेषम् अवग्रहो यत्र तत् निरवग्रहं तेन—अवग्रह then would mean the 'absence of rain'. It is formed in this sense by optionally adding अप् to अव+ √ग्रह् by अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे (Pan.3.3. 51.) By adding घञ् affix to अव + √ग्रह् we have the other form अवग्राह. The various meanings of this word are enumerated below.—

अवग्रहो वृष्टिरोधे प्रतिबन्धे गजालिके—मेदिनी

गजालिके वृष्टिरोधे प्रतिबन्धेऽप्य**वग्रहः**—रुद्र.

दशापरिणतेरिव शान्ततेजाः—Old age is the harbinger of quietude. Cf.

पूर्वे वयसि यः शान्तः स शान्त इति मे मतिः ।
धातुषु क्षीयमाणेषु शम. कस्य न जायते ॥ Pañca. 1 .176.

Metre—वसन्ततिलका.

The rows of fresh lotus-petals contract, one by one, as the sun sets, along with the fingers of young women separated from their lovers. engaged in reckoning the days of the period (of separation). (24)

दिवाकरः—दिवा प्राणिनश्चेष्टायुक्तान् करोति इति (उपपद तत्पुरुष)- दिवा+ √कृ (दिवाविभानिशा Pan.3.2.21) + ट.

Śl. 24. **प्रियजनरहितानाम्**–It is a very familiar theme with Sanskrit poets to describe women separated from their lovers as perpetually engrossed in counting the days of the period of separation. Compare.

एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं
नामाक्षरं गणय गच्छसि यावदन्तम् ।
तावत्प्रिये मदवरोधगृहप्रवेशं
नेता जनस्तव समीपमुपैष्यतीति ॥ Śak. 6. 13.

सरसकमलपत्रश्रेणयः सङ्कुचन्ति—Mark the exquisiteness of the comparison involved in the verse The lotuses contract their petals on account of the separation from the sun, their lover, just as women separated from their lovers contract fingers engaged in reckoning the days of the period of separation. सरसकमलपत्रश्रेणयः—रसेन सह वर्त्तन्त इति सरसानि (बहु०) कमलानां पत्राणि इति कमलपत्राणि (तत्पु०), सरसानि च यानि कमलपत्राणि तानि सरसकमलपत्राणि (कर्म०) तेषां श्रेणयः. Here रस is used in the sense of water and as such the word सरस signifies जलार्द्र *i. e* wet with water as opposed to dry and faded. The contraction of the fresh lotus petals at the close of the day is natural. Moreover 'रस' may denote a sentiment, particularly the sentiment of love which the lotuses might possess for the lord of the day. The contraction of the lotus leaves is quite in keeping with the fall of the sun.

Sanskrit poetry abounds in passages where 'नलिनी' (the female lotus) is described in a state of grief at the fall of the sun.

Metre—मालिनी.

Moreover—

The bewildered steeds of the hot-rayed sun with their feet trembling, unable either to move forward or stand still on account of their impetuosity being checked by the pull of the reins of the charioteer and being urged (at the same time) by the goading pikes, plunge, somehow, with their hoofs placed falteringly, into the ocean from the peaks of the western mountain with rugged borders. (25)

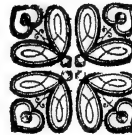
(*Exeunt all.*)

END OF ACT IV

Sl. 25. **सचकितचरणाः**—with their feet trembling. The goading pikes urged the horses to speed but the simultaneous drawing in of the reins stood in the way of their gallop. Consequently, they were reduced to a position of suspense being neither able to move nor to stand still.

सारथेः-सारथिः-सरत्यश्वानिति,√सृ(सर्तेर्णिच्च)+घथिन्, a charioteer. It refers to अनूरु (lit. the thighless one), the brother of Garuda and the charioteer of the sun. The word, as it is connected with 'प्रग्रहाणाम् आकर्षात्' is not placed immediately after it but stands far between सचकितचरणाः and पारयन्त with which it has no relation at all.

Metre—स्रग्धरा.



ACT 5

(*Then enters Vidūṣaka*)

Vidūṣaka—(*Looking off towards the tiring room.*) The time of the congregation of the ascetics has arrived. Your honour should, therefore, hurry.

(*Then enters Rāma*)

Rāma—The bath is over, the fire has been offered oblation, and the rising sun has been properly worshipped. Having concluded these daily rites of the morning, I have come to pay homage to (the ascetics), who regard self control as their wealth. (1)

Vidūṣaka—This is the audience-hall, your honour may enter.

Rāma—(*Indicating anxiety as he enters.*) How amazing !

Sl. 1. **अवसितम्**—is concluded, अव+√षो+क्त. The इ is inserted by द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति (Pan. 7. 4. 40). The short इ is substituted for the final of दो etc. before an affix beginning with त् and having an indicatory क्. The subject of अवसितं, हुतं and समुपासितः is to be supplied. The amplified construction would be—मया सवनम् अवसितम् , मया कृशानौ हुतम् , मया उदयगत. विवस्वान् समुपासित । **उदयगतः**=उदयं गत.—The word 'उदयं' in the accusative is compounded with गत by द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः (Pān. 2. 1. 24). **विधिमवसाय्य**—having concluded the rites अवसाय्य—(Gerund.), अव+√षो+णिच् 'to put an end to' 'to finish'+क्त्वा (=ल्यप्).

वासरादौ—वासरस्य आदिः वासरादि· तत्र (तत्पु०), at daybreak.

नियमधनान्—नियमा. धनं येषा ते (बहु०) तान्. **प्रणन्तुम्**—(Inf) प्र+√णम्+तुमुन्.

Metre—पुष्पिताग्रा.

आस्थानमण्टपम्—आस्थान—आतिष्ठन्त्यत्रेति आस्थानम् , आ+√स्था+ल्युट् (अन). The affix ल्युट् is added to आ+√स्था in the locative case (vide करणाधिकरणयोश्च Pān. 3. 3. 117).

प्रविष्टकेन चिन्तां नाटयन्—indicating anxiety as he

What happened to us yesterday ?

In that water, seemingly unreal on account of its extreme transparence, I saw the lotus-eyed one bearing a countenance charming with its tranquility, having long tresses and slightly palish fleshy cheeks. (2)

Or it looks like a fun made by Tilottamā.

The celestial courtezan may have brought forth a garland of the jasmine flowers similar to one strung by her (Sītā) with her own hands, she may have produced those similar impressions of feet on sand, as also similar reflection, but how would she fan (lit. touch)

---

enters. प्रविष्टक—entrance on the stage.

Śl. 2. **अतिप्रसादात्**—On account of extreme transparence. The word प्रसाद means transparence as it refers to the waters of the lake. It means 'pleasantness' as well, as in the expression 'प्रसादरम्यम्' which refers to 'वदनम्' in this verse. **पङ्कजाक्षी**—पङ्कजे इव अक्षिणी यस्या सा, पङ्कजाक्षिन् (बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् Pan. 5. 4. 113)+षच्. **लम्बालकम्**—लम्बा. अलका. यत्र तत् (बहु०), having long tresses. The expression 'लम्बालकम्' is suggestive of separation, besides indicating the charm of the face. Cf.

आपाण्डरेण मयि दीर्घवियोगखेदं
लम्बालकेन वदनेन निवेदयन्ती । 4. 13.

also स्रस्तानापादलम्बान् घनतिमिरनिभान् केशपाशान् वहन्त्यः Nāg. 5.104.

पाण्डुरपीनगण्डम्—पाण्डुरौ पीनौ गण्डौ यस्य तत्—With cheeks fleshy and slightly palish. It is difficult, however, to discern such delicate distinction of colour reflected in water such as the poet would make us believe. Again, it is very much to be doubted if Sītā, constantly worn out with the grief of her separation from Rāma, had very fleshy cheeks. On the other hand, the reader would not have been surprised at all to find Sītā lean and emaciated. It may be that the poet is describing a beautiful face irrespective of the situation.

Metre—उपजाति.

Rāma with the breezes from the skirts of her garments held in her hand. (3) (*Expresses anxiety.*)

Vidûsaka—He seems to be anxious. Taking my seat therefore, I would press him to-day. (*Sitting down.*)

Hello, friend, don't you sitting here or any where else cause perturbation to my heart—you who being dark and resplendent as a new cloud and having pearl-necklaces round your neck, look like one of the exceedingly tall and (consequently) difficult to ascend—pillars of the palace made of sapphires.

Your honour may, therefore, take seat on this throne as on the circle of the pericarp of a lotus in the canopy set up by the servants of the audience-hall in this palace of Lakshmī the praises of which are being sweetly sung by kings and feudatory chiefs, assembled there at the time of paying homage,

---

Śl. 3. **सिकतासु**—The word सिकता is declined generally in plural and in feminine gender. Cf.

आप सुमनसो वर्षाः अप्सर.सिकतासमा ।
एते स्त्रिया बहुत्वे स्युरेकत्वेप्युत्तरत्रयम् ॥

रामं कथं स्पृशति हस्तपटान्तवातैः—Rama would easily believe Tilottamā, possessed of supernatural powers as she was, creating a garland similar to one strung by Sītā producing similar impressions of feet on the sand as well as similar reflection in the water, but what perplexed him most was the earnestness of devotion with which she served him with breezes from her skirts. He felt convinced that such devotional service was foreign to a courtzan who from her very nature would be the last person to serve men whose minds are lost to all pleasure.

Metre—वसन्ततिलक.

P. 97. **लक्ष्मीनिवासभवनस्य**-which is the seat of Lakşmī's residence. Lakşmī, the Goddess of wealth or fortune is the wife of Vişnu.

आस्थानदासेरमण्टपपुण्डरीकस्य—The expression is ambiguous. The word मण्टप may be taken in the sense of

thus putting to shame the greatness of the venerable Brahmā seated on the pericarp of the lotus in the navel of Visnu

Rāma—Just as you say. (*Having sat down expresses concern.*) To day I have become, as it were, susceptible to fresh joys and sorrows. (*Indicating deep thought and placing his hand on his heart.*)

All these days my wife was deserted I felt neither pleasure nor pain and had my mind (utterly) lost to me in despair. Taking hold once again of pain and joy by virtue of the sight of the reflection and the like, (methinks) my mind has been regenerated. (4)

(*Gesticulates anxiety.*)

मराडल. The king is addressed by the Vidūsaka to take his seat upon the throne which is like the pericarp of a lotus in the form of the groups of the servants in the audience-hall Thus the king is compared to the creater sitting upon the lotus grown upon the navel of Viṣnu If, on the other hand, the word **मराटप** is taken in the universal sense of a canopy, then the king would take his seat upon the throne adorned with the lotuses in the canopy set up by the servants of the audience-hall. The translation also follows this later idea **दासेर**—the son of a female slave.

मधुमथननाभिकमलकर्णिकासमारूढस्य—मधुमथनस्य या नाभिस्तत्र यत्कमलं तस्य कर्णिका तां समारूढस्य—who is seated on the pericarp of the lotus on the navel of the destroyer of Madhu. कर्णिका—the word means the pericarp of the lotus, the tip of an elephant's trunk, the middle finger etc.

कर्णिका करिहस्ताग्रे करिमध्याङ्गुलावपि ।
क्रमुकादिच्छटाशेऽब्जवराटे कर्णभूषणे ॥—मेदिनी.

Here it is used in the sense of the pericarp of the lotus. (पद्मबीजकोश्याम्).

पितामहस्य—पितामह means a paternal grandfather, but is here used as an epithet of Brahma.

Sl. 4. **निरस्तजानेः**—निरस्ता जाया येन स निरस्तजानिः (बहु०) तस्य. निरस्त+जाया (जायाया निङ् Pan. 5. 4. 134)+निङ् The य of

Vidūṣaka—(*Observing, aside.*) Ah ! Now I shall know his purpose. (Openly.) O king ! As these lions beneath the throne, fatigued, as it were, with the bearing of this excessively heavy weight are emitting streams of foam under the guise of these strings of pearls exposed from within the cavities of their mouths, I presume you have become much heavier on account of supporting the earth with your two arms and the daughter of the earth (Sītā) with your heart.

Rāma—(*Aside.*) Kauśika is surely inquisitive about the story of Sītā. He is a friend of my childhood. I shall, therefore, relate the facts to him. (Aloud.) Friend,

---

जाया vanishes (लोपो व्योर्वलि Pan. 6 1. 66). It is declined like the masculine words ending in इ. Similarly युवजानिः (युवतिर्जाया यस्येति).

दुःखं सुखञ्च परिगृह्य पुनः प्रसूतम्—The intensity of grief had utterly stupified Rāma so much so that he had developed an utter indifference to all pleasure and pain. Now that this indifference was beginning to melt away at the sight of Sīta's reflection he naturally regarded it as a case of the revivification of the mind

Cf. प्रथमं सारङ्गाक्ष्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् ।
अनुशयदुःखायेदं हतहृदयं सम्प्रति विबुद्धम् ॥ Sak 6. 7.

Metre—वसन्ततिलका.

98. **आसनकेसरिणः**—There were lion-images underneath the throne. Note the word सिंहासन for throne which literally means a lion-seat.

फेनधारामुद्वमन्ति—The pearl necklaces exposed from within the mouths of the lion-images looked like foam streams coming out of the mouths of wearied lions

गुरुतरः संवृत्त—Mark the delicate touch of humour underlying the statement of the Vidūṣaka. He means that the lions underneath the throne had become exceedingly tired because of the excessive weight of Rāma who had become heavier than ever by his supporting both the Earth and her daughter (Sītā).

the fact is that I ceaselessly remember the princess of Videha.

Vidūṣaka—For her faults or virtues ?

Rāma—Neither for faults nor for virtues.

Vidūsaka—Barring these two, for what else are the women remembered ?

Rāma—The intensity of love which is traceable to a cause pertains only to other couples and not to Sītā and Rāma.

The bond of my affections, unmindful of faults or virtues and established without effort (lit. without any cause) was ever centred in her as if in my own self, unproclaimed on account of its being self-manifest in weal and woe (5)

Vidūṣaka—Deceive not the lotus-like Vaidehī, one (close associate) like me, with these fair yet false words. Indeed

---

सीमन्तिन्यः--सीम्नोऽन्त· सीमन्तः, (शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्), सीमन्तोऽस्त्यस्या इति, सीमन्त (अत इनिठनौ Pān. 5. 2. 115)+इनि+ङीष्

अन्यदम्पतिविषय एव—Note Rāma's ideal conception of love. The reading दम्पती in the text is a misprint.

Śl. 5. **असूच्यम्**—not to be indicated. Rāma's love for Sītā being self-evident did not stand in need of any solemn affirmation. His love was natural, deeprooted, disinterested and selfless and its self-evident character did away with the necessity of proclaiming it aloud.

दोषगुणानपेक्षः—दोषश्च गुणश्चेति दोषगुणौ (द्वन्द्व) तयोः नास्त्यपेक्षा यस्य (बहु०) सः Love cares not for merits or demerits. For the idea compare.

अथ वा स्नेहश्च निमित्तसव्यपेक्षश्चेति विप्रतिषिद्धमेतत् ।

also अहेतु. पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया ।

स हि स्नेहात्मकस्तन्तुरन्तर्मर्माणि सीव्यति ॥ Uttar. 5. 17.

निर्व्याजसिद्धः—Established without the least artifice or pretensions *i e* artlessly established It was unfeigned love that Rāma cherished for his beloved.

Metre—उपजाति.

you, that very person in the absence of the Queen—

Rāma—Your belief that Rāma when alone is indifferent to Sītā is not (well-founded).

Hard from without I have my affections suppressed and my tender feelings concealed like the filaments of a lotus-stalk. (6)

Vidūsaka—Like the revered ocean with the submarine fire, you with the exceedingly severe affliction of your heart, are not diminished in greatness. But I, being constitutionally light-hearted, am being dried up altogether by the recollection of Queen Sītā's plight like a dew-drop dried up by the forest conflagration. So help me. (*Weeps.*)

P 100. **नैवमध्यवसितम्**–Vidūsaka accuses Rāma of indifference towards Sītā but he readily repudiates the charge.

Sl 6. **अन्तरिता अनुरागाः** etc. The gratification of his subjects cost Rāma all peace of mind and happiness of life. In order that his people might be appeased he chose to suffer from constant, sharp mental pain. He had been trying all this time to dissemble his inner thoughts and feelings—which must have been seriously revolting against his judgement to submit to a baseless scandal current among his people.

For the similarity of idea read—

अनिर्भिन्नो गभीरत्वादन्तर्गूढघनव्यथः ।
पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः ॥ Uttara 3. 1.

Metre—**आर्या**.

P. 101. **वडवानलेन**–by the submarine fire, or the fire of the lower regions believed to emerge from a cavity called a 'mares' mouth under the sea at the south Pole The Mahābhārata relates that 'the sons of Kārtavīrya with the desire of destroying the descendants of Bhrigu killed even the children in the womb. One of the women of the family in order to preserve her embryo secreted it in her thigh (**ऊरु**), whence the child at its birth was called **और्व**. Beholding him, the sons of Kārtavīrya were struck with

Rāma—If you regard Sītā as worthy of remembrance, why did you not then dissuade me when I was going to desert her ?

Vidūsaka—It is difficult for the servants to approach a king with advice even when he is inclined to favour, more so when he is terrible with wrath.

Rāma—Friend, men of my type never plunge into that state of wrath, wherein they would become unheedful of friends.

A king wielding unreined (lit. excessive) power should be restrained by his ministers gifted with talents, the thousand-rayed one when oppressing the world is obscured (lit. removed) by the clouds, heavy with vapour. (7)

Friend, the story of Sītā (incessantly) revolving (in the mind) causes pain to both of us. Go, therefore, to the entrance and command the gate-keepers that all gates be guarded by them with staffs as the hour for

---

blindness; and his wrath gave rise to a flame which threatened to consume the whole world, had he not, at the desire of his pitrs, the Bhārgavas cast it into the ocean, where it remained concealed with the face of a mare.

अनाश्रवाः—See page 11.

Śl. 7. **गुणनिहितैः**=निहितगुणैः, आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः, repositories of good qualities, highly talented. 'गुण' may also taken be in the sense of the (six) political expedients, and then the adjective गुणनिहितै would mean 'appointed for virtuous counsel'.

The ministers are expected to exercise salutary and restraining influence over the head of the state. Hindu rulers usually followed the advice of their ministers. But he must be a bold man who can say that Rāma would have accepted the counsel of his ministers at the time of his decision to exile Sītā. It is too much to say that the Vidūṣaka could prevent the tragic events by his intercession.

Metre—पुष्पिताग्रा.

the congregation of the ascetics has arrived.

Vidūṣaka—What sort of men are these, O king, who living on fruits and roots, wearing bark garments and holding big sticks (in their hands), are to be honoured with such a treatment ?

Rāma—Your doubt is out of place. Surely the achievement of knowledge serves as a beacon-light in all attempts regarding the union of the individual soul with the supreme soul. See—

The supreme light though perpetually residing within (us) does not, without being enkindled by the revered teachers manifest the true meaning of things, even the energy known as fire is not equal to its task (of destruc-

---

P.102. **सम्भृतवेत्राणि सर्वद्वाराणि क्रियन्ताम्**–lit. all the doors should be furnished with staffs. By staffs we are to understand (by लक्षणा) the guards holding staffs in their hands.

P. 103. **अस्थानेऽयमत्रभवतः सन्देहः**–Note the high regard which Rāma cherishes for the ascetic people. He believes that they are instrumental in the kindling of the spark within us and are indeed as indispensable to the man seeking light and truth as the wind is to the fire.

मूलस्वयोगमूलसकलपुरुषार्थसंवेदिनी—मूलेन स्वस्य योगः तन्मूलाः ये सकलाः अपि पुरुषार्थास्तेषा संवेदिनी–that which serves as a guide (lit. makes known) in all attempts for the union of the individual soul with the supreme soul. According to the Vedānta philosophy, nothing really exists but the one self or the soul of the universe called Brahman, and the Jīvātman or individual human soul and indeed all the phenomena of nature are really indentical with Brahman, their separate existence being only the result of Ajñāna, also called Avidyā. The liberation of the human soul, its deliverance from transmigration and re-union with the Brahman with which it is really identified, is only effected by a removal of that ignorance through a proper understanding of the Vedānta.

tion) without the wind. (8)

Vidūṣaka—If the congregation of the ascetics is so significant, I must hurriedly repair and execute the commands.

(*Goes out and re-enters.*)

Ah ! Ah ! By me, who had been sent by the king to the entrance, have now been seen two ascetic lads stationed near the pillars of the arched door way, come to

---

Śl. 8: **आप्तपादैः**—by respected men of authority. The word पाद or चरण in the pl. at the end of compounds serves as a honorific suffix.

अलम्—The particle 'अलम्' implying 'to be sufficient for' or 'equal to' governs the dative (vide नमः स्वस्तिस्वाहाल-वषड्योगाच्च Pān. 2. 3. 16.) but here it governs the genitive 'स्वकर्मणः' which is against the injunctions of Pānini.

मारुतमन्तरेण—The indeclinable word अन्तरेण governs the accusative case (अन्तरान्तरेण युक्ते Pāṇ. 2. 3 4).

P. 104. **प्रतीहारनिक्षिप्तेन**–प्रतीहारस्य कर्मणि निक्षिप्त इति प्रतीहारनिक्षिप्त-तेन—appointed as a gate-keeper. प्रतीहार—a gate-keeper.

For its various meanings read—

प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति—विश्वः

प्रतीहारो द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शका.—अमर

The इ of the preposition प्रति is optionally lengthened by उपसर्गस्य घञि० (Pān. 6. 3. 122) thus we have प्रतिहार as well. It is dissolved as प्रतीहारो जनवारणमस्त्यस्येति, प्रतिहार (अर्श आदिभ्योच् Pāṇ. 5. 2. 127)+अच्. Mukuṭa derives it from प्रति + √हृ (ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः Pān. 3. 1. 140) + ण and uses प्रति in the sense of 'before', 'in front of'—प्रतिराभिमुख्ये । राज्ञोऽभिमुखं जनान् प्रतिहरति बहि प्रापयति इति । But this is incorrect. The root √हृ is not included in the ज्वलादिगण and as such the affix ण cannot be added to it.

तोरणस्तम्भावस्थितौ–It may be taken as तोरणस्तम्भौ अस्थितौ —who are, as it were, two moving pillars of an arched doorway. According to the commentary and translation it means तोरणो बहिर्द्वारं तत्र य. स्तम्भस्तत्समीपमवस्थि-

display their skill before my friend (the ascetic lads) who are dark and resplendent in complexion, who have not yet the bloom of youth in their persons, who by reason of their childhood are like the sprouts of bliss; who have not yet shot up to their full heights (or concluded the study of the scriptures), who are not negligent, who by virtue of the comeliness of appearance resemble the two sons of Cupid, who are exceedingly tall like the Sāla trees, who are pulsating (with the exuberance of life), frolicsome and hardy and who are unusually strong-minded, handsome and broad-minded.

Rāma—(*Significantly.*) What stands in the way of their coming within the range of our sight?

Vidūsaka—Just listen to this introductory statement relating to them who are of charming boyhood and for whom your curiosity has been roused.

Rāma—Go on, go on

Vidūṣaka—Verily, these disciples of the great sage, the revered Vālmīki, are well-versed in the comprehension of the art of the lute, and possess a curious knowledge. They are reported to have said—"On account of the great esteem for ascetics on the part of the men of the royal sage, a seat on the ground for people like us should be arranged. We should sing, in accom-

---

तौ—who are standing near the pillar by the arched doorway. असमाप्तप्रमाणाविव—न समाप्त प्रमाणं ययोस्तौ—who have not yet attained to (lit. concluded) their study of scriptures.

कन्दर्पदारकौ—who were like the two sons of Cupid. Such was the exquisite beauty of the persons of Kuśa and Lava, that they might well have been mistaken for sons of the god of love himself.

उच्चतरौ सालतरू इव—They appeared exceedingly tall like the *Sāla* trees. लोलतराविव—who were exceedingly restless or buoyant. असंक्षेपिताविव—lit. who were, as if,

paniment with the lute (lit. the notes of the strings of the lute) this poem of difficult composition embodying the life-sketch of a great man composed by a great poet —the poem which is profound and significant and the subject-matter of which is unheared of before by any one, which is replete with poetical sentiments, is ravishing like the science of music and is happy in (the choice of) words arranged with a literary device. Then when the king's heart is delighted with the display of this special art we should observe what he does. Thus runs the command of the great, sage, the revered Vālmiki.'

Rāma—Ah! The statement is saturated with the pride of knowledge and chivalry. Solemnly giving them word as you deem meet, usher them in, my friend, without delay lest they should go away wearied of having already waited for a long time.

Vidūsaka—What occasion can there be for impatience ? They stand there being accosted by the chamberlains

---

not narrow or confined, who were liberal-minded.

P.105 **गान्धर्ववेदसंवादि सरसम्**–which is replete with poetical sentiments and is like the science of music गान्धर्ववेद—the veda of music considered as an appendix of the Sāmaveda and ascribed to Bharata. सरसम्—Here the word रस means sentiment as well as taste. Thus the song is said to be replete with sentiments as well as full of pleasant taste. **योगविरचित**—arranged with a device or composed with the aid of meditative vision.

P. 106. **राजा यं वृत्तान्तमनुष्ठास्यति एष ज्ञातव्यः**—lit. then should be noted whatever the king does, i e then we should note the response and feelings of the king.

न पराङ्मुखीभवतः–The present tense is used in connection with the particle पुरा by यावत्पुरानिपातयोर्लट् (Pan. 3. 3. 4). अन्योन्यवत्सलत्वम्--for अन्योन्य see page 82.

P.107. **सौविदल्लैः**-सुष्ठु विदन्तं विद्वासमपि लान्ति वशवर्तिनं कुर्वन्तीति सुविदल्लाः (स्त्रियः) तासामिमे रक्षकाः—सुविदल्ल (तस्येदम् Pan. 4. 3. 120)+ अण्. In a similar sense the chamberlain is called सौविद

who in view of their mutual affection, similarity of form and countenances adorned with the tufts of hair, have recalled that Rāma and Lakṣmana had similarly adorned the royal seat when Daśaratha was still alive, and have thus their eyes filled with tears because of the recollection of the king (Daśaratha) and your infancy.

Rāma—Does their appearance bear resemblance to our childhood?

Vidūṣaka—Yes, to be sure.

Rāma—My curiosity has been heightened, usher them in, therefore, without delay.

Vidūṣaka—As your majesty commands.

(*Exit.*)

(*Then enter the ascetic lads, Kusa and Lava, led by the Vidūṣaka.*)

Vidūṣaka—This way, this way, noble sirs.

(*Walking about*)

Kusa—(*Aside*) Dear Lava, what confidential message was separately entrusted to you, the beautiful-faced one, by

---

सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्या. सौविदाश्च ते—अमरः.

कञ्चुकिन् is defined as

अन्तः पुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः ।
सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥

'An attendant of the harem, he must be an old man, a Brāhmana, endowed with many good qualities and clever man of business.'

Also ये विप्राः सत्यसम्पन्नाः कामदोषविवर्जिताः ।
ज्ञानविज्ञानकुशलाः कञ्चुकीयास्तु ते स्मृता. ॥ *Bharata* 24. 58.

अपवार्य—Ind. frequently occurring in the dramas in the sense of 'apart,' 'aside' 'to another', it is speaking in such a way that only the person addressed to may hear—

तद् भवेदपवारितम् ।
रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते ॥ S. D. 6. 138.

रहस्येन पृथक्—When joined with the words पृथक् 'without', विना 'without', etc. the third case affix is employed optionally (as well as the fifth and the second, (vide पृथग्विना

mother after having been made to enter the leafy cottage by means of a gesture with a pull on a tuft of hair (at the time) when I having saluted the mother had proceeded to the residence of the king under the command of the revered Vālmīki ?

Lava—There was no separate message, to be sure. Going inside the cottage which was packed up with hermits she timidly hugged me to her slender waist with a close embrace of her arms, kissed my forehead with a sweet smile indicated by the sound of her breath, took out (lit. enlarged) the ear-leaf and concealing my face with hers addressed me thus —My child, suppressing (lit. giving up) your instinctive pride you should salute (lit. honour) the great king and inquire about his welfare.

Kusa—The inquiry about welfare is proper but why this salutation ?

Lava—Why not ?

Kusa—For the members of our family do not bow (to anybody).

Lava—Who told you thus ?

Kuśa—Mother.

नानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् Pan. 2. 3. 32).

P.108 **बाहूपपीडम्**–बाहूभ्याम् उपपीड्य , the affix 'णमुल्' comes after the roots √pīd 'to draw' etc. when they are preceded by the preposition 'upa' and when they are compounded with nouns ending with the seventh case-affix or the third case-affix. (vide सप्तम्या चोपपीडरुधकर्षः Pan. 3. 4. 49).

साशङ्का–आशङ्कया सह वर्तत इति The word 'सह' 'together' is compounded with a word ending with the third case-affix and the compound is Bahuvrihi, provided that the companion and the person accompanied are equally affected by any action or thing, in the same manner , the condition तुल्ययोग is of limited operation (तुल्ययोगवचनं प्रायिकम्). The word सह optionally alternates with स (vide वोपसर्जनस्य Pan. 6. 3. 82.)

Lava—It is she who has enjoined the salutation as well. The commands of the elders ought not to be questioned.

Kusa—Let us now go, henceforth we shall act as occasion demands.

(*Walk about.*)

Vidūsaka—This way, this way, noble sirs.

Rāma—Surely that same couple of lads with the way pointed out to them by Kauśika is coming to this very side. How is it that I am feeling beside myself? What indeed can this be due to?

I recognize not this (couple), nor do I understand their purpose, all the same by merely casting a glance at them my eyes are filled with tears. (9)

Or what is surprising in that—

Those who are related enslave the mind in some strange manner at mere sight. Say if the moon-stone,

---

P. 108 **न च गुरुनियोगा विचारमर्हन्ति**–Mark the dutifulness of Lava.

साधयाम.—The root √साध् means 'to accomplish' but in the causal form it means 'to go', Cf.

प्रायेण ण्यन्तकः **साधिर्गमेः** स्थाने प्रयुज्यते S. D.

Sl. 10. **आपातमात्रेण**—Those who are related enslave the mind somehow even by first sight, etc. the phrase आपातमात्रेण also occurs in the verse just preceding it.

The sight of the lads fills Rama's heart with spontaneous love and consequently he infers his connection with them. Kālidāsa too in Sakuntala makes Dusyanta say—

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः। 1. 20.

'Undoubtedly, she is fit to be the wife of a Kṣatriya, since my noble mind covets her'.

The echo of the idea contained in the second half of this verse may be traced in the Uttararāmacarita wherein Rama exclaims at the sight of Lava—

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोपि हेतु-
र्न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते।

unconscious of merits or demerits (being inanimate), melts at the rise of the moon after due deliberation.(10)

I shall just scrutinise what their appearance is like ? How is it ? I am unable even to observe ! As I see these lads my heart assailed by a peculiar feeling, hitherto unexperienced and complex on account of the blending together of fear, joy, sorrow and pity, is falling into a swoon as it were ! (Indicating fainting.) And why are these tears falling ? They appear to have removed the oppression of my heart, and I am feeling greatly relieved. I will look again with eyes bereft of the dimness caused by tears. *(Observing.)* Their bearing is grave and generous, the mode of dressing is quiet and ravishing, and the gait is dignified by virtue of (their) growing humility. Obviously, this couple is of high birth.

Vidūṣaka—Here is the noble king. Let the noble sirs appoach according to desire.

Kuśa—Dear Lava, do you remember what I told you just now with regard to the salutation ?

Lava—Why, what now ?

Kuśa—As I approach this king, I find myself incapable of

विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं
द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्तः ॥ Uttara 6. 12.

अपि जानासि etc. Here Kuśa refers to his words addressed to Lava "अप्रशान्तार. किलास्मद्वंश्या" P. 108.

यथा यथैनं पार्थिवं प्रत्यासीदामि etc. Here the accusative 'पार्थिवम्' is used in connection with 'प्रति' by अभितःपरित.समया-निकषाहाप्रतियोगेपि. Note how the mere sight of Rāma disarmed Kuśa's instinctive pride and overwhelmed him with humility and reverenee. Contrast Bhavabhūti's words placed in the mouth of Lava when face to face with Rāma—

विरोधो विश्रान्तः प्रसरति रसो निर्वृतिघन-
स्तदौद्धत्यं क्वापि व्रजति विनयः प्रह्वयति माम् ।
झटित्यस्मिन् दृष्टे किमपि परवानस्मि यदि वा
महार्घस्तीर्थानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥ Uttara 6. 11.

controlling my limbs because of the awe sending a tremor through my heart. Why has my well-matched pride left me ? I cannot keep my head erect (lit unbent) in his presence. Why say more ? Lo ! I have bowed (in salutation).

Lava—How even the noble sir also has been reduced to extreme helplessness like myself !

(Both salute.)

Rāma—Verily you should not violate the bounds of etiquette. How, they are even offering salutation ! Alas ! I have been saluted by a (lit. the head of) Brāhmana. (*Expresses distress.*)

Vidūsaka—Oh, why art thou grieved ? The homage tendered by them has not been acknowledged by thee ; thou loseth nothing, therefore, in this case.

Rāma—Kauśika has observed aright. Listen, noble sirs, ye well versed in etiquette—

Let this salutation which you have addressed to me through mistake (or in hurry) be, with my assent, an offering to the feet of your preceptors. (11)

Vidūsaka—Irresistible are the commands of (my) dear friend. This is (a fitting) conclusion of the salutation.

Kusa and Lava—(*Getting up.*) Is it all well with the great king ?

Bhavabhūti's vigour is not shared by Dinnāga in the same degree though the latter has the merit of description which is effective without being elaborate.

कष्टं ब्रह्मशिरसा नतोस्मि—mark the unassuming humility of Rāma. He would not tolerate the ascetics saluting him as he regards such an act as opposed to all canons of propriety. He loses no time in passing on the salutation addressed to him to the preceptors of the ascetic lads who alone, in his opinion, were the worthy recipients of that honour.

Sl. 11. **भवतु**—कामचारानुज्ञायां लोट्.

Metre—उपजाति.

Rāma—Your mere sight gladdens me. Say, if I am only an object of your queries about my welfare and not of an embrace proper for host ? (*Embracing.*) Ah ! The contact is captivating to the heart. (*Reflecting.*) I am ignorant of the bliss of a son's embrace, yet I (seem to) experience something very like it. Verily, it is but meet that householders should be averse to penance-groves.

(*Seats them on half the throne.*)

Both—This, to be sure, is the royal seat , it is improper (for us) to occupy it.

Rāma—With an intervening object it does not constitute any breach of (the propriety of) behaviour. Be seated, therefore, on this throne intervened by (my) lap.

(*Seats them on his lap*)

Both–(*Indicating indifference.*) Enough of this great courtesy, O king.

Rāma—Away with excessive shyness.

Children by virtue of their age deserve to be fondled at the hands of even those who are advanced in merit , even the cool-rayed one (the moon) appropriates, by virtue of its infancy, the beauty of the Ketaki leaf on the forehead of Paśupati (lit. Lord of creatures —Śiva). (12)

(*Observing with tears in his eyes, embraces them again Looking at Vidūṣaka*)

गृहमेधिनः—गृहैर्दारैर्मेधन्ते सङ्गच्छन्ते इति—house-holders

Śl. 12. **पशुपतिमस्तककेतकच्छदत्वम्**—पशुपते॰ यन्मस्तकं तत्र केतकच्छदत्वम्. The moon attains to the status of a Ketaki leaf on the forehead of Śiva. Śiva is always represented with the moon on his crest.

पशुपति–पशूनां जीवाना पतिः, पशुः—सर्वमविशेषेण पश्यतीति, √दृश् +कु. The word is used for cattle as well as a being.

तिर्यग्जातौ **पशुः** प्रोक्तः सर्वप्राणिषु पुंस्ययम्.

The word पशुपति is here an epithet of Śiva.

Metre—पुष्पिताग्रा.

Do you remember how many years have elapsed since Sītā was exiled ?

Vidūsaka—(*Reflecting.*) Yes, I remember, the unfortunate me *Calculating the number by means of fingers of the hand and pointing out three fingers over and above.*) Away with too much of computation. In whatever way you reckon it is the tenth year since Queen Sītā was exiled by (our) own hands.

Rāma—(*Observing the lads.*) In case she had a happy delivery and in case some (child) had survived, her offspring should have attained to this age by this time.

Vidūsaka—Oh ! I, the unlucky one, am stunned with this tale of a child separated (from his father) even without being recognised. (*Weeps.*)

Rāma—At the sight of these two ascetic lads, I, too, have been plunged into a state of unbearable anguish

Whatever age, a sojourner abroad imagines his son to have reached, seeing that age attained by (others') boys, his heart bursting with feeling, melts. (13)

Vidūṣaka by careful computation arrives at the decision that it was the tenth year since Sīta was exiled by Rāma. This statement is not contradicted by Rāma. In the Uttararāmacarita Rāma himself admits before Vāsantī that it was the twelfth year since the world was bereft of Sītā—

रामः—सखि किमुच्यते धैर्यमिति

देव्या शून्यस्य जगतो द्वादशः परिवत्सरः ।

प्रनष्टमिव नामापि न च रामो न जीवति ॥ Uttara 3. 33.

Śl. 13. **यां यामवस्थाम्**—etc. Mark the characteristic human touch so happily brought out by the verse. Diṅnāga's characters are not unearthly or ideal. They are mortals drawn from our midst, feeling and thinking like us. In this charming verse, the poet has vividly delineated the feelings of an absentee from home who at the sight of little boys abroad is easily reminded of his own son at home.

Metre—उपजाति.

(*Embraces them and weeps.*)

Vidûsaka—(*Confusedly.*) Let go, serpents, let go. May the ascetic lad live ! Let him alight from the throne.

Rāma—(*Hastily leaving the two lads.*) Friend, what is the matter ?

Vidûsaka—I have heard from the mouth of the aged residents of Sāketa that whoever not belonging to the Raghu dynasty ascends this throne, he will have his skull rent into a hundred pieces.

Rāma—(*Agitatedly*) Pray alight quickly. (*After alighting both sit down on the ground.*)

Rāma—Are you quite alright and have no trouble in your heads ?

Both—Yes, we are quite alright and have no trouble in our heads.

Vidûṣaka—Ah ! wonderful ! wonderful ! they surely have their persons in perfect health and uninjured.

Rāma—What is surprising in that ? (*Pointing to the lads.*)

The persons intended for penance have received benediction (which averts all evil.) See—

Verily, the arrows are ineffective against those who have their persons mailed with (the armour of) penance, obviously the edge of the thunderbolt of Indra is of no avail (lit. blunt) against them. (14)

(*Pointing to the boys*)

Rāma—Do you both reside together in the same place ?

Both—That, O king, was ordained from our very birth (lit. from the beginning)

Rāma—So indeed !

Vidūṣaka—They are your guests, O king, you should entertain them with conversation.

अविघा—Ind. An interjection corresponding to the Prākrit aviha or aviha used in calling for help in danger.

अग्रजन्मानौ—अग्रे जन्मास्येत्यग्रजन्मा, a Brāhmana, lit. first-born ; He is so called because of all the castes, he was the rst to be created or because he was created from the

Rāma--Being urged by the curiosity aroused by the sight of your beauty, I inquire which of the Varnas (castes) and Āśramas (stages of life) is adorned by you by virtue of (your) birth and initiation ?

Lava—The second Varna (Ksatriya) and the first Āśrama (Brahmacarya)—

Rāma—They are not Brāhmanas , not much, therefore, is the guilt (incurred by me) due to their salutation (to me) and their acceptance of a humble seat Which then of the sun and the moon—the ancestors of the Ksatriya race—is the progenitor of your family ?

Lava—The revered sun (lit. the thousand-rayed one).

Rāma—How, they happen to be of the same lineage !

Vidûṣaka—Have both of you the same reply (to offer) ?

Rāma—Is there any blood relationship between you ?

Lava—We are real brothers.

Rāma—The forms are similar. Is there no difference of age ?

---

mouth of Puruṣa, the foremost organ of the boby.

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्
बाहू राजन्यः कृतः ।
ऊरु तदस्य यद्वैश्यः
पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥

His mouth was the Brahmana, his two arms were made the warrior, his two thighs the Vaiśya , from his two feet the Sudra was born.

सूर्याचन्द्रमसौ—सूर्यश्च चन्द्रमाश्चेति तौ (द्वन्द्व). The affix आनङ् is added before the second member of the compound by देवताद्वन्द्वे च (Pāṇ. 6. 3. 26).

यौनः सम्बन्धः—Blood relationship of affinity. यौन (from योनि) means (1) uterine, (2) resulting from marriage.

सोदर्यौ—समाने उदरे शयितौ, a brother समान+उदर (समानोदरे शयितः Pāṇ. 4. 4. 108)+यत् , समान is optionally changed to स vide विभाषोदरे (Pāṇ. 6. 3. 88).

Lava—We are twins.

Rāma—That is all right. Which of you is elder and what is (his) name ?

Lava—(*Pointing out with folded hands.*) While bowing to the feet of my noble brother, I inform him of myself as Lava and he offering his salutation to the feet of the preceptors—(*Gesticulates hesitation.*)

Kusa—I also inform of myself as Kuśa.

Rāma—Ah ! Dignified and pleasant is the practice.

Vidûsaka—Well, the name has been understood, but the reply has not been made as to who is the elder.

Rāma—The reply that Kuśa is elder has surely been given by means of the salutation with folded hands and by his refraining from pronouncing the name.*

Vidûsaka—Well, now I understand.

Rāma—What is the name of your preceptor ?

Lava—Why, the revered Vālmīki.

Rāma—By what relation ?

Lava—Because of instruction after the initiation.

Rāma—I desire to know, in this connection, your father, the progenitor of your persons.

Lava—I know not his name ; nobody in this penance-grove utters his name.

Rāma—Ah, such is greatness !

Kusa—I know his name.

Rāma—Tell me.

Kuśa—He is called the Ruthless One.

Rāma—(*Looking at Vidûṣaka*) A stange name, indeed !

Vidûṣaka—(*Reflecting.*)—I would just ask you as to who it is that calls him the Ruthless one.

Kuśa—Mother.

Vidûṣaka—Does she say so while in wrath or even when in her natural mood ?

Kusa—Whenever she discovers some insolence in us caused

---

* that the younger brother should not call the elder one by name.

by our childishness, she reproaches thus—

Ye sons of the Ruthless One away with mischief.

Vidûsaka—If their father's name be the Ruthless One, (methinks) the mother has been slighted and exiled by him. She therefore chides her children in these words being unable to endure this (husband's) ill treatment.

Rāma—Kauśika has observed aright. (*sigh.*) Fie upon me who am thus placed (in life)! She, the poor soul for my fault chides thus her offspring with words full of ire. *(Sees with tearful eyes.)* Is the Ruthless One present in your hermitage ?

Lava—No, he is not.

Rāma—*(Agitatedly.)* Has he been ever heard of ?

(Lava looks at Kuśa.)

Kuśa—His feet have not so far been saluted by us, but the sighs of mother proclaimed by her single braid are (*meant*) for him.

Rāma—Have you ever before been kissed by him ?

Kusa—Not even that.

Rāma—That you have not fallen within the range of mutual sight for so long a time shows that the seperation has been exceedingly tedious and agonising. (*Looking at Vidûṣaka, aside.*) Being overwhelmed with curiosity I desire to know their mother by (her) name. But it is not proper to make enquiries about a woman, particularly so about a woman in a penance-grove. What then can be the means of ascertaining her name ?

Vidûṣaka—(*Aside.*) The irresistibility of speech is the

सम्यगुपलक्षितं कौशिकेन—Here the stage direction 'आत्मगतम्' seems to have been omitted, for it is highly undramatic that Rāma should disclose his inner feelings by saying मत्कृतेनापराधेन etc. that he was responsible for these reproaches.

जनान्तिकम्—a stage direction meaning 'aside', 'to another'. It is defined thus—

त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम्।
अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्याज्जनान्ते तज्**जनान्तिकम्** ॥ S. D.

very glory of the Brāhmana community. I will, therefore, ask him (Aloud.) O, what is the name of your mother ?

Lava—She has two names.

Vidûsaka—How so ?

Lava—The dwellers in the penance-grove call her by name of 'Queen', while the revered Vālmīki by that of 'Daughter-in-law.'

Rāma—Which of the Ksatriya families is honoured (lit. prosperous) by the word "daughter-in-law" uttered by (lit. from the mouth of) the sage Vālmīki ?

Vidûsaka—Widely spread is the Ksatriya race, it cannot be ascertained which of the Kṣatriya families is meant.

Rāma—And (will) you, friend, (come) hither for a while ?

Vidûsaka—*(Approaching.)* Your honour may command.

Rāma—Is not the family-story of these lads exactly like ours in every detail ?

Vidûsaka—How so ?

Rāma—See—Their age and the time that has elapsed since the pregnancy of Sita are equal, they are also Kṣatriya of the solar race, they have remained unsinged and unharmed on mounting the royal seat, the word "Ruthless One" applied to their father is indicative of (his) cruelty and the word "Queen" for their mother shows her greatness. This excessive similarity has bewildered me, the ill-fated one.

Vidûsaka—Do you mean that these lads are the sons of Sitā ?

एतयोः सीतागर्भस्य च तुल्यः—The genitive is here used in connection with the word तुल्य by तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् (Pān. 2. 3. 72). The third or the sixth case affix may optionally be employed, when the word is joined with another word meaning 'like to' or resemblance, excepting तुला and उपमा.

Rāma—Nay, not so. How, alas, can I attribute such a relationship to dwellers of the penance-grove ?

Nevertheless—

By reason of age, descent, dark-brown and tall-statured person and this misfortune, this couple of boys have made me exceedingly restless by bringing (to my memory) Sītā in a state of pregnancy. (15)

(Gesticulates anxiety and grief.)

(Behind the scenes)

Oh, who is present here from among the two lads, Kuśa and Lava, belonging to the Iksvāku family ?

Both—*(Listening.)* Both of us are present.

(Behind the scenes again.)

Why has the execution of the commands been neglected so long ?

The story of the primeval Puruṣa, the great warrior, which has been composed by Vālmīki, the

---

Sl. 15. With the idea contained in this verse compare the following from the Uttararāmacarita—

अपि जनकसुतायास्तच्च तच्चानुरूपं
स्फुटमिह शिशुयुग्मे नैपुणोन्नेयमस्ति ।
ननु पुनरिव तन्मे गोचरीभूतमक्ष्णो-
रभिनवशतपत्रश्रीमदास्यं प्रियाया. ॥ 6. 26.

Metre—वसन्ततिलका.

भो भोः कोत्र सन्निहितः–The speech beginning with these words pronounced from behind the scenes is a little embarassing. The speech which was audible to Kuśa and Lava must have been within the range of Rāma's ears as well because the lads were sitting beside him. In case Rāma heard these words, all his doubts as to the identity of the lads would have been immediately dispelled. Then there could not be any excuse for the postponement of the scene of re-union to act 6.

Śl. 16. **पुराणपुरुषस्य**–पुराणपुरुष is an epithet of Visṇu. **मध्यसवनस्य**–The expression is indicative of the period of

best among the sages, should be introduced to (lit made to enjoy the hospitality of) the ears of Rāma and the time of the mid-day bath should not be transgressed. (16)

Both—O King, the messenger from our tutor makes us look sharp.

Rāma—The injunction of the sage, which accomplishes great objects, deserves to be honoured by me as well.

For so—

You two are the singers , the ancient repository of penances (Vālmīki) is the poet, this array (lit. stringing together) of speech has descended to the earth for the first time, the story of Visnu (lit. the Lotus-navelled one) is certainly praiseworthy this combination is indeed delightful and purifying to the hearer. (17)

---

time that has elapsed between the beginning and the close of the fifth act. The first half of the first verse in the fifth act 'सवनमवसितं हुतं कृशानावुदयगत· समुपासितो विवस्वान्' clearly denotes that Rāma had completed morning bath etc. The events that occurred thereafter up to the close of the Act justify the interval mentioned in this verse.

Metre—वसन्ततिलका.

Śl. 17. **गिरां सन्दर्भोऽयं प्रथममवतीर्णो वसुमतीम्**—This array of speech has descended to the earth for the first time. Vālmīki is often described as the first poet since he is said to have invented the Sloka metre.

One day while he was performing his ablutions, he saw one of a pair of Krauncha birds being killed by a fowler, at which he cursed the cruel wretch in words which unconsciously took the form of a verse in the anuṣṭubh metre. This was a new mode of composition, and at the command of the god Brahman, he composed the first poem, the Rāmāyaṇa. This idea is put in the mouth of Ātreyī by Bhavabhūti.

"अथ स ब्रह्मर्षिरेकदा मध्यन्दिनसवनाय नदीं तमसामनुप्रपन्न·। तत्र युग्मचारिणोः क्रौञ्चयोरेक· व्याधेन विध्यमानं ददर्श। आकस्मिकप्रत्यवभासा च देवीं

Friend, unprecedente is this descent of speech among men. I desire to listen to it, therefore, in the company of (my) friends. Let the members of the assembly draw near. Let the son of Sumitrā (Lakṣmaṇa) be sent to my presence. I, too, would allay (my) fatigue caused by sitting so long by walking about on foot.

(*Exeunt all*)

END OF ACT V

वाचमव्यतिकीर्णवर्णामानुष्टुभेन छन्दसा परिणतामभ्युदैरयत्—

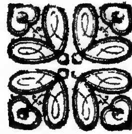
मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगम शाश्वती समा ।

यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधी काममोहितम् ॥ Uttara

तेन खलु पुनः समयेन तं भगवन्तमाविर्भूतशब्दब्रह्मप्रकाशमृषिमुपसंगम्य भगवान् भूतभावन पद्मयोनिरवोचत्—'ऋषे प्रबुद्धोऽसि वागात्मनि ब्रह्मणि तद्ब्रूहि रामचरितम्। अव्याहतज्योतिरार्षं ते प्रातिभं चक्षु । 'आद्यः कविरसि' इत्युक्त्वान्तर्हित. । अथ स भगवान् प्राचेतसः प्रथमं मनुष्येषु शब्दब्रह्मणस्तादृशं विवर्तमितिहासं रामायणं प्रणिनाय

सरसिरुहनाभस्य—सरसिरुहं नाभौ यस्य—of the Lotus-navelled one. It is an epithet of Viṣṇu.

Metre—शिखरिणी.



ACT 6.

(Then enters the Chamberlain.)

Chamberlain—Having carried out the king's command conveyed to me by Kauśika I would look for my master here. (Looking about.) My Lord has just arrived.

Hither (he) comes attended by three virtuous persons like the Horse-sacrifice (incarnate) adorned by the three Vedas. (1)

(Then enters Rāma followed by Kusa and Lava and Lakṣmana.)

(All walk about.)

Chamberlain—*(Approaching.)* Victory to the noble sir! Here is ready the audience-hall and here is the (royal) seat.

(All sit down.)

Chamberlain—Your Majesty may look hither. These

सम्पादितकौशिकमुखसङ्क्रान्तपार्थिवाज्ञः-सम्पादिता कौशिकमुखेन सङ्क्रान्ता पार्थिवस्य आज्ञा येन (बहु०) सः, here कौशिक signifies the vidūsaka of that name and the word 'पार्थिव refers to Rāma who it appears had sent through Vidūṣaka instructions to the chamberlain to get ready all the arrangements in connection with the recitation of the Rāmāyana

Śl. 1. **महाशीलैः**—महत् शीलं येषा (बहु०) ते महाशीला तैः. The Instrumental case is used in connection with 'सार्धम्' 'together with' (सहयुक्तेऽप्रधाने Pān. 2. 3. 19).

परिष्कृतस्त्रिभिर्वेदैरश्वमेध इवाध्वरः—It is believed that originally there were only three Vedas—ऋग्वेद, यजुर्वेद, and सामवेद—which are collectively called त्रयी, 'the sacred triad. Later on, however, the Atharvaveda. was also recognized as the fourth Veda. According to another view, the whole collection of Vedic hymns is called त्रयी as consisting of three types of mantras i. e. the ṛc, the yajus, and the Sāman.

members of the family of Raghu, the citizens and the country-folk are greeting your Majesty.

Rāma—(*Seeing.*) What else is this concealed from us by a screen ?

Chamberlain—These three, Kauśalyā and others, are the queens of king (Daśaratha) and these three are the consorts of Bharata Śatrughna and Lakṣmana (2)

Lakṣmana—(*Addressing the Chamberlain.*) Noble sir ! The princess of Videha is reckoned neither among the queens nor among the daughters-in-law.

Rāma—(*Heaving a sigh.*) Chamberlain, go and take your seat.

Chamberlain—As your Lordship commands.

(*Exit.*)

Rāma—Noble sirs, begin.

Kuśa and Lava—Then the king (lit. the Lord of the Earth—Daśaratha) married three wives, Kauśalyā, Kaikeyī and the slender-waisted Sumitrā. (3)

Rāma and Lakṣmana—(*Joyfully.*) The poet has made father the hero of the plot.

(*Both get down from their seats after salutation.*)

Kuśa and Lava—Kauśalyā gave birth to Rāma.

(*Lakṣmana makes obeisance*)

Kuśa and Lava—Then Kaikeyī (gave birth) to Bharata. Śatrughna and Lakṣmana, the twins, were born to Sumitrā. (4)

यवनिकया—by a screen so called because the *pardā* was probably introduced into the Indian theatre by the yavanas —Ionians or foreigners in general.

कञ्चुकिन्, गच्छ त्वम् etc. Mark the intensity of Rāma's grief, revived by the omission of the name of Sītā along with the brides of his brothers.

Sl. 3. **उपयेमे**—√यम् with उप takes Ātmanepada in the sense of स्वकरण (espousing, marrying) (vide उपाद्यमः स्वकरणे Pāṇ.) Cf. विभाण्डकसुत ऋष्यशृङ्गः ताम् उपयेमे.

Metre—अनुष्टुप्. The verses 1—14 are composed in अनुष्टुप् metre.

(*Rāma embraces Lakṣmaṇa*)

Kuśa and Lava—Then Rāma married Sītā, and Lakṣmaṇa (married) Ūrmilā, similarly Bharata and Śatrughna married the two daughters of Kuśadhvaja. (5)

The princes being on the border-line between infancy and youth, experienced, by (the urge of) new longings, mental disturbance with regard to their respective wives. (6)

Lakṣmaṇa—Delightful !

Rāma—Enough of whiling away time. Go on reciting

At that time the revered father was hoary with age, we were but young (lit. having side-locks of hair), and even those trees in the garden of Sāketa were only knee-high. (7)

Kuśa and Lava—When the preparations for the installation of Rāma (as heir-apparent) had been made and when Bharata had gone to the town of his maternal grandfather to see his maternal uncle—(8)

Rāma—(*Aside.*) Surely the middle mother (Kaikeyī)

कुशध्वज – the name of the younger brothe of Janaka.

Śl. 6. **जानुदघ्नाः**—The affix दघ्नच् is added to जानु in the sense of measurement (प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच. Pān. 5. 2. 37). Thus जानुदघ्नाः means 'extending as far as knee', The suffixes द्वयसच्, दघ्नञ् are used to measure altitude or depth. Patañjali says :—प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम.

Śl. 7. **अभिषेकसम्भारे**—the materials required for the coronation ceremony of Rāma. Rāmāyana enumerates them thus—

सुवर्णादीनि रत्नानि बलीन् सर्वौषधीरपि
शुक्लमाल्यानि लाजांश्च पृथक् च मधुसर्पिषी
अहतानि च वासांसि रथं सर्वायुधान्यपि
चतुरङ्गबलं चैव गजं च शुभलक्षणम् ।
चामरव्यजने चोभे ध्वजं छत्रं च पाण्डुरम्
शतं च शातकुम्भानां कुम्भानामग्निवर्चसाम्

would come in for censure. *(Aloud.)* Passing over that portion, you should recite from the abduction of Sītā.

Kusa and Lava—In course of time, hearing of Sītā's exquisiteness of form from Sūrpanakhā, Rāvana took away her person but not her character. (9)

(*Laksmana looks at Rāma*)

Kusa and Lava—After having constructed a bridge across the sea Rāma slew Rāvana in battle and bringing back Sītā (with him) he repaired back to Sāketa. (10)

Rāma—How concise !

Kuśa and Lava—Then Rāma who had assumed sovereignty, being incited by scandal among the people, called Laksmana and bade him that Sītā should be exiled. (11)

In the desolate wilderness, infested with fierce beasts, Laksmana abandoned Sītā and returned, leaving her who bore in her womb the virtuous offspring of the Raghus, helpless and distracted with grief, her face bewildered with tears. (12—13)

Lakṣmana—Alas ! Laksmana is doomed to ignomy !

हिरण्यश्रृङ्गमृषभं समग्रं व्याघ्रचर्म च
यच्चान्यत्किंचिदेष्टव्यं तत्सर्वमुपकल्प्यताम्
उपस्थापयत प्रातरग्न्यगारे महीपतेः । Rāma. Ayod. III. 8. 12.

नियतं मध्यमाम्बा निन्द्यते–That Rāma should cherish such high regard for one who was responsible for his long train of miseries shows the great magnanimity of his soul.

Sl. 9. **शूर्पणखा—शूर्पाणीव नखानि यस्याः सा,** one having nails like a winnowing basket. She was a sister of Rāvana living at the time with her brothers Khara and Dūṣaṇa in the Daṇḍaka forest. Here the affix ङीष् indicating the feminine gender cannot be added as it is prohibited by नखमुखात्संज्ञायाम् (Pāṇ. 4. 1. 58).

अहो अयशोभागी लक्ष्मणः—Lakṣmaṇa had previously acted as an unwilling agent of Rāma in abandoning Sītā in in the forest. Nevertheless, he had been all along feeling

Rāma—What fault is yours in this ? These, to be sure, are the heroic deeds of Rāma (that are) being recited. Then—

Kuśa and Lava—Here ends the poem.

Rāma—(*Agitatedly.*) A calamity has befallen, O son of Sumitrā.

Both—Then the daughter of Janaka, full of despair, abandoned her life. The poet, afraid to narrate the unpleasant (events), brought the story to a close. (14)

Kuśa—(*Aside.*) These eminent persons are deeply grieved at the tale of Sītā; I shall, therefore, inquire. (*Addressing Lakṣmana.*) Are you Rāma and Lakṣmana, the two heroes in the story of the Rāmāyana ?

Lakṣmana—Yes, those two, doomed to misery..

Kuśa—Was Sītā taken (into exile) by you ?

Lakṣmana—(*Shamefully.*) Yes, by me, the ill-starred one.

Kuśa—Was Sītā the lawful wife of Rāma ?

Lakṣmaṇa—Yes.

Kuśa—Have you learnt any news about Sītā or her babe ?

Lakṣmana—We know it from your recitation.

Rāma—Will he impart some happy tidings after this ? (*Reflecting.*) I shall just enquire thus—Noble sirs, is it the end of what you have learnt or the end of the whole composition ?

Kuśa—We do not know.

Rāma—We should ask Kaṇva. Lakṣmana, call Kanva.

(*Lakṣmana having gone out, enters again with Kanva.*)

---

the injustice of the decision of Rāma and cursing himself for having been indirectly responsible for Sītā's miseries The present phrase is a pointed expression of the mental agony from which he had been perpetually suffering ever since he left Sītā in the wilderness.

अनुयोक्ष्ये—See note on p. 38.

Kanva—(*Looking round.*)* Here is Rāma, delightful to the eyes, attended by the sons of Sītā, resembling the cool-rayed moon attended by the incidentally juxta-posed Tisya and Punarvasu. (15)

Lakṣmana—Here has Kanva arrived, noble sir.

Rāma—(Saluting.) Please be seated on this seat.

Kanva—(Sitting down.) If you are anxious to hear the Rāmāyana, tell me how far it has been recited by Kuśa and Lava.

Lakṣmana—"Abandoning Sītā in the desolate wilderness —(*Reading this.*) That is the limit of the recitation of Kuśa and Lava.

Kanva—Listen after that.

Rāma—What help !

Kuśa and Lava—He'll sing the good news of Rāma's wife.

Kanva—Then Vālmīki, the best among the sages, heard of Sītā from his disciples, solaced her himself and escorted her to his penance-grove (16)

Śl. 15. **तिष्यपुनर्वसुभ्याम्**—तिष्य also called पुष्य is the eighth of the twenty seven constellations. पुनर्वसु (usually dual) is the seventh lunar mansion (consisting of two or four stars). Here the word पुनर्वसु is used in singular number which is against the rules of Pāṇini. The sūtra छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् (Pāṇ. 1. 2. 61) enjoins that पुनर्वसु is used in the singular only in Vedic compositions. Here the singular use of the word is against the system of Pāṇini and as such justifies the saying 'निरङ्कुशाः कवयः' It may also be defended by saying with the Bhāsyakāra 'छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति' ।

Metre—उपजाति

Śl. 16. **द्यौरिवेन्दुदिवाकरौ**—The sun and the moon are often described as the sons of the sky. Cf. अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः—Raghu. 1. 75.

The verses 16—19 are composed in अनुष्टुप् metre.

---

* These words of Kaṇva can in no case be intended for Rāma. The stage direction (*Aside*) seems to have been inadvertently omitted.

Rāma—The revered sir has done favour to the Raghu's house, he has rescued me.

Kuśa and Lava—Luckily happy is the wife of Rāma.

(*All gesticulate joy*)

Kuśa—O Lava, my darling ! Who is that lady, Sītā by name, in the penance-grove of Vālmīki ?

Lava—There is none. The words Sītā, Sītā (occur) only in the composition of the poem.

Rāma—Then, after that—

Kanva—Then after the completion of the period (of pregnancy) Sītā, too, gave birth to two twins like the sky begetting the sun and the moon. (17)

Lakṣmana—Victory to the noble sir ! May the dynasty of Raghu, happily, be prosperous.

Kuśa and Lava—May the great king be happy (lit. victorious) with the birth of sons !

Rāma—(*Aside*) Perhaps they may be Kuśa and Lava.

Kanva—Having performed in due order the natal ceremonies, the sage named them Kuśa and Lava (18)

Rāma—What, are they the sons of Sītā ? Oh, Kuśa, my son ! Oh, Lava, my son !

Lakṣmana—Born of the queen here is the very reflex of my noble brother.

Kuśa and Lava—What, is this he ? Oh, father, take care of us.

(*They embrace and pass into a swoon.*)

Kanva—(*With grief.*) What a great calamity has befallen

By me, the ill-starred one, reciting assuredly an auspicious poem have been felled to the ground by a single good four heroes of the race of Raghu. (19)

(*Observing them.*) Luckily, they are still breathing. I would break this news (of their fainting) to the

---

*इयं सा देवीसंभवाऽऽर्यस्यात्मसंक्रान्तिः—the fact that the offspring is regarded as a reflex of the parents is borne out by the following 'आत्मा वै जायते पुत्र..'

देव्यै च निवेदयामि—Kanva,. like all others in the penance-grove of Vālmīki, calls Sītā by the title of 'देवी'

revered sir and the noble lady.

(*Exit.*)

(*Then enters Vālmīki along with Sītā in flurry*)

Vālmīki—Look sharp, my child, do not tarry, a swoon which is not counter-acted culminates in death.

Sītā—Tell me, tell me the real truth. Are the members of Raghu's family alive.

Vālmīki—Take heart, they (lit. Raghu princes) still live. Does not your ladyship see that they are breathing ?

Sītā—The respected sir has made me feel quite sure.

Vālmīki—(*Gesticulating scrutiny*) Mustering courage with effort, O princess of Mithilā, cast your eyes thither, and see the family of Raghu levelled to the ground by the wind at the dissolution (of the universe) in the form of your tale. (20)

Sītā—(*Bashfully.*) Revered sir, I am not permitted by my lord to see him.

Śl. 20. **त्वत्कथाप्रलयमातरिश्वना**—by the wind at the dissolution (of the universe) in the form of your tale. Mātariśvan is the name of a divine being described in the Ṛgveda (1. 60. 1.) as bringing down the hidden Agni to the Bhṛgus and identified by Sāyana (on Ṛgveda—1. 93. 6) with Vāyu, the wind. According to Sāyana (on Ṛgveda III. 29. 11.) it is derived from Mātari (=antarikṣe—in the atmosphere)+śvasiti (=ceṣṭate—breathes or moves) or according to others, it is derived from mātari+śvi.

Vālmīki gives the reason of Rāma's swooning which is a further impetus to Sītā to hurry to the scene and try to restore Rāma to consciousness— ' त्वत्कथाप्रलयमातरिश्वना पश्ये राघवकुलं निपातितम् '. In the Uttararāmacarita Arundhatī simply persuades Sītā to touch the body of Rāma and immediately bring him back to consciousness. Cf.

त्वरस्व वत्से वैदेहि मुञ्च शालीनशीलताम्
एहि जीवय मे वत्सं सौम्यस्पर्शेन पाणिना 7. 18.

Vālmīki—(*With firmness*) What of permission or prohibition when I am present. Go up, you are permitted by me, Vālmīki, to see him. You may approach your husband fearlessly.

Sītā—(*Taking a look*) What a state he is in ? Unfortunate me, I am utterly undone.

(*Falls down and weeps*)

Vālmīki—Rise up, take courage. I, myself, shall comfort Rāma and Laksmana. Dear Rāma, dear Lakṣmaṇa, take heart.

Sītā—Cheer up, Kuśa, my darling, cheer up, dear Lava.

(*Thus gesticulates sprinkling of water*)

Rāma—(*Recovering*) Noble Kanva ! Is the princess of Videha alive ?

Vālmīki—She stands even in front of you.

Rāma—(*Looking up*) What, has the revered sir arrived ? (*Gesticulates shame.*)

Vālmīki—Away with shamefulness. It is verily (a case of) compassion for one's wife.

Lakṣmana—(*Recovering breath.*) Has the noble sir recovered his consciousness ?

Rāma—I am recovered, the ill fated one.

Kuśa and Lava—(*Recovering.*) Oh, father, protect us.

(*Weep after having fallen at his feet*)

Rāma and Lakṣmana—(*Embracing and cheering up*) Dear ones, away with agitation.

मयि स्थिते को वाऽभ्यनुज्ञायाः—Mark the air of superiority that characterises this utterance of Vālmīki. He is fully conscious of his high position and accordingly commands Sītā to approach Rāma fearlessly, assuring her that there was no higher authority than he who could permit or prohibit her.

जात कुश जात लव—The word **जात** which in the masculine means 'a son' is often used in the dramas as a term of endearment such as 'O my darling, dear boy'

Vālmīki—Fie ! O you overwhelmed (lit. grown wayward) with the sight of your father ! Why, what is this weeping for ? Wipe off your tears.

(Kuśa and Lava after having wiped off tears, stand gazing at Rāma.)

Sītā—(*Aside.*) Who is he, being thus looked at by you ?

Rāma—Oh ! The indifference of the princess of Videha that she does not grace our presence secured after so long even with a bloom of her face.

Vālmīki—(*Wrathfully.*) O you king, firm in friendship, of noble birth, who act after due deliberation ! Was it ever proper for you to extern Queen Sītā merely on the report of a scandal among the people ?—(Queen Sītā) who had been given to you in marriage by Janaka, who had been accepted for you by Daśaratha, who had received the blessings of Arundhatī, whose virtuousness of character was evinced by Vālmīki, whose purity had been acknowledged by Fire, who is the mother of (such sons as) Kuśa and Lava, who is the daughter of the revered Earth (lit. the supporter of the universe).

हा तातदर्शनदुर्ललितौ etc. By administering this stern rebuke to Kuśa and Lava, who were crying out to their father, Vālmīki shows his indignation at Rāma's injustice in abandoning the innocent queen. The passage beginning with **हे राजन्, धृतसौहार्द**, etc. full of life and vigour, is a very dignified expression of his righteous anger.

अरुन्धती—the wife of Vasiṣṭha. She is regarded as the highest ideal of conjugal excellence and wifely devotion and is so invoked by the bridegroom at nuptial ceremonies. She like her husband, was the guide and controller of Raghu's line in her own department and as a guardian angel to Sītā after she had been abandoned by Rāma.

भावितशुद्धि विभावसुना-alludes to the fire-ordeal after the conquest of Laṅkā.

विश्वम्भरा—विश्वं बिभर्त्ति इति—विश्व+ √ भृ (संज्ञायां भृतॄवृजि॰ Pāṇ. 3. 2. 46)**+खच्.** **मुम्** is inserted after **विश्व** by **अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्**

(*Rāma gesticulates mental agony.*)

Vālmīki—Was it proper, son of Sumitrā? Or what is your fault? You are to be commanded, being younger. (*Addressing Rāma.*) At the conclusion of the destruction of Rāvana's warriors what god was accepted as authority with regard to the acceptance of Sītā?

Rāma—The revered Vaiśvānara.

Vālmīki—What then was the reason for ceasing to believe him?

Sītā—Fie! Fie! My Lord is thus taken to task for the sake of me, the woe-begone one.

(*Sītā closes her ears.*)

Vālmīki—If the fire-god (lit. the friend of the wind) had been appointed as witness to the purity of the mother of Kuśa and Lava (Sītā), why didst thou take to heart the idle (lit unreined) scandal among the unenlightened people? (21)

(Pān. 6. 3. 67.), that which supports the universe i. e. the earth. Sītā was supposed to have sprung from a furrow made by king Janaka while ploughing the ground in order to prepare it for a sacrifice. Hence she is described as the daughter of the earth.

वैश्वानरः—विश्वान् नरान् नयतीति। विश्व एनं नरा नयन्तीति वा। अपि वा विश्वानर एव स्यात्। प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरः Nirukta.

Sl. 21. **पवनसखा**-पवनस्य सखा, the friend of air i. e. fire. Strictly speaking it ought to be पवनसखः. सखि becomes सख at the end of a तत्पुरुष compound according to 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (Pān. 5. 4. 91), i. e. in Tatpurusa compound, of whatever class, words, राजन्, सखि and अहन् forming the second member of the compound, undergo changes of termination टच् i. e. a final अ being substituted for इ.

But the rules relating to समासान्तविधि are not peremptorily binding (समासान्तविधेरनित्यत्वात्).

But if the form be taken as a Bahuvrīhi compound, it is faultless both as regards sense and structure. We know, as

(Rāma touches the sage with his hand)

Vālmīki—How, he is putting me off with strong hand !

Love flourishes (lit. abides) when sheltered in the heart of the common people which is sincere in its response (lit. imitation), it does not (flourish) in the heart of a king, there being reduced to the (superficial) state of a garland, the sesamum plant cannot flourish in the sandy soil. (22)

---

a matter of fact, that it is wind that is the helper (सखा) of fire.

पृथग्जन-segregated, low-born, common people. **कथमिव**-etc. Vālmīki means that Rāma should not have attached any weight to the scandal raised by a section of his unenlightened subjects when there was divine testimony to the contrary. कथम् is generally connected with particles इव, नाम, नु स्वित्, वा in the sense of 'how indeed, how possibly, I should like to know.'

Śl. 22. **अनुकृतिसरले**—अनुकृतौ सरले, अनुकृत्या वा सरले, अनुकृतिः सरला वा यस्मिन्—the heart which is easily responsive (lit. imitative), i. e. which readily lends itself to others. **नरपतिहृदये न जातमाल्यम्**—Love flourishes not in the heart of a king, there being reduced to the state of a garland which is a mere superficial decoration of his exterior. Similar to a garland is the fate of love with royal personages, whose sincerity in love, no less than in other affairs, is always a matter of doubt.

अहं हि सम्मतो राज्ञो य एवं मन्यते कुधीः ।
वृषभः स तु विज्ञेय. शृङ्गपुच्छविवर्जितः ॥

Or just as the garland fades in no time, similarly love in the royal heart fades.

The reading of the text may be thus construed—

नरपतिहृदयेन जातमाल्यम्
नरपतिहृदये न जातमाल्यम्

In the former case we should translate the line as—'With the royal heart, love becomes as if reduced to the state of a garland. In the latter case—'It flourishs not

Away my child, with this suspense (lit. scratching). Accept Kuśa and Lava, and let us go to our hermitage. (*Walks away*)

Rāma and Lakṣmana—May the revered sir be pleased to depart.

Vālmīki—(*Returning.*) Princess of Videha! he orders punishment even of those, who have resorted to the penance-grove. You should, therefore, prove your innocence yourself.

Sītā—What, prove my innocence ?

Vālmīki—You will be (thus vindicated) as sinless

Sītā—(*Bashfully.*) Standing in the midst of the people, thus shall I declare—The woe-begone princess of Videha is spotless (lit unbroken) in her character.

Vālmīki—Let it be proclaimed aloud that the retribution be proportionate to the offence.

Sītā—All powerful is the command of the preceptor. (*Looking to the quarters with folded hands*) Ye guardians of the quarters! Ye deities that haunt the sky! Ye Gandharvas, Siddhas and Vidyādharas!

---

in the royal heart, there being reduced to the superficial state of a garland. Compare with this verse the vigorous rebuke addressed to Dusyanta by the ascetic accompanying Śakuntalā to the royal court.

आ जन्मन· शाठ्यमशिक्षितो यस्तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य ।
परातिसन्धानमधीयते यैर्विद्येति ते सन्तु किलाप्तवाचः ॥ Śak. V. 28.

पुलिनेषु—the sandy spots on the bank of a river. For the use of plural read—कालिन्द्या· पुलिनेषु Veni 1. 2. and चरति पुलिनेषु हंसी Pratimā 1. 2.

किं कण्डूयनेन—Rāma was overwhelmed with shame at this emphatic condemnation of his injustice at the hands of the sage. He felt greatly embarrassed as indicated by his indulgence in a meaningless pursuit such as scratching.

अपापा भवसि—Vālmīki advises Sītā to prove and proclaim her purity lest her silence might be misunderstood.

Ye great sages headed by Vālmīki, Viśvāmitra and Vasiṣṭha, who by virtue of your mystic powers witness all the secrets of the world! O You, thousand-rayed sun, the revered ancestor of the family of Raghu and the witness of the good and evil actions of the entire world—listen, ye all. Sītā thus declares the chastity of her conduct.

Valmīki—Your honours may see the wonder wrought by the greatness of Sītā accomplished without much of supernatural powers.

All—(*With surprise.*) Wonderful! Wonderful! Simultaneously with the declaration by the Queen this entire world, animate as well as inanimate, growing quiet because of the cessation of all sounds and activity, has become all attention, as it were.

For instance—

The seas are unruffled with their circles of billows extremely still. The wind, too, though restless by nature has all (its) activity ceased in the atmosphere. The herds of elephants at this (time) have their ears absolutely motionless. The entire world has become attentive at the speech of the daughter of Janaka. (23)

Śl. 23. **उदन्वन्तः शान्ताः**, etc. such indeed is the force of the words of Sītā that the entire world stands as if spellbound before her. The extreme effectiveness of her speech lies in the fact that it is responded to even by the inanimate objects. Not to speak of the assembly she is addressing, even the seas have all movements ceased in them and what is more, even the wind that is restless by nature is perfectly at a standstill, its entire attention being riveted on the words of that noble lady who though pure by her very nature, has by irony of fate, been the victim of a baseless scandal.

The figure of speech is उदात्त which is defined as—

लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते ।
यद्वापि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितम्भवेत् ॥ S D.

Sītā—If barring you—who are the delight of the Raghu, the sole-archer in the world of gods and demons, who divided the ocean (in twain) by means of the embankment constructed with thousands of massive hills uprooted (for the purpose), and who literally carried out the command of (your) father with (full) cognition of its importance to the whole world—any person whatsoever was (ever) thought of by me in heart, addressed to with words, and gazed at with eyes, with feelings not in keeping with those of a devoted wife, then let the revered earth of great supernatural powers assuming a divine form, clearly visible to all, reveal to the world the purity of my conduct in response to my truthful words.

(*All gesticulate excitement.*)

Vālmīki—What change of mood, horrid and indistinct has come over this world ?

A loud noise filling up tumultuously the vacuum of the sky proceeds from the nether regions These hills,* as if discomfited by (their) falls, move about lingeringly in the quarters. The over-joyed saline oceans have with fury outstepped their limits, the forests on their shores with ocean waters, and seem to have been churned (into foam) (24)

The introduction of the sentiment of wonder is in keeping with the rules of dramaturgy that the concluding position of a drama should consist of the wonderful 'कुर्यान्निर्वहणेऽद्भुतम्' D. R. 3. 34.

रसान्तरम्—अन्या रसा रसान्तरम्—another earth, or अन्यो रसो वा another sentiment.

Śl. 24. **पातालमूलात्**—from below the nether regions. पाताल (पतन्त्यस्मिन्नधर्मेणेति) is the last of the seven regions or worlds under the earth, said to be peopled by the Nagas. The seven regions are अतल, वितल, सुतल, रसातल, तलातल महातल and पाताल.

---

* Dr. Woolner reads सरित· for गिरयः.

All these omens have appeared, Sītā, with reference to you, vindicate, therefore, the truth again

(*Sītā repeats—If barring, etc*)

(*Behind the scenes*)

May it be well with the kine! May it be well with the Brāhmanas! May it be well with the family of Raghu!

The all-supporting Earth, girdled by the the ocean, having been pulled up from the nether regions by the virtuousness of the daughter of the king of Mithila has cast off her solid form by sportive duckings in water and ascends to the mid-region with the magnificance of her divine form clearly visible to all. (25)

(*All listen and indicate surprise*)

Vālmīki—What means this series of wonderful happenings unforeseen and previously unheard of ?

This (flashing) light emanates from the abode of the Nāgas. The breezes from the nether regions agreeable on account of the aroma of the cool lotuses

---

तुमुलं पूरयन्-तुमुलम्-tumultuously. It is used as an adverb तुमुलं यथा स्यात्तथा पूरयन्

Śl. 25. **हित्वा**—हि is substituted for √हा (जहाति) before क्त्वा (vide जहातेश्च क्त्वि Pāṇ. 7. 4. 43). The rule does not apply to √हा in the Ātmanepada. There we have **'हात्वा'**.

Śl. 26. **नागभवनात्**—from the abode of the Nāgas i. e. the Pātāla. नाग is a fabulous serpent-demon or semi-divine being, having the face of a man and the tail of a serpent and said to inhabit the Pātāla.

शीतलपद्मगन्धिसुभगाः—शीतलानां पद्मानामिव गन्धो येषु (बहु०) ते शीतलपद्मगन्धयः ते च सुभगाः च (कर्म०) The इ is substituted for the final of गन्ध when preceded by उत्, पूति, सु and सुरभि and by a word denoting a standard of comparision (उपमान) in a Bahuvrīhi compound. (vide गन्धस्येद् उत्पूतिसुसुरभिभ्यः Pān. 5. 4. 135. and उपमानाच्च Pān. 5. 4. 137.) The breezes from the nether regions

---

* Dr. woolner reads तोयोन्मज्जन० i.e. 'emerging from water'.

of the garlands have been perfuming the quarters since long. Gradually the Earth is manifesting itself. Fold your hands, O king. Tender your homage with reverence, O son of Sumitrā and you, Kuśa and Lava, shower handfuls of flowers. (26)

(All act as described)

(Then enters the Earth, indicating the bursting of the nether regions attended by ladies with similar dignified and glittering apparels, and pouring floral showers)

All—(With folded hands.)

You sustain the entire world, you are borne on the head by the Śesa and it was from you that the

---

have the fragrance like that of the cool-lotuses. If on the other hand the sense of comparison is not intended and the poet means to say that the breezes from the nether regions are agreeable on account of the fragrance of the cool lotuses then we read शीतलपद्मगन्धसुभगाः.

एषाविर्भवति क्रमेण वसुधा राजन्! दधानाञ्जलिम्—'The earth is manifesting itself. Fold your hands, O king'. It also means that "the Earth is manifesting itself with folded hands"—a practice not in consonance with her divine character. But the sense seems to be that of imperative The last line of the verse embodying instructions to the son of Sumitrā and Kuśa and Lava to pay homage to the goddess Earth, seems to indicate the same. दधान seems to have been wrongly used for धेहि, धत्स्व. The other interpretation may also be defended by the fact that the king of the Earth ought to be the recipient of honour and respect from the letter.

Śl. 27. **शेषमूर्ध्ना**—Śesa is the celebrated serpent said to have one thousand hoods and represented as forming the couch of Visnu and supporting the entire world on his head.

gods formerly obtained (lit milked) desired necessities. (27)

The lofty Vindhya and Kailāśa are thy two breasts, O Goddess, the Ganges is thy necklace and the oceans are thy girdles studded with gems. (28)

For the production of the materials of the sacrifice, Indra showers rain over thee and you are designated as the source of medicinal herbs and gems (29)

Salutation to the revered and all-supporting Earth.

(All salute.)

Earth—*(Looking at the directions.)* Ah! Irresistible is the command of the devoted wives returned.

The daughter of Janaka has raised me aloft pulling me from that region wherein (even) the rays of the sun pervading heaven and earth, have their passage obstructed, carrying (Visnu) wherein the Garuda with his impetuosity unchecked by depths, slackens his gait, and

---

काम्यानभिमतान् देवास्त्वामेव दुदुहुः पुरा—The root √दुह् 'to milk' is द्विकर्मक i. e. has two objects viz. (1) काम्यान् (2) त्वाम् The following Kārikā enumerates the roots having two objects—

दुह्याच्पच्दण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमन्थमुषाम् ॥
कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥

In the case of the twelve roots √दुह् 'to milk' etc. and also in the case of the four verbs √नी, √हृ √कृष् and √वह् and others having the same signification that noun which, besides the direct object is affected by the verb is put in the accusative case.

Śl. 28. **विन्ध्यकैलासौ**—The Vindhyas and the mountain Kailāśa. The Vindhyas stretch across the central India and the mount Kailāsa or Kailāśa is an offshoot of the upper Himālayas.

Śl. 30. **द्यावापृथिव्यौ**—द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ— One of

which (region) by virtue of its remoteness is inaccessible even to ascetics of finite austerities. (30)

I shall, therefore, address her alone. Sītā, my child, how do you desire me to achieve your object ?

Sītā—(*Looking with surprise.*) Who art thou, revered Lady ?

Earth—Do you not know me ?

The sages regard me as attended with the sacred syllable Om, from me proceeds the entire creation animate as well as inanimate, it is in me alone that the penance fructifies, know me, Sītā, to be the presiding deity of the Earth to have approached thee. (31)

Let it also be understood, my child.—

This deliverance of me has now suddenly been accomplished by thy supernatural powers as was by the Mighty Boar (Viṣṇu) of yore. (32)

Sītā—(*Folding her hands.*) Take compassion O goddess, and let it be proclaimed to the world just as you have found me spotless in character.

---

the very few instances surviving in Sanskrit of the vedic dvandvas consisting of the names of deities, each member being in the dual and separately accented.

Śl. 31. **प्रणवद्वितीयाम्**—प्रणव means the syllable ओम्. It is a symbol of ब्रह्मन् by repeating which one may in course of time attain to correct knowledge. Cf.

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥

मुण्डकोपनिषद् 2. 2. 4.

Śl. 32. **पुरा महावराहेण**—It refers to the third or the Boar incarnation of Viṣṇu.

Earth—Be it so. (*Looking all round*) Be attentive for a while, ye sages, demons, Siddhas, Yaksas, Gandharvas, Kinnaras, men and guardians of the quarters (33)

Be it known to you all that Sītā has not approached, even in thought, any person with the sole exception of Rāma, the son of Daśaratha (34)

(*A floral shower from the sky, with the sound of drums*)

All—(*Delightfully.*) Ah! Wonderful! These manifold omens have appeared after (her) chastity has been established by the Earth?

The celestial drums are beaten in the intermediate regions. The flowers are continuously pouring down from heaven. An incidental canopy, as it were, is being held over the queen by some one in the sky, extended without a break. (35)

(*Behind the Scenes*)

Glory to Daśaratha, the man of his words and glory so to Rāma, the sole archer! Glory to the family of Raghu purged of ignomy, and glory to

---

यक्षगन्धर्वकिन्नराः—Yakṣas are a class of demi-gods who are described as attendants of Kubera, the god of riches and are employed in guarding his gardens and treasures. Gandharvas are the singers or musicians of the gods said to give good and agreeable voice to girls. Kinnaras are mythical beings with a human figure and the head of a horse.

लोकपालाश्च—See note on P. 23.

जातु—Ind. A particle meaning 'at all, ever, at any time.'

Śl. 35. **आशामुखे** etc. for the idea compare

आमोदानन्दितालिर्निपतति किमियं पुष्पवृष्टिर्नभस्तः

स्वर्गे किं वैष चक्रं मुखरयति दिशा दुन्दुभीनां निनादः 4. 76.

अवध्यवितते—अवध्यम् अप्रतिहतं यथा स्यात्तथा विततं विस्तृतं तस्मिन्—extended or stretched without a break.

the Queen exalted by virtue of her character. (36)

Earth—Is the Princess of Videha purified ?

All—(*With folded hands*)

She, the Princess of Janaka, who pure by her very nature, was muffled by the clouds of public scandal, has been, to-day, (vindicated as) purified by thee, O goddess, as is moonlight by autumn. (37)

(*All salute.*) what surprise if a couple is re-united ?

Vālmīki—You should honour Sitā, O Rāma, by acknowledging her chastity.

Rāma—As the preceptors command. Dear Laksmana, do you offer salutation to her feet.

Sītā—(*Folding her hands, delightfully*) Victory to my Lord !

Vālmīki—Ah ! Modest and dignified is his mode of acceptance.

Lakṣmana—(*With joy and shame*) Noble lady ! The doomed and guilty Laksmana salutes thee.

Sītā—Why do you deprecate yourself ? May you live long obeying thus the commands of your elders !

Vālmīki—Rāma my darling, the Princess of Videha has thereby been taken back by you. Accosting her yourself and taking her hand in yours you should appoint her place at the sacrifice.

(*Rāma gesticulates bashfulness*)

Vālmīki—Enough of shyness. Barring the sacrifice, is there anything new in Rāma's accepting the hand

---

Śl. 37. **या स्वयं प्रकृतिनिर्मला**—She who was pure by her very nature. Cf.

उत्पत्तिपरिपूतायाः किमस्याः पावनान्तरैः ।
गङ्गोदकं च वह्निश्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः ॥ Uttara.1 13

वत्स राम ! अनेन गृहीता वैदेही etc. In the Uttararāmacarita it is अरुन्धती who enjoins Rama to accept Sitā. Cf.

नियोजय यथाधर्मं प्रियां त्वं धर्मचारिणीम् ।
हिरण्मय्याः प्रतिकृतेः पुण्यां प्रकृतिमध्वरे ॥ 7. 20.

यज्ञाङ्गं विना etc. Sacrifice is the only new factor now, other-

(of his wife) in the presence of all the people?

Rāma—It is the custom as well as the command of the preceptor. (*Taking Sītā by the hand*) O blessed Princess of Videha!

Progeny and sacrifice, the gods ordain, are the two fruits of marriage. The first of these, the cherished one, has been obtained by thee, mayest thou obtain the second during your life in the palace. (38)

Sīta—As my Lord commands. My self is animated (with hope) and my life is revived.

Earth—By grace of the re-union of Rāma and Sitā, may there be no impediments to the sacrifices, may Indra shower rain at the opportune time, and may the subjects be prosperous (lit. without distress). (39)

(*Exit indicating disappearance.*)

Rāma—How, the Earth has disappeared!

Vālmīki—Divinities are never present very long.

Rāma—With the permission of the revered sir I, too, would like to install Lakṣmaṇa (as heir-apparent).

Lakṣmana—(*With folded hands.*) If the noble sir be kindly disposed, this Lakṣmana, ever slave, should be honoured by the transference of this title of heir-apparent (from Lakṣmana) to the offspring.

Vālmīki—The statement is worthy of the Ikṣvāku family.

Rāma—What help? Lakṣmana's request has to be acceded to, by Rāma. If this work of the dear one has to be done, I shall accomplish it myself—Let the materials for the installation be brought, O son of Sumitrā!

Laksmana—Noble sir! Everything required at the time

---

wise there is absolutely nothing new in Rāma's wedding his wife before all.

Śl. 39. **सीतारामसमागमात्**—The original of this story has a tragic end since Sītā vanishes together with her mother and Rāma overcome with grief places Kuśa on the throne of Kośala and goes to heaven. But according to the canons of dramaturgy, the dramatist should avoid sad

of consecration has been brought by the gods with their hands full (of the materials)

See—

The revered Indra is holding (in his hand) this umbrella white like the moon. The goddess, the daughter of Jahnu and Sacī (are holding) a pair of chowries. Multitudes of people are holding (in their hands) gold pitchers filled with water. No wonder fortunes of those like them are easy of acquisition through love. (40)

Rāma—Our business, then, is to hold the staff.

Laksmana--My petition has been honoured by this apportionment (of duty).

Rāma--Hold the staff, Laksmana. *(Referring to Vālmīki)* Revered sir, consecrate your grandson by sprinkling water over head.

Vālmīki--*(Approaching with the pitcher.)* Listen, ye citizens residing in Sāketa, ye kings residing in different far-off places, ye warriors Vibhīṣaṇa, Sugrīva, Hanumat and others—

The glorious son of the Princess of Mithilā and the great warrior, Kuśa by name, has been installed today as sovereign, do ye obey his commands. (41)

---

ending of the play. Therefore, Dinnāga strictly following the conventional practice brings about the happy union of the pair.

Sl. 40. **चन्द्रगौरम्**—चन्द्र इव गौरम् , white as the moon. Case-inflected words denoting objects of comparison are compounded with words denoting what is likened to them, by reason of the latter possessing qualities in common with the former and the compound is tatpuruṣa. (उपमानानि सामान्यवचनै. Pāṇ. 2. 1. 55). Similarly घनश्यामः.

विभीषणसुग्रीवहनुमत्प्रभृतयः—Vibhīṣaṇa was the younger brother of Rāvana. who, being disgusted with the high-handed policy of the latter, sided himself with Rāma and

May all the good fortune of Indra in heaven, of Vāsuki in the nether world, of Māndhāta on this earth, accrue to you ! (42)

(A noise behind the scenes)

Victory, victory to the great king !

Sītā—Happily, an excellent good is done unto me.

Rāma—Those desires of Lakṣmana have been fulfilled.

(All gesticulate joy)

Rāma—*(Alluding to Kuśa.)* With your permission, O king, I desire to install Lava as heir-apparent.

Kuśa—As the revered father commands

Rāma—*(Rejoicingly.)* *(Bringing the pitcher)*

By me is installed as heir-apparent of the great king Kuśa, his beloved younger brother, Lava by name, under his (Kuśa's) own command. (43)

(All express joy appropriately.)

Vālmīki—What further favour shall I bestow upon you ?

Rāma—By your visit, the self-same consort of mine, chaste in conduct, has, luckily, become my companion in the great sacrifice, the couple of sons has been entrusted with the administration of the world · what dearer than this needs be ordained by the preceptor. (44)

Valmīki—Nevertheless, let there be this—

---

fought against his brother Sugrīva was a great monkey-chief, an ally of Rāma in the war against Rāvaṇa.

वासुकिः—the celebrated king of serpents (said to be a son of Kaśyapa).

मान्धातृ—a king of the solar race, son of yavanāśva being born from his own belly. As soon as he came out of his belly, the sages said 'कमेष धास्यति', whereupon Indra came down and said 'मा धास्यति.' The boy was, therefore, called Māndhātr. **प्रकामम्.** Ind. means exceedingly, voluntarily or with satisfaction or pleasure.

तथापीदमस्तु—The play as usual ends with the

May the Lords Śiva, Brahmā and Viṣṇu, the oceans (lit. the abodes of the crocodiles), the fire, the wind, the nether world, the worlds Bhūr, Bhavas and Svaḥ, the four Vedas along with Sāmans resembling four oceans, the Patriarchs of perfected austerities and greatly fruitful learning, and the ascetics, shower fortunes upon this ruler of men and let the entire stock of the cattle be prosperous. (45)

(*Exeunt all.*)

End of Act VI.

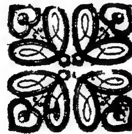
FINIS

भरतवाक्यम् a sort of benediction said to be in honour of Bharata, the founder of the science of dramaturgy.

Śl.45.**स्थाणुः**-one who stands for all times without change, without motion, eternal. It is an epithet of Śiva. For its various meanings see p. 41. **त्रिधामा** (त्रीणि धामानि पृथिवी, अन्तरिक्षं द्यौः यस्य)—an epithet of Viṣṇu. **भूर्भुवस्स्वः**—three of the seven higher regions rising from the earth one above the other—the other four being महः, जन , तपः, सत्यम् or ब्रह्म.

सम्यक् संसिद्धिविद्यापरिणततपसः—सम्यक् संसिद्धिर्विद्याश्च ते परिणततपसश्च, of perfected austerities and greatly fruitful learning—learning that bears fruit in the development of the eight supernatural faculties or Siddhis

पीठिनः —पीठवन्तः कुलपतय.—The Kulapatis or the patriarchal sages. For the definition of a Kulapati. see P. 91.



Hindi Translation of the Stanzas.

प्रथम अङ्क

१ इन्द्र के मुकुट पर धारण की हुई पारिजात की माला के मधु का पान करने वाले गणेश के पैरों के धूलिकण (हमारे या तुम्हारे) विघ्नों के समुद्र का पान करें।

२ बाल सूर्य के किरणों के समान ताम्रवर्ण वाला भगवान् शङ्कर का वह जटाजूट तुम्हारी रक्षा करे जो कि उत्कट आन्तरिक तप रूपी अग्नि की मानों ऊर्ध्वगामिनी ज्वाला है, जो मानों गङ्गा की तरङ्ग रूपी सर्पों के रहने के स्थान वल्मीक (बांबी) की शोभा है और जो अभिनव मृणाल के समान कोमल चन्द्र की सदा स्थिर रहने वाली सन्ध्या के समान है।

३ लङ्केश्वर–रावण–के महल में सीता बहुत दिनों तक रही इस के कारण लोकनिन्दा के डर से व्याकुल राम ने सीता को देश से निर्वासित कर दिया। लक्ष्मण गर्भभाराक्रान्त निर्वासित सीता को वन में पहुंचाने के लिये शीघ्र लिये जा रहा है।

४ ये घोड़े–मालूम पड़ता है-हंसों की ध्वनि के कानों में आ पड़ने से उधर आकृष्ट हो लगाम की परवाह न करके भागे जा रहे हैं।

५ गङ्गा की वायु कमल वन से मकरन्द के गन्ध को लेकर और हंसों के अति मधुर संगीत को धारण किये तथा तरङ्गों के शीतल कणों को बिखेरती हुई मानों आपके स्वागत की इच्छा से ही वह रही है।

६ बायें हाथ से नीवारलता को और दायें से घुटने को पकड़ कर मेरे पीछे कदम पर कदम रखती हुई आप ज़रा धीरे धीरे चलें।

७ तरङ्ग जल-कणों से भरी हुई ठंडी ठंडी हवा कर रही हैं। हंस मधुर संगीत सुना रहे हैं। यह छाया सखी के समान आलिङ्गन करती हुई हृदय को आनन्दित कर रही है। इस निर्जन वन में भी मानों आप परिजनसहित हैं।

८ आर्य की आज्ञा है, केवल इसलिये मैं कहना चाहता हूँ। पर वाणी हृदय में पहुंच कर निकलती नहीं–बंधी सी जाती है।

९ जिस प्रासाद में राम के मित्रों ने अपना घर सा समझ कर खूब आनन्द का उपभोग किया है और जिसमें यज्ञ की अग्नि स्थापित है, उस सुन्दर प्रासाद में तुम्हारे विना राम का निवास वनवास तुल्य है।

१० उदार-चरित्र राम ने आप का परित्याग कर दिया है। मुझे भी आप को इस वन में छोड़कर चले जाना है।

११ गङ्गा के जलकणों से शीतल और मन्द मन्द बहती हुई वायु के स्पर्श से तथा मेरे भाग्य से राजपुत्री सीता जैसे तैसे होश में आ गई हैं।

१२ सीता! मैं इस बात को अच्छी तरह जानता हूँ कि तुम कुल में मेरे समान हो, तुम सद्गुणों वाली हो और गुणों से तुम बढ़ी चढ़ी भी हो और बहुत समय तक तुम मेरे सुख-दुःख में बराबर भाग लेती रही हो। तुम्हारा मैं परित्याग कर रहा हूँ केवल लोकनिन्दा के डर से, न कि प्रेम की कमी के कारण।

१३ यह ठीक है कि ऋषियों, लोकपालों, आर्य राम और मेरे सामने आपकी अग्निशुद्धि हुई है, पर क्या किया जाय लोग तो मुंहफट हैं।

१४ हे देवि! तुम मेरे मन में बसी हो, तुम मेरी गृहदेवी हो। तुम स्वप्न में आकर मेरे साथ सोने वाली मेरी सहचरी हो। मेरे मन में दूसरी स्त्री को विवाह लाने की इच्छा नहीं, इसलिये यज्ञ में तुम्हारी मूर्ति ही मेरी धर्मपत्नी के स्थान पर होगी।

१५ सम्भवतः स्वामी ने आपको अपने हृदय से निकाल दिया है। यदि ऐसी बात न होती तो घर से कैसे निकाल देते। घर की बात तो अलग रही उन्होंने तो आपको अपने राज्य से ही निर्वासित कर दिया।

१६ घाव पर नमक छिड़कने के समान असह्य इस सन्देश को सुनकर आर्य की शोक से अवश्य बुरी दशा हो जायगी।

१७ अपने हाथ से मैं सीता को जंगल में छोड़ूँ और उसका विलाप सुनूँ। इसीलिये मानों वैर भाव धारण कर हनूमान ने लङ्का के युद्ध में सुखपूर्वक मरे हुए मुझे जिलाया था।

१८ देवी सीता की दशा देख ये हरिण घास चरना छोड़ आँसू बहा रहे हैं। हँस शोक से व्याकुल होकर दीनतापूर्वक रो रहे हैं। मोर भी अपना नाच बन्द कर रहे हैं। ये तिर्यक् जाति के पशु-पक्षी

अच्छे हैं (जो दुःख में सहानुभूति प्रकट करते हैं), मनुष्य नहीं (जो स्वयं दुःख दे रहे हैं)।

१६ जिस समय आपको आर्य राम व मित्रों की अथवा बन्धु-जनों की याद आवे उस समय शोक-विह्वल होकर आप आत्मघात न कीजियेगा। आपके गर्भ में इक्ष्वाकुवंश का अङ्कुर है। उसकी यत्नपूर्वक रक्षा कीजियेगा।

२० देवि! ज्येष्ठ भ्राता की आज्ञा से मैं आपको निर्जन वन में लाकर छोड़ रहा हूँ। मेरे इस एक अपराध को आप क्षमा कीजियेगा।

२१ महारथी महाराज दशरथ की पुत्रवधू तथा राम नामक विष्णु की पत्नी पतिगृह से निर्वासित यह (सीता) अकेली इस निर्जन वन में रहती है, इसकी अवश्य रक्षा कीजियेगा।

२२ भगवति गङ्गे! जब देवी सीता थकी हों उस समय कमल की गन्ध से सुगन्धित लहरों की वायु से थकावट दूर करने की कृपा किया करना और जब ये स्नान करने के लिये तुम्हारे जल में उतरें उस समय थोड़ी देर के लिये तुम अपने जल के वेग को शान्त कर दिया करना।

२३ उन मुनियों की सेवा में प्रणामपूर्वक निवेदन है जो इस वन में रहते हैं कि इन देवी भगवती सीता के ऊपर सदा कृपा करें यह समझ कर कि यह स्त्री है और उस पर परित्यक्त तथा असहाय और कुलीन।

२४ वनदेवताओ! आपके लिये मैं यह हाथ जोड़ता हूँ। आप मेरी प्रार्थना को ध्यान से सुनने की कृपा करें। यह सीता जब सोई हो, जब असावधान हो अथवा जब इसके ऊपर कोई संकट आ पड़े उस समय यत्नपूर्वक आप इसकी रक्षा करती रहें।

२५ हिंसक पशुओ! तुम्हें अब यह स्थान छोड़ देना चाहिये। दूसरों के स्थान पर न जाना चाहिये। मृगियो! मृगियो! इस समय सीता के पास उसकी कोई सखी नहीं इसलिये अब तुम्हा इसकी सखी हो। क्षण भर भी इसका साथ न छोड़ना।

२६ सखि नदियो! स्वामी लोकपालो! माता गङ्गे! भाई पर्वत-राजो! यह लक्ष्मण बार बार प्रार्थना करता है कि इस राजपुत्री की यत्न-पूर्वक रक्षा करियेगा। यह अब आपके जिम्मे है मैं तो अब चला।

२७ जो लड़के सायंकाल को स्नान करने गङ्गा पर गये थे उन से यह सुनकर कि वन में एक अकेली असहाय गर्भभार से पीड़ित स्त्री रो रही है उसे देखने शीघ्र चला आया हूँ।

२८ धर्म से (लङ्का) संग्राम में विजय प्राप्त करनेवाला राम जब (धर्मानुकूल) पृथ्वी पर शासन कर रहा है तब बेटि! कहो! कहो! तुम्हारे ऊपर विपत्ति कैसे आई?

२९ मैं वही-तुम्हारे पिता राजा जनक का पुराना मित्र और तुम्हारे श्वशुर राजा दशरथ का बाल्यकाल से साथी वाल्मीकि हूँ। अपने चित्त से तुम इस शङ्का को दूर कर दो कि मैं पराया हूँ। मैं तो तुम्हारा पिता भी हूँ और श्वशुर भी।

३० इस कुश कण्टकमय प्रदेश में हलके से अपने पैरों का अगला हिस्सा रख के चलो। यह शाखा झुकी हुई है इसलिये तुम झुक कर यहाँ पर चलो। बाईं ओर बड़ा गढ़ा है इसलिये दाहिनी ओर ये जो सूखा पेड़ है उसे हाथ से पकड़लो। बस अब समतल भूमि आगई। इस पवित्र तालाब में अपने पैरों को धोलो।

३१ इक्ष्वाकुवंश के सभी राजाओं के पुंसवनादि संस्कार हमीं करते हैं। इसलिये तुम अपने गर्भ के विषय में-इसके संस्कार कौन करेगा इत्याद-चिन्ता न करो।

३२ कौशल्या के चरणों की शुश्रूषा का सुख तुम्हें यहां की वृद्धाओं की सेवा में मिल जायगा। और इन मुनि कन्याओं को तुम अपनी बहिन और सखी समझो।

द्वितीय अङ्क

१ ये दो सुन्दर बालक सिंहशावकों के समान हरिणों के साथ दौड़ रहे हैं और तापसियों के हृदय को आकर्षित कर रहे हैं।

२ तीर्थों के जल, यथोचित समिधायें और अखण्डित कुशाओं को लेकर मुनिगण चट-पट आगे हो जांय और मुनिकन्यायें पर्णकुटियों के आंगनों में मङ्गल के लिये बलि दें।

तृतीय अङ्क

१ इस के पहले भी मैं निरपराध उस देवी को वन में लाकर घोर वन में छोड़ने के लिये गया था। इस समय फिर मैं अभागा

स्वजनों को संकट में डालने मे निपुण, अपने कुल के एकमात्र शेष देव राम को लिये कहीं चला जा रहा हूँ।

२ प्रमाद संपत्ति का नाश करता है और अधिक गर्व से प्रेम नष्ट होजाता है। व्यसन विनय का विनाश करदेता है और शोक से धैर्य नष्ट हो जाता है।

३ मैंने समुद्र पर पत्थरों का पुल बांधना विफल कर दिया। शुद्धि के प्रमाण अग्नि देव का भी आदर न किया। इक्ष्वाकु वंश की संसार में संमानित सन्तति (जो कि सीता के गर्भ में थी) की भी परवाह न की। सीता को छोड़ मैंने मूर्खतावश क्या क्या (अनर्थ) नहीं किया।

४, उस हिंसक जन्तुओं से घिरे हुये जंगल में (रक्षा के लिये) सीता किस पर दृष्टि डालती होगी। वहां कौन है जिसको पाकर उसका चित्त धैर्य प्राप्त करे। निराश सीता वहां कैसे जी रही होगी?

५ आर्य! सामने देखिये, यह गोमती नदी है। इसका जल मरकत मणि के समान हरियाला है अर्थात् ऐसा सुन्दर जल और किसी नदी का नहीं। किनारे पर हंसियां मधुर स्वर से गारही हैं। इस में कमल खिले हैं उनकी गन्ध चारों ओर फैल रही है।

६ जब से मैंने सीता को निर्वासित किया तब से मोतियों का हार, मलय का वायु, चन्दन और चन्द्रमा की शीतल किरणें मुझे संताप ही देती हैं। आज अकस्मात् गोमती के तट के वायु का स्पर्श मेरे चित्त में सुख उत्पन्न कर रहा है। मालूम पड़ता है वह बेचारी प्रवासिनी अवश्य उसी दिशा में रहती है।

७ इस वालुकामय तट प्रदेश पर देवताओं के लिये जल और फूल अभी अभी चढ़ाये गये दीख रहे हैं। और यह कुन्दमाला लहरों के बीच में पड़कर सांपिन की सी चेष्टा कर रही है।

८ इस वेत की लता को लांघ कर चलिये और देखिये, यहाँ पैर न रखिये यहां शुक्तियां हैं। सामने पेड़ बहुत झुका है इसलिये सावधानी से सिर झुका लीजिये और ये जो सामने टेढ़ी शाखा है उसे धनुष के अग्रभाग से खींच कर एक ओर कर दीजिये। जरा धीरे धीरे चलिये नहीं तो ये हिंसक जन्तुओ की स्त्रियां शेरनी आदि डर जायेंगी।

९ वह देखो धुयें की लकीर पतली है, ज़रा ध्यान से देखने पर

दीखेगी, दिशाओं की ओर चली जा रही है और यह देखो कानों में सामगान की ध्वनि आ रही है। मन्द मन्द वायु इस ध्वनि को ला रहा है।

१० देखिये, इस बालुकामय प्रदेश में किसी हंसगामिनी की यह पदपङ्क्ति-जो संभवतः हावभाव के कारण अथवा थकावट के कारण अथवा स्वाभाविक रूप मे शनैः शनैः चुपचाप रखी गई है-चली जा रही है।

११ आकार (पदचिह्नों का) वैसा ही है और बनावट भी पूरी और सुन्दर वही है। रेखाओं से बने कमल का यह सुन्दर चिह्न भी वही है। इस को देखने से मेरे शोकसंतप्त हृदय को आश्वासन मिल रहा है। इससे मालूम पड़ता है कि यह पदपङ्क्ति देवी सीता की ही है।

१२ मुझे उस समय की याद आ रही है जब मैं सायंकाल को देवी सीता के किसलय के समान कोमल हाथ को पकड़ रसीली प्रेम की बातें करता हुआ पैरों के रखने से (दब जाने के कारण) पानी निकलते हुए नदी के तट पर धीरे धीरे घूमा करता था।

१३ पहले वन मे फिर लङ्का में रहना और उसके बाद यह देश निकाला! मुझ अभागे को (पति रूप में) पाकर सीता ने कष्ट ही कष्ट उठाये हैं।

१४ वायु मन्द मन्द चल रहा है। ग्रीष्मकाल (सूर्य) की धूप तेज (कठोर) नहीं। इस समय हरिणियां डर नहीं रही है प्रत्युत सिंहो के साथ निःशङ्क हो विचर रही हैं। जिस छाया में वह बैठे हैं वह मध्याह्न होने पर भी झुरमुट की ओर नहीं जा रही है अर्थात् सिकुड़ नहीं रही है। अतः यह स्पष्ट है कि रामनाम वाले विष्णु इस वन में पधारे हैं।

१५ व्यायाम-कठोर शरीर, ऊँचे कद, कानों तक बढ़ी हुई बड़ी बड़ी आंखें, विशाल वक्षःस्थल—चौड़ी छाती और लम्बी भुजाओं से स्पष्ट है कि ये दशरथ के पुत्र (राम) है।

१६ छाया बटोहियों के समान मध्याह्न (की तेज धूप) को पेड़ों के नीचे बिताकर धीरे धीरे आगे बढ़ रही है अर्थात् फैल रही है।

१७ यह हाथी, मध्याह्न काल के सूर्य के प्रखर ताप को जल में अवगाहन से दूर कर, जल कणों से भीगे कानों से ठण्डी हवा कर, मुख को सुख पहुँचाता हुआ, सूंड के आघात से झङ्कार युक्त

नदी के जल में लहरों को बढ़ाता हुआ, वक्षःस्थल से चूते हुए जल से युक्त तट की ओर धीरे धीरे चला आ रहा है।

चतुर्थ अङ्क

१ सरल मार्ग पर भी चलत हुए इसके पैर वार वार लड़खड़ा रहे हैं। धीरे धीरे चलने के कारण यह बहुत दूर पीछे रह जाता है। सिर झुकाये हुए है और इसीलिये इस वन की अपूर्व सुन्दरता की ओर ध्यान नहीं दे रहा।

२ बाल्यकाल में मैं तुम्हारे लिये राम और तुम मेरे लिये कण्व थे। आज अवस्था बदल गई है अतएव अब तुम तपस्वी हो और मैं राजा।

३ यह वन—जिस के प्रान्त भाग पर सुगन्ध वाले फूलों से दिशाओं को सुगन्धित करते हुए और फलों के भार से झुके हुए हजारों वृक्षों से घिरे होने से एक काली सी रेखा बनी है-आपके चित्त को आनन्दित कर रहा है।

४ दावानल को होम की अग्नि, वृक्षों को यज्ञ के स्तम्भ और पक्षियों के अस्फुट शब्द को भक्ति से मुनियों का सामगान मान कर तथा वन के हरिणों को तपस्वियों को गौरव प्रदान करके समादर करता हुआ मैं दुःखपूर्वक इस नैमिशारण्य में पृथ्वी पर बड़ी कठिनता से पैर रख रहा हूँ।

५ इक्ष्वाकुवंश के लोग अकेले धनुष से स्वर्गपर्यन्त भूमण्डल को जीत कर तथा सौ (अश्वमेध) यज्ञ कर के (अपने लिये) स्वर्ग का मार्ग तयार कर और राज्य भार लड़के को सौंप कर मोक्ष की प्राप्ति के निमित्त इस वन में आते हैं।

६ इस वन में ग्रीष्म काल की प्रचण्ड आतप भी भगवान् शङ्कर के सिर पर सदा विराजमान चन्द्रमा की चांदनी से मिल कर अपनी उष्णता को छोड़ कुछ शीतल हो जाता है। इसलिये यहां के वृक्षों के पत्ते नहीं मुरझाते और न तालाबों का पानी ही सूखता है। लोगों को संताप नहीं मालूम होता। परन्तु आंखों को प्रकाश देता है।

७ इस नैमिशारण्य में निरन्तर यज्ञ होते रहने से इन्द्र सदा उपस्थित रहते हैं। इन ऊँचे पेड़ों पर-जिन्हें सिर ऊँचा उठा कर देखना पड़ता है-नन्दन वन के चन्दन के पेड़ों के बजायें इन्द्र को

हाथी बांधा जाता है। मत्त ऐरावत के गले की रस्सी के बांधने से पड़े हुए चिन्ह इन पेड़ों पर वर्तमान है।

८ यहां (नैमिशारण्य मे) इन्द्र को बुलाने के लिये पढ़े जाते हुए मन्त्रों के शब्दो को भय (विस्मय) से सुनकर इन्द्राणी ने सदैव माला को उतार कर विरह के चिन्हरूप में एक वेणी बनाली है।

९ इस तपोवन में सामगान को सुनने में मन को लीन तथा एकाग्र कर निश्चल और धीरे धीरे हिलते हुए मत्त हाथियों के कर्ण-ताल कपोल के मद को पीने में व्यस्त भौंरो के कार्य में कदापि विघ्न नही डाल रहे।

१० मुनियों का पावन कर्णप्रिय सामगान वियोगियों का भी मन खींच रहा है हाथियों का तो क्या कहना।

११ यज्ञ के धुंए से घबड़ाये हुए ये भौंरे वसन्त समय के न होने पर भी मुनि के प्रभाव से सुन्दर खिली घनी मञ्जरियों से लदी हुई आम की शाखा को छोड़ कर तालाब में कमलकोष की ओर (छिपने के लिये) भाग रहे है।

१२ मेरे ये नेत्र जो नित्य सीता के वियोग में आंसू बहाने से दुःखी हैं-फिर धुंए से और अधिक पीडित हो रहे हैं।

१३ मुख में पीलेपन और बिखरे हुए बालों से मुझे लम्बे वियोग का दुःख सूचित करती हुई सीता बहुत समय के बाद अनेक अभिलाषाओं के फलरूप दिखाई पड़ी, पर फिर भी छोड़ कर कहीं चली जा रही है।

१४ इस पुष्करिणी के किनारे किनारे किसी ओर जाती हुई सीता की जल के बीच में पड़ी हुई छाया को मैं सचमुच सीता ही समझ बैठा था। वास्तव में वह छाया थी।

१५ प्रिये वैदेहि, गाढ़ आलिङ्गन करो, मुझे दर्शन दो। इस कठोर क्रोध को दूर करो। क्यो तुम मेरे ऊपर निर्दय होगई हो।

१६ देवि, मैं तुम से निवेदन करता हूँ कि तुम्हारा चरित्र शुद्ध है। तब भी मैंने तुम्हें देश से निर्वासित कर दिया, मेरे इस अपराध को क्षमा करदो।

१७ सुन्दर बिस्तर वाले पलंग पर भुजा को तकिया बनाकर चांदनी रात को तुम्हारे साथ फिर कब बिताऊँगा।

१८ जनकसुता (सीता) को छोड़कर इस संसार में अपूर्व

प्रभाव में और किसी में नहीं देखता जो अपने आंचल से मेरे शरीर पर हवा करसके।

१६ विना सोचे समझे मैंने जबर्दस्ती खींचा और यह चांदनी और सांप के कञ्चुक के समान सुन्दर किसी दूसरे का कपड़ा आकाश से गिर पड़ा।

२० देववशात् मृग लोचनी सीता का दुपट्टा मिल गया। यह वही तो है जिसे वह जुये में दांव लगाती थी। प्रेम की क्रीडा मे गले में डालती थी। सुरत के बाद थकावट दूर करने में यही पंख का काम देता था। रात्रि में जब प्रणय कलह होता था तब इसे ही सीता अपना बिछौना बनाया करती थी।

२१ हे सुन्दर शरीर वाली! याद है तुम्हे जबकि चित्रकूट में तुम फूल चुनने अकेली निकल जाती थी और मैं चुपचाप तुम्हारे पीछे जाकर तुम्हारे चुने हुए फूलों को जमीन पर बिखेर कर प्रेमानन्द से तुम्हारा आंचल पकड़ लेता था।

२२ निर्मल जल की आशा से प्यासे मैंने अज्ञानवश वन की मरीचिका को पीने के लिये अंजलि की है।

२३ भगवान् सूर्य ने कठोर राजा के समान पहले अपने प्रखर प्रताप से सारे संसार को संतप्त किया। वही यह अब आयु के समान दिन के ढल जाने पर क्रम से सायंकाल को शान्त होते जा रहे हैं। प्रचण्डांशु अब शान्ततेजा हो गये।

२४ प्रियतम से बिछुड़ी हुई वधुओं की मिलने के दिन की संख्या गिनती हुई अङ्गुलियों के साथ ही सूर्य के अस्त होते समय सरस कमलों की पंखड़ियां एक एक करके संकुचित होरही हैं।

२५ तीक्ष्णरश्मि सूर्य के घोड़े अस्ताचल के शिखर से कष्ट से समुद्र में उतर रहे हैं। ये घोड़े बहुत दुःखी हैं कारण कि अस्ताचल के प्रदेश बड़े ऊबड़ खाबड़ हैं उन पर एक तो पैर बड़ी मुश्किल से जमा पाते है, साथ ही पैर इनके कुछ चकित से हैं, (उनकी समझ में आ नहीं रहा कि क्या करें), क्योंकि सारथी लगाम को तो खींच रहा है और साथ ही चाबुक मार रहा है इसी लिये न वे रुक ही पाते हैं और न चल ही सक रहे है।

पञ्चम अङ्क

१ स्नान कर लिया, हवन भी कर लिया। उदय होते हुए भगवान् सूर्य की उपासना कर चुका। प्रातःकाल के नित्य कर्मों को पूराकर मैं मुनियों को प्रणाम करने आया हूँ।

२ मैंने जल में-जो अत्यन्त निर्मलता के कारण मालूम नहीं पड़ रहा था-कमलनयनी सीता को देखा। उसके मुख पर प्रसन्नता झलक रही थी। विरह से उसके गाल पीले हो रहे थे और साथ ही भरे हुए भी थे। मुख पर लटें भी लटक रही थीं।

३ अप्सरा सीता के समान कुन्दमाला भले ही बना ले और उसके पैरों के चिन्ह जैसे चिन्ह भी बना ले तथा छाया भी उसके जैसी बना ले पर हाथ से अञ्चल हिलाते हुए हवा से स्पर्श कैसे कर सकती है?

४ पत्नी का निर्वासन करने से (पत्नी के विरह के कारण) मेरा मन निराशा से लुप्त सा हो चुका था। अत एव आज तक मुझे सुख दुःख का अनुभव होता ही नही था। पर अब छाया आदि देखने से फिर उत्पन्न हुआ सा मालूम पड़ता है क्योंकि अब पुनः सुख दुःख भी प्रतीत होने लगे हैं।

५ मैं सीता से प्रेम करता हूँ जिस प्रकार स्वयं अपने प्रति। मेरा वह प्रेम सुख दुःख में बराबर रहा है। वह प्रकट है उसे कहने की आवश्यकता नहीं। वह निर्व्याज है। गुण दोष की उसमें अपेक्षा नही अर्थात् विशुद्ध है।

६ बाहर से मै कठोर हूँ पर मेरे हृदय में उत्कट अनुराग छिपा हुआ है जिस प्रकार कठिन कमल नाल के भीतर कोमल तार छिपे रहते हैं।

७ जब राजा अत्याचार करने लगे उस समय मन्त्रियों का कर्तव्य है कि उसे रोकें, क्योंकि वे इन्हीं कार्यों के लिये तो नियुक्त किये जाते है। जब सहस्ररश्मि (सूर्य) पृथ्वी को संतप्त अधिक करने लगता है उस समय जल से भरे हुए मेघ ही उसे रोकते हैं, अर्थात् आच्छन्न करते हैं।

८ अन्तःकरण में सदा वर्तमान भी शाश्वत (ब्रह्म-) ज्योति आप्त ऋषि मुनियों के उपदेश के विना प्रकट होती नही जैसे अग्नि वायु के विना अपना कुछ भी कार्य (जलाना) नहीं कर सकता।

९ न मेरा इनसे परिचय है और न मैं इनके हृदय के भाव को

ही जानता हूँ तो भी देखने मात्र से मेरी आंखों में आंसू छुल छुला आये हैं।

१० सम्बन्धियों को देखने मात्र से अज्ञात प्रकार से हृदय उनकी ओर खिंच ही जाता है। गुण दोषों से अनभिज्ञ (अचेतन) चन्द्रकान्त क्या सोचकर चन्द्रोदय के समय पिघलने लगता है?

११ तुमने शीघ्रता (अथवा भूल) से सिर झुका कर मुझे जो प्रणाम किया है वह-मेरी इच्छा से तुम्हारे आचार्य के ही चरणों में पहुँचे।

१२ बच्चे अवस्था के कारण ही बड़े गुणशालियों के भी प्रेममय व्यवहार के अधिकारी होते हैं। चन्द्रमा छोटा होने के कारण ही भगवान् शङ्कर के सिर पर केतकपत्र की शोभा को प्राप्त कर सका है।

१३ प्रवासी पिता अपने पुत्र की जिस जिस अवस्था की कल्पना करता है उस उस अवस्था को प्राप्त हुए बालकों को देखकर उसका हृदय प्रेम के उमड़ने से द्रवित हो जाता है।

१४ तपस्वियों (तपरूप कवचधारियों) के शरीर पर बाण कुछ भी असर नहीं कर सकते। इन्द्र का वज्र भी उनके सामने कुण्ठित हो जाता है।

१५ ये दोनों कुमार अपनी अवस्था, कुल, श्याम और विशाल शरीर और इस विपत्ति से मुझे गर्भिणी सीता की याद दिला कर अत्यन्त अधीर कर रहे हैं।

१६ मुनिवर वाल्मीकि ने महारथी पुराणपुरुष (रामावतार-विष्णु) की जो कथा (रामायण काव्यरूप में) बनाई है वह राघव (राम) को सुनानी है और मध्याह्न स्नान का समय भी न चूकना चाहिये।

१७ आप इसके गाने वाले हैं और तपोनिधि पुराण कवि वाल्मीकि इसको बनाने वाले हैं। यह कथा पृथ्वी पर पहले पहल आई है। कमलयोनि (विष्णु) भगवान् की यह कथा निःसंशय प्रशंसा के योग्य है। यह गुणों का अपूर्व समवाय सुनने वाले को पवित्र करता है और आनन्द देता है।

छठा अङ्क

१ (ऋगु, यजु और साम)-इन तीनों वेदों की संगति में अश्वमेध यज्ञ के समान, ये महाराज सच्चरित्र वाले लक्ष्मण, कुश और लव,—इन तीनों के साथ इधर ही आ रहे हैं।

२ ये तीन महाराज (दशरथ) की कौसल्या आदि महारानियां है और ये तीन भरत, शत्रुघ्न और लक्ष्मण की बहुएं हैं।

३ इसके अनन्तर महाराज ने तीन पत्नियों-कौसल्या, कैकेयी और सुन्दर कमरवाली सुमित्रा को व्याहा—

४ कौसल्या ने राम को जन्म दिया और उसके बाद कैकेयी ने भरत को तथा सुमित्रा ने लक्ष्मण और शत्रुघ्न दो यमज पुत्रों को जन्म दिया।

५ इसके बाद राम ने सीता से, लक्ष्मण ने ऊर्मिला से और भरत तथा शत्रुघ्न ने कुशध्वज की कन्याओं से विवाह किया।

६ नवयुवक राजकुमार नई नई उमंगों से नव वधुओं के प्रेम में अत्यन्त मग्न हो गये।

७ उस समय पिता के केश सफेद हो गये थे अर्थात् पिता वृद्ध थे और हम काकपक्षधारी बालक छोटे थे। वे अयोध्या के उद्यान के वृक्ष भी उस समय घुटनों तक ऊँचे थे।

८ इसके बाद जब राम के राजतिलक की धूमधाम से तयारी हो रही थी और भरत मामा से मिलने ननिहाल गया हुआ था—

९ तब कुछ काल के अनन्तर शूर्पणखा के मुख से सीता के सौन्दर्य की प्रशंसा सुनकर रावण सीता को हर ले गया पर उसके चरित्र को भ्रष्ट न कर सका।

१० इसके बाद समुद्र पर पुल बांधकर और युद्ध में रावण को मारकर राम सीता को ले फिर अयोध्या में लौट आये।

११ इसके बाद राज्य प्राप्त कर लेने पर राम ने लोकनिन्दा से बाधित हो लक्ष्मण को बुलाकर कहा कि सीता को वन मे छोड़ आओ।

१२, १३ लक्ष्मण भी रोती-कलपती, शरण-रहित, शोकविह्वल और गर्भ में पुण्यमय रघुवंश की संतति को लिये हुई सीता को भयंकर हिंसक जन्तुओं से भरे हुए, निर्जन और घोर जङ्गल में छोड़ आया।

१४ इसके अनन्तर निराश सीता ने प्राण त्याग दिये अथवा इसके बाद परित्यक्ता सीता (उस वन की भयंकरता की कल्पना से) जीवन से

निराश हो गई। अप्रिय कथन के प्रसङ्ग उपस्थित होने के भय से कवि ने यहां पर कथा समाप्त करदी।

१५ देखने मे अत्यन्त कमनीय यह राम सीता के दोनों पुत्रों की संगति मे ऐसे प्रतीत होते हैं जैसे अकस्मात् समीप में उपस्थित हुए तिष्य और पुनर्वसु नक्षत्रों की संगति में चन्द्रमा।

१६ इसके बाद प्रसिद्ध मुनिवर वाल्मीकि ने जब शिष्यों के मुख से सीता का समाचार सुना तो वे स्वयं जाकर उसे आश्वासन देकर अपने आश्रम में ले आये।

१७ तदनन्तर (गर्भ) समय के पूरे होने पर सीता के दो यमज पुत्र पैदा हुए जैसे आकाश में चन्द्रमा और सूर्य का उदय हुआ हो।

१८ मुनि ने यथाविधि उनके जातकर्म आदि संस्कार किये और उनके नाम क्रम से (बड़े का) कुश और (छोटे का) लव रखे।

१९ मैं बड़ा मन्दभागी हूँ। मैने इन्हें सीता का कुशल समाचार सुनाया, पर इस एक हित की बात से चार रघुवीरों को मूर्च्छित कर दिया।

२० सीता! ज़रा हृदय को अच्छी तरह स्थिर कर इधर दृष्टिपात करो और देखो—रघुकुल—राम लक्ष्मण कुश और लव-तुम्हारी कथारूपी प्रलय के वायु से भूमि पर गिर गया है।

२१ यदि तुमने कुश-लव की जननी (सीता) की शुद्धि के प्रमाणरूप में अग्निदेव को नियुक्त किया था तो फिर उच्छृङ्खल तथा साधारण लोगों के किये आक्षेप पर तुमने क्यों विश्वास किया?

२२ साधारण लोगों के स्वभावतः सरल भावुक हृदय में अनुराग स्थिर रहता है, केवल अलङ्कार रूप माला के समान वह राजाओं के असरल हृदय में नहीं अर्थात् जैसे माला आदि केवल कृत्रिम आभरण हैं उसी प्रकार नरेशों का प्रेम भी अस्थायी तथा कृत्रिम होता है। रेतीली भूमि पर तिल कभी नहीं उग सकते।

२३ तरङ्गों को रोक कर समुद्र शान्त हो गये हैं। स्वभाव-चञ्चल यह वायु भी आकाश में जहां का तहां ठहर गया है। दिग्गजों का झुंड भी सीता की शुद्धि के निर्णय के विषय में स्तब्ध-कर्ण हो गया है। सारा संसार जनकपुत्री सीता के वचन सुनने के लिये सावधान हो गया है।

२४ आकाश को पूर्ण रूप से भरता हुआ एक प्रचण्ड शब्द पाताल के नीचे से आरहा है। ये पहाड़ गिरने की सम्भावना से दुःखित, चारों ओर कुछ कुछ हिल रहे है और ये हर्षोन्मत्त लवण-समुद्र अत्यन्त वेग से समुद्र तट के बनों अथवा अपनी सीमा का उल्लङ्घन कर अपने जलों से मथे जा रहे है।

२५ समुद्रमेखला (समुद्रों से घिरी) भगवती जनक की पुत्री के सत्य से प्रभावित हो पाताल से खिंची जाकर जल में मज्जन की लीला से अपने इस स्थावर (अचेतन) शरीर को त्याग कर साक्षात् दिव्यदेह धारण कर मर्त्यलोक में प्रकट हो रही है।

२६ देखो ! यह पाताल से ज्योति प्रकट हो रही है। मालाओं के शीतल कमलों की सुगन्धि से युक्त पाताल का मधुर वायु बड़ी देर से दिशाओं में सुगन्धि फैला रहा है। राजन् ! (यह देखो) पृथ्वी हाथ जोड़े शनैः शनैः प्रकट हो रही है। (?) लक्ष्मण ! भक्तिभाव‡ से प्रणाम करो। ओ कुश ! ओ लव ! फूलों की अञ्जलि चढ़ाओ।

२७ देवि ! तुम सम्पूर्ण जगत् को धारण करती हो और तुम्हें शेष नाग सिर पर धारण करते है। प्राचीन काल में देवताओं ने अपने अभीष्ट पदार्थों को तुम्हें ही दुहकर पाया था।

२८ हे देवि ! विन्ध्य और कैलास ये दो तुम्हारे उन्नत स्तन हैं। गङ्गा तुम्हारी माला है और समुद्र तुम्हारी रत्न ग्रथित मेखला है।

२९ यज्ञ के साधन उत्पन्न करने के लिये इन्द्र तुम्हारे ऊपर जल बरसाता है। मणि और औषधियों का उत्पत्तिस्थान तुम्हें ही कहते हैं।

३० आकाश और पृथ्वी अर्थात् सारे संसार को अपने अधिकार में कर लेने वाली सूर्य की किरणें भी जहां अपनी गति को कुण्ठित समझती हैं, और जहां (विष्णु को) लेजाने में गरुड़ की भी-जिनका वेग अत्यन्त गहरे प्रदेशों में भी कभी कम नहीं होता-चाल मन्द पड़ जाती है, उस लोक से मुझे सीता बहुत दूर ऊपर खींच लाई है।

३१ मुझे मुनिजन ओम् (शिव) की सहचरी (शक्ति) कहते हैं। मुझ से इस सारे चराचर संसार का जन्म हुआ है। मेरे ऊपर ही तप सिद्ध होता है। मैं पृथ्वी की अधिष्ठात्री देवी हूँ जो तुम्हारे पास आई हूँ।

३२ तुमने मेरा ही उद्धार इस समय अपने प्रभाव से बहुत

‡ For full explanation see note on P. 148.

शीघ्र कर दिया है प्राचीन काल में जैसे वराहावतार भगवान् ने किया था।

३३ हे ऋषियो! दानवो! सिद्धो! यक्ष गन्धर्व और किन्नरो! मनुष्यो तथा लोकपालो! आप लोग थोड़ी देर के लिये सावधान हो जाएं।

३४ आप लोगों को विदित हो कि दशरथ के पुत्र राम के सिवाय अन्य किसी पुरुष का कभी भी मन से भी सीता ने ख्याल नहीं किया।

३५ चारों ओर देवताओं के बाजे बज रहे हैं। आकाश से निरन्तर फूलों की वृष्टि हो रही है। किसी ने अकस्मात् सीता के ऊपर सुविस्तृत आकाश में वितान (चंदोवा) तान दिया है।

३६ सत्य वचन दशरथ की जय! अद्वितीय धनुर्धारी राम की जय! निष्कलङ्क रघुकुल की जय! उन्नतचरित्र वाली देवी सीता की जय!

३७ भगवति! स्वभाव से पवित्र सीता को जो कि लोक-निन्दा रूपी मेघों से आच्छादित थी, आपने निर्मल कर दिया है, जिस प्रकार शरद् ऋतु चन्द्रिका को निर्मल कर देती है।

३८ देवताओं ने विवाह के दो फल कहे हैं—सन्तति उत्पन्न करना और यज्ञानुष्ठान। इन में से पहला तो बहुत सुन्दर कुश लव रूप में तुम से मुझे मिल गया है। अब घर में रह कर दूसरे (यज्ञानुष्ठान) फल को भी दो।

३९ यज्ञ निर्विघ्न पूर्ण हों, समय पर वर्षा हो। प्रजा सुखी हो। सीता और राम का यह मिलन सब के लिये मङ्गलकारी हो।

४० भगवान् इन्द्र ने यह चन्द्र के समान शुभ्रछत्र उठाया हुआ है। देवी गंगा और इन्द्राणी चंवर डुला रही हैं। प्रजाजन जल से भरे सोने के घड़े उठाये खड़े हैं। ऐसे महापुरुषों की इस प्रकार का सौभाग्य प्रेम से सुलभ है। इस में कुछ भी आश्चर्य नहीं।

४१ सीता के पुत्र, श्रेष्ठ महारथी कुश का आज सम्राट्पद पर अभिषेक किया गया है। आप लोगों को अब से इसका शासन मानना चाहिये।

४२ स्वर्ग लोक में इन्द्र का, पाताल में वासुकि का और पृथिवी पर मान्धाता का जो मङ्गल हुआ वह सब तुम्हारा हो।

४३ महाराज कुश के प्रिय अनुज इस लव को उन्ही की आज्ञा से मै युवराज के पद पर अभिषिक्त करता हूँ।

४४ भाग्य से प्राप्त आपके दर्शन से सीता की शुद्धता प्रमाणित हो गई और वही मेरी पत्नी पुनः यज्ञ में साथ भाग लेने की अधिकारिणी हो गई। दोनों पुत्र प्रजापालन में नियुक्त कर दिये गए हैं। इससे बढ़कर और कौन सी बात प्रिय हो सकती है जिसकी मै अभिलाषा करूँ आप ही कहें।

४५ शिव, ब्रह्मा, विष्णु, अग्नि, वायु, पाताललोक, भूलोक, भुवर्लोक, और स्वर्लोक, चार समुद्रों के समान सामसहित चारों वेद, सफलविद्या और सुसिद्ध तप से समृद्ध कुलपति और तापस गण इस राजा (कुश) का कल्याण करें और निखिल गोमण्डल वृद्धि को प्राप्त हो।

APPENDIX I.

Choice Expressions.

Pages.

अहो असंहार्यपरिच्छदा. सुकृतिन. । 9

लोको निरङ्कुशः । 14

नहि तथाऽन्यासक्ता पत्युः, स्त्रीजनस्य दुःखमुत्पादयति यथान्या-
सक्त । 15

स्त्रियो दुःखसहाया । 18

अहो अविश्वसनीयता प्रकृतिनिष्ठुरभावानां पुरुषहृदयानाम् । 33

शोकपरिहारेणापि शोको वर्धते ! 38

प्रमादः सम्पद् हन्ति प्रश्रयं हन्ति विस्मयः ।
व्यसनं हन्ति विनयं हन्ति शोकश्च धीरताम् ॥ 43

को जानाति दुर्विदग्ध. प्रजापति कथं कथं क्रीडतीति । 48

सुलभसादृश्यो लोकसन्निवेश. । 49

प्रभवति सिद्धशासनम् । 81

तृषितेन मया मोहात् प्रसन्नसलिलाशया ।
अञ्जलिर्विहितः पातुं कान्तारमृगतृष्णिकाम् ॥ 90

सन्ताप्य लोकमखिलं निरवग्रहेण
तीव्रो नरेश्वर इव प्रथमं स्वधाम्ना ।
सोऽयं वयःपरिणतेरिव शान्ततेजाः
सायं मृदुर्भवति तिग्मरुचि क्रमेण ॥ 91

प्रियजनरहितानामङ्गुलीभिर्वधूना-
मवधिदिवससङ्ख्याव्यापृताभि. सहैव ।
व्रजति किरणमालिन्यस्तमेकैकशोऽस्मिन्
सरसकमलपत्रश्रेणयः सङ्कुचन्ति ॥ 91-92

आकर्षाग्रप्रग्रहाणां नियमितगतयो नोदित स्तोत्रपातै-
नैवं स्थातुं न यातुं सचकितचरणा सारथेः पारयन्तः ।
दुर्विन्यस्तैः खुराग्रैर्विषमपरिसरादस्तशैलस्य शृङ्गा-
द्वाहन्ते वारिराशिं कथमपि विधुरा वाजिनस्तिग्मरश्मेः ॥ 92

अन्तरिता अनुरागा भावा मम कर्कशस्य बाह्येन ।
तन्तव इव सुकुमाराः प्रच्छन्नाः पद्मनालस्य ॥ 100

APPENDIX II

Metre.

Sanskrit verse is regulated by quantity and not by accent. A verse is divided into four quarters which are regulated either by the number of syllables or by the number of syllabic instants. If the metre is regulated by the number and position of syllables in each quarter, the verse is a *vrtta*, it is *jāti* if the metre be regulated by the number of syllabic instants in each quarter.

पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥

The quantity of a syllable is determined by its vowel. A syllable is short or long according as its vowel is short or long.

सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत् ।
वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा ॥

A short syllable becomes long when it is followed by anusvāra or visarga or by a conjunct consonant. The last syllable of a quarter is either short or long, according to the exigence of the metre.

Sanskrit prosodists have devised eight *ganas* for the purposes of scanning. Each *gana* consists of three syllables. They are भ — ⏑ ⏑; ज ⏑ — ⏑; स ⏑ ⏑ —; य ⏑ — —; र — ⏑ —; त — — ⏑; म — — —; न ⏑ ⏑ ⏑. Cf.

आदिमध्यावसानेषु भजसा यान्ति गौरवम् ।
यरता लाघवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम् ॥

A syllabic instant is the measure of time required to pronounce a short vowel. A short vowel, therefore, counts as one syllabic instant, a long vowel by nature or position as two, a *Pluta* three and a consonant half.

एकमात्रो भवेद् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ॥

Following are the metres employed in the play :—

अनुष्टुप्—Def. श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।
द्विचतुःपादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥

Examples. I. 1, 8, 10, 13, 15, 16, 20, 28, 31, 32. III. 2, 15, 16. IV. 2, 10, 12, 14—17, 22. V. 9, 14. VI, 1—14, 16—19, 27—29, 32—34, 39, 41—43.

आर्या—Def. यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।
अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥

This belongs to the class of metres regulated by the number of syllabic instants. The four quarters contain 12, 18, 12 and 15 syllabic instants respectively.

Examples. II. 1. III. 4, 13. IV. 19. V. 6.

इन्द्रवज्रा—स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । Each quarter has eleven syllables. Scheme—त, त, ज, ग, ग.

Examples I. 6. 11.

उपजाति—Def. स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः । इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु स्मरन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥

An उपजाति is a mixture of one or more quarters of इन्द्रवज्रा with one or more of उपेन्द्रवज्रा.

Examples. I. 17. III. 9. V. 2, 5, 8, 10, 11, 13. VI. 15, 38.

उपेन्द्रवज्रा—Def. उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । Each quarter has eleven syllables. Scheme—ज, त, ज, ग, ग.

Examples. I. 4, 9.

पुष्पिताग्रा—Def. अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरजाश्च पुष्पिताग्रा ।

Odd Pāda syllables 12. Scheme—न, न, र, य.

Even Pāda syllables 13. Scheme—न, ज, ज, र, ग

Examples. III. 7. IV. 1. 8. 18. 21. V. 1, 7, 12. VI. 21, 22, 36.

मन्दाक्रान्ता—Def. मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरू चेत् । Syllables 17. Scheme—म, भ, न, त, ग, ग.

Examples. III. 3, 6. VI. 40.

मालिनी-Def. ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ।

Syllables 15. Scheme—न, न, म, य, य.

EXAMPLES. III. 1, 5. 12 IV. 3, 24

रथोद्धता—Def. रान्नराविह रथोद्धता लगौ ।

Syllables 11. Scheme—र, न, र, ल, ग.

EXAMPLES. VI. 20, 37.

वंशस्थ—Def. जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ ।

Syllables 12 Scheme—ज, त, ज, र.

EXAMPLES. III. 10.

वसन्ततिलका—Def. उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ ग.

Syllables 14. Scheme—त, भ, ज, ज, ग, ग.

EXAMPLES. I. 3, 5, 12, 14, 18, 21—24, 27, 29. II 2. IV. 5, 9, 11, 13, 20, 23. V. 3, 4, 15, 16. VI. 31, 35, 44.

शार्दूलविक्रीडित—Def. सूर्याश्वैर्यदि म. सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् ।

Syllables 19. Scheme—म, स, ज, स, त, त, ग.

EXAMPLES. I. 2, 30. III 8, 14, 17. IV. 4, 6, 7. VI. 25. 26.

शालिनी—Def शालिन्युक्ता म्तौ तगौ गोऽब्धिलोकैः ।

Syllables 11. Scheme—म, त, त, ग, ग.

EXAMPLES. I. 19, 25, 26.

शिखरिणी—Def. रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी ।

Syllables 17. Scheme—य, म, न, स, भ, ल, ग.

EXAMPLES I. 7. III. 11. V. 17. VI. 23.

स्रग्धरा—Def. म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् ।

Syllables 21. Scheme—म, र, भ, न, य, य, य.

EXAMPLES. IV. 25. VI. 24, 30, 45.

APPENDIX III

Rules for changing Sanskrit into Prakrit.

(1) The Prakrit alphabet does not contain the sounds ऋ, ॠ, लृ, ऐ, औ, न, श, ष, and विसर्ग

(2) The ऋ of. Sanskrit words is changed into अ in Prakrit, e. g. निगृहीतास्मि=णिगहिदह्मि (P. 13), गृहीत=गहिद (P. 41), प्रतिगृहीतः=पडिगहीदो (P. 111), sometimes to इ—हृदयत =हिअआदो (P. 17), दृढा=दिढा (P. 38), तादृशम्=तादिसं (P. 39), नृशंसत्वम्=णिसंसत्तणं (P. 39), दृष्टिम्=दिट्ठिं (P. 54), प्रतिकृतिम्=पडिकिदिं (P. 79) ईदृशम्=ईदिसं (P. 80), दृष्टौ=दिट्ठा (P. 104), कृते=किदे (P. 138), sometimes to ई e. g. दृश्यसे=दीसासि (P. 91), sometimes to उ e. g. संवृत्ता=संवुत्ता (P. 80), वृत्तान्तम्=वुत्तंतं (P. 106); शृणवन्तु=सुणंतु (P. 141), पृच्छामि=पुच्छिस्सं (P. 120), sometimes to रि e. g. मादृशीभिः=मारिसीहिं (P. 34), ईदृशेन=ईरिसेण (P. 102). If ऋ is preceded by a conjunct consonent, the short vowel अ is also inserted to help pronunciation e. g. स्मृत्वा=सुमरिअ (P.107).

(3) The ऐ and औ of Sanskrit words are changed to ए and ओ respectively, e. g. कैकेय्या=केकईए (P. 10), नैमिश=णेमिस (P. 42), कौतूहल=कोदूहल=(P. 88).

Consonants.

(4) The consonants न, श, and ष are changed to ण, स and स—e. g. वनवास =वणवासो (P. 10), कुशलम्=कुसलं (P. 10), एषः=एसो (P. 14).

(5) The initial य is changed to ज, e. g. युक्तम्=जुत्तं (P.17), यदि=जदि (P 17).

(6) (1) The medial consonants ख, घ, थ, ध, फ, and भ become ह; e g. प्रियसख्या=पिअसहीए (P. 31), सुख=सुह (P. 59), निदाघ=निदाह (P. 35), राघवा.=राहवा (P. 86), भागीरथी=भाईरही (P. 53), पथि=पहि (P. 31), नामधेयम्=णामहेअ (P. 119), निभृत=णिहुद (P. 88).

(ii) ट and ठ change to ड and ढ e. g. [illegible] (P. 8), मंडप =मंडप (P. 97).

(iii) The letter प often changes to व e. g. आलापेन=आलावेण (P. 39), अपि=अवि (ibid).

The single intervocalic letters क, ग, च, ज, द, प and य are elided e. g. अनेक=अणेअ (P. 33), सगर=सअर (P 27), वचनात्=वअणादो (P 17), अनुशोचन्=अणुसोअंतो (P. 16), राजधानी=राजआणी (P. 18), सादरम्=साअरं (P. 67), आर्यपुत्रस्य=अंअउत्तस्स (P. 67), नयनेन=णअणेण (P. 65).

(8) The final म् is changed to anusvāra e. g त्वम्=तुमं (P 28), हृदयम्=हिअअं (P. 9), राजदर्शनम्=राअदसण (P. 40).

Conjunct consonants.

Sanskrit words beginning with conjunct consonants when changed to Prakrit retain only one consonant and drop others—e. g. श्वापद=सावद, (P. 16), स्वशरीरे=ससरार (ibid), प्रणमितव्या=पणमिदव्वा (P. 18), प्रियसख्य.=पिअसहीओ (ibid), प्राणान्=पाणं (P. 34), स्वामि०=सामि० (ibid).

Law of assimilation.

(9) The letters क, ग, ड, त, द, प and ब when followed by a mute are assimilated to that mute, viz., they are replaced by a corresponding letter of the class of the following mute e. g. परित्यक्त=परिचत्त (P. 39) युक्तायुक्त=जुत्ताजुत्त (P. 86), सुस्निग्ध=सुसिणिद्ध (P. 104), उत्कण्ठा=उक्कण्ठा (P. 55), उद्वमन्ति=उव्वमति (P. 98), असमाप्त=असमत्त (P 104), समारब्ध=समारद्ध (P. 66)

(10) The nasals म and न and the liquid consonant य are assimilated to the preceding consonant e. g. आत्मश्लाघिनी=अत्तसिलाहिणी (P. 37). आत्मन.=अत्तणो (P. 67) लग्न=लग्ग, अधन्याम्=अधण्णं (P. 37).

(11) The liquid consonants र, ल, व, are assimilated to a consonant that may precede or follow them, e. g. अतर्कित=अतक्कित (P. 77), सर्प.=सप्पं (P. 115), संसर्गेण=ससग्गेण (P. 65). अल्प=अप्प, उज्ज्वल=उज्वल.

(12) श, ष and स when followed by a hard consonant are assimilated to that consonant and the consonant is aspirated e. g. दृष्टा=दिट्ठा (P. 104) भूस्थानम्=भूठाणं (P. 105).

(13) (a) त्स and प्स become च्छ and च्छ respectively, e. g. (P. 8) वत्स=वच्छ, अप्सरसाम्=अच्छराणं (P. 89).

(b) क्ष becomes क्ख, e. g. पक्षिण =पक्खिणो (P. 68).

(c) त्य, थ्य, द्य, ध्य become च्च, च्छ, ज्ज and ज्झ, e. g अत्यन्त=अच्चंद (P. 96), अद्य=अज्ज (P. 34), निध्याय=णिज्झाइअ (P. 65)

(d) ज्ञ becomes ण्ण, यज्ञ=जण्ण (P. 41)

(14) खलु, अपि, इव, अत्र, एव, पुनर्, दर्शन, भवान्, प्रथमं change-respectively to खु, विअ, एथ्थ, एव्व, उण, दंसण, भवं, पुढमं

There is neither the dual number nor the Atmanepada in Prakrit.

For further particulars the student should consult Introduction to Prakrit by A. C. Woolnei.

GLOSSARY

अंशुक *n.* upper garment.
अंशु *m.* ray.
अकस्मात् *ind.* all of a sudden.
अक्षीण *adj.* unchecked.
अगम्य *adj.* inaccessible
अग्रजन्मन् *m.* a brahmana.
अग्रतः *ind.* in the presence of.
अङ्क *m.* lap.
अङ्गण *n* courtyard.
अचेतयन् *p. a. p.* √चेत् denom. unconsciously.
अजीवयत् *cau. v.* √जीव् 1. P. restored to life.
अञ्जलि *f.* folded hands.
अतितराम् *ind.* exceedingly.
अतिथिता *f.* hospitality.
अतिप्रसाद *m* extreme transparence.
अतिवाहयामि *v.* I pass, caus. √वह् I p. with अति
अतिसम्भ्रम *m.* mistake or hurry.
अत्याहित *n.* great harm.
अदीपित *adj.* not enkindled.
अधन्य *adj* ill-starred.
अधिक्षिपन् *p. a. p.* √ क्षिप् with अधि condemning.
अधिपति *m.* lord.
अधिवास *m* fragrance.
अध्यासित *p p p* resorted to.
अध्यवसित *n* determination, belief.
अध्वनीन *m.* traveller.
अध्वर *m.* sacrifice.
अनपराध *adj.* innocent
अनपेक्ष *adj.* unmindful.
अनभिज्ञ *adj.* unconscious.
अनाथ *adj.* without a protector
अनाश्रव *adj.* unheedful, unmindful.
अनिल *m.* breeze.
अनुकम्पा *f.* compassion.
अनुकृति *f.* imitation.
अनुक्रोश *m.* pity
अनुगुण *adj.* of similar qualities.
अनुगृहाण *v.* imp √ग्रह् 9 p. II sing. you favour.
अनुज *m.* younger brother.
अनुज्ञा *f* permission.
अनुपविद्ध *adj.* untarnished.
अनुयोक्ष्ये *v.* fut. √युज् with अनु, I shall question.
अनुराग *m.* love, affection.
अनुरोध *m.* regard.
अनुवर्तिन् *adj* a follower.
अनुष्ठित *p.p.p.* √स्था I.p.

with अनु, accomplished.
अन्तः *m.* end, conclusion
अन्तरित *ppp.* suppressed.
अन्तर्हित *ppp.* √धा 3 p. vanished.
अन्तराय *m.* obstacle.
अन्यादृश *adj.* strange.
अन्वय *m.* descent.
अपकृष्य *ger.* having pulled.
अपचय *m.* plucking.
अपचित *ppp* √चि 5.p. with अप, plucked.
अपत्य *n.* progeny.
अपरिछद *adj.* not concealed, visible.
अपसारयामि *v.* I shall remove
अप्रतिक्रियमाण *adj* not counter-acted.
अप्रतिहत *ppp.* irresistible.
अप्रमत्तम् *ind.* carefully.
अप्रिय *adj.* unpleasant.
अब्धि *m.* ocean.
अभिघ्नन् *pap.* √हन् 2 p. with अभि, neglecting.
अभिजानामि *v* √ज्ञा 9 p with अभि, I recognise.
अभितपन् *pap.* √तप् 1 p. with अभि, oppressing or heating
अभिप्राय *m.* purpose.
अभिधान *n.* the appellation.
अभिधेय pot. *p.* √धा 2 p. with अभि, deserving to be mentioned.
अभिनव *adj.* recent.
अभिन्नचारित्रा *adj* spotless in character.
अभिराम *adj* delightful.
अभिवर्तते *v* √वृत् 1. A approaches.
अभिषेक *m.* installation, bath.
अभ्युदय *m.* prosperity
अभ्युपपत्तुम् *inf.* to help, to solace.
अमन्द्रम् *ind.* greatly.
अम्बुराशि *m.* ocean
अम्बुवेग *m* the rush of water.
अम्भस् *n.* water.
अर्क *m.* sun.
अर्णव *m.* sea.
अर्थगत *adj.* relating to truth.
अलक *m* tresses
अलङ्करोति *v.* √कृ 8. P. with अलम् adorns.
अलीक *adj.* false
अवगाह *m.* ducking.
अवगाहमान *p a. p* √गाह् 1 A with अव, experiencing lit. plunging.
अवगाहितुम् *inf.* to plunge into.
अवगाह्य *ger.* having bathed in.
अवतीर्ण *ppp.* √तॄ with अव, 1. P., descended.
अवधान *n.* attentiveness, care.

अवधाय *ger.* attending to
अवधि *f.* period.
अवधूय *ger* having discarded
अवनत *p p p* √नम् 1. P. with अव, bent.
अवनाहयति *v.* caus√नह् 4. P. with अव binds, disturbs
अवनि *f.* earth.
अवलेप *m.* pride
अवसान *n.* conclusion, end
अवसाय्य *ger.* having concluded.
अवहित *adj.* attentive
अव्यक्तम् *adv.* indistinctly.
अव्यक्त *adj.* indistinct.
अविघ्न *adj* free from impediment.
अविदितम् *adv* stealthily.
अविनय *m.* insolence.
अविनीत *adj.* immodest.
अविमृश्यविधायिन् *adj.* one acting without due thought.
अविरल *adj* uninterrupted.
अविश्वसनीयता *f.* untrustworthiness.
अविहत *adj.* unimpaired.
अवेक्षणीय *pot p* √ईक्ष् 1. P. with अव, to be guarded.
अशङ्कम् *adv* confidently.
अशनि *m.* thunderbolt.
अशरण *adj.* helpless.
असंक्षेपित *adj* broadminded
असहार्य *pot p.* √हृ 1. P. with सम् insparable.
असह्य *adj.* unbearable
असितपक्ष *m.* dark fortnight.
असूच्य *adj* unproclaimed
अस्तशैल *m.* western hill.
आतप *m.* heat
आकर्ण्य *ger.* having heard.
आकर्ष *m* pull, attraction.
आकस्मिक *adj.* incidental.
आकुल *adj* perturbed.
आकूत *n.* intention.
आकृष्ट *p p p.* √कृष् 1 P. with आ, seized, pulled up
आकृष्य *ger.* having pulled.
आज्ञप्तिकर *adj.* dutiful.
आक्रान्त *p p.p.* √क्रम् 1 P. with आ, overcome, flooded.
आक्षिपन्ती *p a.p f* √क्षिप् with आ, throwing out i. e. revealing.
आख्यान *n* narration.
आगम *m* knowledge, instruction, the scriptures.
आतप *m.* heat.
आत्तवैर *adj* full of enmity.
आदधाना *p a. p* √धा 3. A. with आ, placing.
आदेश *m.* message.
आर्द्र *adj* wet.
आनाकम् *adv.* up to celestial regions.
आपाण्डर *adj.* slightly palish.

आपातमात्र *n.* merely casting a glance
आप्तपाद् *m.* a great soul.
आभ्यन्तर *adj.* inner.
आमनन्ति *v* √मन् 1. P. they regard
आमोद *m.* fragrance.
आमन्त्रण *n* address.
आमृश *v.* √मृश् 6 P. *imp II sing* you take hold of.
आयत *adj.* broad.
आयासित *p p. p* √यस् caus. with आ, afflicted.
आलम्ब्य *ger* grasping.
आवर्ज्यते *v* √वृज् 10. P *pass* is drawn.
आवहन्ति, *v* generate, bring forth.
आवास *m* habitation.
आविर्भवति *v.* √भू with आविर्, appears.
आवेग intensity
आलान *m* tying post.
आलून *p p p* √लू 9 P. lopped off.
आशा *f* direction, hope.
आशामुख *n.* the intermediate region.
आश्वसिति *v.* √श्वस् 2 P. finds relief.
आसक्त *p. p p* √सज्ज् 1 P. with आ, devoted, attached.
आसाद्य *ger,* having obtained
आसन्न *p p p* √सद् 6. p. with आ near
आस्थानमण्टप *n* audience hall
आहित *p. p p* √धा with आ, put, placed applied.
आहित *n.* calamity.
आहूय *ger* √ह्वे I. p. with आ, having called.
इन्द्रनीलमय *adj.* made of sapphires.
इष्ट *n.* sacrifice.
उज्झित *p p. p.* √उज्झ् 6. p. forsaken.
उटज *m n.* cottage
उत्कण्ठा *f.* longing.
उत्तम *adj.* the best.
उत्तमाङ्ग *n.* head.
उत्त्रस्यन्ति *v* get startled.
उत्तरीय *n* upper garment.
उदन्वत् *m.* ocean.
उत्प्रेक्षते *v.* imagines.
उदनिधि *m.* ocean.
उदयगत *adj.* rising.
उदर *n* interior.
उदीक्षमाण *p a. p.* √ईक्ष् with उद् awaiting.
उदेति *v* √ई 2 p. with उद् rises, emanates.
उद्यान *n* garden
उद्वमन्ति *v* √वम् 6. p. emit.
उद्बाष्पता *f.* tearfulness.
उन्नत *p. p. p.* √नम् 1. p. with उद् tall-statured.

उन्मूलित *p. p. p* √मूल् 10. u. with उद्, uprooted.
उन्निद्र *adj*. full-bloomed
उपकण्ठ *m*. environ
उपकरण *n*. materials
उपधान *n*. pillow.
उपन्यास *m* introductory statement.
उपयन्ता *m* a wooer, husband
उपयेमे *v* √यम् 1. A. with उप, married
उपहार *m* a present, offering.
उपान्त *n* border.
उपाश्रयन्ते *v* √श्रि 1 A. with उप+आ, resort to.
उल्लङ्घ्य *ger*. having transgressed.
ऊर्ध्वविसर्पिणी *f*. going upwards.
एकमुखक *adj* drawn to one direction.
एकयोनि *adj* the sole repository
एकैकशः one by one.
ओघ *m* multitude.
कण *m*. spray
कण्ठग्रह *m* embrace.
कण्ठपाश *m* noose.
कण्डूयन *n* suspence, lit. scratching.
कठिन *adj* hardened.
कदन *n*. injury, misfortune.
कनक *n*. gold.
कनीयान् *adj* younger.
कपिल *adj*. tawny.
कपोल *m* cheek, temple.
कमलाकर *m* pond.
कर *m* trunk.
करिन् *m*. elephant.
कर्कश *adj*. harsh.
कर्णताल *m* the flapping of ears.
कर्णपत्र *n* ear-leaf.
कर्णिका *f* pericarp of a lotus.
कर्षण *n* invocation
कर्षन् *p a. p.* √कृष् 1. p. carrying forth.
कलगिरः *adj* Nom. Pl. of melodious voice.
कलङ्क *m*. ignomy.
कलत्र *n* wife.
कलश *m* pitcher.
कलह *m*. quarrel.
कलहंस *m* swan.
कल्लोल *m* billow.
कवोष्णता *f* slight warmth.
क्रतुहोम *m* sacrificial fire.
क्रतु *m* sacrifice.
क्रम *m* due order.
क्रिया *f*. ceremony.
क्रीडा *f* enjoyment, sport.
क्लिष्ट *p. p. p.* √क्लिश् 4. p. discomfitted.
क्षणम् *ind* for a while.
क्षत *dj*. injured.

क्षति *f.* injury.
क्षरत् *p a p* √क्षर् 1. p. flowing
क्षारम् *n* salt
क्षालन *n* washing.
काकपक्ष *m* tuft of hair
काङ्क्षा *f* desire
कानन *n* forest.
किरणमालिन् *m* sun.
किशोरसिंह *m.* lion-cub.
कुण्ठ *adj* blunt.
कुन्दमाला *f* jasmine garland
कुलागत *adj.* nobly descended.
कुलिश *m* thunderbolt.
कृत्स्न *adj.* the whole.
कृशानु *m* fire.
केसरिन् *m.* a lion.
खुराग्र *n* hoof.
खेद *m* anguish.
गजघटा *f* herd of elephants.
गगन *n* sky.
गति *f* passage, gait.
गर्त *m.* hollow
गर्भ *m.* interior.
गर्भ *m.* womb.
गर्भगुर्वी *adj f.* advanced in pregnancy.
गर्भातुरा *f.* afflicted with pregnancy.
गहन *adj* thick.
ग्रन्थि *m.* knot.
गाम्भीर्य *n.* depth.
गाहन्ते *v.* plunge.
गुणनिहित *adj.* appointed for virtuous counsel or repository of good qualities.
गुणान्वित *adj* possessed of virtues.
गूढगर्भ *m.* advanced pregnancy.
गाढम् *ind* closely.
गृहदेवता *f* the presiding deity of the house.
गृहिणी *f* consort.
गुल्मलता *f* thicket of hedges.
गुल्म *m* hedge
गुरु *m* preceptor.
गोकुल *n* stock of cattle.
गौरव regard.
घात *m* stroke
घोषणा *f* proclamation.
चक्र *n* circle
चङ्क्रम *m* gait.
चण्ड *adj* fierce.
चन्द्रगौर *adj* white like the moon.
चन्द्रपाद *m* ray of the moon.
चपल *adj* restless.
चन्द्रोदय *m.* the rise of the moon.
चरन्ति *v.* √चर् 1. p. move about.
चराचर *m.* animate and inanimate creation.
चाटुप्रयोग *m.* coaxing speech.

चापाग्रम् *n.* the point of bow.
चारित्रगुणशालिन् *adj* possessed of the nobility of conduct.
चारित्र *n* character.
चारित्रशालिनी *f* endowed with character.
चारु *adj* beautiful.
चित्तनिहित *adj* placed in the heart.
चिरन्तन *adj* old.
चिरम् *ind.* for long.
छत्र *n* umbrella.
छाद्यते *v* pass √छद् 10. u. is muffled.
छाया *f.* reflection, shade.
जटासन्तति *f* the mass of matted hair.
जननी *f* mother.
जनयामास *v.* √जन् caus 4. A. gave birth to.
जनपद *m.* state, country.
जम्भारि *m* Indra.
जरस् *f* old age.
जनवाद *m* public scandal.
जहार *v. pf.* √हृ 1.p. took away.
जातश्रम *adj* exhausted.
जातावस्था *f.* the state of birth.
जानीहि *v.* imp, II sing √ज्ञा 9. p. you may know.
जानु *n.* knee.
जानुदघ्न *adj.* knee-high.
जिज्ञासते *v* √ज्ञा 9. p. des. desires to know.
ज्योत्स्ना *f.* moon ligh
ज्योतिष् *n* light.
ज्वाला *f* flame.
झाङ्कृति *f* splashing sound.
तटिनी *f* stream.
तद्विध *adj.* such-like.
तनुत्व *n* thinness.
तन्तु *m.* filament.
तपस्विनी *f* ascetic lady.
तरङ्ग *m* wave.
तरङ्गकणिका *f* spray of the ripples.
तरलीकरोति *v.* denom. makes restless.
तरु *m.* tree.
तरुमूल *n* the root of the tree.
तर्कयामि *v* तर्क् 10.u. I presume.
ताप *m* torment.
ताराधिप *m* moon.
तारुण्य *n* youth.
तिग्म *adj* scorching, severe.
तिग्मरुचि *adj.* hot-rayed sun.
तिर्यग्गत *m* lower animal.
तिल *n* sesamum.
तिलक *n* mark.
तीर *n* shore.
तीर्थोदक *n* holy water.
तीव्र *adj* violent.
तुमुलम् *adv.* tumultuously.
तुल्यान्वय *adj.* of equal lineage.

तुषारबिन्दु *m* dew-drop
तूर्णतरम् *ind* swiftly.
तृषित *adj* thirsty.
तेजस् *n* energy.
तोय *n* water.
तोत्र *n.* goading pike.
तोरण *n.* arched door.
त्याग *m.* abandonment.
त्रिदश *m.* god.
त्रिधामन् *m* Visnu
दक्ष *adj* well versed.
दम्पती husband and wife.
दशग्रीव *m* Rāvana.
दशा *f* state.
दानव *m* demon.
दारपरिग्रह *m.* marriage.
दारुण *adj* terrible.
दावाग्नि *m* forest conflagration.
दासेर *m* the son of a female slave.
दिनान्त *m* the close of the day.
दिव्यमूर्ति *f* divine form
दीक्षा *f* initiation.
दीर्घिका *f* lake.
दुन्दुभि *m* drum.
दुरारोह *adj.* difficult to ascend.
दुर्विदग्ध *adj.* ignorant or ill-skilled.
दुर्विन्यस्त *adj.* placed falteringly.
दुःस्थिति *f.* (mental) disturbance.
देवगणिका *f* celestial courtezan.
देवता *f* the presiding deity.
देवताद्वितीय *adj* having the gods as his companion all alone.
देह *m* body.
दोहद *m* longing natural to a pregnant lady.
द्यूत *n* gambling
द्रवता *f.* melting.
धनुर्धर *m* archer.
धाम *n* lustre
धार्यते *v* pass √धृ 10. u. is held
धीरता *f* patience.
धीरम् *ind.* steadily.
धूम *m.* smoke.
धूमलेखा *f.* line of smoke
ध्वनन्ति *v* √ध्वन् 1. p. produce sound.
नरवर *voc* O best of men!
नमित *p.p.p.* caus √नम् 1. P made to bend.
नलिन *n* lotus.
नागभवन *n.* the abode of the Nāgas.
नाद *m.* chanting.
नाभि *f* navel.
निक्षेप *m.* planting.
निगृहीत *p.p.p.* √ग्रह् 9. P. with नि punished.
नितराम् *ind.* extremely.

नितान्तम् *ind* profusely
नित्यदुःखित *adj* perpetually sore.
निदाघ *m* summer.
निदाघार्चिष् *m* summer sun.
निधत्स्व *v* Imp II sing √धा with नि you plant. 3 A.
निध्यान *n* contemplation.
निध्याय *ger.* having meditated.
निनाय *pf* √नी 1 P. led, escorted
निबद्ध *p p p* √बन्ध् 9. P. with नि composed.
निभृत *adj* silent, deeply planted.
निभृततर *adj.* absolutely motionless.
निमन्त्रित *p p p.* √मन्त्र् 10. A with नि invited.
निम्नगा *f* stream.
नियमधन *adj* the ascetic who regards self-control as his wealth.
नियमयति *v* caus. √यम् with नि slackens.
नियमित *p p p* √यम् caus 1. P. with नि restrained.
नियुक्त *p. p. p.* √युज् 7. P. with नि appointed.
नियोग *m* duty.
निरवग्रह *adj* irresistible.
निरवशेषम् *adj.* altogether.
निरस्तजानि *adj.* one who has deserted his wife.
निरस्य *ger* having abandoned.
निरातङ्क *adj* without distress
निरारम्भ *adj* still, without activity.
निराश *adj* bereft of hope, full of despair.
निर्गच्छन्ति *v* √गम् 1. P. with निर् recede
निरङ्कुश *adj* unreined, uncontrolled.
निरनुक्रोश *adj* pitiless
निरन्तर *adj* continuous
निरपेक्ष *adj* indifferent.
निर्घात *m* thunder-stroke, whirlwind.
निर्जन *adj* desolate.
निर्बन्धयिष्यामि *v. fut* I would press.
निर्मानुष *adj* desolate
निर्मोक *m.* snake's slough
निर्लक्षण *adj.* bereft of all luck and virtue.
निर्वासयितुम् *inf.* वस् 1.P. caus. with निर् to banish.
निर्वासिता *p p p.* expelled.
निर्वास्यताम् *v.* should be exiled.
निर्व्याजम् *adv.* without any pretext.
निर्वेद *m.* impatience
निवसति *v* √वस् with नि abides.

निवारणीय *pot* part to be checked
निशीथ *n* night
निःश्रेयस *m* bliss.
निष्क्रान्त *n.* death
निष्पत्ति *f* achievement
निष्पन्द *adj* motionless.
निस्स्पृह *adj* averse
निष्प्रत्यूह *adj* uninterrupted.
निःस्वन *n* sound.
निहत्य *ger* having killed.
नीवारलता *f. Nīvara* creeper.
नूनम् *ind* surely.
नृत्त *n.* dancing.
नृशंसत्व *n* cruelty.
नैराश्य *n* despair.
नोदित *p p p* Caus. √नुद् incited.
न्यस्त *p. p. p* नि+√अस् 4. P. has been entrusted.
न्यस्यामि *v I Sing.pr.* I plant.
पङ्कजवन *n* The forest of the lotuses.
पङ्कजाक्षी *f* lotus-eyed
पच्यन्ते *v pass III pl.* are consummated.
पटान्त *m.* lovely tapestry.
पण *m* stake.
पत्र *n* petal.
पद *n.* footprint, impression of feet.
पदन्यास *m* footprint.
पदपङ्क्ति *f* line of footprints.
पद्मनाल *n* lotus stalk.
पयस् *n* water.
पयोधर *m* breast.
परिकर *m* combination
परिक्षाम *adj.* exceedingly emaciated.
परिक्षिप्त *p. p. p.* परि+√क्षिप् 6.P. exposed.
परिगलित *p. p. p* परि+√गल् 1. P. dropped.
परिग्रह *m.* consort.
परिच्छद *m* paraphernalia.
परिजनवती *adj.* having attendants.
परिणत *adj.* √नम् 1P. with परि perfected, transformed, grown up, ripened.
परिदेवित *n.* lamentation
परिधानक *m.* wearer.
परिशुद्ध *adj* chaste.
परिपूर्ण *adj* completed.
परिपूर्णरूप *adj.* unimpaired.
परिश्रम *m* fatigue
परिष्वज्य *ger* √स्वञ्ज् 1. A. with परि having embraced.
परिलम्बितुम् *inf.* परि+√लम्ब् 1. A. to delay
परिवाद *m.* censure.
परिवेष *m.* circle.
परिषत् *f.* audience.
परिष्कृत *p. p. p.* adorned.
परिसर *m.* border.
परिहीयसे *pass.* परि+√हा *v.* you are diminished.
परुष *adj.* oppressive.

पर्णशाला *f* cottage.
पर्याकुल *adj* bewildered.
पलित *adj* white-haired.
पवनसखा *m.* the fire-god, the friend of the wind.
पशुपति *m* Śiva
पश्चिम *adj* final. last
पांसु *m* dust.
पाण्डुर *adj* pallid.
पात *m* fall.
पाताल *n.* nether region.
पादप *m* tree.
पावक *m.* fire
पिटक *m* blister.
पिहित *p p. p* पि+√धा closed.
पीठिन् *m* patriarchal sage.
पीन *adj.* fleshy
पुण्य *adj.* virtuous, sacred.
पुनाति *v* purifies, √पू 9. P.
पुरन्दर *m* Indra.
पुलिन *n.* sandy soil.
पुरतः *ind* in front of.
पुराणपुरुष *m* the primviel Purusa.
पुरुषार्थ *m.* attempt.
पूरयन् *p a.p.* √पॄ 10 u. filling up.
पृथग्जन *m.* unenlightened people.
प्रकामम् *ind* heartily.
प्रग्रह *m.* rein.
प्रच्छन्न *p. p. p.* √छद् 10 u. concealed.
प्रणन्तुम् *inf.* to pay homage
प्रणय *m.* love.
प्रणयकेलि *f.* amorous sport.
प्रणव *m.* the sacred syllable om
प्रणुन्न *p p. p.* प्र+√नुद् 6. P. propelled
प्रतान *m.* growth
प्रतिकृति *f* reflection, image.
प्रतिदिनम् *adv.* daily.
प्रतिबन्ध *m* obstacle.
प्रतिमल्ल *m* rival.
प्रतिवचन *n.* answer.
प्रतिसन्देश *m* message in return.
प्रतिहत *p. p. p* √हन् with प्रति obstructed.
प्रत्यय *m.* cognition.
प्रत्यानयन *n* bringing back.
प्रत्यासन्न *p p. p* प्रति+आ+√सद् close by.
प्रत्युदास्यते *v. pass* is neglected.
प्रपात *m* steep bank.
प्रभव *m* source.
प्रभविष्णु *adj.* mighty, all-powerful.
प्रभाव *m* supernatural power.
प्रमाण *n* height or the scriptures.
प्रमाद *n.* neglect.
प्रमार्जन *n.* wiping away.
प्रयोग *m.* performance.
प्रलय *m.* dissolution of the

universe.
प्रवास *m* exile, banishment.
प्रवासिन् *m.* a sojourner, or one in exile.
प्रविलम्बते *v* lags behind
प्रवृत्ततेजस् *adj.* one wielding authority.
प्रवेश्य *pot.p* to be transgressed
प्रशमय *v Imp II Sing* slacken.
प्रश्रय *m* affection.
प्रसन्न *adj* transparent.
प्रसूत *p.p.p.* प्र+√सू 2. A. generated.
प्रसूति *f.* birth, generation.
प्रस्थान *n.* march.
प्रहिणु *v imp* प्र+√हि 5.P. you may direct.
प्राप्तराज्य *adj* one who had assumed sovereignty.
प्रावरण *n.* upper garment.
प्रवृत्य *ger.* putting on
प्रियतमं *adj* the dearest.
प्रेक्षित *n* glance
प्रेमावेश *m* intensity of love
प्रोषिता *adj.* exiled.
फेनधारा *f.* stream of foam.
बद्धानन्द *adj* overjoyed.
बन्ध्यता *f.* futility.
बलात्कारिता *f* overpowering
बलि *m.* offering.
बाढम् *ind* intensely.
बालभाव *m.* infancy.
बाल्य *n.* infancy.
बाहूपपीडम् *adv.* with a close embrace of arms.
बाह्य *adj.* exterior.
बिभर्षि *v* √भृ 2.sing.pr. you sustain.
बिभ्रति *v* √भृ 3.pl. pr. they bear.
बोध्यमाना *p p p* awakened.
भगवान् *m* the revered one.
भद्र *adj* auspicious.
भर *m.* load.
भाग्यशेष *m* the remnant of fortune
भानु *m.* sun.
भावदोष *m* lack of feeling.
भावबन्ध *m* bond of affection.
भीति *f* fear.
भीषण *adj.* horrid.
भुजगवधू *f* female serpent.
भुवनमहिता *f.* the world-renowned.
भूयः *ind.* again.
भूयो भूयः *ind* repeatedly.
मकरवसति *m.* ocean, the abode of crocodiles.
मङ्गल *n.* good fortune.
मङ्गलबलि *m.* auspicious oblations.
मज्जनलीला *f* sportive duckings in water.
मण्टप *n.* canopy or group, circle.
मण्डप *m* arbour.
मत्त *adj.* intoxicated.

मदवारण *m* rutting elephant
मधुकर *m* bee.
मधुमथन *m.* Visnu
मधुर *adj* melodious.
मधुव्रत *m* bee
मधुसूदन *m* slayer of the demon Madhu i.e Viṣnu (=Rāma).
मध्यन्दिन *n* midday.
मध्यसवन *n* mid-day bath.
मध्याह्न *m* midday.
मनुष्याधिवास *m* human habitation.
मनोरथ *m.* longing.
मन्थरम् *ind* sluggishly.
मन्द *adj* still.
मन्दभाग्य *adj.* ill-starred one
मन्दारमालिका *f* The garland of Mandara flowers.
मन्यु *m* sorrow.
मयूख *m.* ray.
मरकत *m.* sapphire.
मरुत् *m.* wind.
मलयमरुत् *m.* Malaya-breeze
महत्व *n* greatness.
महाबाहु *adj.* long-armed.
महावराह *m* the great Boar.
महारण्य *n.* the great forest.
महारथ *adj.* a great warrior.
महार्घ *adj.* precious.
महाशील *adj.* virtuous person
महिमा *m* magnanimity.
महीधर *m.* mountain.
महीपति *m.* the lord of the earth, i e. king.
मातरिश्वन् *m.* wind
मातामह *m* meternal grand-father
मातुल *m.* maternal uncle.
मान्यताम् *v* should be obeyed.
मारुति *m* the son of Marut (wind) i.e. Hanumat.
माल्य *n* state of a garland.
मुक्ताहार *m.* pearl-necklace.
मुक्त्वा *ger.* leaving aside.
मुनिदारक *m* hermit-boy.
मुनिवर *m.* the best among the sages
मुहुर् *ind.* again and again.
मुहूर्तम् *ind.* for a while.
मूर्ति *f* body.
मूल *n* supreme soul.
मूलप्रकृति *f.* original.
मृगतृष्णिका *f* water of a mirage.
मृदु *adj* gentle, soft.
मृणाल *n.* lotus-stalk.
मेदिनी *f.* earth.
मोघ *adj.* ineffective.
मोह *m* ignorance. delusion.
मौग्ध्य n loveliness.
म्लानि *f* withering.
यदृच्छा *f* accident.
यदृच्छया incidently.
यथाक्रमम् *adv.* in due order.
यम *m.* twins.
यवनिका *f.* curtain.
यागवह्नि *m* sacrificial fire.

युगल *n.* couple.
योगचक्षुष् *n* contemplative vision.
यौवन *n* youth.
युक्तरूप *adj* mostly befitting
यूप *m.* sacrificial post.
रङ्गभूमि *f* stage.
रचना *f.* form.
रज्जु *f.* rope.
रत *n.* amorous pleasure.
रति *f.* love.
रत्नमेखला irdle studded with gems.
रन्ध्र *n.* vacuum.
रभस *m.* speed, or delight.
रमयति *v* Caus. √रम् I u. ravishes, delights.
रम्य *adj.* delightful, pleasant.
रशना *f.* girdle.
रसा *f.* earth.
रहित adj. separated.
रामणीयक *n.* beauty.
रूप *n* form.
रेखा *f.* line.
रेखाकमल *n* lotus-sketch.
रोधस् *n.* bank.
रोष *m.* anger;
लक्षित *p.p.p.* √लक्ष् 10 u revealed.
लङ्घनीय *pot p.* that which is to be transgressed.
ललित *adj.* lovely.
ललित *n.* sportive movement
लवणजलधि *m.* ocean.
लाञ्छित *p.p.p.* marked.
लालनीय *adj* one deserving to be fondled.
लोकपाल *m* the guardian of the quarter.
वक्तुम् *inf* to speak.
वक्षस् *n* breast.
वचनीय *n.* scandal.
वध्यभूमि *f* the place of execution
वधू *f* daughter-in-law
वनदेवता *f* sylvan deity
वनान्त *m.* woodland.
वन्य *adj* wild.
वयस् *n* age.
वयःपरिणति *f.* ripeness of age.
वर्ज्य *pot p* to be deserted.
वर्त्मन् *n* path
वर्धयन्ती *p a p* taking out.
वलय *m* circle.
वल्मीक *m, n* ant-hill.
वसन्त *m* vernal season.
वसुधा *f* earth
वसुमती *f* earth.
वह्नि *m* fire-god.
वाजिन् *m* horse.
वाति *v.* III *Sing.* pr. √वा 2P blows.
वाद *m.* slander.
वारिद *m.* cloud.
वारिराशि *m.* ocean.
वारिरुह *m.* lotus.

वालव्यजन *n* chowry
वास *m* residence
वासयन्ती *p.a p f* charging with fragrance
वासर *m* day
वासित *p p p* made frgrant
विकास *m* blossoming
विकीर्य *ger.* having scattered
विकृष्यमाण *p pass p.* √कृष् with वि attracted
विक्षेप *m* uplifting
विक्लव *adj* bewildered
विगाहते *v.* वि+√गाह् IA. plunges
विग्रह *m.* body.
विजन *adj* desolate.
विज्ञापना *f* request,
विज्ञापयामि *v.* I beseech
वितान *m n* canopy
विदधान *p a.p.* performing
विधि *m.* luck, act
विधुर *adj* bewildered
विनत *p p.p.* वि+√नम् 1. P. drooping.
विनिहित *p p p.* वि+नि+√धा 3. P. planted.
विपत् *f* calamity
विप्रकृष्ट *adj* remote
विप्रवास *m.* absence
विभावरी *f* night.
विभावसु *m* fire.
विभ्रम *m* amorous sport, sportive gait.
विमर्श *m.* discrimination, suspicion
विमुच्य *ger* having given up.
विमोक्तुम् *ind* to leave.
विरल *adj* thin, not dense.
विरह *m* absence
विलक्षमुख *adj.* worried
विलङ्घय *v. imp II Sing.* you may step over.
विलास *m* dalliance
विलेपन *n* paste
विवस्वत् *m* sun
विवर *n* hole
विशोधित *p p p* Caus वि+√शुध् 4. P. purified.
विशुद्धि *p* purity.
विश्वम्भरा *f.* earth.
विषम *adj* rugged.
विषय *m* kingdom.
विस्मय *m* arrogance.
विस्रम्भ *m.* confidence.
विहङ्गम *m* bird
विहाय *ger.* having left.
वृत्ति *f* conduct.
वेग *m* impetuosity, force.
वेणि *f* braid.
वेत्रलता *f* reedy creeper.
वेधस् *m* Brahmā.
वेला *f.* shore.
वेषरचना *f.* mode of dressing.
वैक्लव्य *n.* distress.
विप्रकर्ष *m.* remoteness.
वैशस *n.* destruction.

वोढुम् *inf* to √वह् 1P 'to carry'
व्यक्तम् *ind.* obviously
व्यजन *n* fan
व्यनक्ति *v* manifests
व्यपनीत *p. p. p* वि+अप+ √नी 1. P. removed.
व्यपनीयते *pass.* is removed
व्यवधान *n.* an intervening object
व्यवधाय *ger.* carefully.
व्यवसाय *m* attempt
व्यापृत *p p p* वि+आ+ √पृ engrossed
व्याप्य *ger.* pervading.
व्यायाम *m* excercise
व्यूढोरस्क *adj.* broad-chested.
व्योमन् *n* sky
व्रतनिधि *m.* respository of penances.
शकुन *m.* bird.
शनकैः *ind.* gently
शनैः *ind* slowly.
शयनमध्यसखी . bed fellow.
शय्या *f* bed
शरत् *f.* autumn.
शरारुदयिता *f* female beast.
शर्करा *f* sand
शाखा *f.* bough.
शान्त *adj* unruffled.
शासन *n.* command.
शिखिन् *m.* peacock.
शीकर *m.* spray.
शीतल *adj.* cool.
शुक्ति *f.* counch-shell.
शुद्धि *f.* purification.
शुश्रूषा *f.* service.
शून्य *adj.* desolate.
शृङ्ग *n.* peak.
शैलराज *m.* lord of the mountains.
शैलसेतु *m.* the stony bridge
शैशव *n.* childhood.
शोक *m.* grief.
शोकविधुर *adj* afflicted or perturbed with grief
शौण्डीर्य *n.* chivalry.
श्च्योतति *v.*III . √श्च्युत् 1. P. melts.
श्याम *adj.* dark-brown
श्यामल *adj.* dark.
श्रवण *m.* ear.
श्रुतिपथ hearing.
श्रेणी *f.* row.
श्रेयस् *n.* good fortune
श्लाघ्य *adj.* praiseworthy.
श्वापद *m.* wild beast.
श्वापदसमाकीर्ण *adj.* infested with wild beasts.
संमूर्च्छति *v.* sounds distinct.
संरुद्ध *p.p.p.* obstructed.
संवादिन् *adj.* resembling.
संवासयत् *p a.p.* perfuming.
संविभाग *m.* separate message.
संश्रित *p.p.p.* sheltered.
संसिद्धि *f.* accomplishment.
संस्थान *n* position.
संहृत *p.p.p.* concluded.
सङ्कथा *f.* conversation.

सहधर्मचारिणी *f* a companion in the performance of religious ceremonies i.e. wife.
सहसा *ind* suddenly.
सहस्ररश्मि *m.* the thousand-rayed one, i.e. sun.
साकेत the name of Ayodhyā.
साक्षात् *ind* obviously.
साक्ष्य *n* witness.
साचिव्य *n* cooperation, assistance.
सादृश्य *n* imitation.
साध्वस *n.* fear.
सान्तर्वासिनीक *adj.* with their consorts.
सान्द्र *adj.* thick.
सान्निध्य *n* presence.
साम्प्रतम् *ind.* now.
साम्राज्य *n* sovereignty.
सायम् *ind.* towards even tide.
सिकता *f.* sand.
सिद्ध *adj.* established.
सिद्ध्यति *v* fructifies.
सीत्कार *m.* the sound of breath
सीमन्त parting line of hair.
सीमन्तिनी *f.* a lady.
सीमन् *f.* boundary line.
सुकुमार *adj* tender.
सुभग *adj* pleasant.
सुम *n.* a flower.
सुव्यक्त *adj.* obvious.
सुषुवे *pf* gave birth to, √सू 2A
सूनु *m.* son
सेतु *m.* bridge.
सैकत *n.* sand bank
सौख्य *n.* pleasure.
सौन्दर्य *n.* comeliness.
सौविदल्ल *m* chamberlain.
स्खलित *v.* stumbles.
स्तम्भित *p p p.* paralysed.
स्तिमित *adj.* stationary.
स्थाणु *m.* Śiva.
स्थावर *adj* immovable.
स्निग्ध *adj* resplendent.
स्रज् *f.* garland.
स्वन *m* chirping.
स्रुत *p p p.* outflowing.
स्वभाव *m.* habit.
हरित *n.* grass.
हरित *adj.* green.
हारयष्टि necklace.
हित्वा *ind* having cast off.
हिमकर *m.* the cool-rayed one, i. e. the moon.
हिंस्र *m* wild beast
हृद्य *adj.* the cherished one.
हेरम्ब *m.* Gaṇeśa.

सङ्कीर्ण adj. packed up.
सङ्कीर्तन m. mention.
सङ्कुचन्ति v. contract.
सङ्ख्या f. reckoning.
सङ्गीतक n recital.
सङ्कुल adj. infested with.
सङ्ग्राम m. war.
सचकितम् adv. timorously.
सचिव m. minister.
सचेतन adj. susceptible
सञ्चरन्ति v. roam about.
सत् n. supreme.
सद्यः ind. immediately.
सन्तति f. progeny, offspring.
सन्ताप्य ger. having scorched
सन्त्रासित p.p.p. frightened.
सन्दर्भ m. composition.
सन्धा f. promise.
सन्नद्ध p.p.p. mailed.
सन्नमयन्ति v. enslave.
सन्निधान n. presence.
सन्निपतिताः have poured in
सपदि ind just now.
सभाजन n. greeting.
सम adj. level.
सम adj. resembling.
समाक्रान्त p.p.p. सम्+आ+ √क्रम् 1. P. frequented.
समाकुल adj. engaged.
समाक्षिप्त p.p.p. सम्+आ+ √क्षिप 6 P. agitated.
समारोहति v. ascends.
समालम्ब्य ger. supporting.
समाश्वास्य ger having consoled.
समिध् f sacred fuel.
समीरण f. breeze.
समीक्ष्यकारिन् adj. one who acts discriminately.
समुत्कृष्य ger. having enticed.
समुत्साहयति v. urges.
समुद्रगामिनी f. stream.
समुन्नद्ध adj. tall.
समुपासित p p p. सम्+उप+ आस् 2. A. properly worshipped.
समुपास्यमान p a p attended by.
सम्पत् f fortune.
सम्पात m habitation.
सम्भरणीय pot p sufficient.
सम्भार m. preparation.
सम्भार m materials.
सम्भावयिष्यामि v. I shall greet.
सम्भाव्यते v pas. is thought, is expected.
सम्भाव्यमाना p p p honoured
सम्भेद m union, blending.
सम्भृत p p. p collected.
सम्भ्रम m. haste.
सरल adj. simple.
सरस adj fresh
सरस् n pond, lake.
सरसिरुहनाभ m. lotus-navelled, i e. Visnu.
सरित् f stream.
सवन n. bath.
सहकार m. mango.